Василь Плющ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДИЧНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

diasporiana.org.ua

Prof. Dr. med. WASYL PLUSCHTSCH

ABRISS DER GESCHICHTE DER UKRAINISCHEN MEDIZINISCHEN WISSENSCHAFT UND AUSBILDUNG

Prof. Dr. med. VASIL PLUSHCH

OUTLINE OF THE HISTORY OF UKRAINIAN MEDICAL SCIENCE AND MEDICAL EDUCATION

Prof. Dr. med. BASIL PLUCHTCH

ABRÉGÉ D'HISTOIRE DE LA SCIENCE ET D'INSTRUCTION MÉDICAL UKRAINIENNE

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У НІМЕЧЧИНІ

ВАСИЛЬ ПЛЮЩ

НАРИСИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДИЧНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

КНИГА II.

(ДЕВ'ЯТНАДЦЯТЕ І ДВАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ)

МЮНХЕН 1983 MÜNCHEN

Printed in West Germany

Druckgenossenschaft „CICERO“ e.G., Zeppelinstraße 67, 8000 München 80

Проф. д-р мед. Василь Плющ

ПЕРЕДМОВА

Поява нової книжки під заголовком «Нариси з історії української медичної науки та освіти» сл. пам. проф. д-ра мед. Василя Плюща, відомого лікаря-науковця та громадсько-політичного діяча на еміґрації, дослідника історії української медицини, як також автора численних праць на цю тему, друкованих по різних часописах і журналах, а зокрема в журналі «Лікарський Вісник», є продовженням його праці на цю саму тему, що появилася друком під цією ж таки назвою: «Нариси з історії української медичної науки та освіти» (видання УВАН, Мюнхен, 1970, книга I, 342 стор.).

Ця друга публікація має величезне значення не лише для лікарського світу, але також для кожної культурної людини, що шанує свою давнину та хоче знати свою історію. Д-р В. Плющ своєю працею виповнив велику прогалину в історії нашої Батьківщини та зробив великий вклад в історію Русі-України, а зокрема в історію української медицини, якій, на жаль, наші історики не надавали дотепер великого значення і не присвячували уваги збиранню історичних матеріялів з ділянки медицини та народного здоров'я і праці наших славних попередників — українських лікарів. За різних хуртовин на землях України та довголітнього поневолення нашого народу сусідніми ворогами, за часів заборони українського друкованого слова на рідних землях, а навіть нищення наших вартісних бібліотек багато історичних пам'яток та архівних матеріялів з нашого минулого пропало, а деякі, може, й заховані на найнижчих полицях совєтських бібліотек.

У теперішній дійсності гніту совєтського режиму, плянової русифікації та мовного ґеноциду, цього роду матеріяли не використовуються для публікації українськими вченими. Бож чи може культурна людина інакше думати, коли на приблизно 150 000 лікарів в Україні немає ні одного клінічного журналу українською мовою, а медичний відділ Академії наук УРСР друкує праці українських медичних науковців лише російською мовою? Тому не диво, що чужинний науковий світ мало знає про медичну науку в Україні та про заслуги наших учених як за давніших часів, так і тепер у Совєтському Союзі. А чи мало на-

ших учених, щоб забезпечити собі можливість наукової праці у спокійній атмосфері, виїжджало з України до наукових інститутів на російській території і там своїм розумом і науковою працею збагачували російську медицину й російську культуру. Це саме діється й тепер. На бюрка чужинецьких вчених дістаються наукові медичні журнали лише російською мовою, і якщо там є друковані праці українських медиків, то їх чужинці зараховують на конто російської медичної науки. Тому наші історики мусять відвойовувати своїх учених для української культури. Таким істориком саме й є д-р В. Плющ, який, спираючися на наукові джерела, вишукувані на чужині, відвоював багато цікавого й вартісного матеріялу та імен українських вчених лікарів, які внесли великий вклад не лише в українську, але й у світову медицину.

Нам совєтсько-російські пропаґандисти постійно вбивають у голову вищість російської культури, яка, за їх твердженням, є вчителькою українців у всіх галузях їхнього культурного життя. А тим часом д-р В. Плющ на підставі джерельних наукових матеріялів переконує читача, що саме українські лікарі у 18-19 століттях часто були вчителями московських і петербурзьких медичних шкіл та науковими дослідниками.

Перегортаючи сторінки цієї нової книги проф. д-ра В. Плюща, читач може дивуватися, скільки автор зібрав у ній цікавих фактів, дат та імен з історії української медицини 18-19 і початку 20 століття. Можна також дивуватися, як автор цієї праці на чужині, в умовах еміґрантського життя, без доступу до бібліотек на рідних землях, міг зібрати такий рідкісний, різнорідний та неоціненної вартости науковий матеріял про медичну науку та освіту, про медичні школи в Україні та про українських учених медиків згаданого періоду, подати навіть короткі біографії деяких учених та їх найважливіші наукові твори, що ціхували дану добу розвитку, з різних галузей медицини чи народного здоров'я.

У своєму вступі д-р В. Плющ найперше подає короткі відомості про важливіші відкриття в ділянці медицини европейських вчених у 18-19 століттях, закінчуючи цей розділ переглядом історичних фактів з ділянки медицини в Україні та переліком українських дослідників медицини того часу, а також часом вводить читача у добу модерної медицини 20 століття. Дальші розділи праці автор присвячує вже більш докладно поодиноким галузям природничо-медичних наук: фізиці, хемії, зоології, ботаніці, антропології, а врешті обговорює наукові досягнення українських вчених у ділянці клінічної медицини, внутрішніх хвороб,

хірургії, гінекології, фармакології, гігієни та санітарної освіти й ін. При обговоренні цих розділів автор дає також короткі інформації про поодинокі медичні школи та професорів тих шкіл і медичних дослідників того часу в Україні. Годі було б перераховувати імена вчених і дослідників, праці яких обговорює автор. Це й неможливе з уваги на те, що їх було багато у 18-19 століттях. Про це читач довідається з книжки, а читаючи уважно сторінки її, переконається, скільки праці наші вчені медики вклали в українську медицину й культуру.

На закінчення можна лише додати, що ця книга повинна бути насамперед у бібліотеці кожного українського лікаря та в кожній більшій бібліотеці ЗСА, Канади й широкого вільного світу. Лише таким чином ми можемо спричинитися до ширення наукової правди про Україну. А читати цю книжку треба з великою увагою та любов'ю, як автор її з любови до нашої давнини та до історії української культури цю книгу писав.

Проф. д-р мед. Роман Осінчук

ВІД АВТОРА

Праця «Нариси з історії української медичної науки та освіти», за задумом автора, мала вийти в чотирьох книгах. Перша книга, як відомо, вийшла в світ у 1970 році.[1]

Наступні дві книги було пляновано видати в 1973 та в 1974 роках. На жаль, праця автора над іншими монографіями та редагування збірників «Матеріяли до історії української медицини»[2] не дозволили авторові виконати накреслений плян повністю. Замість видання другої книги, яка мала бути присвячена українській медичній науці та освіті 19 століття, та третьої книги, що мала висвітлювати українську медичну освіту та науку в 20 столітті, автор передає до уваги читачів об'єднаний другий том своєї праці, який охоплює ці обидва періоди.

Третій том, який має містити нариси про українську медичну науку поза межами Батьківщини, про медичну пресу в Україні, про українські медичні товариства, лікарські з'їзди, окремі нариси про деякі українські медичні часописи, коротенькі нариси про окремих видатних українських вчених медиків і, нарешті, бібліографію з історії української медицини, плянуємо видати в 1977 році.

У другому томі трохи змінена методика праці. Коли в першому автор висвітлював переважно видатні постаті медичної науки та освіти того чи іншого історичного періоду, медичні школи та ролю тих чи інших вчених медиків-українців у розвитку медичної науки та освіти в цілому, то в другому томі акцент перенесено на розвиток окремих медичних наук та медичних шкіл.

Буйний розквіт всесвітньої, а з тим і української медичної науки та освіти, вже не дозволив авторові докладно зупинятися на

---

[1] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Книга 1. (Від початків української державности до 19 століття). Мюнхен, 1970. Видання Української Вільної Академії Наук у Німеччині. 342 стор.

[2] Див. «Матеріяли до історії української медицини». Том І. Редакційна колегія: Головний редактор проф. д-р мед. Василь Плющ, д-р мед. Роман Осінчук (заступник головного редактора), д-р мед. Ростислав Сочинський (секретар редакційної колегії), д-р мед. Антін Жуковський (член редакційної колегії), д-р мед. Осип Оришкевич (фінансовий референт). Нью-Йорк — Мюнхен, 1975. Видання Українського Лікарського Товариства Північної Америки. 336+XVI стор.

описі життя та праці окремих вчених медиків, на окремих їх працях, а примушував його давати загальний огляд розвитку медичної науки та освіти, приділяти увагу не окремим особам, а розвиткові окремих ділянок медичної науки, окремих медичних шкіл, оглядові медичної преси, праці медичних товариств тощо.

Коли в першому томі автор наприкінці книги подав спис майже всіх праць українських вчених-медиків тієї епохи, у другому томі, з огляду на гігантський розвиток друкованої наукової медичної літератури, не було вже можливости подати списки наукових праць навіть видатних українських вчених, і автор примушений був лише згадувати про життя і праці найголовніших з них.

Нарешті, з технічних міркувань не можна було подати навіть всієї літератури з історії української медицини, й автор обмежився лише списком найважливіших праць з історії медицини, переважно списками монографій, збірників праць, журналів.

Праця над історією української медицини поза межами Батьківщини є важкою передусім у наслідок неможливости працювати в архівах наукових чи навчальних установ України, мати безпосередній контакт з вченими медиками України, праця без помічників утруднює стеження за всією медичною літературою, що її видають в Україні.

За останні роки майже не виходять в Україні праці з історії української медицини, якими можна було б користуватися для складання нарисів. Зрозуміло тому, що наша праця не є досконала, вона має хиби, деякі ділянки української медичної науки та наукова праця деяких вчених медиків України висвітлені неповно. Все ж не слід забувати, що ці дві книги нарисів з історії української медичної науки та освіти є першою в історії української культури спробою дати систематизований огляд історії української наукової медицини та медичної освіти. Для повного, всебічного висвітлення української медичної науки та освіти, зокрема за останні 75 років, потрібно видати не два чи три томи нарисів і десятки монографій. Це є завдання істориків медицини на Батьківщині.

Василь Плющ

FOREWORD

In his foreword Prof. Roman Osinchuk acknowledges the significance of the publication of this book because it fills an important gap in Ukrainian history, — namely in the history of Ukrainian medicine — an important subject which until now has received little public attention. This is also due to the russification process in Ukraine, where for a total of 150,000 medical practitioners, clinical and scientific personnel not a single medical publication appears in the Ukrainian language. Therefore, the foreign academic world is not aware of the state of the medical field in Ukraine, nor of the achievements of her scientists and intellectuals both in the past and present in the Soviet Union.

The author of this book, through tedious scientific research in various medical books, journals and articles, has been able to gather a rare and valuable collection of data and material on the art and science of medicine in Ukraine; particularly about Ukrainian medical schools and academies and their professors and scientists in the 18th and 19th centuries, and about their most important publications, which, among other things, shows that Ukrainian physicians were quite frequently teachers and researchers at the Moscow and Petrograd medical schools and universities. The author also introduces the reader into the age of modern medicine of the 20th century, giving an account of the scientific achievements of Ukrainian intellectuals in various branches of theoretical and clinical medicine.

From the Author

The author, Prof. Vasil Pliushch M. D., notes that his plans were to publish his work in three volumes.

The first volume was published in 1970. In it, the author illustrates mainly the prominent personalities of medical science and teaching of the 18th century, and describes the existing medical schools.

The second volume presents an outline of medical science and teaching in Ukraine in the 19th and partially in the 20th centuries. In it the author gives a detailed account of the development of separate branches of medicine and medical schools in Ukraine.

These two books "Outlines of the History of Ukrainian Medical Science and Education" give a systematic review of the historic development of Ukrainian medicine and its teaching, and are a valuable contribution to the History of Ukrainian Culture.

To achieve an up-to-date picture of the historic development of Ukrainian medicine, particularly in the last 80 years, with illustration of its prominent personalities, one will need at least two or three more volumes and many monographs. This is a task of medical historians in Ukraine.

ВСТУП

Дев'ятнадцяте, а особливо двадцяте століття характеризуються небувалим досі розвитком медичної науки.

Ще в 19 столітті медична наука стає на твердий ґрунт наукового природознавства. Замість різних спекулятивних теорій та абстрактних розумувань, перше місце в медичній науці починає посідати науковий експеримент, докладне спостереження та вивчення хворого, аналіза й синтеза експериментальних дослідів і клінічних спостережень.

Наприкінці 18 та на початку 19 століття вже досить швидко розвиваються такі науки, як фізика, хемія, біологія, анатомія та фізіологія.

У 1800-1803 роках з'являються славетні праці *Марі Ксав'є Біша* (Marie Xavier Bichat, 1771-1802): вчення про тканини («Traité des membranes»), загальна анатомія («Anatomie générale»), у 1801-1805 роках *Жорж Кюв'є* (Georges Cuvier, 1769-1832), засновник сучасної порівняльної анатомії та палеонтології, видав капітальну працю в п'яти томах «Leçons d'anatomie comparée» — лекції з порівняльної анатомії.

Відомий чеський фізіолог і анатом *Іржі Прохаска* (Georg Prochâska, 1749-1820) зробив спробу універсального тлумачення нервових процесів й опублікував у 1800-1812 роках свої славнозвісні підручники з анатомії та фізіології.

Франсуа Мажанді (François Magendie, 1783-1855), який прославився своїми експериментальними дослідами нервової системи, вивченням механізмів дії травного тракту, працями з токсикології та фармакодинаміки, заклав фундамент експериментальної медицини, *Амадео Авоґардо* (Amadeo Avogardo, 1776-1856) у 1811 році оголосив свою молекулярну гіпотезу, *Домінік Франсуа Араґо* (Dominique François Arago, 1786-1853) у 1820 році виявив явище електромагнетизму.

У 1806 році *Ф. В. Сертюрнер* (F. W. Sertürner) аналізував морфій, у 1818-1820 роках *П. Й. Пеллетьє* та *Й. Б. Кавантю* (P. J. Pelletier, J. B. Caventue) відкрили стрихнін та хінін, а *Ф. Рунґе* (F. Runge) виділив кофеїн. Перші два з них також дали назву хлорофіл зеленому піґменту рослин (1818).

У 1828 році німецький лікар та хемік *Фрідріх Велер* (Friedrich Wöhler, 1800-1882) вперше поза живим організмом, у ляборато-

рії, здійснив синтезу органічної сполуки: одержав з неорганічних складових частин кристали сечовини; видатний представник гуморальної теорії, засновник клінічного напрямку в патологічній анатомії *Карл Рокитанський* (Karl Rokitansky, 1804-1878), у 1842-1846 роках видав капітальний підручник з патологічної анатомії у трьох томах: «Handbuch der pathologischen Anatomie», *Теодор Шванн* (Theodor Schwann, 1810-1882) у 1839 році опублікував свою славетну працю «Mikroskopische Untersuchungen über die Übereinstimmung in der Struktur und dem Wachstum der Tiere und Pflanzen», у якій довів, що всі тканини рослинних і тваринних організмів складаються з клітин, він же відкрив пепсин.

Один із засновників модерного природознавства *Йоганн Мюллер* (Johann Peter Müller, 1801-1858) написав багато цінних праць з анатомії, фізіології, ембріології, зокрема в 1833-1840 роках видав великий підручник з фізіології «Handbuch der Physiologie», він був вчителем *Ф. Ґ. Я. Генле* (F. G. J. Henle), *Т. Шванна* (Th. Schwann), *Рудольфа Вірхова* (Rudolf Virchow), *Г. Л. Ф. Гельмгольтца* (H. L. F. Helmholtz) та інших видатних вчених, англійський хірург та фізіолог *Чарльз Белл* (Charles Bell, 1774-1842) вніс багато нового в анатомію, хірургію та неврологію, зокрема в 1830 році опублікував видатну працю «Nervous System of the human body».

У 1841 році *Джемс Бреід,* (James Braid, 1795-1851) відкрив явища гіпнотизму, видатний хемік *Юстус Лібіґ* (Justus von Liebig, 1803-1873; він уже в 21 рік був професором хемії та вчителем цілої ґенерації хеміків з різних країн світу) поклав основи науки про обмін речовин у тваринному організмі, він між іншим у 1831 році вкупі з *Е. Субераном* (E. Soubeiran) відкрив хлороформ.

У 1846 році *Вільям Тома Мортон* (William Thomas Morton, 1819-1868) запровадив вперше етерову наркозу, у 1847 році *Карл Людвіґ* (Karl Friedrich Wilhelm Ludwig, 1816-1895) винайшов кімограф та кров'яний годинник, у 1861 році *Полъ Брока* (Paul Broca, 1824-1880) відкрив центр мови в мозку.

Геніяльний німецький патолог *Рудольф Вірхов* (Rudolf Virchow, 1821-1902) у середині 19 століття створив так звану целюлярну патологію, яка зробила революцію у сучасній йому медичній науці. На середину століття припадає створення *Чарльзом Дарвіном* (Charles Robert Darwin, 1809-1882) еволюційної теорії, а *Люї Пастер* (Louis Paster, 1822-1895) довів ролю мікроорганізмів у процесах шумування та етіології інфекційних хвороб.

Також у середині 19 століття видатний французький вчений *Кльод Бернар* (Claude Bernard, 1813-1878) зробив низку надзвичайно цінних дослідів у різних галузях фізіології і створив експе-

риментальну медицину, що об'єднувала фізіологію, патологію та терапію. У 1872 році *Ернст Аббе* (Ernst Abbe, 1840-1905) сконструював імерсійний мікроскоп.

Відкриття *Люї Пастера* повело за собою докладне вивчення інфекційних захворювань і інтенсивні пошуки їх побудників. У 1873 році *О. Обермайер* (O. Obermeier 1843-1873) відкрив спирохету поворотного тифу, у 1875 році *Ф. Леш* (1840-1903) встановив побудника амебної дизентерії, у 1879 році *А. Ґ. Г. Ганзен* (A. G. H. Hansen, 1841-1912) відкрив паличку прокази, а *А. Найсер* (A. Neisser, 1855-1916) побудника гонореї, у 1880 році *А. Лаверан* (A. Laveran, 1845-1922) знайшов у крові людини плазмодія малярії, у 1882 році *Р. Кох* (R. Koch, 1843-1910) відкрив побудника туберкульози, а у 1883 році — холери. У 1884 році *Ф. Льофлер* (F. Loefler, 1852-1915) знайшов побудника дифтерії, а *А. Ніколайер* (A. Nicolaier, 1862-1945) паличку стовбняка, у 1886 році *А. Френкель* (A. Fränkel, 1848-1916) відкрив пневмокока, а у 1887 році *А. Вейкселъбаум* (A. Weichselbaum, 1845-1920) — менінгокока, в 1894 році *А. Єрсен* (A. Yersin, 1863-1943) встановив побудника чуми, в 1905 році *Ф. Шаудін* (F. R. Schaudinn, 1871-1906) знайшов побудника пранців (сифілісу). Пізніше знайдено побудника висипного тифу та низку вірусів, а раніше побудників низки інших інфекційних хвороб.

У 19 столітті були вже також досить значні досягнення в галузі клінічних дисциплін.

Ще в 18 столітті Леопольд Ауенбруґґер (Leopold Auenbrugger, 1722-1809) винайшов і опрацював методу перкусії, яку потім (1808-1818) удосконалив видатний інтерніст Жан Ніколь Корвізар (Jean Nicol Corvisart, 1755-1821). У 1819 році *Рене Лаеннек* (Réné Théophile Hyacinthe Laönnec, 1781-1826) оприлюднив свій славний твір про авскультацію. У 1846 р. *І. М. Сімс* (I. M. Sims, 1818-1883) винайшов вагінальне дзеркало, у 1850 році *Людвіґ Траубе* (Ludwig Traube, 1818-1876) запровадив у клінічну практику систематичне вимірювання температури тіла, у 1850 році *Герман Людвіґ Фердінанд Гельмгольц* (Hermann Ludwig Ferdinand Helmholtz, 1821-1894) сконструював офтальмоскоп, а в 1855 році обґрунтував вчення про кольоровий зір, у 1850--1852 роках *Шарлъ Правац* (Charles Gabriel Pravaz, 1791-1853) винайшов низку цінних урологічних інструментів, а в 1852 році запропонував шприцу для підшкіряних іньєкцій, у 1855 році *Мануелъ Ґарція* (Manuel Garcia, 1805-1906) винайшов горлянкове дзеркало.

У середині 19 століття *Ігнатій Філіпп Земмелъвайс* (Ignaz Philipp Semmelweis, 1818-1865) встановив, що породова гарячка виникає в наслідок перенесення інфекції, та запровадив у життя за-

ходи попередження її, *Джозеф Лістер* (Joseph Lister, 1827-1912) ввів у другій половині 19 століття антисептичне лікування ран. У 1869 році *Адольф Кусмауль* (Adolf Kußmaul, 1822-1902) запровадив у клініку зондування шлунку, у 1885 році *Луї Пастер* (Louis Pasteur, 1822-1895) запропонував щеплення проти сказу.

У 1889 році *Шарль Броун Секар* (Charles Brown-Śequard, 1817-1894) зробив своє знамените повідомлення про можливість лікування людини препаратами залоз внутрішньої секреції, у 1889-1890 роках *Еміль Берінґ і Сибасабуро Кітасато* (Emil Behring, 1854-1917, Shibasaburo Kitasato, 1852-1931) одержали антитоксини і відкрили лікувальні властивості антитоксичних сироваток, у 1892 році *Карл Шлайх* (Karl Ludwig Schleich, 1859-1922) запропонував інфільтраційну анестезію.

У грудні 1895 року *Вільгельм Конрад Рентґен* (Wilhelm Konrad Röntgen, 1845-1923) зробив перше повідомлення про Х-проміння, які потім одержали назву *«рентґенівських»*,[3] у 1896 році *Фернанд Відаль* (Fernand Widal, 1862-1929) запропонував діягностичну реакцію при черевному тифі, у 1898 році *Ґустав Кілліян* (Gustav Killian, 1860-1921) запровадив у клініку бронхоскопію, у 1898 році *Авґуст Бір* (August Bier, 1861-1949), після спроби на самому собі, запровадив спинно-мозкову анестезію, він же запропонував лікування застійною гіперемією.

У 1897 році *П'єр Кюрі* (Pierre Curie, 1859-1906) та його дружина *Марія Складовська-Кюрі* (Marie Curie-Skladowska, 1876-1934) почали свої досліди над радіоактивністю.

У наслідок праці низки хірургів різних країн світу було докладно опрацьовано методи операцій у черевній порожнині (ресекція шлунка, пілоротомія, вирізання кишок, холецистомія, операції на печінці, нирках, головному мозку тощо).

Саме в 19 столітті зауважуємо також значний поступ у галузі гігієни. У 1799-1819 роках вийшла знаменита шеститомова праця *Йоганна Петера Франка* (Johann Peter Frank, 1745-1821), яка подала зведення тогочасних знань з гігієни та охорони здоров'я, праця *Мішеля Леві* (M. Levis) — курс гігієни, праці *Макса Петтенкофера* (Max Pettenkofer, 1818-1901) з гігієни, які власне зробили її точною наукою.

---

[3] Деякі дослідники відзначають, що Х-проміння відкрив визначний український фізик та електротехнік проф. д-р *Іван Пулюй* (1845-1918). Дослідження *І. Пулюя* стосувалися електричних розрядів у газах, молекулярної фізики та електротехніки змінних струмів; він відомий з дослідів над особливостями катодових променів та променів, які пізніше отримали назву рентґенівських, зокрема він винайшов у 1882 році фосфоресценційну лямпу, попередницю рентґенівської (Див. *Енциклопедія Українознавства,* том II. Словникова частина. Стор. 2416-2417).

Але особливо важливі, просто епохальні відкриття в медицині зауважуємо в 20 столітті. Без перебільшення можна твердити, що двадцяте століття в галузі медицини слід назвати новою епохою в медицині.

Зрозуміло, що в цьому коротенькому вступі, автор не має можливости перерахувати всі великі досягнення теоретичної та практичної медицини 20 століття.

Передусім слід відзначити, що в двадцятому столітті удосконалюється методика рентґенівського досліду, запроваджуються нові методи рентґенодіягностики, як томографія, кімографія, рентґенівський дослід у комбінації з телебаченням та ін., що надзвичайно поширює можливості діягностики хвороб, запроваджується рентґено- та радіотерапія.

Значно удосконалюється мікроскопічна техніка, конструюють електронний мікроскоп, що дозволяє побільшення в десятки тисяч разів, зокрема дозволяє дослідження вірусів, значно удосконалюється лябораторна діягностика, для діягностики хвороб і контролю наслідків лікування застосовують сотні цілком нових метод, відкривають цілком нові методи діягностики за допомогою ізотопів.

У наслідок великих поступів фізіології та біохемії відкривають і застосовують у медичній практиці гормони, вітаміни, удосконалюють виготовлення та вводять у медичну практику сотні нових фармацевтичних препаратів, низку хемотерапевтичних та антибіотичних засобів.

Гігантськими кроками посувається вперед оперативне лікування, саме в двадцятому столітті запроваджують у життя найскладніші операції на серці, легенях, нирках, печінці, мозку, запроваджується в життя пересадка органів.

Завдяки величезним досягненням у галузі фізики, хемії, біології та техніки і тісній співпраці цих галузів науки з медициною спостерігаємо великі досягнення майже у всіх галузях медичної науки.

З загальних досягнень природознавства у першому десятиліттї 20 століття слід відзначити такі відкриття, як початок квантової фізики (*М. Плянк — M. Plank*), винахід щілинного мікроскопу (*Х. Зіденторф і Р. Жіґмонді* — H. Siedentopf і R. Zsigmondy), струнного гальванометра (*В. Айнтховен* — W. Eintchoven), обґрунтування теорії відносности (*А. Айнштайн* — A. Einstein), виділення чистого радія (*М. Складовська-Кюрі* — M. Skladowska-Curie).

У галузі біології та медицини це десятиліття принесло відкриття груп крови у людей (*К. Ландштайнер* — K. Landsteiner), опрацювання теорії побудови білковини (*Е. Фішер та В. Гофмайстер*

— E. Fischer та W. Hofmeister), теорії мутації (*Г. де Фріс* — H. de Vries), теорії спадковости (*А. Вайсман* — A. Weismann), перші праці в галузі вітамінів (*Ф. Гопкінс* — F. G. Hopkins), створення вчення про алергію (*К. Пірґе* — C. Pirguet), культивування тканин (*Р. Гаррісон* — R. G. Harrison), вивчення явищ анафіляксії (*Ц. Ріше* — C. Richet), опрацювання серодіягностики сифілісу (*А. Вассерман* — A. Wassermann), встановлення груп крови (*І. Янський* — J. Jansky), хемотерапія: *П. Ерліх та С. Гата* (P. Ehrlich, S. Hata).

Не менш багате на важливі відкриття в природознавстві та медицині було наступне десятиріччя. *Ф. Содді* (F. Soddy) висловив ідею про існування ізотопів, *Е. Ратзерфорд* (E. Rutherford) оголосив плянетарну гіпотезу побудови атома, *В. Гесс* (W. Hess) відкрив космічне проміння, *Н. Бор* (N. Bohr) запропонував теорію побудови атома, *М. Ляуе* (M. F. T. Laue) відкрив дифракцію рентґенівського проміння, *Е. Кендалл* (E. C. Kendall) виділив тироксин, *Е. Абдерґальден* (E. Abderhalden) одержав поліпептиди, *П. П. Лазарев* висунув йонну теорію збудження живих тканин, *В. Шіллінґ* (V. Schilling) застосував у діягностиці хвороб лейкоцитарну формулу, *А. Франк* (A. Frank) відкрив антидіуретичний гормон, *Е. Абдерґальден* (E. Abderhalden) запропонував реактивний фермент для діягностики вагітности, *О. Буллъ* (O. Bull) одержав антитоксин проти ґазової ґанґрени, *Ф. Д'Ерелль* (F. d'Herelle) відкрив бактеріофаг, *Р. Фореус* (R. Fahreus) запропонував реакцію опаду еритроцитів для діягностики хвороб, частково у попередньому, але головне у цьому десятилітті з'явилися світової слави праці *І. П. Павлова* про психологію та психопатологію тварин, про працю головних травних залоз, про душевну діяльність вищих тварин та ін.

У тридцятих роках *Т. Морґан* (T. H. Morgan) опублікував свою працю «The physikal bases of hereditys» — фізичні основи спадковости, *Г. Еванс* та *І. Лонґ* (H. M. Evans, J. A. Long) відкрили гормон росту, *О. Леві* (O. Loewi) відкрив ацетихолін, *А. Кальметт* і *А. Ґерен* (A. Calmette й A. Guerin) запропонували протитуберкульозну вакцинацію, *Т. Свеберґ* (T. Sveberg) сконструював ультрацентрофуґу, *Е. Аллен* і *Е. Дойзі* (E. Allen і E. Doisy) виділили естрогенні гормони з яйників, *Б. Цондек* і *С. Ашгейм* (B. Zondek і S. Aschheim) одержали жіночі статеві гормони, *І. Роґов і Г. Стюарт* (I. M. Rogoff і G. N. Stewart) одержали гормон надниркової залози, *А. Флемінґ* (A. Fleming) відкрив пеніциліну, *І. Берґер* (I. Berger) сконструював електроенцефалограф, *Ґ. Роман* (G. Roman) винайшов дифтерійний анатоксин, *Л. Ашоф* (L. Aschoff) заснував вчення про ретикулоендотеліяльну систему.

У це десятиріччя з'явилися дальші праці *І. П. Павлова,* важливі праці *О. Варбурґа* (O. Warburg) про дихання клітин, виміну речовин у пухлинах, праці *А. Хілла* (A. Hill), *А. Крогa* (A. Krogh) та ін.

У період з 1930 до 1940 року сконструйовано перші електронні мікроскопи, Ф. та *І. Жоліо-Кюрі* (F. Joliot-Curie та I. Joliot-Curie) відкрили штучну радіоактивність, *О. Варбурґ* (O. Warburg) відкрив воднепереносячий фермент, *А. В. Вішневський* запропонував нову методу місцевого знеболювання, *Е. Едріан* (E. Adrian) встановив електричну природу нервового імпульсу, *Ґ. Домаґк* (G. Domagk) запропонував низку хемотерапевтичних препаратів, *Е. Кендалл і О. Вінтерштайнер* (E. Kendall і O. Wintersteiner) виділили кортизон.

У п'ятдесятих роках *Н. Вінер* (N. Wiener) поклав основи кібернетики, *Чо Гао Лі, Х. Еванс, М. Сімпсон* (Cho Hao Li, H. Evans, M. Simpson) виділили адренокортикотропний гормон, *Х. Кребс* (H. Krebs) описав біохемічні цикли, *Ф. Сенджер* (F. Sanger) встановив структуру інсуліну, *К. Ляндштайнер і А. Вінер* (K. Landsteiner і A. A. Wiener) відкрили резус-фактор, *А. Флемінґ, Х. Флорі, Е. Чейн* (A. Fleming, H. Flory, E. Chaine) запровадили пеніциліну в клінічну практику, *С. Ваксман, А. Шатц, Е. Бугі* (S. Waksmann, A. Schatz і E. Buggie) винайшли стрептоміцину.

У цьому десятилітті інтенсивно продовжувалася праця над вітамінами, хемотерапією, удосконаленням рентґенодіягностики та лябораторних діягностичних метод.

Після другої світової війни, в шістдесятих та сімдесятих роках, буйно розквітає фармацевтична промисловість, винаходять низку дуже важливих протитуберкульозних препаратів, як, наприклад, ізоніяцид, етіонамін, етамбутол, ріфаміцину та інші, різні невролептика, психолептика, психостимулятори, гормональні препарати, нові методи наркози, нові методи операцій, зокрема пересадку серця.

У 1957 році будують перший штучний супутник землі і вивчають біологічні явища при космічних польотах на собаці, у 1961 році відбувається перший космічний політ людини, пізніше вивчають стан людини при космічних польотах, при чому в космос летить і вивчає умови життя в ньому лікар *Б. Єгоров, Е. Солк* (E. Salk) створює вакцину проти поліомієліту, широко застосовуються в медицині радіоактивні ізотопи, докладно вивчаються питання спадковости, розвивається наука про старість тощо.

Зрозуміло, що швидкий розвиток світової медичної науки не міг не відбитися на розвитку української медичної науки та освіти.

У 19 столітті відзначаємо і в українській медичній науці посилення експериментального напряму. Цей напрям саме для вчених медиків українців аж ніяк не був чужий чи новий.

У першій книжці «Нарисів з історії української медичної науки та освіти»[4] ми вже відзначали, що українські вчені-медики ще в 18 столітті були схильні обґрунтовувати свої праці науковим експериментом.

Так, наприклад, *Мартин Тереховський* (1740-1796) саме експериментальним шляхом відкинув теорію самозародження організмів,[5] *Данило Самойлович* (1744-1805) у своїх славетних працях по вивченню чуми завжди користувався експериментальною методикою,[6] відома праця *Олександра Шумлянського* (1748-1795) «De structura renum» також спиралася на досліді нирок цілком новою методою іньєкцій,[7] *Опанас Шафонський* (1740-1811),[8] *Нестор Амбодик-Максимович* (1744-1812),[9] *Григорій Базилевич* (1759-1802),[10] *Степан Андрієвський* (1760-1818),[11] *Никон Карпинський* (1745-1810)[12] та низка інших вчених українців 18 століття завжди підкреслювали потребу експерименту, точного клінічного досліду в медицині.

Яків Саполович (1766-1830)[13] користувався методикою перкусії за Ауенбруґґером ще тоді, коли вона не була визнана в Західній Європі.

На початку 19 століття видатний український вчений-медик *Єфрем Мухін* (1766-1850), автор низки наукових праць та підручників, видав у 1804 році свою знамениту працю «De stimulis» і став засновником теорії невризму, хірург та анатом *Ілля Буяльський* (1789-1866) склав відомі у всій Європі оригінальні атласи з хірургічної анатомії, дав опис операції аневризми і розробив методику заморожування трупів.

У другій половині 19 століття професор Київського університету *Володимир Бец* (1834-1894) перший встановив існування і розміщення рухової зони кори головного мозку і в 1874 році від-

---

[4] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Книга 1 (Від початків української державности до 19 століття). Мюнхен, 1970, видання УВАН.

[5] Дивись згадану вище працю В. Плюща, стор. 192-202.

[6] Там само, стор. 181-192.

[7] Там само, стор. 202-214.

[8] Там само, стор. 128-130.

[9] Там само, стор. 174-181.

[10] Там само, стор. 113-115.

[11] Там само, стор. 224-230.

[12] Там само, стор. 214-224.

[13] Там само, стор. 119-121.

крив велетенські пірамідні клітини в ній, професор Київського університету *Григорій Мінх* (1835-1896) укупі з *Йосипом Мочутковським* (1845-1903) довів шляхом самозараження, що збудники висипного та поворотного тифу містяться в крові хворих, *Петро Перемежко* (1833-1891, теж професор Київського університету) відкрив непрямий поділ тваринних клітин — каріокінезу.

Геніяльний вчений медик, що народився і вчився в Україні і все життя підтримував із нею міцний зв'язок, *Ілля Мечников* (1845-1916), ще працюючи в Україні, у 1883 році відкрив явище фагоцитози і був засновником імунології та геронтології; професор Київського університету *Іринарх Скворцов* (1847-1921) заклав основи методи культури тканин. Професор патологічної анатомії Київського університету *Володимир Високович* (1854-1912) був творцем вчення про захисну ретикуло-ендотеліяльну систему, а разом з *Іллею Мечниковим* засновником вчення про імунітет; професор Харківського університету *Олександер Данилевський* (1838-1923) у 1886 році синтезував білковоподібні речовини, а у 1888 році висунув теорію будови білкової молекули, він же заснував у Харкові перший в Російській імперії фізіологічний журнал.

Сергій Виноградський (1856-1953) відкрив хемосинтезуючі бактерії, встановив ролю мікробів у процесі нітрифікації та виділив мікроб-анаероб, що засвоював атмосферний азот, *Дмитро Івановський* (1864-1920), вивчаючи захворювання тютюну в Україні, відкрив фільтривний вірус-збудник мозаїчної хвороби тютюну і поклав цим початок вірусології.

Відомий український патолог та мікробіолог *Іван Савченко* (1862-1932) у 1893 році разом з *Данилом Заболотним* (1866-1929), щоб довести ефективність імунізації проти холери, випив живу холерну культуру після попередньої пробної імунізації, а в 1905 році виготовив протишкарлятинову сироватку.

Професор Одеського університету *Володимир Підвисоцький* (1857-1913) один з перших підкреслив захисні сили організму при інфекціях, вивчав питання реґенерації тканин та проблеми етіології злоякісних пухлин, академік *Василь Чаговець* (1873-1941) був основоположником електрофізіології, він запропонував йонну теорію походження біоелектричних потенціялів, один з перших застосовував математичні методи в біології, розвинув конденсаційну теорію електричних подразнень у живій тканині.

Нащадок старовинного українського роду *Микола Гамалія* (1859-1949), що організував укупі з Іллею Мечниковим другу в світі пастерівську станцію в Одесі, відкрив холероподібний вібріон, довів вірусну природу чуми рогатої худоби та інфекційної анемії коней, відкрив лізис бактерій, заклав основи вчення про

бактеріофаг. *Лев Тарасевич* (1868-1927) прославився своїми працями з проблеми імунітету, у галузі вивчення ретикуло-ендотеліяльної системи, походження гемолізинів. *Данило Заболотний* (1866-1929), як і його вчитель *Володимир Високович* (1854-1912), був видатним знавцем чуми, зокрема він виділив у 1911 році паличку чуми з організмів диких тварин; він раніш, ніж Ф. *Шаудін* та *Е. Гофман,* відкрив побудника сифілісу, самозараженням довів ефективність імунізації проти холери, довів можливість носіння збудників холери здоровими людьми, зформулював засадничі положення про природну вогнищевість чуми. *Олександер Безредка* (1870-1940) відзначився своїми працями з імунітету та анафілаксії, зокрема він запропонував лікування антивірусами, вакцинацію трахеальним шляхом та засоби запобігання анафілактичному шоку. *Володимир Філатов* (1875-1956) створив вчення про біогенні стимулятори, що стало основою тканинної терапії, запропонував оригінальну методу відновлюваної хірургії (пластика на круглому стеблі), науково опрацював проблему пересаджування рогівки.

Сергій Брюхоненко (1890-1960) створив методу штучного кровообігу, механічне серце, опрацював методику оживлення собак після тривалої смерти і перший довів можливість відкритих операцій на серцевих клапанах. *Володимир Правдич-Неминський* (1879-1952) був одним з засновників електроенцефалографії, він уперше записав біоструми головного мозку і докладно опрацював методику реєстрації потенціялів.

Олександер Богомолець (1881-1946) створив вчення про фізіологічну систему сполучної тканини, запропонував спеціяльну сироватку (АЦС), був одним з засновників наукової геронтології. *Лев Ценковський* (1822-87) був одним з засновників протистології і довів філогенетичну спорідненість рослин і тварин. *Іван Горбачевський* (1854-1942) вперше синтезував сечовий квас з сечовини і гліцину, відкрив фермент ксантиноксидазу, склав перші підручники з хемії та біохемії українською мовою. *Володимир Гулевич* (1867-1933) відкрив у м'язах карнозин, карнітин, метілгуанідин і встановив їх структуру, опрацював оригінальну методу синтези амінокислот і, за допомогою її, укупі з своїми учнями одержав низку нових амінокислот.

Никанор Хржонщевський (1836-1906) був одним з основоположників гістофізіології, запропонував методу фізіологічних іньєкцій, експериментально довів здатність клітин печінки утворювати жовч.

Василь Данилевський (1852-1939) встановив у головному мозку наявність коркових центрів, що реґулюють діяльність внутріш-

ніх органів, винайшов методу вимірювання механічного еквіваленту тепла в процесі діяльности м'язів, опублікував низку дуже важливих праць з ендокринології та гіпнози.

Олексій Кронтовський (1885-1933) був одним з основників культивування тканин поза організмом, він уперше почав досліджувати культури тканин в аспекті біохемічної динаміки.

Володимир Воробйов (1876-1937) був одним з творців функціонально-динамічного напрямку в анатомії, винайшов нову методу анатомічного досліду, так зване макро-мікроскопічне глибинне дослідження.

Марко Нещадименко (1869-1942), видатний дослідник у галузі мікробіології та імунології, зокрема в галузі вивчення дифтерійного токсину, властивостей стрептококів, властивостей вакцини Б. Ц. Ж. (B.C.G.), перший запровадив в Україні щеплення проти туберкульози.

Віктор Дроботько (1885-1966), видатний дослідник властивостей тбк мікробактерій, мінливости бактерій, хемотерапії інфекційних хвороб, у 1939 році відкрив нову хворобу стахіботріотоксикозу, одержав разом з своїми учнями кілька нових антибіотиків.

Олександер Палладін (1885-1968) один з перших розпочав біохемічне дослідження вітамінів, синтезував аналог вітаміну К-вікасол, встановив біохемічну топографію мозку, опублікував важливі праці з біохемії м'язевої діяльности.

Олександер Тимофієвський (1887), видатний фахівець з питань експериментальної онкології та гематології, один з перших висловив думку про вірусне походження пістряка.

З українських вчених клініцистів світової слави набули *Аполінарій Підріз* (1852-1900), який один з перших у світі зробив операцію на серці; *Микола Скліфосовський* (1836-1904), який вперше зробив кістковопластичну операцію з розкриттям каналу трубчастої кістки, запропонував методу остеосинтези за допомогою металевого стрижня, один з перших у Російській імперії запровадив у практику антисептику та асептику; *Олексій Крилов* (1872-1954), який запропонував власні методи операцій при килах та аневризмах, багато вніс у проблему черепно-мозкових травм та газової інфекції; *Микола Волкович* (1858-1928), який один із перших в Україні почав робити складні операції в черевній порожнині, запропонував спеціяльні прилади для лікування переломів кісток, розробив оригінальну методу видалення колінного суглоба.

Микола Бурденко (1876-1946) був одним з засновників експериментально-фізіологічного напряму в хірургії та видатним дослідником у галузі нейрохірургії.

Василь Образцов (1849-1920), один з засновників української школи терапевтів, опрацював цілком оригінальну методу фізичного дослідження органів черевної порожнини (так звану глибоку методичну ковзну пальпацію) та перший у світі описав клінічну картину інфаркту міокарда; *Теофіль Яновський* (1860-1928), видатний фахівець з внутрішніх хвороб, вперше описав ряд ознак при захворюваннях легень, плеври, нирок, був одним з засновників школи українських терапевтів. *Микола Стражеско* (1876-1952), видатний інтерніст, який укупі з *Василем Образцовим* вперше у світі поставив зажиттєву діягнозу закупорки вінцевих артерій, в 1906 році описав так званий гарматний тон при порушеннях діяльности серця, відзначився творчим поєднанням клінічних та експериментальних досліджень; *Вадим Іванов* (1892-1962), видатний український терапевт, який працював у різних ділянках внутрішньої медицини, зокрема в галузі патології травлення, пульмонології, онкології, запропонував томофлюорографію легенів, низку метод функціональної діягностики органів травлення.

Ми згадали тут лише найбільші досягнення української медицини 19 і 20 століть, докладно ми будемо згадувати про всіх вищезгаданих та інших видатних українських вчених в інших розділах цієї книги.

Дуже важливим для розвитку української медичної науки та освіти в 19 столітті було заснування перших університетів у Харкові, Києві, Львові та Одесі,[14] заснування наукових медичних товариств,[15] видання багатьох наукових медичних часописів,[16] а в 20 столітті заснування Всеукраїнської Академії Наук, цілої мережі науково-дослідних та навчальних інститутів та інститутів удосконалення лікарів.[17]

Негативно впливав на розвиток української медичної науки в 19 столітті імперіялістичний, централістичний курс урядів колишньої Російської імперії, скерований зокрема на придушення розвитку національних культур, про що докладно будемо ще писати окремо.

---

[14] Див. окрему працю автора в цьому збірнику під назвою «Медична освіта в Україні».

[15] Див. окрему працю автора «Медичні товариства в Україні та українські лікарські товариства поза межами України» в 3-му томі «Нарисів».

[16] Див. окрему працю автора «Медична преса в Україні» в «Матеріяли до історії української медицини», том І. Нью-Йорк — Мюнхен, 1975, стор. 161-190.

[17] Див. окремі розділи в цьому збірнику: «Медична освіта в Україні», і «Українська медична та суміжні науки у 19 столітті». Також «Медична наука в Україні у першій половині 20 століття» у збірнику: «Матеріяли до історії української медицини», том І. Нью-Йорк—Мюнхен, 1975, стор. 96-160.

In his introduction Prof. V. Pliushch gives a brief account of the most important discoveries in the fields of medicine, biology and natural science in the 18th and 19th centuries, and namely about the most relevant development of medical science, beginning with, for example, Marie-Xavier Bichat (1771—1802) who revealed his findings on the study of cells and tissues, F. Sertürner who gave an analysis in 1906 of morphine, R. Miller who is recognized as founder of modern natural science and many others. He also gives due respect to other important scientists in medical fields, starting for example with R. Virchov (1821—1902) and his work in the introduction of cellular pathology, Rene Laonnec (1781—1826) and his introduction of auscultation, Louis Pasteur (1822—1895), who revealed the role of bacteria in the etiology of infectious diseases, and mentions the works of such scientists as O. Obermeier (1843—1873), R. Koch (1843—1910) and many others.

The author also gives credit to well-known scientists and their discoveries and mentions the works of such scientists as W. K. Röntgen, A. Bier, Pierre Curie, Maria Curie-Skladowska, works of Pettenkofer, M. Planck, A. Wassermann, P. Ehrlich, C. Richet, Joseph Lister (1827—1912), Shibasaburo Kitasato, Emil Behring and others.

Particularly noteworthy medical discoveries occurred in the 20th century with the improvement in radiological techniques, radio therapy, tomography, cineography, etc. We note the advancement in microscopic techniques, up to the construction of the electron microscope, which allows us to identify viruses. We note great progress in the realms of physiology and biochemistry where the discovery of the construction of vitamins and hormones are introduced into medical science and here the author mentions the work of H. Evans and J. Long who discovered the growth hormones, B. Zondek and S. Aschheim who discovered the female sex hormones, J. Rogoff, and G. Stewart who revealed adrenal hormones. Then appear the works of I. Pavlov on the Physiology, A. L. Aschoff on the reticuloendothelial system. G. Domagk discovered chemotherapy, A. Fleming — penicillin, E. Kendall and O. Wintersteiner revealed the cortisone.

We note great advancements in the pharmacological industry: new neuroleptics, physioleptics, synthetic hormones and new methods in anaesthetics are introduced.

In this chapter the author also compares the development of the medical sciences in Ukraine in the 19th century and notes the advancement of experimental medicine. In his first volume he outlines the contributions of Ukrainian intellectuals with particular emphasis on their successes. For example, Martyn Terechovsky developed the theory of the absence of self-germination in his dissertation "De Chao Infusorio Linnaei" in 1775,

Danylo Samoilovych (1744—1805) used experimental methods in the epidemiology of the plague, Alexander Schumlansky (1748—1795) published a popular work "De structura renum" where the injection was first used to study the kidneys.

The 18th century saw the dawn of experimental medicine in Ukraine. Experimental necessity has always underlined such scientists as Opanas Shafonsky (1740—1811), Nestor Ambodyk-Maksymovych (1744—1812), Gregory Basylevych (1759—1802), Stepan Andriyevsky (1760—1818), Nykon Karpynsky (1745—1810). On this principle Jakiv Sapolovych (1766—1830) practised percussion methods of Auenbrugger before they were recognized in Western Europe. At the beginning of the 19th century the Ukrainian scholar Efrem Mukhin (1766—1850) through his work "De Stimules" became an authority in nephrology. Illia Buyalsky (1789— 1866) published atlases of surgical anatomy which were popular in Europe, developed a surgical method of treating aneurysms, and started a system of freezing cadavers. Volodymyr Bets (1834—1894) was the first to describe the areas of the brain cortex responsible for motion and in 1874 he described the pyramid cells. Gregory Mink (1835—1896) together with Y. Mochutkovsky (1845—1903) proved, through self-infection, that the initiating factors of relapsing fever are located within the blood cells. Petro Peremezhko (1833—1891), a professor at the University of Kiev, developed cariokinetics.

Furthermore, the author reviews the works of world famous scientists, for example, I. Mechnikov who described phagocytosis and founded immunology and gerontology, Volodymyr Vysokovych (1847—1921), initiator of the studies on the defence of the reticulo-endothelial system and the studies of immunity. Olexander Danilevsky (1838—1923) theorized on the structure of proteins, and founded in Kharkiv the first Ukrainian journal of physiology. Sergey Vynohradsky (1856—1953) discovered chemosynthesizing bacteria and described the role of anaerobes, which assimilated atmospheric nitrogen. D. Ivanovsky (1864—1920) in studying tobacco mosaics, discovered filtrable viruses and thereby played a major role in virology. The author mentions other great Ukrainian scientists and outlines their accomplishments in medical science, for example I. Savchenko (1862—1932), D. Zabolotny (1866—1929), V. Pidvysocky (1857—1913), akad. V. Chagovets (1873—1941) who was one of the founders of electrophysiology, M. Hamaliya (1859—1949) who, together with I. Mechnikov, organized the second Pasteur Institute in Odessa, identified a cholera-like vibrion, proved the viral nature of the plague in cattle and infectious anaemia in horses. He described bacterial lysis and instituted the study of bacteriophages. Lev Tarasevych (1868—1927) became famous for his works on immunity, and for his studies of the reticulo-endothelial system and the source of hemolysins. Volodymyr Vysokovych (1854—1912) was also a prominent expert of the plague, even

before F. Shaudin and E.. Hoffman he discovered the pathogen of syphilis. Through self-infection he was able to prove the effectiveness of immunization against cholera and demonstrated the possibility of cholera virus carriers by healthy persons. Alexander Bezredka distinguished himself by his works on immunity and anaphylaxis, and proposed a therapy with anti-virals, he vaccinated tracheally as a means to avoid anaphylactic shock.

Furthermore, the author outlines the work of world famous scientists, beginning with Volodymyr Filatov (1875—1956) who studied biogenic stimulators, which became the mainstay of cellular therapy, developed an original of plastic surgery, the so-called round stem plastic, and pursued a course of research in the problem of transplanting the cornea of the eye. S. Briukhovenko (1890—1960) developed an artificial circulation method of the blood, a mechanical heart, and worked in open heart surgery. V. Pravdych-Neminsky (1879—1952) was a cofounder of electro encephalography: he was the first to measure the main brain waves. O. Bohomolets (1881—1946) developed studies on physiological intercellular systems, developed a special type of serum-factor called ACS (antireticular cytotoxic serum) and was a pioneer in the field of gerontology. Nikanor Khrzonchevsky (1836—1906) was one of the founders of histophysiology, he proposed a physiological method of injection and showed that liver cells produce bile. Vasil Danylevsky (1852—1939) showed the presence of centers in the cerebrum, which regulate the action of inner organs. He also developed a method of measuring the mechanical equivalent of heat in muscles during work, and published some works in endocrinology and hypnosis. Oleksy Krontovsky (1885—1933) was one of the founders who developed methods to culture cells, and was the first to investigate the various biochemical properties of cells and tissues. Volodymyr Vorobyov (1876—1937) was a founder of functional dynamism in anatomy, and developed a new anatomical method of identification, called the deep macro-microscopic method. Marko Neshchadymenko (1869—1942) was a researcher in microbiology and immunology, he worked on diphteria toxins, streptococcus, and BCG, and was the first to immunize against tuberculosis in Ukraine. Viktor Drobotko (1885—1966) was a researcher who gave a detailed analysis of TBC microbacterium and the interchangeability of bacteria. He distinguished himself in the chemotherapy of infectious diseases, discovered a few antibiotics, and in 1939 described a new illness stachiobotryotoxicosis. Alexander Palladin (1885—1968) was one of the first scientists who biochemically analysed vitamins, synthetized a vitamin K analogue Vicasol, described the biochemical topography of the brain and studied the biochemistry of intermuscular action. Olexander Tymofiyevsky (1887) was an experimental oncologist and hematologist and was one of the first to describe the viral nature of cancer.

Among the Ukrainian clinicians of world renown was Apolinary Pidriz (1852—1900) who was one of the first to perform open heart surgery. Mykola Sklifasovsky (1836—1904) was one of the pioneers in bone plastic surgery with opening of the trabecula, and he proposed a method of bone osteosynthesis, using a metal plate. Furthermore, he was a pioneer in advocating asepsis and antisepsis in the Russian empire. Oleksy Krylov (1872—1945) introduced his own methods of handling hernia and aneurysms and worked with brain and skull traumas including gas infections. Mykola Volkovych (1858—1928) was one of the first to perform complex abdominal operations in Ukraine, and proposed new methods and equipment for stabilizing bone fractures and knee joints. Mykola Burdenko (1876—1946) was one of the founders of experimental physiology in surgery, specializing in neurosurgery. Vasil Obraztsov (1849—1920) one of the founders of the Ukrainian school of therapeutics, worked out a method in physically identifying the organs of the peritoneum, known as the deep palpating method. Theophil Yanovsky (1860—1928) was a noted specialist in internal medicine. He was the first to describe various symptoms in lung diseases, pleura and kidney diseases, and was also one of the founders of the Ukrainian school of therapeutics. Mykola Strazhesko (1876—1952) was a noted internist, who, together with V. Obraztsov, was the first to diagnose a coronary infarct and in 1906 described the so-called "cannon shot" sound heard in aortic insufficiency. Vadym Ivanov (1892—1962) was a noted therapeutist who worked in pathology, oncology, pulmonology, and gastro-enterology, proposed tomoflourography methods of the lungs, and devised methods of functional diagnosis of digestive organs.

In this introduction only the highest points of Ukrainian medicine were mentioned. Broader details about the aforementioned scientists are given individually in the following chapters. The most important event for the development of Ukrainian medical science and learning in the 19th century was the institution of Universities in Kharkiv, Kiev, Lviv and Odessa, the foundation of medical scientific societies which published numerous medical journals and publications, and the foundation in the 20th century of the institution of an all Ukrainian Academy of Science.

УКРАЇНСЬКА МЕДИЧНА ТА СУМІЖНІ НАУКИ В ДЕВ'ЯТНАДЦЯТОМУ СТОЛІТТІ

ВСТУП

Вже на початку 19 століття розвиток української науки та освіти вступив у нову фазу.

Ми вже відзначали, що одночасно з буйним розквітом медичної науки в усій Європі успішно розвивалася медична наука і в Україні.

Передусім слід відзначити, що вже в 1805 році створено на території Великої України перший університет з медичним факультетом у Харкові, що було епохальною подією для українського народу. Нарешті після довгої перерви Україна домоглася своєї вищої школи, на жаль, вищої школи з російською, тобто чужою для народу, викладовою мовою.

І якраз типово для дев'ятнадцятого століття була підсилена русифікація всього культурного та наукового життя в Україні, отже русифікація й української медичної науки та освіти.

Як знаємо з загальної історії, у другій половині 18 століття ліквідовано Гетьманщину: в 1764 році російська імператриця *Катерина II* примусила гетьмана *Кирила Розумовського* зректися гетьманського звання, у 1775 році знищено Запорізьку Січ, у 1781 році знищено полковий адміністративний устрій України і Гетьманщину поділено на три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське; правда, вони ще були сполучені в одному так званому Малоросійському Генерал-Губернаторстві. У 1783 році ліквідовано Козацьке військо та закріпачено селян. Аби зменшити опір української еліти, у 1785 році українській шляхті та деяким групам козаків надали права «дворянства», а для послаблення українського духівництва, яке завжди підтримувало культурний розвиток в Україні, у 1786 році була проведена секуляризація манастирських маєтків.

Правда, опір української шляхти й усього українського народу не припинявся. Так, відомо, що в 1791 році представник лівобережного українського шляхетства *Василь Капніст* (1756-1823) їздив до Пруссії шукати міжнародної підтримки для України, ще раніш активно працював у цьому напрямі *Григорій Орлик* (1702-1759).

У кінці 18 та на початку 19 століття низка українських діячів (*Василь Полетика, Адріян Чепа, Тимофій Калинський* та багато інших) виступили на оборону національних прав українського народу. На початку 19 століття в Україні поширювався масонський рух з певним національним забарвленням, діяло Південне Товариство Декабристів; на Волині в 1823 році було засновано Товариство З'єднаних Слов'ян, а головне постійно виникали селянські повстання, бо український народ найбільше відчував ярмо чужинецької влади.

Все ж після війни з французами, придушення українських та польських повстань, опір і української еліти, і широких народних мас ослаб, а політика російських урядів стала виразно шовіністичною, твердо русифікаторською. Це болюче відбилося і на українській медичній науці.

Коли у 18-столітті більшість медичних наукових праць писано було латинською мовою, тобто інтернаціональною науковою мовою, викладання в вищих та середніх медичних школах провадили латинською, а частково тодішньою українською мовою, то у 19 столітті ситуація значно змінилася.

Правда, ще впродовж першого 25-ліття 19 століття українська професура дуже часто провадила виклади латинською мовою, а дехто з професорів Харківського університету пробував навіть викладати українською мовою.* Багато професорів-чужинців і дехто з українців читали лекції німецькою мовою, дисертації на медичні теми писали ще довго латинською, але центральний петербурзький уряд Російської імперії інтенсивно боровся з такими явищами і нарешті наказав перевести все навчання на російську мову.

Ще в 1720 році російський імператор Петро I видав указ про заборону друкувати в українських містах будь-які книги, крім церковних, а ці останні треба було перед друкуванням звіряти з відповідними російськими виданнями. В 1863 році міністер внутрішніх справ Російської імперії *Петро Валуєв* (1814-1890) видав заборону друкувати наукові праці та книжки для народу українською мовою, у 1876 році видано так званий Емський указ, який забороняв друкування на території Росії оригінальних творів і перекладів українською мовою, як також довозити книжки, писані українською мовою, з-за кордону. *Було заборонено не лише будь-які офіційні виступи українською мовою, але навіть переслідувалося вживання цієї мови у приватному житті.* Цікаво, що навіть після революції 1905 року, коли проф. *Микола Сумцов*

---

* Дивись працю у цьому збірнику «Медична освіта в Україні».

(1854-1922) почав читати курс історії української словесности українською мовою, міністер освіти *Кауфман* писав ректорові Харківського університету проф. *Дмитру Багалієві* (1857-1932): «Употребленіе при преподаваніи всякого иного языка, кромѣ государственного, является дѣломъ незаконнымъ, а потому и недопустимымъ» (лист від 14 листопада 1907).[1]

Зрозуміло, що за таких умов україномовна медична література зникла. Всі українці вчені-медики примушені були писати і друкувати наукові праці російською або якоюсь іншою (німецькою, французькою або англійською) мовою.

Але всі ці заходи ворожого до України уряду Російської імперії, зрозуміло, не могли припинити розвитку української медичної науки.

Заснування університетів у Харкові, пізніше у Києві та Одесі, відновлення праці медичного факультету Львівського університету[2], заснування в Україні декількох науково-дослідних інститутів, наукових медичних товариств[3], створили сприятливі для розвитку української медичної науки умови.

Українські вчені медики, які раніше (у 18 столітті) примушені були працювати в Петербурзі та Москві, тепер одержують можливість провадити свою наукову працю на Батьківщині.

РОЗВИТОК СУМІЖНИХ З МЕДИЦИНОЮ НАУК

Розгляд української медичної науки в 19 столітті почнемо з природознавчих дисциплін, які не мають безпосереднього відношення до медицини, але були обов'язкові для вивчення студентами-медиками і без них неможливий розвиток медичної науки (фізика, хемія, ботаніка, зоологія, антропологія).

Зрозуміло, на розвитку цих дисциплін ми зупинимося коротко, звертаючи увагу переважно на ті наукові праці, які мають безпосереднє відношення до розвитку медицини.

---

[1] Цитую за «Харьковский Государственный Университет им. А. М. Горького за 150 лет». Харків, 1955, стор. 140.

[2] Дивись працю автора у цьому збірнику «Медична освіта в Україні».

[3] Дивись працю автора «Медичні Товариства в Україні та українські лікарські товариства поза її межами» у третьому томі цих нарисів.

РОЗВИТОК ФІЗИКИ

Як ми вже зазначали у першому томі «Нарисів з історії української медичної науки та освіти», у медично-хірургічних школах у 18 столітті викладали, крім медичних наук, також фізику та математику. Медико-хірургічні академії вже мали спеціяльну окрему катедру фізики та математики.[4]

У 19 столітті основними центрами наукового опрацювання проблем фізики були університети та наукові товариства дослідників природи.

До середини 19 століття як у Київському, так і в Харківському університетах наукова праця в галузі фізики була поставлена незадовільно. Але у другій половині 19 століття Київський університет відіграв у розвитку фізики в Україні вже досить значну ролю.

З 1841 року фізику викладали на двох факультетах — фізико-математичному та медичному. З 1846 до 1858 року катедрою фізики керував проф. *Е. А. Кнорр*, він читав експериментальну фізику і фізичну географію; під керівництвом *Е. А. Кнорра* була побудована метеорологічна обсерваторія.

З 1859 до 1865 року катедрою фізики керував проф. *М. І. Тализін*, він читав вищезгадані курси експериментальної фізики та фізичної географії, науково працював у галузі останньої.

З 1865 до 1890 року катедрою фізики керував *Михайло Петрович Авенаріюс* (1835-95). Він був засновником української наукової школи фізиків. Коло наукових питань, що ними цікавився *М. П. Авенаріюс*, було досить значне, найбільший інтерес являють його праці з молекулярної фізики, дослідження термоелектричних критичних явищ, зокрема він вивів так звану формулу Авенаріюса. Одержані ним дані про критичні температури багатьох речовин довгий час залишалися єдиними. Він вперше ввів у Київському університеті лябораторні вправи з фізики, залучав до наукової праці, крім своїх учнів — *О. І. Надеждіна, В. І. Зайончевського, О. Е. Страуса, К. М. Жука* та інших, студентів. Він був ініціятором організації при Київському університеті Товариства Дослідників Природи. У 1876 році його обрано членом-кореспондентом Петербурзької Академії Наук, крім того він був членом кількох закордонних товариств природознавців.

З 1890 до 1903 року катедрою фізики керував *Микола М. Шіллер* (1848-1910), йому належить близько 90 праць, присвячених

---

[4] Див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», книга І. Мюнхен, 1970, стор. 109-112.

питанням теорії електрики, оптики, термодинаміки тощо, зокрема він виконав фундаментальні праці з електромагнетної теорії світла. Його лекції відзначалися високим науковим рівнем, він написав низку підручників і навчальних посібників і був ініціятором заснування і першим головою Фізико-математичного товариства при Київському університеті. *М. Шіллер* був також засновником і першим професором першої в Україні катедри теоретичної фізики (1884).

З працівників катедри фізики Київського університету слід відзначити *І. Й. Косоногова,* який видав підручник «Основы физики», що був настільною книгою декількох поколінь студентів, зокрема й автора цієї книжки.

Першим професором фізики Харківського університету був *Опанас Іванович Стойкевич* (1773-1832), він же був першим деканом відділу фізичних і математичних наук, а в 1807, 1811-1813 роках ректором університету. Його підручник «Система фізики» був на свій час основним посібником для вивчення фізики в гімназіях. Цікавився фізикою також професор математики Харківського університету *Тимофій Федорович Осиповський* (1765-1832).

З 1880 до 1894 року в Харківському університеті працював видатний український фізик *Микола Дмитрович Пильчиков* (1857-1908), він провадив досліди в різних галузях фізики, геофізики, метеорології. Дуже важливі його праці з електротехніки. Він був одним з перших вчених, які застосовували комбінацію оптичної та гальванометричної метод при вивченні електролізи. *М. Д. Пильчиков був піонером рентґенографії та рентґенології в Україні,* його досліди в цих ділянках, що він провів ще перед оголошенням *В. К. Рентґеном* (W. K. Röntgen) свойого відкриття х-променів, мали не лише практичне але й теоретичне значення. *М. Д. Пильчиков* був членом багатьох іноземних наукових товариств.

В Одесі (в Новоросійському університеті) працювали професори *Микола О. Умов* (1846-1915), *Ф. Н. Шведов.* Перший з них виконав важливі теоретичні дослідження хвильових процесів, зокрема запровадив поняття про вектор Умова-Пойтінґа, а другий цікавився різними проблемами експериментальної фізики.

У 1894-1902 роках в Одесі працював також вищезгаданий проф. *М. Д. Пильчиков.*

Певну ролю у розвитку наукових досліджень у галузі фізики відіграли наукові товариства.

У листопаді 1812 року почало свою працю Харківське товариство наук. Воно мало два відділи: природознавства та словесности. У відділі природознавства вивчали проблеми фізики, ме-

ханіки, хемії та медицини. Це товариство мало біля 80 членів. Проіснувало воно до 1830 року.

У 1869 році в Києві було засноване Київське товариство дослідників природи, яке видавало з 1870 до 1917 року «Записки Киевского Общества Естествоиспытателей», у «Записках» публікувалися праці з фізики. Питання фізики вивчалися також у *Київському фізико-математичному товаристві,* яке було засноване в 1890 році.

У 1872 році було засноване Харківське товариство дослідних наук, яке мало фізико-хемічну секцію, вона пізніше перетворилася на самостійне товариство. За час від 1872 до 1895 року на засіданнях цього Товариства було заслухано 417 наукових доповідів, рефератів та промов, зокрема проф. *О. К. Погорелко* читав у ньому ще в 1895 році доповідь про катодне проміння, а в 1897 — рентґен-проміння.

РОЗВИТОК ХЕМІЧНОЇ НАУКИ

У першому томі «Нарисів з історії української медичної науки та освіти» ми вже писали, що хемія була обов'язковим предметом у медико-хірургічних школах 18 століття, так, наприклад, хемію в Єлисаветградській медико-хірургічній школі викладав *Остап Федорович Звіряка* (1751-1829),[5] а в медико-хірургічних академіях існували окремі катедри хемії,[6] які посідали час від часу українці, як, наприклад, *Тимофій Сміловський* (1769-1815), який був професором на катедрі ботаніки та хемії (Петербурзької) медико-хірургічної академії,[7] *Феодосій Курика* (1755-1785) викладав мінералогію, зоологію, ботаніку та хемію в Московському університеті.[8]

Наукові дослідження з загальної хемії в Україні в 19 столітті розпочав вчений енциклопедист *Василь Назарович Каразін* (1773-1842).

В. Каразін народився в с. Кручик Богодухівського повіту на Харківщині в родині дідича. Освіту одержав у приватному пансіоні в Харкові та Гірничному корпусі (інституті) в Петербурзі. Він був дорадником імператора *Олександра I,* але за свої лібе-

[5] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Книга І. Мюнхен, 1970, стор. 48, 61, 63, 64, 80, 83, 98, 99, 100, 101, 112, 244.
[6] Там само, стор. 109.
[7] Там само, стор. 111, 123, 148, 153, 260.
[8] Там само, стор. 163, 244.

ральні погляди був ув'язнений у 1820 році на півроку в Шліссельбурзькій фортеці, а потім висланий під нагляд поліції до свого маєтку.

В. Каразін був ініціятором *Харківського філотехнічного товариства* (1811-18) *для поширення досягнень науки та техніки,* яке об'єднувало аматорів науки й техніки восьми губерній України, йому належить пріоритет у багатьох винаходах, зокрема у галузі хемії. У своєму маєтку в с. Кручик він організував дуже непогану, як на той час, хемічну лябораторію. Він перший запропонував організувати всесвітню мережу метеорологічних станцій, розробив методу консервування продуктів, методу прискорення видобутку салітри, відкрив креозот (1814) та ін. Багато його винаходів були забуті і значно пізніше відкриті іншими вдруге.

1 вересня 1802 року під час виступу на загальних зборах української шляхти, яку він закликав жертвувати на заснування університету в Харкові потрібні кошти, він, між іншим, говорив: «Мы наставим воспитателей... умножимъ число врачей... ученые, измерающие течение светилей небесных и силы природы, у нас будут образовываться».[9]

Ми так докладно зупинилися на біографії *В. Н. Каразіна,* бо він був одним з видатніших українських діячів першої половини 19 століття, засновником та почесним членом Ради першого в Україні Харківського університету. Він зібрав на університет біля 500 000 карбованців, подарував йому 3 000 цінних книг, закупив для нього лабораторне устаткування, наочні прилади, друкарню, але головне — саме він домігся від петербурзького уряду заснування Харківського університету і впродовж років покладав всі свої сили на його розбудову.

Взагалі наукова праця у галузі хемії в 19 столітті провадилася переважно в Харківському та Київському університетах. Хемічна лябораторія була створена в Харкові вже в 1805 році. З 1812 до 1847 року при ній працювала фармацевтична лябораторія, яка обслуговувала медичний факультет.

Розгорнена наукова праця в галузі хемії почалася в Харківському університеті з 1842 року, коли катедру хемії посів *Олекса Іванович Ходнєв* (1818-83). Наукові праці *О. І. Ходнєва* були присвячені вивченню пектинових речовин, фізично-хемічних властивостей ґрунтів і теорії каталітичних явищ. Значним вкладом у хемію була його докторська дисертація «О соединении минеральной и органической химии в одно целое» (1848). *О. І. Ходнєв* був

---

[9] В. Н. Каразин, «Сочинения, письма и бумаги, собранные и редактированные Д. И. Багалѣем». Харків, 1910, стор. 536.

автором першого в Російській імперії підручника з фізіологічної хемії для медичних факультетів, який видано в 1847 році.

Наступником *О. І. Ходнєва* в Харкові був видатний хемік *Микола Миколайович Бекетов* (1827-1911). Він працював у Харківському університеті з 1855 до 1887 року, при чому цілком реорганізував як викладання хемії, так і науково-дослідницьку працю в ньому. Зокрема в 1864 році він організував перший фізико-хемічний відділ та лабораторію фізичної хемії в Україні і почав перший у світі читати курс фізичної хемії. Отже, *М. М. Бекетов* власне був засновником сучасної фізичної хемії. Працюючи в Харкові, він виконав низку важливих досліджень з термохемії, теорії розчинів тощо. У 1865 році він захистив докторську дисертацію на тему: «Изслѣдованія надъ явленіями вытесненія однихъ элементовъ другими», в якій зформулював закон діючих мас — засадничий закон хемічної рівноваги; в іншій своїй праці він встановив зв'язок між неорганічною та органічною хемією, отже довів умовність меж між ними.

Наукову працю *М. М. Бекетова* продовжували його учні *Д. П. Турбаба, В. Ф. Тимофієв, П. Д. Хрущев, І. П. Осипов,* вони ж читали в Харківському університеті курс фізичної хемії.

У 1887-89 роках професором хемії в Харківському університеті був *Олександер Павлович Ельтеков* (1846-1894). Він досліджував головним чином хемічну будову речовин і зформулював правило про нездатність до самостійного існування спиртів, що містять гідроксил при вуглеці з подвійним зв'язком.

У галузі аналітичної хемії, крім *М. М. Бекетова,* працювали *Ф. І. Гізе, А. Д. Чириков,* які вивчали можливість застосування органічних реактивів у хемічній аналізі, *П. Д. Хрущев, П. М. Лащенко,* що запровадили методу електропровідности для фізико-хемічної аналізи та ін.

Першим професором хемії в Київському університеті (1834-39) був *Степан Федорович Зенович* (1779-1856), він читав головне неорганічну хемію, наукової праці не провадив.

Наступним професором хемії був *Гнат Матвійович Фонберг* (1801-91), він організував хемічну лабораторію університету і перший запровадив обов'язкові практичні вправи в ній, під час яких виконувано було якісну та кількісну аналізу мінералів та ґрунтів, дослідження отрут, різних вод, встановлення якости продуктів. *Г. М. Фонберг* був добре обізнаний з теоретичною хемією і багато працював науково. Заслуговує уваги його тритомний курс технічної хемії. У цей період в університеті були виконані перші хемічні дослідження з неорганічної хемії з метою вивчення скла-

ду та синтези різних речовин. Сам *Г. М. Фонберг* багато уваги приділяв вивченню вод київських колодязів та ставків.

Молекулярні сполуки в Київському університеті досліджував професор *Е. І. Лоначевський-Петруняка,* ряд його праць були присвячені проблемам очистки дніпрової води. Професор *І. А. Тютчів* працював переважно у галузі неорганічної хемії, за його ініціятивою у 1869 році розпочато будування нового приміщення для хемічної лябораторії.

Професор *М. А. Бунге* також працював переважно над неорганічною хемією, він дослідив дію окислів азоту на сполуки жирного та ароматичного рядів, написав кандидатську дисертацію про нітрозосполуки та докторську дисертацію про електролізу органічних сполук, опрацював методи очистки дніпрової води, багато працював у галузі технічної хемії і видав один з перших в Україні підручник з неорганічної хемії (1867).

Одним з видатніших хеміків України в 19 столітті був *Петро Петрович Алексєєв* (1840-1891), з 1865 року доцент, а з 1868 до 1891 року — професор Київського університету. У 1868 році *П. П. Алексєєв* захистив у Петербурзі докторську дисертацію «Монографія азосоединений», і далі його праці були також присвячені переважно азосполукам. Він обґрунтував сучасні формули азо-, гідразо- і азоксисполук, опрацював методу одержання азобензолу відновленням нітробензолу. Крім органічної та аналітичної хемії, *П. П. Алексєєв* працював над питаннями неорганічної та фізичної хемії. Завдяки його старанням в 1873 році в Київському університеті побудовано одну з кращих хемічних лябораторій Европи. Великою заслугою *П. П. Алексєєва* було видання чотирьох учбових посібників з хемії, він заснував у *Києві Товариство дослідників природи* (1869).

За *П. П. Алексєєва* в Київському університеті неорганічну хемію на природничому відділі фізико-математичного факультету та на медичному факультеті читав *Федір Минович Гарнич-Гарницький,* з його праць з неорганічної хемії слід відзначити дослідження розчинности ацетилену та чадного газу в амоніяковому розчині однохлориду міді, він вивчав також хемію хлорного карбонілу.

Майже в цей самий час працював у Києві *Олександер Іванович Базаров,* який цікавився теоретичними питаннями загальної та неорганічної хемії. Його праці мали досить важливе значення для ствердження атомно-молекулярної теорії, він розвивав передовий для того часу погляд на природу елементів, його докторська дисертація (1874) була присвячена вивченню фтороборатної

кислоти. У своїх працях він висловлював думки, що набагато років випереджали свій час.

У 1891 році організовано хеміко-неорганічний відділ лабораторії, який пізніше перетворився на окрему катедру неорганічної хемії. З 1894 до 1920 року цією катедрою керував *Яків Миколайович Барзиловсъкий*, він працював переважно у галузі органічної хемії, вивчав різні води і робив їх аналізи.

У 1892 році у самостійну катедру виділено і органічний відділ, на чолі якої став *Сергій Миколайович Реформатсъкий* (1860-1934), його наукові праці були присвячені головне органічній хемії. *С. М. Реформатсъкий* опрацював методу синтези ß-оксикислот дією цинку на суміш альдегідів чи кетонів або складних етерів з етерами α-галогенозаміщених кислот (так звана реакція Реформатського, 1890). Реакція ця мала дуже важливе значення для дослідження будови і синтези складних природних сполук: вітамінів, гормонів та терпенів. *С. М. Реформатсъкий* написав біля 50 наукових праць і видав підручник «Початковий курс органічної хемії», який був настільною книгою також студентів-медиків, аж до часу моїх студій.

У 1899 році у Київському університеті почав читати курс фізичної хемії *Володимир Олександрович Плотников* (1873-1947), він працював переважно в галузі електрохемії, зокрема довів існування щільного зв'язку між електролітичною дисоціяцією і комплексоутворенням у розчинах та експериментально підтвердив хемічну теорію розчинів *Д. І. Менделєєва.*

З інших професорів-хеміків Київського університету згадаємо *М. М. Каяндера,* що читав курс теоретичної хемії студентам природничого відділу фізико-математичного факультету; *Андрія Семеновича Кочубея,* який працював над вивченням хемічних сполук, утворення яких характеризується зміною забарвлення; *Якова Івановича Михайленка,* що читав курс фізичної хемії для студентів природничого відділу і вів практичні вправи з фізичної хемії.

Він працював над стехіометрією розчинів у різних галузях фізичної хемії і був одним з піонерів нового напряму в термодинаміці, який пізніше докладно розвинув *Льюїс.*

Перші праці з колоїдної хемії в Україні пов'язані з іменами професора Київського університету *І. Г. Борщова* (1833-78) та професора Одеського університету *Ф. Н. Шведова.* Перший ще в 1869 році висунув і обстоював думку про те, що колоїдним частинам властива не лише аморфність, але і кристалічна будова. *Ф. Н. Шведов* видав 1889 року праці про структурно-механічні властивості колоїдів.

У Новоросійському університеті (Одеса) у галузі хемії працювали *Олександер Андрійович Веріго* (1837-1905), який був професором з 1871 до 1896 року, основні роботи його були присвячені дослідженню азосполук; *Микола Дмитрович Зелінський* (1861-1953), який саме в Одесі почав свої досліди над стереоізомерією насичених вуглеводнів; *Петро Григорович Мелікішвілі* (Меліков) (1850-1927), який досліджував будову й фізико-хемічні властивості перекисних сполук та надкислот, він відкрив нову клясу органічних сполук, які назвав гліцидними кислотами; *Лев Володимирович Писаржевський* (1874-1938), який пізніше працював в Юр'єві, Києві, Катеринославі. З 1927 року він був директором Інституту фізичної хемії ВУАН. Його праці були також присвячені властивостям і будові перекисів і надкислот, а пізніше різним питанням фізичної хемії.

О. А. Веріго організував у 1880 році першу в Російській імперії лябораторію для дослідження харчових продуктів і перший досліджував хемічний склад одеських лиманів і багон; *Л. В. Писаржевський* був засновником електронної теорії в хемії.

У Львівському університеті в 50-60-их роках 19 століття досліджувалися деякі органічні кислоти, провадилася аналіза вибухової газової суміші. *Б. Радзішевський* провадив досліди в галузі загальної та фармацевтичної хемії. Він створив першу наукову школу хеміків у Львові.

Е. Ліннеман синтезував і вивчав аліфатичні спирти.

Велику ролю в розвитку хемії в Україні відіграли наукові товариство. Так, *Харківське фізико-хемічне товариство* лише за 1872-1915 роки обговорило 594 доповіді. Плідною була у галузі хемії також діяльність *Київського товариства дослідників природи, Київського фізично-хемічного товариства і Новоросійського товариства дослідників природи.*

РОЗВИТОК БІОХЕМІЇ

Для медиків спеціяльний інтерес являє розвиток біохемії.

Біохемія, яку раніш називали також медичною або фізіологічною хемією, як окрема наука була заснована у середині 19 століття. У 1842 році *І. Е. Сімон* (I. E. Simon) видав перший підручник медичної хемії (Handbuch der angewandten medizinischen Chemie), а в 1846 році з'явилася у світ знаменита праця *Ю. Лібіха* (J. Liebig) «Die Thierchemie oder die organische Chemie in der Anwendung auf Physiologie und Pathologie».

Як ми вже зазначали, у 1847 році, тобто лише 5 років після *І. Сімона* та рік після *Ю. Лібіха,* професор Харківського університету *А. І. Ходнєв* видав перший в Російській імперії підручник фізіологічної хемії.

У 1862 році український вчений *Олександер Якович Данилевський* (1838-1923) заснував катедру медичної хемії в Казанському, а в 1885 році в Харківському університеті.

Олександер Якович Данилевський народився 10. 12. 1838 року в Харкові. У 1860 році закінчив медичний факультет Харківського університету, у 1863 році захистив докторську дисертацію «О специфически действующих телах натурального и искусственного соков поджелудочной железы», з 1863 до 1871 року був професором Казанського, а з 1885 до 1892 року — Харківського університету, з 1892 до 1910 року був керівником катедри фізіологічної хемії Петербурзької військово-медичної академії. У 1888-91 роках разом з своїм братом *В. Я. Данилевським* видавав у Харкові перший в Україні фізіологічний журнал «Физиологический сборникъ».

О. Я. Данилевський працював переважно над вивченням білків, білкової виміни протеолітичних ферментів і над питаннями харчування. Він перший (1886) довів можливість синтези білковоподібних речовин при участі ферментів, у 1901 році він довів наявність у тканинах антиферментів (антипепсина та антитрипсина). *О. Я. Данилевський* укупі з своїми співробітниками багато працював над вивченням азотового та фосфорного обміну в тваринному організмі, провів цінні досліди над казеїном, тканинними білками, зокрема над білками м'язів та мозку, над харчовою якістю білків м'яса, риб тощо. Зокрема він запропонував першу клясифікацію білків мозку, перший здійснив розділ амілази та трипсину підшлункової залози, показав колоїдну природу ферментів. Професора *О. Я. Данилевського* можна вважати не лише засновником української, але й першої для всієї тодішньої Росії школи фізіологічної хемії.

У 1899-1901 роках катедрою фізіологічної хемії Харківського університету керував *Володимир Сергійович Гулевич* (1867-1933), який працював над вивченням азотистих екстрактивних речовин тваринного походження, над амінокислотами, над питаннями порівняльної біохемії. Укупі з співробітниками він відкрив у м'язах скелету карнозин, карнітин та метілгуанідин. У Харкові він видав цінну монографію «Анализ мочи» (1901). *Володимир Іванович Палладін* (1859-1922), який керував катедрою фізіології рослин Харківського університету (1889-1897), працював над вивченням перетворення білків, зокрема він встановив відмінність між за-

пасними білками і білками протоплазми, основні його праці були присвячені дослідженню дихання рослин, яке він розглядав як ферментативний процес.

Над питаннями біохемії працювали також інші фізіологи Харківського університету, про що ми ще будемо згадувати. Цікаво, що над питаннями біохемії в 19 столітті в Харкові працювали також студенти. Наприклад, у різних виданнях були надруковані праці студентів *Костина* та *Будзинського* про вплив м'язевої діяльности та умов кровообігу на зміст гемоглобіну та червонокрівців у крові, студента *Жмайловича* про мікробні ферменти та дію їх порівняно з ферментами тварин, студента *Болтіна* про цитолізини та цитокоагуліни та ін.

Медична хемія була обов'язковою для студентів-медиків дисципліною як у Харкові, так і в Києві. Довший час біохемію в Київському університеті викладали на катедрах загальної хемії та фізики, при чому виклади на медичному факультеті зводилися переважно до вивчення хемічного складу сечі і деяких інших фізіологічних рідин.

Правда, університетський статут 1863 року передбачав створення на медичних факультетах університетів катедри медичної фізики та медичної хемії, але першу катедру медичної хемії Київського університету засновано лише в 1884 році.

Першим професором цієї катедри був *Олександер Олександрович Шеффер,* який працював над вивченням хемії крови, над процесами перетравлювання їжі та над властивостями білків. Він написав підручник «Физиологическая химия», яким довго користувалися студенти-медики.

У 1867-89 роках у Київському університеті працював *Василь Федорович Кістяковський* (1841-1901), його праці були присвячені вивченню вуглеводного обміну, зокрема дослідженням вмісту глікогену в тканинах ембріонів на різних етапах їх розвитку. Він встановив залежність між функцією органу, що розвивається, та вмістом у ньому глікогену.

Після *В. Ф. Кістяковського* впродовж 30 років (1889-1919) професором катедри медичної хемії Київського університету був *Олексій Андрійович Садовень* (1857-1919), який значно розбудував катедру біохемії, багато працював над питаннями виміни речовин, видав курс лекцій з медичної хемії, яким, до речі, користувався автор цієї праці.

Талановитими учнями *О. А. Садовеня* були *А. Г. Ракочі* та *В. В. Радзимовська.*

Перший докладно вивчав питання про єдність пепсину і хімозину, йому вдалося в екстрактах з слизової оболонки шлунка те-

лят розділити пепсин і хімозин, довести, що з віком телят секреція хімозину зменшується, у дорослих же тварин хімозин відсутній. Отже, *А. Ракочі* задовго до *Р. Гастера* (R. Haster) і *Д. Андерсена* (D. Andersen) показав, що хімозин є самостійний фермент лише у молодих ссавців.

Валентина Василівна Радзимовська (1886-1953) була одним з видатніших біохеміків України. Народилася вона у м. Лубнях на Полтавщині. Її мати Любов Яновська була відомою українською письменницею, а батько *Василь Яновський* знаним українським громадським діячем. У 1913 році вона закінчила медичний факультет Київського університету, пізніше була його асистентом, доцентом і професором. Крім того, вона у 1924-43 роках була професором фізіології та біохемії низки вищих навчальних закладів у Києві і Мелітополі, керівником відділів фізіології та біохемії ряду науково-дослідних інститутів Києва, співробітником Інституту клінічної фізіології Академії Наук УРСР, основоположником науково-дослідної катедри педології та ін.

У 1941-43 роках вона керувала відділом патологічної фізіології Українського центрального науково-дослідного інституту туберкульози в Києві і була професором Львівського медичного інституту. У 1943 році еміґрувала до Німеччини, а пізніше до ЗДА. На еміґрації працювала професором Інтернаціонального університету та професором і деканом фармацевтичного факультету Українського технічно-господарського інституту в Мюнхені, була дійсним членом НТШ та одним з засновників і дійсним членом Української Вільної Академії Наук. Її праці були присвячені різним питанням біохемії, патофізіології, фізіології, зокрема вивченню біохемічних та патофізіологічних змін у психічних та інших хворих, фізіології дитячого віку та ін. Вона одна з перших у світі докладно вивчала патофізіологічні зміни у хворих на туберкульозу, її перу належить дослідницька праця «Діти часів революції», вона перша в Україні після революції запровадила в досліди з біохемії та патофізіології модерну закордонну апаратуру, сама запропонувала нові методи та нові прилади для цих дослідів, які увійшли потім до закордонних підручників.

Ми досить докладно зупинилися на науковій праці *В. В. Радзимовської*, хоч вона і не належить хронологічно до вчених 19 століття, тому що в жадних працях з історії медицини, що видають тепер в Україні, читач не зустріне її ім'я. Між тим саме вона була засновником першої спеціяльної школи клінічної біохемії та патофізіології в Україні і найвидатнішим учнем *О. А. Садовеня*, одною з видатніших жінок вчених-медиків України. Коли до цього додати, що *В. В. Радзимовська* була ще до революції видатним укра-

їнським громадським діячем, одним з вчених, репресованих у зв'язку з процесом Спілки Визволення України, та активним діячем на еміґрації, спеціяльне відзначення її в історії української медицини цілком зрозуміле.

У Львові катедра біологічної хемії була заснована у 1896 році. Першим її професором був *В. Немілович.*

З видатних біохеміків, українців з походження, слід згадати ще *Івана Яковича Горбачевського* (1854-1942), *Олексія Михайловича Баха* (1857-1946), але про них буде мова в розділі про НТШ та в окремій праці «Українська медична наука за кордонами Батьківщини» в третьому томі наших нарисів.

РОЗВИТОК ЗООЛОГІЇ

Як ми вже відзначали, ще в 18 столітті українець *Феодосій Курика* посідав катедру зоології в Московському університеті.[10] Наприкінці 18 та на початку 19 століття видатним дослідником фавни України був *Симон Паллас* (1741-1811), що жив і працював у Криму з 1796 до 1810 року, наукову діяльність він почав у галузі гельмінтології, потім працював у галузі зоогеографії. Одним з перших дослідників фавни Криму був також *Карл Габліц* (1782-1821), першим українським протистологом-експериментатором слід вважати *Мартина Тереховського,* про якого ми вже докладно писали у першому томі «Нарисів з історії української медичної науки та освіти» і ще будемо згадувати у розділі про мікробіологію.

У 19 столітті науково-дослідна праця в галузі зоології провадилася переважно в університетах.

У Харківському університеті спочатку на відділі фізичних і математичних наук існувала катедра природознавства («естественных наук») та ботаніки, на ній було читано курс під назвою «Огляд трьох царств природи». Курс цей читав *Франц Олександрович Делявінь* (1767-1826) — француз з походження, вихованець Вюрцбурзького та Ерлянґенського університетів. Він не володів ні російською, ні українською мовами і читав свій курс латинською та французькою мовами.

У 1807 році в університеті засновано зоологічний кабінет, у 1816 році наглядачем його призначено *Василя Матвійовича Черняєва,* який з 1826 до 1844 року читав вищезгаданий курс «Огляд трьох царств природи». Один з розділів цього курсу — зоологію,

---

[10] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Мюнхен, 1970, стор. 163, 202.

з 1834 року читав *Іван Андрійович Криницький* (1797-1838), якого власне і треба вважати першим професором зоології Харківського університету. *І. А. Криницький* здійснив низку подорожей по Україні з зоологічною метою, описав ряд нових видів птахів, плазунів і земноводних.

У 1844-57 роках загальну і спеціяльну зоологію читав *Олександер Вікентійович Чернай* (1821-98). У його працях про фавну Південно-Східньої України вперше зроблено аналізу фавни ссавців і птахів усієї України, він перший склав зоогеографічну аналізу фавни та перші синоптичні таблиці ссавців України, вказав на ролю вивчення фавни для з'ясування питань палеографії і кліматичної зональности минулого та сучасного, вивчав комах-шкідників тощо. О. В. Чернай був головою *Т-ва дослідників природи при Харківському університеті.* З його школи вийшли славнозвісний вченйй *І. І. Мечников*, гістолог-ембріолог *О. Масловський*, диптеролог *В. Ярошевський*, гістолог *В. Райнгардт* та інші вчені.

Першим викладачем зоології та керівником зоологічного кабінету Київського університету був адьюнкт *Антон Лук'янович Анджейовський* (1785-1868). З 1818 до 1834 року він викладав зоологію та ботаніку в Кременецькому ліцеї, у 1834-39 роках читав зоологію в Київському університеті, а з 1839 до 1841 року був професором Ніженського ліцею. Його праці були присвячені вивченню фльори України, він також брав участь у насадженні садів у Житомирі, Білій Церкві та інших містах України.

Після *А. Анджейовського* зоологію в Київському університені викладали *Олександер Федорович Міддендорф* (1815-94) та *Едвард Ернестович Мірам* (1811-62). Видатних праць з зоології вони не опублікували.

Видатними зоологами Київського університету були *Карл Федорович Кесслер* та *Олександер Онуфрійович Ковалевський.*

Карл Федорович Кесслер (1815-81) був професором Університету з 1841 до 1861 року, він створив у Києві зоологічний музей і вперше налагодив нормальне викладання зоологічних дисциплін. Крім основних курсів зоології та порівняльної анатомії, він викладав спеціяльні курси гельмінтології, ентомології, іхтіології та мамаліології. Дуже важливі його праці з вивчення фавни України. Не обмежуючися складанням фавністичних списків, він вивчав біологію тварин, цікавився загальнобіологічними проблемами, він один з перших висловив думку про самобутність фавни Чорного моря, провадив дослідження морфологічного характеру, персонально провадив лябораторні праці та демонстрації, у яких йому допомагав його учень *Олександер Львович Карпінський* (1836-87).

К. Ф. Кесслера без перебільшення слід вважати основоположником глибоконаукового вивчення фавни України. Слід відзначити, що саме за ініціативою *К. Ф. Кесслера* в Києві скликано два перших в Україні з'їзди викладачів природничих наук (у 1861 та 1862 роках), головою яких він був одноголосно обраний.

Учнями *К. Ф. Кесслера* були *Костянтин Роман Єльсъкий*, який працював над вивченням молюсків України, та згаданий вище *О. Л. Карпінський*, що працював головне у галузі порівняльної анатомії хребетних.

З 1865 року катедрою зоології керував *Отто Михайлович Паульсон* (1834-86), який працював переважно в галузі морфології та систематики. Він читав в університеті (до 1886 р.) зоологію, порівняльну анатомію, ембріологію, малакологію та вперше в Києві паразитологію.

З 1869 до 1874 року в Київському університеті працював один з видатніших зоологів 19 століття *Олександер Онуфрійович Ковалевський* (1840-1901), у Києві він читав загальну зоологію, зоологію безхребетних і ембріологію.

О. О. Ковалевського можна вважати одним з основоположників порівняльної ембріології, порівняльної фізіології, експериментальної й еволюційної гістології. Він вивчав ембріональний розвиток майже усіх груп безхребетних тварин, розробив теорію зародкових листків, показав єдність походження і розвитку тваринного світу; у Києві він написав та опублікував 23 наукові праці.

З 1874 до 1890 року *О. О. Ковалевський* був професором Новоросійського (Одеського) університету.

Слід відзначити, що *О. О. Ковалевський* був одним з засновників, головою та редактором видань *Київського товариства дослідників природи*, організатором читання циклу прилюдних лекцій на природничі теми в Києві, ініціятором третього з'їзду дослідників природи в Києві у 1871 році.

Видатним українським зоологом був учень *О. О. Ковалевського Микола Васильович Бобрецький* (1843-1907). Він народився в с. Троянці Подільської губерні в родині священика. У 1866 році закінчив Київський університет, у якому працював до кінця життя, з 1877 року як професор, а в 1902-05 роках — ректором. М. В. Бобрецькому належать важливі дослідження хробаків, ракоподібних комах і молюсків, зокрема він дав опис близько 20 нових видів анелід, довів, що у ракоподібних існують всі три зародкові листки.

Великою заслугою *М. В. Бобрецького* є створення підручника зоології для університетів «Основанія зоологіи» (1884-87) та

однотомового «Учебника зоологіи», які витримали кілька видань і були посібниками для кількох ґенерацій.

У Київському університеті *М. В. Бобрецький* читав загальний курс зоології, зоологію безхребетних, анатомію людини на фізико-математичному факультеті, зоологію з порівняльною анатомією і паразитологію на медичному факультеті, керував практичними вправами з зоології і багато приділяв уваги учбово-адміністративній праці.

З інших професорів зоології Київського університету слід назвати *Олексія Олексійовича Коротнєва* (1854-1915), що працював в університеті з 1887 до 1912 року і читав там зоологію на медичному факультеті; і *Василя Карловича Совинського* (1853-1917), який читав загальну зоологію, зоологію безхребетних, систематику хребетних, порівняльну анатомію хребетних, анатомію людини, різні спецкурси, зокрема вперше в Києві зоогеографію.

Перший з них працював головне над ембріологією, анатомією і філогенетикою тварин. Він уперше описав гастродес, організував на півдні Франції зоологічну станцію, вивчав фавну озера Байкал, багато працював над ембріональним розвитком кишечнопорожнинних хробаків, комах, покривників. Разом він написав 57 наукових праць.

В. К. Совинський був другим після *К. Ф. Кесслера* видатним дослідником фавни України, найбільше уваги він приділяв вивченню ракоподібних. Великою заслугою *В. К. Совинського* є поповнення та поширення зоологічної лабораторії та зоологічного музею Київського університету, підвищення якости викладання зоології та анатомії людини і популяризація біологічних знань серед людности Києва. Він між іншим брав активну участь у роботі *Київського товариства дослідників природи* і читав безплатні науково-популярні лекції.

У Львівському університеті в галузі зоології в 19 столітті працювали *А. Завадський* (1798-1868), *З. Ш. Сирський* (1829-82), *Р. Кнер,* в Одесі катедру зоології очолював славнозвісний *І. І. Мечников,* про праці якого ми ще будемо згадувати при розгляді розвитку бактеріології. Докладніше над розвитком зоології в Одесі та Львові ми тут не зупиняємося, бо медичний факультет Львівського університету був заснований лише в 1894, а Одеського в 1900 році. Нарешті, слід відзначити, що над різними питаннями зоології працювали в 19 столітті також українські фізіологи, палеонтологи й інші вчені біологи.

РОЗВИТОК БОТАНІКИ

Україна з давніх-давен відзначалася багатством рослинного царства і старанним плеканням рослин, зокрема ще наші прапрапредки вишукували та використовували різні лікарські рослини. У своїх працях про народну медицину в Україні[11] та у першому томі нарисів з історії української медичної науки та освіти[12] автор вже згадував, що скити були відомі як знавці лікарських рослин, у Київській Русі-Україні у народній медицині застосовувалися десятки рослин: ялівець, м'ята, ромашка, солодкий корінь та інші, пізніше в Україні були широко розповсюджені різні «зельники», «вертогради», засновували аптечні та ботанічні городи та сади, ботаніку викладали в Замойській Академії, у Києво-Могилянській Академії, у Львівських медичних школах 18 століття, в Єлисаветградській Медико-хірургічній школі тощо.

Багато українців викладали ботаніку в вищих медичних навчальних закладах Росії в 18 та на початку 19 століття. Так, наприклад, *Феодосій Курика* викладав ботаніку в Московському університеті з 1784 року,[13] *Тимофій Сміловський* з 1779 року був адьюнкт-професором, а з 1803 року екстраординарним професором катедри ботаніки та хемії С.-Петербурзької медико-хірургічної академії,[14] *Григорій Соболевський,* був професором ботаніки С.-Петербурзького медико-хірургічного училища, а потім С.-Петербурзької медико-хірургічної академії.[15] Ботаніку викладали у вищих медичних школах також *Мартин Тереховський, Нестор Амбодик-Максимович, Федір Політковський* та інші українські вчені.[16] На Україні у 18 столітті викладали ботаніку у Львівській медичній школі та на медичному факультеті Львівського університету.

Основоположником наукової ботаніки в Російській імперії був один з видатніших вчених 18-19 століття українець *Нестор Амбодик-Максимович.* Про цього вченого ми вже досить докладно писали у низці своїх праць, але дозволимо собі коротко нагадати тут його біографію та його основні праці в галузі ботаніки.

---

[11] Проф. д-р мед. Василь Плющ, «Народна медицина в Україні». «Лікарський Вісник», ч. 1-2 (40-41), квітень 1966, стор. 2-10 та 39, Нью-Йорк.

[12] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Книга 1. Мюнхен, 1970.

[13] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Книга І. Мюнхен, 1970, стор. 163.

[14] Там само, стор. 123.

[15] Там само, стор. 123, 128.

[16] Див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Книга І. Мюнхен, 1970, стор. 192-202, 174-181, 134-135 та інші.

Нестор Максимович Амбодик-Максимович (1744-1812) народився в с. Веприку на Полтавщині в родині священика. Освіту здобув у Києво-Могилянській Академії та Страсбурзькому університеті, де в 1775 році отримав ступень доктора медицини. По повороті в Україну, не маючи можливости науково працювати на батьківщині, він працював у Петербурзі, спочатку викладачем медико-хірургічних шкіл Петербурґу, Москви та Кронштадту, а потім професором акушерства Петербурзької медико-хірургічної школи. У 1793 році його обрали почесним членом Державної медичної колеґії.[17]

Н. М. Амбодик-Максимович був вченим енциклопедистом і про нього ще будемо згадувати у розділах про розвиток акушерства та педіятрії. На цьому місці згадаємо лише його праці з ботаніки.

У 1783-89 роках він видав капітальну працю в чотирьох томах під назвою «*Врачебное веществословие, или описание целительныхъ растений, во врачевстве употребляемыхъ съ изъясненіемъ пользы и употребленія оныхъ, и присоединеніемъ рисунковъ, природному виду каждого растенія соответствующихъ*». У 1795 році з'являється в світ його друга капітальна праця з ботаніки «*Словаръ ботаническій, содержащій наименованіе растеній и ихъ частей. На латинском, немецком и россійском языкахъ*». Цей же словник значно доповнений видано у 1804 році під назвою: «Novum dictionarium botanicum latino-germano-rossicum, juxte systema Corol Linnaei». У 1808 році вийшло ще одне видання цього словника. У 1796 році Н. М. Амбодик-Максимович видав «Первоначальные основания ботаники, руководствующие къ познанию растеній, въ двухъ частяхъ съ раскрашенными рисунками».

Зрозуміло, що виданню цих капітальних праць передувала велика праця над вивченням відповідної закордонної літератури з ботаніки та власні спостереження.

До кінця 18 та початку 19 століття відносяться також ботанічні праці українських вчених *Михайла Трохимовського, Мартина Тереховського, Якова Стефановича-Донцова, Тимофія Сміловського, Івана Кашинського, Юхима Білопольського, Опанаса Масловського* та інших, при чому *Мартин Тереховський* склав і видав великий каталог Петербурзького ботанічного саду, директором якого він був; *Іван Кашинський* склав «Русский лечебный травникъ» у трьох частинах, який був виданий у 1817 та в 1862

[17] Державна медична колеґія була органом, який керував всіма справами охорони здоров'я в тодішній Російській імперії.

роках, а *Опанас Масловський* написав латинською мовою систематичний опис рослин.[18]

Дальший розвиток ботаніки в Україні пов'язаний з дослідами в Кременецькому ліцеї, Нікітському ботанічному саду та в Харківському, Київському та Новоросійському університетах.

У Харкові на відділі фізичних та математичних наук була катедра природничої історії та ботаніки, пізніше (з 1842) в університеті був відділ природничих наук. У 1804 році закладено ботанічний сад, в якому вже в 1805 році було біля 1000 різних рослин (потім цей сад був перенесений на інше місце). У 1825 році за ініціятивою *В. М. Черняєва* засновано ботанічний кабінет, для якого він пожертвував свій гербарій, що складався з 7 000 рослин.

Першим професором ботаніки був *Франц Олександрович Делявінь*, про якого ми вже згадували. З 1835 до 1859 року катедрою ботаніки керував *Василь Матвійович Черняєв* (1794-1871), який одночасно керував ботанічним садом. Він зібрав великий гербарій фльори України, вивчав гриби та інші рослини Харківщини, написав цікаву працю про значення українських лісів, склав «*Конспект растений дикоростущих и разводимых въ окрестностяхъ г. Харькова и в Украине*» (1859), у якому подав біля 1700 видів рослин, з них 17 цілком нових. *В. М. Черняєв* був членом низки наукових товариств, зокрема *Харківського товариства дослідників природи, Шведського товариства садівництва, Вільно-економічного товариства.*

З 1853 до 1861 року професором ботаніки Харківського університету був видатний ботанік та громадський діяч, основоположник експериментальної морфології та географії рослин в Україні та Росії *Андрій Миколайович Бекетов* (1825-1902). У харківський період своєї наукової діяльности він написав дуже цікаву працю «Гармония въ природѣ» («Русский вестникъ», 1860, т. XXX), в якій доводив взаємозв'язок та взаємообумовленість явищ у природі, ролю зовнішніх факторів при видоутворенні та вплив одних частин організму на другі. У праці, присвяченій фльорі Катеринославської губерні, він описав понад 1000 видів рослин України. *А. М. Бекетов* був автором кількох підручників ботаніки та багатьох науково-популярних праць.

Для медиків особливо важливими є праці ботаніка та протистолога *Льва Семеновича Ценковського* (1822-1887), який працював у 1865-86 роках у Новоросійському та Харківському університетах. На підставі вивчення розвитку нижчих рослин (водоро-

[18] Докладніше про ці праці див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Книга 1. Мюнхен, 1970.

стей, грибів, бактерій) та найпростіших (інфузорій, радіолярій) він зробив висновок, що між рослинами і тваринами немає будь-яких різких меж. Він твердив: «Все, починаючи від людини до інфузорій і від пальм до плісняви, складається з первісної комірки».[19] Дуже важливі його праці про будову інфузорій, він з'ясував цикл розвитку мікромицетів, відкрив симбіотичні водорості у променевиків тощо. За ініціятивою *Л. С. Ценковсъкого* в ботанічному кабінеті Харківського університету засновано першу мікробіологічну лябораторію для виготовлення вакцини сибірки, але про це ми будемо згадувати ще пізніше у розділі про розвиток української мікробіології.

У 1889-97 роках у Харкові працював *Володимир Іванович Палладін* (1859-1922), який встановив відмінність між запасними білками і білками протоплазми та створив вчення про дихання рослин, яке він розглядав як ферментативний процес. Важливі також його праці про утворення та координацію дії ферментів. *В. І. Палладін* написав більше 130 наукових праць, зокрема підручник фізіології рослин, який перекладено на англійську, німецьку та французьку мови.

Ботанікою, зокрема фітопатологією, цікавився професор фізіології Харківського університету *Іван Йосипович Калениченко,* харківські вчені *М. О. Алексенко* (1861-1919), який описав низку нових водоростей і вивчав мохи України, *В. М. Арнольді* (1871-1924) та низка інших.

Першим вченим ботаніком Київського університету був *Віллібальд Готлібович Бессер* (1784-1842), який посідав катедру ботаніки у 1834-38 роках, одночасно він був директором ботанічного саду, який під його керівництвом збагатився величезною колекцією рослин (біля 12 000). Ще до праці в Київському університеті він був викладачем ботаніки та зоології в гімназії в м. Кременці. У 1809 році він опублікував двотомну працю про фльору Галичини, яку він вивчав ряд років. У 1822 році він видав другу велику працю про рослини Волині, Поділля та Київщини.

У 1839-59 роках спочатку професором ботаніки, а потім ректором Київського університету працював *Рудольф Ернестович Траутфеттер* (1809-88), він провів низку екскурсій у Київській, Подільській, Херсонській губернях та в Басарабії, зробив ряд докладних оглядів окремих родів і родин рослин, написав низку праць, зокрема з історії ботаніки. Великою його заслугою є заснування постійного великого ботанічного саду в Києві, який користувався великою популярністю не лише в Україні, але й за кордоном.

---

[19] Цитую за Б. Е. Раднов, «Предшественники Дарвина в России». Москва-Ленінград. 1951, стор. 163.

З 1847 до 1868 року катедрою ботаніки керував *Опанас Семенович Рогович* (1812-1875), він ґрунтовно досліджував фльору Київської, Чернігівської, Полтавської, Волинської та Подільської губерень, був автором низки праць з палеоботаніки, склав перші докладні фльористичні списки Лісостепу та Полісся, описав ряд нових видів рослин. Він відомий також як збирач матеріялів з етнографії українського народу, зокрема він написав і видав «Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России с нѣкоторыми повѣриями и рассказами о них». «Записки Юго-Западного Отдѣла Русского Географического Общества». 1874, том I). *О. С. Рогович* зібрав великий гербарій (біля 10 000 рослин), який подарував університетові.

Після О. С. Роговича катедрою ботаніки керував *Яків Якович Вальц* (1841-1904), він досліджував водорості, гриби, папороті.

Видатним ученим ботаніком був *Ілля Григорович Борщов* (1833-1878), який з 1866 року був приват-доцентом, а з 1868 керівником катедри ботаніки Київського університету. *І. Г. Борщов* був не лише ботаніком, але знавцем фізики, хемії, геології, фізичної географії, цікавився найрізноманітнішими галузями ботаніки, як то систематикою квіткових рослин, мікологією, альгологією, анатомією й фізіологією рослин, досліджував гриби, водорості України. В останній період своєї праці в Києві *І. Г. Борщов* працював над рослинними пігментами, у галузі гістохемії рослин та колоїдної хемії. Він між іншим ствердив можливість існування однієї і тієї ж речовини в кристалічній і колоїдній формах.

Першим професором анатомії та фізіології рослин у Київському університеті був *Йосип Васильович Баранецький* (1843-1905), він написав низку дуже цікавих праць з анатомії та фізіології рослин. Працював над проблемами мікробіології.

Дуже багато зробив для дослідження фльори України *Іван Федорович Шмальгаузен* (1849-1894), який був професором ботаніки в університеті з 1879 року. Він провів численні ботанічні екскурсії по Україні й опублікував капітальну працю у двох томах «Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа» (1895-97), яка впродовж півстоліття була засадничою працею про фльору нашої Батьківщини і не втратила свого значення до цього часу. *І. Ф. Шмальгаузен,* крім того, вивчав шипшини околиць Києва, опублікував праці з палеоботаніки України, які дуже цікаві для дослідника історії медицини нашої країни.

Одним з найвидатніших ботаніків України був *Сергій Гаврилович Навашин* (1857-1930), який керував катедрою морфології та систематики рослин і ботанічним садом Київського університету з 1894 до 1915 року. Він працював над вивченням мохів, па-

разитичних грибів, встановив подвійне запліднення у покритонасінних рослин, що було одним з найбільших відкриттів у світовій ботанічній науці того часу. Широко відомі також його клясичні дослідження в галузі ембріології та цитології рослин.

С. Г. Навашин був дуже добрим викладачем і користувався симпатією студентів. За свої виключно важливі наукові праці *С. Г. Навашин* був обраний членом 20 академій та наукових товариств, зокрема з 1924 року був дійсним членом Всеукраїнської Академії Наук.

З інших ботаніків Київського університету слід згадати *Костянтина Адріяновича Пурієвича* (1866-1916), який з 1893 року працював приват-доцентом, а з 1900 до смерти професором, він працював над фізіологією рослин, висловив думку, що органічні кислоти — це проміжні продукти процесу дихання, встановив, що деякі плісняві гриби можуть засвоювати атмосферний азот, працював над фотосинтезою та іншими проблемами. Великою популярністю користувався його підручник з ботаніки.

З одеських ботаніків треба згадати міколога *А. Яновича* (1831-70), морфологів-систематиків *І. Кошугу* (1844-80), *Є. Делярю* (1845-73), *Ф. Каменського* (1851-1912), що вперше описав явище мікоризи, *В. Хмелевського* (1860-1932).

У Львові працювали *Й. Шіверек, І. Шулътес, І. Верхратський, О. Волощак,* про яких будемо ще згадувати далі. Фльору Західніх Українських Земель вивчали *Г. Запаловіч, Й. Ростафінський, В. Шафер, С. Кульчиневський* та інші.

Нарешті, слід згадати про видатного українського громадського діяча, вченого енциклопедиста, природознавця, філософа, історика, фолкльориста, етнографа, поета та письменника *Михайла Олександровича Максимовича* (1804-73), який був на початку своєї діяльности видатним ботаніком, професором ботаніки Московського університету. Як відомо, в 1834 році *М. О. Максимович* був обраний першим ректором Київського університету.

М. О. Максимович працював над питаннями ботанічної термінології, над систематикою рослин, намітив основи природної системи рослинного світу, зформулював уявлення про виміну речовин, висловлював думки щодо клітинної будови організму, причиною еволюції вважав зміни умов навколишнього середовища. Він написав один з перших підручників ботаніки в двох томах «Основания ботаники» (1828-31), йому належить створення популярної природничо-наукової книги для народу «*О системах растительного царства*» (1827) та інші.

Українське суспільство та чужинці знають Михайла Максимовича як видатного історика, літературознавця, етнографа, фол-

кльориста, але праці *Михайла Максимовича* з ботаніки дають всі підстави вважати його одним з основоположників наукової ботаніки і попередником Ч. *Дарвіна.*

РОЗВИТОК АНТРОПОЛОГІЇ

Антропологія не входила до ряду обов'язкових дисциплін медичних факультетів, але оскільки для медиків вона має певне значення, коротко розглянемо розвиток цієї науки в Україні в 19 столітті. Питаннями антропології цікавились українські анатоми, як, наприклад, В. О. Бец, який зібрав для анатомічного музею Київського університету антропологічну колекцію з 149 черепів, І. С. Коперницький, О. П. Вальтер та інші.

Більшість професорів анатомів у своїх лекціях для медиків згадували звичайно різні питання антропології.

Перші наукові праці з антропології українців з'явилися в середині 19 століття і належать відомому ембріологу, антропологу та географу *Карлові Максимовичу Берові* (1792-1876), французькому дослідникові *Е. Т. Амі,* росіянину *А. П. Богданову,* полякам *Й. Маєру, І. Коперницькому, Ю. Д. Талько-Гринцевичу.*

Засновником української антропології слід вважати *Федора Кіндратовича Вовка* (1847-1918), він народився в с. Крячківцях на Полтавщині, вчився в університетах Одеси та Києва, з 1879 до 1905 року був на еміграції у Франції, де студіював у *Манувр'є, Топінара, Ерве, Амі, Летурно* антропологію, порівняльну етнографію та археологію. У 1904-06 роках провадив антропологічні поміри української людності, з 1907 року приват-доцент, а з 1917 професор Петроградського університету; у 1917 році його обрано також професором Київського університету. *Ф. К. Вовк* опублікував 455 наукових праць з етнографії, археології, географії, антропології. Він був одним з перших дослідників палеоліту на території України, зібрав великий матеріял з етнографії українського народу, для медиків особливо важливі праці з антропології. Він встановив, що українці становлять окремий антропологічний тип, відмінний від сусідніх слов'янських народів, зокрема росіян. Ф. К. Вовк створив оригінальну українську школу антропологів, його учнями були *І. Раковський, Б. Крижановський, П. Єфименко, С. Руденко, Л. Чикаленко* та інші.*

Дослідник розвитку суміжних з медициною наук (фізики, хемії, ботаніки, зоології, антропології) не може не зупинитися на

---

* З Львівської школи був *Р. Єндик,* який написав праці: «Антропологічні прикмети українського народу» (1934), «Вступ до расової будови України» (1949).

працях у цій ділянці *Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка,* яке, як відомо, було засноване 11 грудня 1873 року у Львові, а в 1893 році розпочало наукову працю майже у всіх ділянках української науки.

У галузі природознавства та медицини з 1893 року працювала *Математично-Природописно-Лікарська Секція* (МПЛС) цього товариства під керівництвом професора зоології *Івана Верхратського;* вона з 1897 року видавала «Збірники Математично-Природописно-Лікарської Секції» та «Звідомлення із засідань МПЛС» (Sitzungsberichte der Mathematisch-Naturwissenschaftlich-Ärztlichen Sektion). 15 лютого 1898 року засновано при цій Секції Лікарську Комісію, яка з 1898 року почала видавати збірники Лікарської Секції.

Першими дійсними членами Математично-Природописно-Лікарської Секції були *Г. Величко, І. Верхратський, І. Горбачевський, О. Дакура, М. Кос, В. Левицький, П. Огоновський, Є. Озаркевич, І. Пулюй, Ф. Щасний-Сельський, О. Черняхівський, В. Шухевич. Директором МПЛС* обрано *Івана Верхратського,* заступником директора — лікаря д-ра мед. *Фелікса Щасного-Сельського,* секретарем *Володимира Шухевича.* Першим головою Лікарської Комісії був д-р мед. *Фелікс-Щасний-Сельський,* заступником голови д-р мед. *Євген Озаркевич,* а секретарем студент медицини *Ярослав Грушкевич.*

Вже на першому засіданні МПЛС, 2 червня 1893 року, реферовано працю д-ра мед. *О. Черняхівського,* з того часу засідання МПЛС відбувалися щомісяця. На цих засіданнях члени Секції читали свої оригінальні праці або реферували нові досягнення з природничих, біологічних та медичних наук.

У 19 столітті вийшло 5 томів Збірників Математично-Природописно-Лікарської Секції, з 1898 до 1901 року побачили світ 6 випусків Збірника Лікарської Секції (перший випуск Лікарської Секції вийшов разом з третім томом Збірника МПЛС).

Появу збірників МПЛС та Лікарської Комісії без перебільшення можна вважати значною подією в українській медичній науці. Як ми вже відзначали, у Великій Україні в 19 столітті було заборонено видавати будь-яку наукову літературу українською мовою. Українські вчені могли друкувати свої праці виключно російською мовою або за кордоном іншими чужими мовами. Заснування НТШ, зокрема Математично-Природописно-Лікарської Секції вперше дало змогу українським вченим біологам та медикам видавати свої наукові праці рідною мовою, отже розвивати українську науку українською мовою. І дійсно, лише з часу заснування МПЛС почалося опрацьовування модерної української ма-

тематичної, фізичної, хемічної, біологічної та медичної термінології.

Значну працю в цій ділянці проробили вже в 19 столітті піонери цієї термінології *Іван Верхратський, Олександер Черняхівський, Іван Горбачевський, Євген Озаркевич, Фелікс Щасний-Сельський* та інші члени Секції та Лікарської Комісії.

Про працю медиків *Олександра Черняхівського, Євгена Озаркевича, Осипа Дакури, Фелікса Щасного-Сельського* ми будемо ще писати далі. На цьому місці згадаємо про праці *І. Верхратського, І. Горбачевського, І. Пулюя, П. Огоновського, Володимира Левицького.*

Іван Григорович Верхратський (1846-1919), природознавець, філолог, педагог, видатний громадський діяч, почесний і дійсний член НТШ, перший голова Математично-Природописно-Лікарської Секції його, народився в м. Белзі на Львівщині в шляхетській родині. У 1868 році закінчив філологічний факультет Львівського університету, а в 1874 природничі курси в Кракові. У 1874-1908 роках він викладав природознавство в українських гімназіях у Дрогобичі та Львові.

І. Г. Верхратський був дослідником фльори та фавни Західньої України, знавцем комах, один із перших працював над українською природничою термінологією, зокрема видав *«Початки до уложення номенклятури й термінології природописної, народної»* (в. I-VI, Львів, 1864-79), склав підручники українською мовою з зоології (1895), ботаніки (1905) та мінералогії.

І. Г. Верхратський багато також працював над дослідженням західньоукраїнських говірок, зокрема склав *«Знадоби до словаря южнорусъкого»* (1877).

У передмові до першого тому збірника МПЛС він між іншим писав: «Отже видаємо вперше збірник статтей з наук математики, природи і лікарства. Перший раз являються в руськім язиці розвідки фахові згаданих наук, зібрані в одну книжку. Наш язик лиш тоді зможе здобути... гідного становища, коли розвинеться остільки, щоби міг стати поруч з образованими язиками других народів европейських, яко довідний середник зв'язкового і опреділеного вираження мислей на всіх полях людського умства. Мусить проте наш язик виробити собі одвітну термінологію в різних вітках людського знання... Без тих підвалин і думати годі про ширший розвиток науки в рідній бесіді».[20]

---

[20] Цитую за: Роман Осінчук, «Наукове Товариство ім. Шевченка та українські лікарі. Матеріяли до історії Української Медицини», том I. Нью-Йорк-Мюнхен. 1975, стор. 225-255.

Видатний український біохемік, гігієніст та епідеміолог *Іван Якович Горбачевський* (1854-1942) народився в с. Зарубинцях на Тернопільщині в родині священика, закінчив Віденський університет, з 1882 до 1917 року був професором біохемії, у 1902-03 роках — ректором чеського університету в Празі. У 1906-17 роках він був, крім того, членом Найвищої державної санітарної ради в Австрії, з 1908 року членом Палати Панів, а в 1917-18 роках — першим міністром охорони здоров'я.

І. Я. Горбачевський належав до засновників МПЛС, був почесним і дійсним членом НТШ і дійсним членом Всеукраїнської Академії Наук (з 1925).

Упродовж десятків років він працював у галузі біологічної хемії, досліджував здобутки розкладу альбуміноїдних тіл під впливом соляної кислоти, перший синтезував сечову кислоту з сечовини й гліцину (1882), відкрив фермент ксантиноксидазу, встановив джерела і шляхи утворення сечевої кислоти в організмі, відкрив нову методу визначення азоту в сечі та в інших тваринних речовинах, вивчав питання харчування української людности. Перу *І. Я. Горбачевського* належить чотиритомний підручник медичної хемії і перші підручники хемії українською мовою, він брав активну участь в опрацюванні української хемічної термінології, вміщав свої праці в збірниках МПЛС і взагалі брав активну участь у праці цієї Секції від початку її існування.

Володимир Йосипович Левицький (1872-1956), за фахом математик і фізик, вмістив у збірниках НТШ низку своїх праць з математики та фізики, склав підручник з фізики та альґебри, багато працював над українською термінологісю у галузі фізики, хемії та математики, був редактором Збірників МПЛС НТШ та звідомлень з її засідань. Він був автором близько 100 наукових праць з фізики, астрономії, математики тощо.

Іван Павлович Пулюй (1845-1918), видатний український фізик, народився в с. Грималові на Тернопільщині у родині священика. У 1869 році закінчив теологічний, а в 1872 філософічний факультет Віденського університету, удосконалював знання в Страсбурзькому університеті, де у 1876 році здобув ступінь д-ра філософії. У 1874-75 роках викладав фізику та математику у Військовій академії для мореплавства у Рієці (Австрія), був асистентом, доцентом експериментальної фізики Віденського університету (1877-83), а з 1884 року професором Празького політехнічного інституту. *І. П. Пулюй* досліджував електричні розряди у газах, вивчав питання молекулярної фізики та електротехніки змінних струмів, був винахідником багатьох електротехнічних приладів, разом написав біля 50 наукових та науково-популярних праць.

Як ми вже зазначали дехто вважає його першим винахідником х-променів.

І. П. Пулюй був знавцем стародавніх мов, зробив низку перекладів з цих мов на українську, зокрема у співпраці з *П. Кулішем* та *І. Нечуєм-Левицьким* переклав з давньожидівської мови Псалтир та з грецької — Євангеліє, він також перший видрукував народною українською мовою молитовник (1871).

Петро Огоновський (1853-1917) був учителем фізики та математики у Львові, автором шкільних підручників з математики і фізики.

Володимир Осипович Шухевич (1850-1915) працював переважно у галузі етнографії.

РОЗВИТОК АНАТОМІЧНОЇ НАУКИ

Як уже було зазначено в першому томі «Нарисів з історії української медичної науки та освіти»[1] та інших працях автора,[2] засновниками анатомічної школи в Російській імперії були українські вчені *Єфрем Мухін, Андрій Федоровський, Петро Загорський* та його учні-українці *Ілля Буяльський, Петро Корейша, Петро Наранович, Тимофій Іллінський* та інші.

Петро Олександрович Загорський (1764-1846) працював у Петербурзі у 18 та на початку 19 століття професором катедри анатомії та фізіології Петербурзької медико-хірургічної академії, у березні 1805 року його обрали адьюнктом, а в 1807 році екстраординарним академіком Академії Наук. *П. О. Загорський* керував катедрою анатомії та фізіології Петербурзької медико-хірургічної академії до 1833 року.

Його вважають одним з найвидатніших вчених кінця 18 — початку 19 століття. Він написав понад сто наукових праць і був автором першого в Росії оригінального підручника з анатомії, який був виданий у 1802 році у 2 томах, а потім був перевиданий п'ять разів. (*Загорській П.*, «Сокращенная анатомія или руководство къ познанію строенія человѣческого тѣла», кн. 1-2. СПБ, 1802-29). За спеціяльні заслуги в галузі медичної науки йому надали звання почесного члена академії, а у честь 50-ти-

---

[1] *Василь Плющ*, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. 1. (Від початків української державности до 19 століття). Мюнхен, 1970.

[2] *Василь Плющ*, «Українські вчені медики 18 століття». «Лікарський вісник», ч. 10, травень 1958, Нью-Йорк—Чікаґо.

Василь Плющ, «Українці творці медичної освіти у Росії». «Лікарський вісник», ч. 3 (46), липень 1967, ч. 4 (47), жовтень 1967, Нью-Йорк—Чікаґо.

ліття його наукової праці була вибита спеціяльна золота медаля та засновано фонд його імени.[3]

Ілля Васильович Буяльський (1789-1866) був другим після *П. Загорського* видатним анатомом Російської імперії. Він народився в с. Воробіївці на Чернігівщині у родині священика. У 1814 році закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, був прозектором (з 1814), адьюнкт-професором (з 1821), а з 1825 року її професором. З 1833 до 1844 року керував катедрою анатомії, у 1842 році отримав звання академіка Московської хірургічної академії. Він уславився своїми працями з анатомії та хірургії (понад сто), а особливо анатомічно-хірургічними таблицями («Анатомико-хирургическіе таблицы». СПБ, 1828), ориґінальною методою заморожування трупів та анатомічною постаттю в бронзі «Лежаче тіло». Нарешті, він один з перших українських хірургів запровадив загальне знеболювання і запропонував низку ориґінальних хірургічних операцій.[4]

Видатним українським вченим першої половини 19 століття був професор анатомії та фізіології Московської медико-хірургічної академії та Московського університету *Єфрем Йосипович Мухін*, про якого автор уже згадував у першому томі цих нарисів.[5] Він написав великий підручник з анатомії («Курсъ анатоміи», частини 1-8. Москва, 1913).

Павел Андрійович Наранович (1801-74) народився в с. Чаплїївці на Чернігівщині у родині священика, у 1824 році закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, працював військовим лікарем, з 1839 року був професором зазначеної вище Академії, у 1867-69 роках очолював її. Він викладав нормальну анатомію, теоретичну хірургію, патологічну та хірургічну анатомію, був головою *Т-ва російських лікарів*, одним із засновників *Т-ва піклування про хворих і поранених вояків*, яке було перетворене пізніше на *Т-во червоного хреста*. Його праці були присвячені питанням анатомії та хірургії, зокрема вивченню кил і проблемам знеболювання. У 1839-46 роках він редаґував «Военно-медицинскій журналъ».

Тимофій Степанович Іллінський (1820-67) був анатомом, гістологом та патолого-анатомом, працював у Петербурзі, Хар-

---

[3] Докладніше про *П. О. Загорського* див. *Василь Плющ*, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. 1, стор. 160-162; *Тикотин М. А.*, «*П. А. Загорський* и первая русская анатомическая школа». Москва, 1950.

[4] Докладніше про *І. Буяльського* див. *Е. М. Маргорин*, «*Илья Буяльский*». Москва, 1948.

[5] *Василь Плющ*, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. 1, стор. 61-62. Мюнхен, 1970.

кові, Москві й за кордоном. Про нього ми будемо ще писати у розділі про патологічну анатомію.

Першим професором анатомії медичного факультету Харківського університету був *Людвіґ (Яків) Йосипович Ванноті* (1771-1819), який читав також фізіологію людини, а з 1812 року керував катедрою фармакології. Він написав 6 друкованих праць. Найцікавіша з них — промова: «Über die wahrscheinliche Heilbarkeit fast aller Krankheiten», яку він виголосив 30 серпня 1818 року, у ній він висловив думку, що «всі хвороби можна вилікувати, і лише незнання лікарів — причина, що хворі вмирають».

Наступником *Л. Ванноті* був учень *П. Загорського Іван Дмитрович Книгін* (Булгаков) (1773-1830). Він закінчив у 1798 році медико-хірургічну школу при Московському генеральному шпиталі, був викладачем Петербурзької медико-хірургічної академії, а з 1811 до 1825 року керував катедрою анатомії та фізіології Харківського університету. *І. Книгін* заснував в університеті окрему катедру анатомії, анатомічний музей, написав низку праць, зокрема про виміну речовини в організмі тварин, про дихання, кн. «Устроеніе общихъ покрововъ человѣческого тѣла и ихъ польза». Він написав працю: «Спостереження над пентеруючою виразкою шлунку» та разом з *І. Каменським* видав переклад книги *А. Фуркруа (A. Furcrua)* — «Хемічна філософія». Разом з *П. Шумлянським* — опрацював та видав докладну інструкцію щодо запобігання інфекційних хвороб: «Краткое наставленіе, какъ предохранить себя отъ прилипчивыхъ болѣзней». У 1816-30 роках він був деканом медичного факультету, а з 1829 року — почесним членом Харківського університету. Крім анатомії, *І. Книгін* викладав фізіологію, патологію, терапію та судову медицину. Про праці його у цих ділянках медицини ми будемо ще згадувати далі.

Після *І. Книгіна* професором анатомії та фізіології Харківського університету був *Олександер Савич Венедиктов* (1799-1882), який написав декілька праць про холеру та цікаву працю про бальзамування трупів (De mumificatione cadaverum), і *Душан Федорович Лямблъ* (1824-1895).

Д. Лямблъ був за національністю чех, закінчив Празький університет. З 1860 до 1871 року викладав нормальну та патологічну анатомію в Харківському університеті, потім був професором терапії Варшавського університету.

Праці *Д. Лямбля* були присвячені різним питанням анатомії, гістології, патології, судової та клінічної медицини. Він увійшов в історію медицини відкриттям *лямблій,* одноклітинно-

го організму типу найпростіших, які викликають лямбліозу. Крім того, він перший описав колові волоконця у циліярному м'язі ока.

З 1888 до 1897 року катедру анатомії в Харківському університеті посідав *М. С. Попов*, який працював над вивченням анатомії нервової системи, а пізніше його учень *О. К. Білоусов*, що продовжував працю свойого вчителя. В його дисертації: «Матеріалы для сосудистыхъ нервовъ человѣка» було вміщено опис особливостей нервів серця, артерій і вен. Нарешті, *О. К. Білоусов* склав: «Синаптичні таблиці нервів», які впродовж десятиліть були найкращим посібником для працівників неврологічних клінік та для анатомів. Він посідав катедру анатомії з 1897 до 1908 року.

Найвидатніншим професором анатомії Харківського університету був *Володимир Петрович Воробйов*, про наукові праці якого ми згадуємо в іншому місці.

Першим професором анатомії Київського університету був *Микола Іларіонович Козлов* (1814-89), який читав у 1841-44 роках повний курс описової анатомії, патологічної фізіології та патологічної анатомії. Він працював у Києві недовго, але встиг заснувати при університеті патолого-анатомічний музей. *М. Козлов* одним з перших вивчав гістохемічну аналізу і викладав у Києві історію медицини.

Видатним анатомом був *Олександер Петрович Вальтер* (1818-89), який посідав катедру фізіологічної анатомії і гістології Київського університету з 1844 до 1868 року. У 1841 році він закінчив медичний факультет Юр'ївського (Дерптського) університету, працював з славнозвісним хірургом *Миколою Пироговим* та видатним ембріологом *Карлом Бером*. У 1845 році він захистив докторську дисертацію: «De mechanismo implicationis pilorum in plica polonica, disquisitiones microscopicae», в якій подав спостереження над ковтуном у Білорусі та в Україні, написав підручник анатомії («Курсъ анатоміи человѣческого тѣла для учащихся», 1855), низку наукових праць про теплоутворення у тваринному організмі, про вплив холоду й тепла на фізіологічні процеси, вперше довів здатність симпатичних нервів регулювати, просвіт кровоносних судин, писав багато про методи навчання.

О. П. Вальтер домігся побудови нового анатомічного театру на Фундукліївській вулиці за проєктом архітекта *Беретті*, який у свій час був одним з кращих анатомічних закладів Европи, значно поширив анатомічну колекцію університету, реформував викладання анатомії на медичному факультеті. Крім анатомії, він читав також курси фізіології, хірургії та історії ме-

дицини. Великою його заслугою було видання першого в Україні медичного часопису «Современная медицина».[6]

Помічниками *О. П. Вальтера* були прозектори *В. О. Бец, С. К. Багенський, Ф. Ф. Ергардт, І. С. Коперницький, Л. Л. Дювернуа, Є. Ф. Черниш.*

Наступником *О. П. Вальтера* був славнозвісний анатом та гістолог *Володимир Олексійович Бец,* який обезсмертив своє ім'я відкриттям великих пірамідних клітин у корі рухової зони головного мозку. Докладніше про його наукову діяльність та життя автор пише в інших розділах цього збірника. На цьому місці зазначимо лише, що він був енциклопедично освіченим ученим, талановитим експериментатором та дослідником. Довший час він працював за кордоном у видатних учених, як *Карл Людвіг* (K. Ludwig), *Р. Бунзен* (R. Bunsen), *Г. Л. Ф. Гельмгольц* (H. L. F. Helmholtz), *Е. Брюкке* (E. Brücke). У дисертації: «О механикѣ кровообращенія въ печени» (Київ, 1863) він докладно опрацював питання про циркуляцію крови у печінці; у праці «Нѣсколько замѣчаній по микроскопическому строенію надпочечниковъ»[7] описав хроматинну реакцію надниркових залоз на рік раніше від *В. Генле* (W. Henle). Він провадив систематичні досліди розвитку і росту кісток, склав чудовий атлас поверхні головного мозку людини, нарешті, опрацював оригінальну методику досліджень центральної нервової системи, ущільнюючи головний мозок спиртом з йодом, хлороформом з етером і остаточно — в розчині двохромовокислого калію і збагатив анатомічний музей Київського університету своїми колекціями гіпсових зліпків півкуль головного мозку людей та тварин (108 екземплярів), 8941 препаратом поперечних зрізів головного і спинного мозку, антропологічною колекцією з 149 черепів та іншими, надзвичайно цінними колекціями.

Помічниками *В. О. Беца* були приват-доцент *І. С. Поповський,* прозектор *І. С. Коперницький,* з яких перший працював, між іншим, над вивченням кісткових, м'язових, судинних і нервових аномалій, а другий у галузі антропології.

З професорів-анатомів Київського університету 19 століття слід теж згадати *М. А. Тихомирова,* який працював в ньому з 1890 до 1902 року, та його учнів і співробітників: *Ф. А. Стефаніса, Я. І. Пивовонського, Н. І. Жука, Р. І. Гельвіга, Г. Ф. Писемського* та *О. С. Своєхотова.*

---

[6] Див. *Василь Плющ,* «Медична преса в Україні. Матеріяли до історії української медицини», том І. Нью-Йорк—Мюнхен, стор. 161-190.

[7] «Университетскіе Извѣстія», ч. 6, 1864 рік, Київ.

Михайло Андрійович Тихомиров (1848-1902) вчився в Московському університеті та Петербузькій медико-хірургічній академії, яку закінчив у 1872 році, один час був прозектором анатомії в Московському університеті, де багато працював у галузі порівняльної анатомії.

Тихомиров уславився працями з вивчення кровоносної системи людини, зокрема написав клясичну монографію: «Варіанты артерій и венъ человѣческого тѣла въ связи съ морфологіей кровеносной сосудистой системы» (Київ, 1900).

Крім того, *М. А. Тихомиров* цікавився різними іншими питаннями анатомії, проблемами антропології, методикою викладання анатомії, написав багато рецензій з анатомії та хірургії, приготував багато препаратів для анатомічного театру Київського університету.

М. А. Тихомиров був членом низки наукових товариств, зокрема членом-засновником *Фізико-медичного товариства* та дійсним членом *Товариства природознавців при Київському університеті.*

Учень *М. А. Тихомирова — Франц Адольфович Стефаніс* (1865-1917) народився в Одесі у родині купця. У 1889 році він закінчив медичний факультет Київського університету, у 1902 році опублікував свою докторську дисертацію: «Лимфатическіе сосуды желудка человѣка» (Київ, 1902) і після смерти своєго учителя отримав катедру анатомії.

Ф. А. Стефаніс був видатним українським анатомом, створив новий напрямок у вивченні лімфатичних судин, перший описав лімфатичні судини серозного покриву шлунка, сконструював оригінальний прилад для іньєкції лімфатичних судин, збагатив катедру анатомії першокласною оптикою.

Учень *М. А. Тихомирова Григорій Федорович Писемський,* пізніше відомий український гінеколог, опрацьовував на катедрі анатомії інервацію матки і видав монографію: «Къ вопросу объ иннервациі матки». *О. С. Своєхотов* провів дослідження положення шлунка людини. *Р. І. Гельвіг* став пізніше професором анатомії Сімферопольського Медичного Інституту.

В Одесі у 19 столітті не було при університеті медичного факультету, там курс анатомії викладали на катедрі зоології фізико-математичного факультету. Спочатку в 1866-67 роках курс анатомії там читав *Н. О. Бернштейн,* потім *Б. Ф. Беріго.*

У Львові першим професором анатомії медичного факультету університету, який відновив свою працю в 1894 році, був *Г. Кадій.*

РОЗВИТОК ФІЗІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Розвиток фізіологічної науки в Україні почався в Харкові, де при університеті було створено відділ фізіологічних і математичних наук, до складу якого входило 10 катедр, а між ними катедра природознавства та ботаніки.

Курс фізіології спочатку читали *Ф. О. Делявінь, О. Ф. Масловський,* а на медичному факультеті *Л. Й. Ванноті, І. Д. Книгін, О. С. Венедиктов* та *І. Ф. Леонов.*

Іван Федорович Леонов (1809-54) читав курс фізіології та патологічної фізіології дуже короткий час (1835-37), пізніше, у 1840-42 роках, він був професором Віленської військово-хірургічної академії, а з 1842 до 1853 року Київського університету, де викладав курс державної лікарської справи. Він захистив дисертацію на ступінь доктора медицини на тему: «De Cordis arteriarumque aneurysmatibus in genere» та написав декілька наукових праць.

Дуже талановитим українським фізіологом й енциклопедистом був професор *Іван Йосипович Калиниченко* (1805-76), який читав з 1830 до 1863 року на медичному факультеті курс фізіології з загальною патологією й інші досить далекі одна від одної дисципліни, як палеонтологія, геогнозія, мінералогія, порівняльна анатомія, цікавився геологією, географією, загальним природознавством, зоологією й інш.

Народився він у м. Сумах у селянській родині, у 1829 році закінчив медичний факультет Харківського університету, з 1833 до 1836 року працював лікарем, брав активну участь у боротьбі з холерою.

І. Й. Калиниченко був дуже освіченою і цікавою людиною, цікавився народною медициною, провадив палеонтологічні дослідження, зокрема розкопки в с. Кулішівці, де в 1841 році поставив чавунний пам'ятник мамуту, вивчав геологічну будову України, причини землетрусів, рослинний і тваринний світ Африки, Америки. Опублікував біля 40 наукових праць.

У докторській дисертації, яку він захистив у 1837 році — «Tractatus inauguralis de spermoediae clavi (Phytonomia, chemia, historia, usuque therapeutiqus)», — він висловив припущення, що ріжки є особливий вид грибів, які виділюють отруйну речовину, що діє на нервову систему. У своїй актовій промові «Про вплив віку на розумові та моральні здібності людини» (1839) він висловив цікаву думку, що «життя і смерть існують у нас кожну хвилину; ми живемо, безперервно вмираючи, — вмираємо, безперервно оживаючи», цікаві й інші його праці, але він взагалі досить

скептично ставився до сучасної йому наукової професорської праці і основну увагу в медицині приділяв лабораторним, практичним вправам та приватній медичній практиці.

Видатним харківським фізіологом був *Іван Петрович Щелков* (1833-1909). Народився він у м. Харкові у родині купця. У 1855 році закінчив медичний факультет Харківського університету, у 1863 році отримав катедру фізіології, у 1884 році працював ректором університету.

І. П. Щелков був талановитим дослідником і добрим педагогом, він створив при університеті добре обладнану лабораторію, запровадив у курс фізіології систематичні лабораторні вправи, мав багато учнів, серед них славнозвісного *І. І. Мечникова,* видатного фізіолога *В. Я. Данилевського, М. Ф. Білецького, С. П. Алфйорова* та інших.

Наукову працю почав *І. П. Щелков* у Харкові, потім продовжував за кордоном у *Р. Вірхова* (Rudolf Virchow), *Г. Гоппе-Зейлера* (С. Hoppe-Seyler), *К. Рокитанського* (Carl Rokytannsky), *Карла Людвіґа* (К. Ludwig), там же він видав низку праць: про мікроструктуру поперечно-смугастих м'язів, про розклад за допомогою спирту суміші фосфорнокислої та молочнокислої солей натрію, про газовиміну у різних органах та ін.

Повернувшися в Україну, *І. П. Щелков* продовжував працювати над газовиміною в м'язах, над газами крови, над креатиною в м'язах, вивчав сечовиділення, вікові зміни кривизни рогівки, спектрографічно дослідив кількісну різницю вмісту гемоґльобіну в крові людини та виконав низку інших наукових праць.

У 1871-73 роках він видав: «Учебникъ физіологіи», у 1883-1884 літографовані «Записки курсу фізіології».

Найвидатнішим професором фізіології медичного факультету Харківського університету був учень *І. П. Щелкова — В. Я. Данилевський.*

Василь Якович Данилевський (1852-1939) народився у Харкові в родині ремісника, вчився у 2 Харківській та 2 Казанській гімназіях, останню закінчив у 1868 році з золотою медалею, був короткий час вільнослухачем на математичному відділі фізико-математичного факультету Казанського університету, а в 1869 році був зарахований студентом першого курсу медичного факультету цього університету, тут його вчителями були відомі вчені *П. Ф. Лесгафт, Н. О. Ковалевський, А, М. Бутлеров.* З осені 1870 до 1874 року він вчився на медичному факультеті Харківського університету, який закінчив восени 1874 року. У 1877 році він захистив дисертацію на ступень доктора медицини на тему: «Изслѣдованія по физіологіи головного мозга» (видана в Москві,

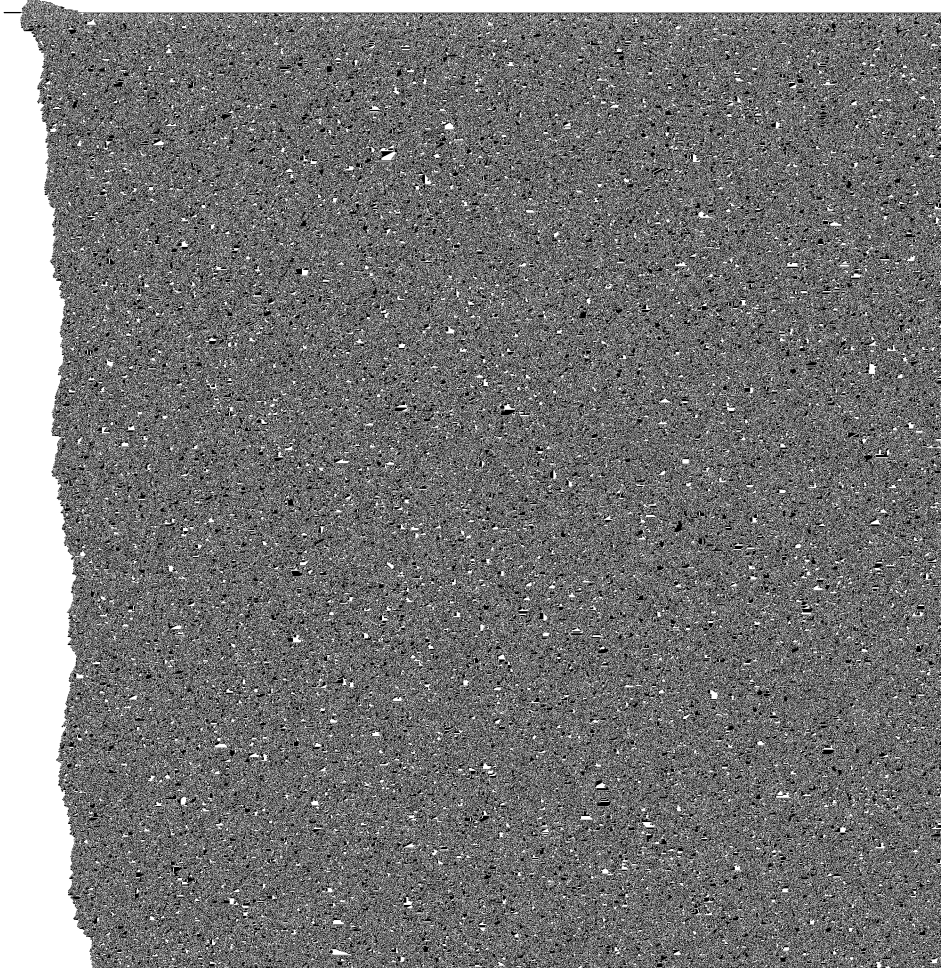
1876), у 1876-77 роках працював позаштатним ординатором у хірургічній клініці професора *В. Ф. Грубе* та лікарем Червоного Хреста. У 1878-79 роках працював за кордоном у *А. Фіка* (A. Fick) та у *Ф. Кольравша* (F. Kohlrausch) у Вюрцбурзі, в Ляйпцігу у *К. Людвіґа* (K. Ludwig), *К. Штомана* (C. Stomann) та *Ґавле* (Gaule).

У 1880-84 роках *В. Я. Данилевський* був викладачем Харківського ветеринарного інституту. У цей час був у науковому відряджені за кордоном, де працював у *К. Фоґта* (C. Fogt), *Е. Юнґа* (E. Jung) та *В. Цана* (W. Zahn).

У 1883 році *В. Я. Данилевського* обрали екстраординарним професором Харківського університету, а 10 грудня 1886 року його затвердили ординарним префесором цього університету.

Про перебіг життя *В. Я. Данилевського* та його наукову працю у XX столітті ми пишемо в іншому місці. Тут зупинимося лише на його науковій праці у XIX столітті.

Наукову працю *В. Я. Данилевський* почав ще студентом. На другому курсі у лабораторіях фізіологічної хемії професора *Ф. В. Тихоновича* та хемічній лабораторії професора *М. М. Бекетова* він опрацював тему «О разложеніи азотистыхъ веществъ при

З 1887 до 1892 року на біологічному факультеті Харківського університету працював учень *О. Ф. Масловського* та *І. П. Щелкова Микола Федорович Білецький* (1851-82); він народився на Новомосковщині (тепер Дніпропетровської області), у 1873 році закінчив Харківський університет, блискуче захистив у Петербурзі дисертацію на тему «Механизмъ дыханія птицъ», в якій, на основі великого експериментального матеріялу, створив виключно важливу теорію механізму дихання птахів. Інші його наукові праці були присвячені вивченню процесів скорочення м'язів, проблемі руху протоплазми тваринних клітин, методиці фізіологічного дослідження тварин, порівняльній морфології та ін. На жаль, він помер молодим на туберкульозу.

З 1882 до 1887 року фізіологію на природничому факультеті читав *В. Я. Данилевський*, потім *Олександер Федорович Брандт* (1884-94) та *Микола Федорович Белоусов* (1863-1942), останній був добре ерудованим порівняльним фізіологом. З його праць слід згадати магістерську дисертацію «Къ физіологіи актиній» (1897), доктроську дисертацію «О пигментахъ афидъ» (1905) та праці з гістології тварин.

Фізіологію на катедрі ветеринарії, а потім у Харківському ветеринарному інституті читали: *Ф. В. Пільгер*, який, до речі, видавав перший в Україні та Росії ветеринарний журнал «Украинскій домоводъ» і якого вважали геніяльним ветеринаром і медиком; *Х. А. Екеблад*, який у 1879 році видав двотомний підручник «Ветеринарная фармокологія съ общей терапіей и рецептурой», *Г. А. Палюта, В. Я. Данилевський* та *М. В. Рязанців*.

Федір Васильович Пільгер (1761-1828) народився у м. Вецларі (Німеччина), у 1779 році закінчив Ерлянґенський університет, у 1802 році за праці по застосуванню у вивченні порівняльної методи йому надано звання професора Ґіссенського університету. У 1806 році його запросили до Харкова, де він посів катедру скотолікування в університеті. У 1801-03 роках він видав капітальну працю в двох томах «Систематичний посібник з теоретичної і практичної ветеринарії» (німецькою мовою). Його слід уважати одним з засновників наукової ветеринарії в Україні. Крім ветеринарії, *Ф. В. Пільгер* цікавився і проблемами медицини, зокрема дуже цікава була його актова промова, виголошена у 1813 році у Харківському університеті, «Про вплив порівняльної медицини на теорію і практичне лікування людей».

Першим професором фізіології Київського університету був *Едуард Ернестович Мірам*. Він народився в 1811 році у Литві, закінчив там гімназію, вчився в Петербурзькій медико-хірургічній академії, Дерптському університеті та Віленській медико-хірур-

гічній академії, яку закінчив у 1836 році. Він ще студентом працював прозектором, а після закінчення освіти продовжував цю роботу. У 1840-42 роках він був у закордонному відрядженні в Німеччині, Франції, Англії і працював у лабораторіях *Й. Мюллера* (I. Müller) в Берліні, *К. Бернара* (C. Bernar) у Парижі та *М. Фостера* (M. Foster). У 1842 році захистив докторську дисертацію «О носовыхъ костяхъ» і отримав посаду екстраординарного професора Київського університету. На катедрі він працював до 1862 року. Він опублікував декілька праць з анатомії тварин. Видатних праць з фізіології не мав. Наступником *Е. Е. Мірама* в Києві був *В. Б. Томса.*

Володимир Богумилович Томса (1830-95) народився в Празі, у родині службовця. Закінчивши празьку гімназію та в 1854 році Празький університет, працював прозектором по фізіологічній анатомії, а потім асистентом по патологічній анатомії цього університету. У 1859-64 роках був асистентом у Віденській військово-медичній академії у славнозвісного фізіолога *Карла Людвіґа* (K. Ludwig), виконуючи там деякий час також обов'язок професора. У 1864 році був запрошений на катедру фізіології Київського університету, де працював до 1884 року, читав лекції як на медичному факультеті, так і на природничому відділі фізико-математичного факультету. У 1884 році *В. Б. Томса* очолив катедру фізіології Празького університету.

В. Б. Томса був дуже освіченим фізіологом, добрим педагогом і непересічним науковцем. У Києві він обладнав фізіологічну лабораторію, яку використовував не лише для навчальних, але і дослідницьких цілей, при чому залучав до наукової праці в ній як студентів, так і лікарів. Під його керівництвом виконано кілька докторських дисертацій. З його лабораторії вийшли між іншим праці *В. Суботіна* (1869), *К. Афансьєва* (1859), *А. Штейнберґа* (1872), *В. Кістяківського* (1873), *А. Хорвата* (1876), *О. Л. Равви* (1883) та інших.

Праці *В. Б. Томси* були присвячені вивченню іннервації шкіри, кровоносних судин, фізіології лімфатичних судин, нервової системи, питанням кровообігу та ін. У 1883-84 році *В. Б. Томса* опублікував у Києві підручник фізіології та курс своїх лекцій.

Учнем та співробітником В. Б. Томси був *Олександер Людвигович Равва,* уродженець Волинської губерні, який закінчив медичний факультет Київського університету в 1876 році. У 1883 році він захистив докторську дисертацію на тему про іннервацію кровообігу в легенях, у 1884 отримав посаду прозектора, а в 1885 став приват-доцентом університету в Києві. Важливою його працею була також монографія «О сращеніи нервовъ различныхъ на-

значеній и различныхъ функцій» (Київ, 1884), частини якої були надруковані також у німецьких часописах.

Учнями *В. Б. Томси* були також прозектор та доцент *Петро Федорович Суханов* та *Микола Опанасович Рогович*. Останній написав дуже цікаву монографію (дисертацію) «Къ ученію о псевдомоторномъ дѣйствіи сосудорасширяющихъ нервовъ». Описаний в ній феномен широко відомий як «контрактура *Роговича*».

З 1884 до 1908 року професором фізіології Київського університету був *С. І. Чир'єв*.

Сергій Іванович Чир'єв (1850-1915) народився в Самарі, в родині урядовця. У 1875 році він закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, потім був приват-доцентом Петербурзького університету на катедрі фізіології *І. М. Сєченова*, один час працював за кордоном у лабораторії *Е. Дюбуа-Реймона* (Emil Du Bois Reymond).

Наукові праці *С. І. Чир'єва* були присвячені вивченню електричних явищ у нервовій і м'язовій тканинах, гістології і фізіології центральної нервової системи, фізіології кровообігу, органів чуття. Крім того, він опублікував багато праць з клінічної медицини, бо працював також клінічним професором при Київському військовому шпиталі.

С. І. Чир'єв був одним з видатніших фізіологів України. Оскільки він публікував багато своїх праць також німецькою, французькою та еспанською мовами у закордонних часописах, його ім'я було відоме в Европі. Професор *С. І. Чир'єв* значно розбудував фізіологічну лабораторію Київського університету, поповнив її устаткування низкою модерних апаратів, притягнув до наукової праці низку своїх слухачів, учнів, клініцистів: *О. В. Леонтовича* (пізніше видатний фізіолог), *Т. Г. Яновського* (пізніше видатний терапевт), *Курчинського* (пізніше професор Дерптського університету), *Ю. П. Лауденбаха, Майделя* та ін. Найважливіші його досліди були присвячені електрофізіології, над якою він почав працювати ще в лабораторії Е. Дюбуа-Реймона (E. Du Bois-Reymond), але в останні роки свого життя він опублікував ряд праць про анатомічний субстрат вищих психічних процесів, зокрема вперше встановив тонізуючий вплив підкоркових ганглій на діяльність кори головного мозку.

У 1899 році він видав оригінальний підручник «Физіологія человѣка».

У 1910 році, за рекомендацією *С. І. Чир'єва*, керівником катедри фізіології обрано *Василя Юрійовича Чаговця*, про наукову працю якого ми пишемо в іншому місці.

Про В. Ю. Чаговця написано також низку монографій: *Е. Б. Бабский,* «Основоположник йонной теории возбуджения В. Ю. Чаговец» (Москва, 1956); *Д. С. Воронцов,* «В. Ю. Чаговець — основоположник сучасної електрофізіології» (Київ, 1957) та низку статтей (див. літературу).

У галузі фізіології працював у Київському університеті також *О. П. Вальтер.* Ще в 1842 році *О. П. Вальтер* зробив важливе відкриття: раніше, ніж *Кльод Бернар* (Claude Bernard), відкрив судинозвужуючі нерви і показав, що ці нерви — симпатичні. Під час праці в Києві *О. П. Вальтер* систематично досліджував тваринне тепло, вплив температури на діяльність серця, кров'яний тиск, нервово-м'язову систему, органи чуття, центральну нервову систему, видав у Берліні книгу німецькою мовою: «Thermophysiologische Untersuchungen» (1865), написав працю: «О самостоятельномъ движеніи клѣтокъ головного мозга» (1868) та ін. Свої праці *О. П. Вальтер* публікував як на батьківщині, так і за кордоном.

Отже, посідаючи катедру анатомії, *О. П. Вальтер* працював дуже багато і в галузі фізіології і прославився як не абиякий фахівець у цій галузі медицини.

Фізіологією цікавився також видатний анатом та гістолог України *В. О. Бец.* Під час закордонного відрядження він працював у видатних фізіологів *К. Людвіґа* (K. Ludwig) та *Е. Брюке* (E. Brücke), у останнього він виконав працю про визначення цукру у сечі за методою *Брюке* (1862), а у *К. Людвіґа* провів дослідження механізму кровообігу в печінці, за цю працю *В. О Бец* отримав пізніше ступень доктора медицини.

Деякий час фізіологію на медичному факультеті викладав *Юлій Петрович Лауденбах,* а на природничому відділі фізико-математичного факультету *Володимир Миколайович Великий. В. М. Великий,* уродженець Києва, беззаперечно довів вплив прискорюючих і депресорних нервів на лімфообіг. *Ю. П. Лауденбах* займався переважно фармакологічними дослідженнями.

У Новоросійському (Одеському) університеті (який засновано у 1865 році) у 19 столітті самостійної катедри фізіології не було. Викладав анатомію та фізіологію тварин доктор медицини *Н. О. Бернштейн.* З 1871 до 1876 року керівником фізіологічної лабораторії був видатний російський учений *Іван Михайлович Сєченов* (1829-1905), якого вважають засновником російської фізіологічної школи.[2] До Одеси він переїхав у 1871 році з Петербур-

[2] Таке твердження не цілком відповідає дійсності. Власне, засновниками фізіології в Російській імперії були українські вчені: Н. М. Амбодик-

ґу, де був професором Медико-хірургічної академії, тут він організував фізіологічну лабораторію і третій центр фізіології в Україні. Велику допомогу в організації лабораторії подали *І. М. Сеченову* професор *О. О. Веріго, П. А. Спіро.*

На фізіологічні теми писали ще у 18 столітті українські вчені *Г. Базилевич, М. Горохівський, П. Загорський, Х. Барсук-Мойсеєв* (Мойза) та ін. Отже, *І. М. Сеченова* можна вважати засновником великоросійської (московської) фізіологічної школи.

В Одесі *І. М. Сеченов* працював над фізіологією нервової системи, газами крови та психофізіологією. *І. М. Сеченов* між іншим довів, що вуглеквас знаходиться в еритроцитах не лише в стані фізичного розчинення і вигляді бікарбонату, а й у стані нестійкої хемічної сполуки з гемоглобіном, і прийшов до висновку, що еритроцити є переносниками не лише кисню від легень до тканин, але й вуглекислоти від тканин до легень.

Під час перебування в Одесі *І. М. Сеченов* продовжував працювати над рефлексами головного мозку, брав активну участь у роботі *Новоросійського товариства дослідників природи,* яке було засноване в 1870 році і було одним з найактивніших наукових товариств Російської Імперії.[3]

Наступником І. М. Сеченова був в Одесі П. А. Спіро.

Петро Антонович Спіро (1844-93) народився в Москві, у 1867 році закінчив Московський університет, а в 1870 — Петербурзьку медико-хірургічну академію. З 1871 до 1893 року він працював у Новоросійському університеті, спочатку як лаборант, асистент, прозектор і приват-доцент, з 1885 року як професор. У 1881 році *П. А. Спіро* захистив у Харківському університеті дисертацію на ступінь доктора медицини.

Праці *П. А. Спіро* були присвячені питанням фізіології дихання, травлення, нервової системи та вивченню гіпнози, останньою він дуже добре володів. Укупі з професором *М. М. Ланге* вони організували першу в Україні та Росії лабораторію психології. *П. А. Спіро* належить пріоритет у справі відкриття явищ рецепторної інервації, він висловив припущення про вплив кори головного мозку на діяльність дихального центру, велику увагу приділяв він науково-популярним лекціям, які читав у своїй

Максимович, Є. О. Мухін (професор фізіології Московської медико-хірургічної академії та Московського університету), Д. М. Велланський (Кавунник, професор фізіології Медико-хірургічної академії в Петербурзі).

[3] Докладніше про І. М. Сеченова див. Коштоянц Х. С., «Иван Михайлович Сеченов». Москва, 1950.

лабораторії щонеділі і брав активну участь у діяльності *Новоросійського товариства дослідників природи.*

Останнім професором фізіології Одеського університету в 19 столітті і першим у 20 був *Б. Ф. Веріго.*

Броніслав Фортунатович Веріго (1860-1925) народився в Вітебській губерні, у 1881 році закінчив Петербурзький університет, а в 1886 — Петербурзьку військово-медичну академію. У 1888 році він захистив докторську дисертацію на тему «Къ вопросу о дѣйствіи на нервъ гальваническаго тока, прерывистого и непрерывного». У 1894 році Б. Ф. Веріго обрано професором анатомії і фізіології Новоросійського університету, в якому він пропрацював до 1914 року.

Ми вже зазначали, що самостійної катедри фізіології в Одеському університеті не було, курс фізіології тварин і людей читано при катедрі зоології фізико-математичного факультету, при цій катедрі знаходилася і фізіологічна лабораторія, яку заснував І. *М. Сеченов* і в якій працював *П. А. Спіро.*

Заслугою *Б. Ф. Веріго* була розбудова і добре дообладнання цієї лабораторії. Лише в 1901 році, коли засновано медичний факультет університету в Одесі, створено самостійну катедру фізіології і велику лабораторію при ній, які очолив *Б. Ф. Веріго.*

Б. Ф. Веріго був одним з видатніших фізіологів України, праці його були присвячені нейрофізіології, питанням імунітету та газам крови, він відкрив явища катодичної депресії, був основоположником і творцем сучасної теорії проведення збудження по нерву, одним з засновників йонної теорії подразнення, він отримав важливі дані про значення фагоцитози в справі захисту організму від інфекції та ін.

Б. Ф. Веріго видав два томи підручника фізіології «Основы физіологіи человѣка и высшихъ животныхъ (1905-10), підручник з біології: «Основы общей біологіи» у двох томах (Одеса, 1913), він брав активну участь в організації Вищих жіночих та Вищих жіночих медичних курсів в Одесі, часто читав доповіді у наукових товариствах Одеси, читав багато науково-популярних лекцій і був одним з прогресивніших професорів Одеського університету.

Катедра фізіології Львівського університету почала свою працю у 1895 році. Першим професором цієї катедри був колишній професор Ягеллонського університету *А. Бек.*

Наш нарис розвитку української фізіології в 19 столітті був би неповний, якби ми хоч коротко не згадали про вчених медиків українців фізіологів, що працювали в цей час у Росії. З цих

видатних фізіологів слід згадати в першу чергу *Є. О. Мухіна,*[4] який був професором фізіології, анатомії, судової медицини і медичної поліції в Московській медико-хірургічній академії та Московському університеті, був творцем вчення про збудження, написав низку цінних праць з фізіології, зокрема ще в 1832 році видав підручник з фізіології, та *Д. М. Велланського* (Кавунника).

Данило Михайлович Велланський (Кавунник) (1774-1847) народився в м. Борзні на Чернігівщині, закінчив Києво-Могилянську Академію, у 1796-98 роках учився в Петербурзькому медико-хірургічному училищі, потім у Петербурзькій медико-хірургічній академії. З 1802 до 1805 року був у науковому відрядженні за кордоном. З 1806 до 1837 року був професором кафедри фізіології та загальної патології Петербурзької медико-хірургічної академії. У 1819 році отримав звання академіка.

У 1807 році *Д. М. Кавунник* отримав ступінь доктора медицини за дуже цікаву працю «De reformatione theoriae medicinae et physicae, auspicio philosophiae naturalibus inuente», яка викликала у свій час велику дискусію.

Д. М. Велланський був одним з талановитіших та оригінальних вчених фізіологів Російської Імперії, вождем натурфілософії в Росії. Бувши прихильником філософії *Шеллінґа,* він твердив, що призначенням природознавства є глибоке пізнання природи, підкреслював єдність органічного та неорганічного світів, взаємозв'язок між природничими науками, зокрема між фізіологією, фізикою, хемією, виступав проти інертности та рутини, грубого емпіризму в науці. *Д. М. Велланський* переклав з чужих мов низку творів видатних західньоевропейських вчених: *І. Прохаски, Х. Гуфелянда, Селле* та ін., написав підручник «Основное начертаніе общей и частной физіологіи или физики органическаго міра» (СПБ, 1836).[5]

РОЗВИТОК ГІСТОЛОГІЇ ТА ЕМБРІОЛОГІЇ

Довший час в університетах України не було окремих катедр гістології. Над проблемами гістології працювали майже всі анатоми та патологи України, багато мікробіологів та клініцистів. Дещо про праці з гістології українських учених медиків ми вже

[4] Його біографію та наукову працю ми подали в першій книзі наших нарисів, див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. І. Мюнхен, 1970; про нього ми докладніше згадуємо також на стор. 155, 156, 173, 174 цього збірника.

[5] Докладніше про Д. М. Велланського-Кавунника див. П. Й. Татарик, «Данило Михайлович Велланський». «Український Медичний Архів». Т. 7.

згадували в розділі про розвиток анатомічної та патолого-анатомічної наук і будемо ще згадувати в інших розділах цього збірника.[1]

Першим видатним гістологом України слід уважати *Олександра Михайловича Шумлянського* (1748-1795), про якого детально ми згадували у першому томі «Нарисів з історії української медичної науки та освіти»,[2] а на цьому місці нагадаємо лише, що він у 1782 році захистив у Страсбурзі славнозвісну дисертацію про будову нирок (De structura renum). У цій своїй праці О. М. Шумлянський перший у світі, застосовуючи цілком оригінальну методу іньєкцій сечових канальців та кровоносних судин нирок, дав найдокладніший опис гістологічної будови нирок.

Геніяльним гістологом був В. О. Бец. Ми вже писали,[3] що В. О. Бец обезсмертив своє ім'я відкриттям великих пірамідних клітин головного мозку, працював над мікроскопічною будовою надниркових залоз, докладно описав будову кори головного мозку людини, методи дослідження центральної нервової системи.[4]

Володимир Олексійович Бец (1834-94) народився в с. Татаровщині на Чернігівщині в шляхетській родині. Навчався в Ніженській та 2 Київській гімназії. У 1860 році закінчив медичний факультет Київського університету і був залишений на катедрі анатомії для наукової та педагогічної праці. Удосконалював свої знання за кордоном, де він працював у *К. Людвіґа* (Karl Ludwig) і *Р. Бунзена* (R. Bunsen), *Г. Л. Ф. Гельмгольця* (H. L. F. Helmholzt), *Є. Брюке* (E. Brücke) *та А. Келлікера* (A. Kölliker). У 1863 році у Києві захистив докторську дисертацію: «О механизмѣ кровообращенія въ печени». З 1868 до 1889 року був професором Київського університету, одночасно з 1871 року був консультантом по нервових хворобах при Кирилівській лікарні та з 1884 року посідав посаду головного лікаря Товариства південно-західніх залізниць, працював також на громадському полі, зокрема опублікував книжку «Історичні діячі Південно-Західньої Росії», що була скерована проти національної політики царського уряду.[5]

---

[1] Див. стор. 57 і 76 цього збірника.

[2] Василь Плющ, «Нариси з історії медичної науки та освіти», книга І. Мюнхен, 1970, стор. 202-214 та інші.

[3] Див. стор. 20, 290 цього збірника.

[4] Див. праці *В. О. Беца:* «О подробностяхъ строенія мозговой корки человѣка». «Записки Кіевского общества естествоиспытателей». 1882, I-V; «Медицинское Обозрѣніе». 1882; «Untersuchungsmethode des Centralnerven Systems des Menschen». «Archiv für mikroskopische Anatomie», IX. Band. 1873.

[5] Про *В. О. Беца* див. також стор. 20, 21, 57 цього збірника та монографію: А. А. Кукуев, «В. А. Бец». Москва, 1950.

Першим українським професором гістологом слід вважати *Тимофія Степана Іллінського,* який з 1853 до 1859 року керував катедрою анатомії, та мікроскопії медичного факультету Харківського університету. Докладніше про нього ми згадуємо у розділи про патологічну анатомію.

У 1865-69 роках професором гістології Харківського університету був *Н. А. Хржонщевський,* про якого ми будемо згадувати далі.

Організатором першої катедри гістології в Києві та її довголітнім керівником був видатний український гістолог *П. І. Перемежко.*

Петро Іванович Перемежко (1833-1893) народився в с. Риботині на Чернігівщині у шляхетській родині. У 1859 році закінчив медичний факультет Київського університету, працював лікарем у м. Лаїшеві, потім у Казанському університеті, де удосконалювався у галузі гістології. У 1863 році захистив докторську дисертацію на тему про розвиток поперечносмугастих м'язових волоконець з м'язевих ядер. З 1868 року був доцентом, а з 1870 до 1891 року професором катедри гістології, ембріології та порівняльної анатомії Київського університету.

Праці *П. І. Перемежко* були присвячені будові м'язів, гіпофізи, коси, будові та віковим змінам щитовидної залози, питанню про зародкові листки тощо.

Величезне значення для світової науки мали праці *П. І. Перемежка* над вивченням поділу клітин. Він був засновником каріології. У 1878 році він, незалежно від *В. Флеммінґа* (W. Flemming), відкрив і докладно описав усі стадії непрямого поділу тваринних клітин — каріокінезу. *П. І. Перемежко* підкреслював справжній характер цього процесу, що він охоплює клітину в цілому, а не лише ядро, і висловив думки щодо еволюційного розвитку складного поділу. *П. І. Перемежко* описав також нервові утворення, які *І. М. Сеченов* назвав пізніше пропріорецепторами, перший у Росії сконструював мікротом, брав участь у складанні першого російськомовного підручника з мікроскопічної анатомії.

У 1882-83 роках *П. І. Перемежко* очолював Товариство київських лікарів, а в 1887 році був обраний почесним його членом.

Видатним гістологом, засновником гістофізіології в Україні, був *Н. А. Хржонщевський.*

Никанор Адамович Хржонщевський (1836-1906), поляк з походження, закінчив у 1859 році медичний факультет Казанського університету, з 1865 року був професором гістології Харківського, у 1869-87 — Київського університету.

Праці його були присвячені вивченню будови і функції нирок, надниркових залоз, легень, печінки тощо. Він запропонував фізіологічні іньєкції, експериментально довів здатність клітин печінки утворювати жовч.

Н. А. Хржонщевський працював також багато на громадському полі, у 1869-72 та 1886-89 роках був головою *Товариства київських лікарів*. За його ініціятивою розпочато в Києві вперше в світі систематичні народні медичні читання, у 1895 році за його ж ініціятивою споруджено у Києві будинок народної авдиторії.

Н. *А. Хржонщевський* цікавився проблемами санітарної освіти і видав ряд популярних брошур на санітарні теми.

Катедра гістології в Львівському університеті була заснована в 1897 році. Професором на ній був В. Шімонович, він же викладав ембріологію. Пізніше катедрою керував Б. Яловий.

Крім згаданих вище гістологів та анатомів, патолого-анатомів та інших вчених медиків українців, що працювали в галузі гістології в Україні слід згадати, що відомим гістологом-українцем був *Микола Мартинович Якубович* (1817-79), який у 1836 році закінчив медичний факультет Харківського університету, в 1848 році захистив докторську дисертацію на тему про слину, з 1853 року був адьюнкт-професором, з 1857 — екстраординарним, а в 1860-69 роках —ординарним професором катедри гістології, ембріології та фізіології Петербурької медико-хірургічної академії.

М. М. Якубович був видатним дослідником мікроскопічної анатомії центральної нервової системи, він оголосив декілька праць про топографічний розподіл нервових елементів великого, продовгастого та спинного мозку, зокрема: «Микроскопическіе изслѣдованія началъ нервовъ въ большомъ мозгѣ» у «Mitteilungen über die feinere Struktur des Gehirns und Rückenmarks (Breslau, 1857) та ін. Видатними гістологами були також *М. Д. Лавдовський, О. В. Леонтович,* засновники методи культивування тканин, співробітник Харківського університету *І. П. Скворцов* та співробітник Київського університету *О. А. Кронтовський,* про яких ми ще будемо згадувати.

Українські гістологи внесли важливий вклад майже в усі розділи гістології, зокрема великі заслуги українських гістологів у розробці проблем ділення клітин (каріокінези), гістофізіології нервової системи, зокрема головного мозку, гістофізіології, гістопатології, культивування тканин і проблем еволюційної гістології.

РОЗВИТОК ПАТОЛОГІЧНОЇ АНАТОМІЇ ТА ПРОЗЕКТОРСЬКОЇ СПРАВИ

Питаннями патологічної анатомії українські вчені цікавилися ще в 18 столітті, про що ми вже згадували у першому томі нашої праці,[1] зокрема тоді низка українських лікарів (*С. Андрієвський, Г. Базилевич, Д. Волчанецький, І. Каменський, І. Руцький, Д. Самойлович, П. Симонтовський* та інші) написали ряд праць про різні потворності, пухлини, вивчали патолого-анатомічні зміни при різних хворобах тощо,[2] але як наука патологічна анатомія почала розвиватися в 19 столітті.

Засновниками патологічної анатомії в Російській імперії були відомі українські вчені *Данило Самойлович, Єфрем Мухін, Павло Шумлянський, Петро Загорський, Ілля Буяльський, Петро Наранович, Тимофій Іллінський.*

Спочатку в Російській імперії, отже і в Україні, не було самостійних катедр патологічної анатомії, і цю дисципліну викладали на катедрах анатомії та фізіології.

Як ми вже зазначали, *Єфрем Осипович Мухін* з 1809 до 1815 року посідав у Московській медико-хірургічній академії катедру анатомії та фізіології, а з 1809 року був професором катедри анатомії, фізіології, судової медицини і медичної поліції в Московському університеті.[3] Прозекторську працю *Є. О. Мухін* розпочав ще під час перебування в Єлисаветградському медико-хірургічному училищі на Україні, але широко розгорнув патолого-анатомічні дослідження в Москві, де видав низку праць з цієї ділянки. У своїй капітальній праці «Курсъ анатоміи» (ч. 1-8, Москва, 1813-15) він між іншим підкреслював велике значення для лікаря як анатомії, так і патологічної анатомії, про ролю першої він писав: «Я мушу сказати, що лікар не може виконувати відповідним чином обов'язки свої, не знаючи анатомії»,[4] а про другу зазначав: «По сему анатомія какъ наука, когда при упражененіи на трупахъ объясняет причину смерти и предшествовавшихъ

---

[1] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. 1. (Від початків української державности до 19 століття). Мюнхен, 1970.

[2] Василь Плющ, «Українські вчені медики 18 століття». «Лікарський вісник», ч. 10, травень 1958, Нью-Йорк-Чікаґо.

Василь Плющ, «Українські творці медичної освіти у Росії». «Лікарський вісник», ч. 3 (46), липень 1967, ч. 4 (47), жовтень 1967, Нью-Йорк-Чікаґо.

[3] Докладніше про П. О. Загорського див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. 1, стор. 160-162; Тикотин М. А., «П. А. Загорский и первая русская анатомическая школа». Москва, 1950.

[4] Докладніше про І. Буяльського див. Е. М. Маргорич, «Илья Буяльский. Москва, 1948.

оной болѣзненныхъ явленій, называется патологическою (Pathologica)».[5]

Є. О. Мухін, до речі, виготував біля 800 музейних препаратів.

У Петербурзькій медико-хірургічній академії патологічну анатомію викладали українці анатоми *Петро Андрійович Загорськ ий* та *Ілля Васильович Буяльський*.

У 1839 році у Петербурзі патологічну анатомію виділено в окрему адьюнкт-професуру, і лекції читав там *Петро Андрійович Наранович*.

Нарешті, в 1859 році в Петербурзькій медико-хірургічній академії була створена окрема катедра патологічної анатомії, яку теж очолював українець *Тимофій Степанович Іллінський*.

Тимофій Степанович Іллінський (1820-67) народився в с. Білки на Чернігівщині у родині священика. У 1844 році закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, потім працював у ній прозектором при катедрі описової анатомії. Одночасно він працював у галузі психіятрії і був керівником справ конференції Академії. У 1849 році він захистив дисертацію на тему «De mania» і отримав ступінь доктора медицини. У 1853 році його запросили на катедру анатомії та мікроскопії до Харківського університету, де він працював до 1859 року. Його вважали в Харкові дуже добрим викладачем і талановитим ученим.

У 1858-59 роках він був у закордонному відрядженні, де працював у кращих медичних закладах у Парижі, Берліні, Мюнхені, Празі та Відні, вдосконалюючи свої знання у галузі гістології та патологічної анатомії. У 1859 році його запросили керувати новою катедрою патологічної анатомії Петербурзької м.-х. академії. Він власне створив цю катедру, домігся обов'язкових секцій всіх померлих у клініках Академії, організував курси патологічних секцій та вправ з патологічної гістології для студентів. Він написав понад 15 наукових праць з різних питань патології, виготував 315 чудових препаратів для музею, провадив консультативну працю в Олександрівській лікарні, був її прозектором, секретарем Петербурзької медико-хірургічної академії, членом Медичної та Навчально-медичної рад. Крім праць з патологічної анатомії, відомі його праці з хірургії та психіятрії.[6]

Викладання патологічної анатомії в Україні почато було в Харківському університеті з моменту його заснування на катед-

---

[5] *Василь Плющ*, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. 1, стор. 61-62. Мюнхен, 1970.

[6] Див. Василь Плющ, «Медична преса в Україні. Матеріяли до історії української медицини», том І. Нью-Йорк-Мюнхен, стор. 161-190 та стор. цього збірника.

рі патології та терапії, потім її викладали на катедрі анатомії, з 1861 року патологічну анатомію викладав професор анатомії, гістології, загальної патології та терапії *Д. Ф. Лямблъ*.

У 1861-65 роках видано літографоване видання його «Патологічної анатомії», у 1867 році, нарешті, засновано окрему катедру патологічної анатомії Харківського університету, на чолі якої став *Д. Ф. Лямблъ*.

Наступником Д. Ф. Лямбля був *І. М. Оболенськый*, він провадив два курси: теоретичний, який складався з лекцій по три години на тиждень, та практичний, що відбувався щотижня по дві години. До останнього *І. М. Оболенськый* увів вправи з мікроскопії.

Видатним патологом-анатомом Харківського університету був учень *Т. С. Іллінського* — *В. П. Крилов*.

Володимир Платонович Крилов (1841-1906) у 1868 році закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, у 1870 році захистив докторську дисертацію «Изслѣдованія о патолого-анатомическихъ измѣненіяхъ легкихъ у сифилитиковъ», у 1872 році був обраний професором катедри патологічної анатомії Харківського університету, на якій працював до 1902 року. *В. П. Крилов* був талановитим ученим, видатним педагогом і добрим організатором. Він значно поширив викладання патологічної анатомії, вперше запровадив практичні вправи з патологічної гістології, організував спеціяльні курси з бактеріології, провадив реґулярно щотижневі демонстрації патологічних змін на трупах тощо.

Велику увагу *В. П. Крилов* приділяв науковій праці, як власній і своїх помічників, так і студентів, під його керівництвом виконано 112 праць не лише в галузі патологічної анатомії, але також бактеріології.

Праці *В. П. Крилова* присвячені вивченню запальних уражень м'якої мозкової оболонки, товщевого переродження серцевого м'яза, трихінозії, антропометрії тощо. Він склав унікальний курс патологічної анатомії розміром біля 1000 сторінок, видавав збірники патолого-анатомічних дослідів студентів-медиків. Значні його заслуги також у справі організації прозектур при лікарнях Харкова, він організував Пастерівський інститут та Хеміко-мікроскопічний кабінет у Харкові, був активним членом і заступником голови *Харківського медичного товариства*.

Наступником *В. П. Крилова* на катедрі патологічної анатомії Харківського університету був *Микола Федорович Мельніков-Разведенков*, який посідав катедру з 1902 року.[7]

---

[7] «Университетскіе Извѣстія», ч. 6, 1864 рік, Київ.

У Київському університеті першим викладав патологічну анатомію професор нормальної анатомії *М. І. Козлов.*

Микола Іларіонович Козлов (1814-89) закінчив у 1833 році медичний факультет Казанського університету, з 1841 року був професором анатомії, а з 1842 — професором патологічної анатомії та патологічної фізіології Київського університету, як також був викладачем історії медицини.

У Києві він пробув порівняно не довго, але встиг заснувати при університеті патолого-анатомічний музей і спричинився до побудови нового анатомічного театру. З 1853 року він працював у Петербурзі, де очолював Петербурзьку медично-хірургічну академію, був головним військово-медичним Інспектором, редаґував «Военно-медицинскій журналъ».

Праці *М. І. Козлова* були присвячені різним проблемам патологічної анатомії. Зокрема він одним з перших вивчав гістохемічну аналізу.

З 1854 року патологічну анатомію в Київському університеті викладав *Ю. І. Мацон.*

Юлій Іванович Мацон (1817-86) закінчив у 1843 році медичний факультет Дерптського університету, з 1854 до 1875 року був професором Київського університету, де викладав патологічну фізіологію, терапію та читав курс патологічної анатомії, крім того, у 1871-1875 роках він очолював Київську санітарну комісію, а в 1875-85 роках був директором Олександрівської лікарні в Києві, організатором якої він і був.

Його праці були присвячені переважно питанням клінічної діягностики, зокрема обґрунтуванню методи перкусії, захворювань нирок та печінки, але також дослідженню мікроскопічної будови тканин при запаленнях тощо.

У 1871-81 роках він був головою Товариства київських лікарів.

Видатним патолого-анатомом України в 19 столітті був *Г. М. Мінх,* який був першим професором самостійної катедри патологічної анатомії в Києві.

Григорій Миколайович Мінх (1835-96) народився на Тамбовщині, у 1861 році закінчив медичний факультет Московського університету, працював у клініці Московського університету та прозектором Московської лікарні для чорноробів, удосконалював свої знання з патологічної анатомії за кордоном, у 1870 році захистив докторську дисертацію «Къ ученію о развитіи ложныхъ оболочекъ на серозныхъ поверхностяхъ, у 1873 році його обрали професором патологічної анатомії Київського університету, на цій посаді він попрацював до 1896 року.

Г. М. Мінх працював не лише в галузі патологічної анатомії, але також відомий працями з епідеміології та мікробіології. Між іншим він обстоював думку про перенесення низки інфекційних хвороб кровосисними комахами (блощицями, вошами). У 1874 році, щоб довести значення кровосисних комах у передаванні поворотного тифу, він увів самому собі в шкіру кров хворого на поворотний тиф, після чого важко захворів на тиф.

Низка його праць була присвячена вивченню прокази, чуми, віспи, сибірки. Разом він опублікував біля 60 робіт.

Великою його заслугою було заснування в Україні клініко-анатомічної школи патолого-анатомів, він підніс викладання патологічної анатомії на високий рівень, не раз підкреслював, що без досконалого вивчення її не можлива наукова лікарська діяльність та нормальна праця лікарні.

Г. М. Мінх працював також на громадському полі та в галузі організації охорони здоров'я. Так, з 1882 року він був головою *Товариства київських лікарів,* брав активну участь в організації та праці Санітарно-статистичного бюра при Товаристві, склав низку інструкцій по боротьбі з інфекційними хворобами. При ньому в Києві вперше в Росії *Товариство київських* лікарів організувало нічні дижури лікарів, запропонувало проєкти безплатної лікарні та нічліжних притулків тощо. Разом написав 75 наукових праць.

Наступником Г. М. Мінха був професор *Володимир Костянтинович Висоκович,* який був засновником в Україні другого напряму в патологічній анатомії — експериментально-фізіологічного.

В. К. Висоκович (1854-1912) був одним з найвидатніших патолого-анатомів та бактеріологів кінця 19 та початку 20 століття. Народився він у м. Гайсині на Подільщині у родині ветеринарного лікаря. У 1876 році закінчив медичний факультет Харківського університету, удосконалювався за кордоном у Парижі, Берліні, Ґеттінґені.

Ще цілком молодим ученим він працював прозектором, провадив самостійно практичні вправи в патологічній анатомії на катедрі *В. П. Крилова,* читав курси бактеріології, епізоотології, з великим успіхом провадив курс загальної патології в Харківському університеті. З 1896 року до кінця свого життя керував катедрою патологічної анатомії Київського університету.

Без огляду на те, що основним фахом *В. К. Висоκовича* була патологічна анатомія, він багато працював у галузі мікробіології та епідеміології, зокрема він був творцем вчення про захисну ролю ретикуло-ендотеліяльної системи та імунітет, багато часу та

енергії присятив вивченню етіології та патогенези різних інфекційних хвороб.

З його праць з патологічної анатомії (біля 30) слід відзначити праці про ехінокок та саркому печінки, про саркому обличчя та черепа, про золотуху та туберкульозу, дуже цінні його лекції з патологічної анатомії, що витримали чотири видання, твір про патологічну гістологію.

У 1907 році В. К. Високович організував перші у всій Росії курси для лікарів з патологічної анатомії, на яких вчилося біля 40 лікарів з усіх кінців імперії. Він був членом ради Київського бактеріологічного інституту та керівником наукової праці в ньому, *головою Київсъкого товариства лікарів* та *Товариства лікарів швидкої допомоги,* неодноразово очолював боротьбу проти епідемій чуми і холери в Бомбеї, Києві, Одесі, вперше в Росії застосував масові щеплення проти черевного тифу. Завдяки ініціативі В. К. Високовича в 1907 році в Києві були засновані Вищі жіночі медичні курси, на яких він до кінця свого життя керував катедрою патологічної анатомії.

Катедра патологічної анатомії Одеського (Новоросійського) університету була заснована вже в 20 столітті, її організував і очолював *Дмитро Павлович Кишенський,* там же почали свою діяльність *І. Ф. Пожарський* і *Ш. І. Криницький,* які пізніше працювали у Ростові на Дону.

У Львові Катедра патологічної анатомії була заснована в 1896 році. Першим професором її був А. Обжут, який перед тим був професором Празького університету.

РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНОЇ ПАТОЛОГІЇ ТА ПАТОЛОГІЧНОЇ ФІЗІОЛОГІЇ

Патологічна фізіологія як самостійна наука почала існувати з половини 19 століття в наслідок розвитку фізики, хемії, експериментальної біології та медицини, раніше вона входила, як і патологічна анатомія, до розділу медицини під назвою патології, а остання довший час також не існувала як окрема наука, а була об'єднана з терапією.

Так, наприклад, перші медико-хірургічні шпитальні школи та медико-хірургічні училища російської імперії спочатку мали лише по три катедри: анатомії, фізіології та хірургії, ботаніки, матерії медики та хемії і патології, терапії та так званої медичної

практики, лише у 1787 році засновано четверту катедру — акушерства, жіночих та дитячих хвороб.[1]

Перша в Україні Єлисаветградська медико-хірургічна школа, яка була заснована 1787 року, теж не мала окремої катедри патології. Патологію, ботаніку та хемію викладав у ній *Остап Федорович Звіряка* (1751-1829).[2]

У Львівській медичній школі, яка була заснована в 1773 році і проіснувала до 1874 року, був окремий курс загальної патології, який читав *Андрій Крупінський* (1744-83). На медичному факультеті Львівського університету, що діяв у 1784-1805 роках, викладали загальну патологію на третьому курсі.

У Петербурзькій і Московській медико-хірургічних академіях, які були засновані 1798 року, також спочатку не було окремих катедр патології, цю науку читали вкупі з терапією.

Як і в інших ділянках медицини, вчені-медики українці були засновниками патології в Російській імперії. Так, наприклад, *Григорій Базилевич* (1759-1802) був першим професором патології та терапії Петербурзької медико-хірургічної академії. *Єфрем Мухін* (1766-1850) викладав у 1795-1816 роках патологію та терапію в Московському медико-хірургічному училищі, а потім у Московській медико-хірургічній академії.

Федір Політковський (1756-1809) викладав патологію та терапію в Московському університеті. Про цього українського вченого медика ми пишемо докладно у статті про історіографію української медицини.

Хома Барсук Мойсеєв (Мойза) (1768-1811) був професором фізіології, патології та терапії Московського університету; *Мартин Тереховський* (1740-96) викладав патологію, фармакологію та медичну практику в Кронштадській медико-хірургічній школі; *Олександер Шумлянський* (1748-95) був професором патології та терапії Московського медико-хірургічного училища; *Степан Андрієвський* (1760-1818) — викладачем Медико-хірургічної школи при Петербурзькому сухопутному шпиталі; *Касіян Ягельський* (1736-74) був професором фізіології, патології та матерії медики шпитальних шкіл у Петербурзі та Москві.[3]

---

[1] Докладніше про ці школи див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. І. Мюнхен, 1970, стор. 107-112 та інші.

[2] Докладніше про цю школу та її викладачів див. згадану вище працю, стор. 59-69 та інші.

[3] Докладно про всіх цих учених-медиків українців автор писав у першому томі «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. І. Мюнхен, 1970, стор. 192-202, 224-231, 113-114, 133-134, 61-63 та інші.

Ці та інші вчені-медики українці ще у XVIII столітті захистили низку дисертацій з ділянки патології в різних університетах Західньої Европи *(Іван Лисовинний, Гаврило Дубинський, Сава Горголі, Сила Митрофанів, Федір Політковський, Григорій Базилевич* та інші).[4]

Багато праць українських лікарів XVIII століття з патології, на жаль, залишилися лише в рукописах *(Г. Базилевич, К. Балановський, Х. Березинський, Д. Волчанецький, А. Гузенський, П. Загоровський, М. Крутенів, О. Масловський, С. Митрофанів, І. Орлай де Кобро, П. Піддубик-Сущевський, П. Симонтовський, І. Сміловський* та інші.[5]

Дуже видатним ученим-медиком українцем фізіологом і патологом, що працював довгий час на катедрі фізіології та загальної патології Петербурзької медико-хірургічної академії, був *Д. М. Велланський.*

Під час перебування в науковому відрядженні за кордоном (1802-05) він захопився натурфілософією *Фрідріха Шеллінґа* (Schelling Friedrich Wilhelm Joseph von - 1775-1854), яка справила на нього велике враження й прихильником якої він залишився до самої смерти. Повернувшися з Німеччини, він подав до Петербурзької медико-хірургічної академії дисертацію «De reformatione theoriae medicinae et physicae auspitio philosophiae naturalibus inuente», яка викликала проти нього велику опозицію. Висловлені *Д. М. Велланським* думки дуже не сподобалися матеріялістично наставленим російським медикам. Вони закидали йому, що він відкидав потребу експериментального знання, є носієм «мракобесия» тощо. З другого боку, представники реакційної частини російських учених уважали, що він своєю філософією підкопує підвалини російського православія.

Насправді *Д. М. Велланський* задовго до видатніших учених світу, у тому числі й медиків пізнішого часу, як *Іван Павлов* та інші, твердив, що всі природознавчі науки, у тому й фізіологія, відбивають лише зовнішній бік явищ, але не можуть виявити суть істоти їх. На думку *Д. М. Велланського,* природознавство мусіло пізнавати природу (натуру) не лише експериментально, але й умоглядно, бо природа є «проявлення абсолютного універса». З цього погляду він розглядав і патологічні явища.

Але *Д. М. Велланський* у своїх працях завжди виступав проти зашкарублости, рутини, на захист справжньої науки, критикував

---

[4] Див. ту саму працю, стор. 69-74, 245-247 та інші.

[5] Див. ту саму працю, стор. 261-272 та інші.

вузький практицизм і закликав до широких теоретичних узагальнень.

Праці Д. М. Велланського далеко виходять не лише за рамки фізіології, патології, але й медицини в цілому, він був не лише видатним і високоосвіченим медиком свого часу, але й філософом, вождем натурфілософії в Україні.

Без огляду на гостру опозицію до *Д. М. Велланського* серед тогочасних наукових кіл, його в 1807 році затвердили в ступені доктора медицини та хірургії, призначили адьюнктом катедр терапії та патології, у 1817-37 роках він був професором катедри фізіології та загальної патології Петербурзької медико-хірургічної академії, а в 1819 році отримав звання академіка.

З його праць, крім згаданої вище дисертації, слід відмітити наступі: «Пролюзія къ медицинѣ, какъ основательной наукѣ» (СПБ, 1805); «Біологическое изслѣдованіе природы въ творящемъ и творимомъ ее качествѣ, содержащее основные начертанія всеобщей физіологіи» (СПБ, 1812); «Опытная наблюдательная и умозрительная физика» (СПБ, 1831); «Основное начертаніе общей и частной физіологіи или физики органического міра» (СПБ, 1836).

У 1849 році у Московському університеті засновано першу в Росії катедру патологічної анатомії та патологічної фізіології. У 1869 році у всіх університетах були створені катедри загальної патології.

У Харківському університеті спочатку існувала об'єднана катедра патології та терапії, її очолював *І. Д. Книгін*, з 1830 року патологію й терапію викладав *І. М. Райпольський*, з 1837 керівником катедри спеціяльної патології та терапії був *П. А. Бутковський*, деякий час патологію викладали *Д. Ф. Лямблъ, І. Й. Калениченко, І. Ф. Леонов, Н. А. Хржонщевський, В. К. Високович*. З 1895 року професором катедри загальної патології, а потім патологічної фізіології був *О. В. Репрєв*.

Перша катедра загальної патології була заснована при Київському університеті у 1869 році, першим професором її був Н. А. Хржонщевський. З 1887 до 1900 року професором цієї катедри був видатний український вчений *В. В. Підвисоцький*. Після нього професором став В. К. Ліндеман, який працював над фізіологією та патологією нирок і написав капітальний підручник з патології.

Катедра патологічної фізіології при Львівському університеті була заснована в 1896 році, першим її професором був *І. Прус*.

Катедри патологічної фізіології в інших медичних інститутах України були засновані в XX столітті.

У XIX столітті важко розмежувати, кого саме з учених-медиків слід віднести до фахівців у галузі патологічної фізіології.

Ми вже зазначали, що в XIX столітті довший час патологічну фізіологію викладали на катедрах патології та терапії, пізніше на катедрах загальної патології, а ще пізніше катедри патології були поділені на катедри патологічної анатомії та патологічної фізіології, виділені були окремі катедри мікробіології, але керівники всіх цих катедр займалися проблемами патології у широкому значенні цієї ділянки науки, включаючи до того й мікробіологію.

Так, наприклад, видатний український учений *В. К. Високович* низку років читав у Харківському університеті курс загальної патології й одночасно був прозектором катедри патологічної анатомії, читав курс бактеріології, епізоотології, потім очолював катедру патологічної анатомії Київського університету; він прославився не лише експериментальними дослідженнями інфекцій хвороб, але й був одним з творців вчення про захисну ролю ротикуло-ендотеліяльної системи та імунітету.

Геніяльний український учений *І. І. Мечников* спочатку був зоологом, потім працював як мікробіолог, але одночасно займався проблемами патології й нарешті став засновником своєї славетної фагоцитарної теорії, був директором Пастерівського інституту в Парижі, учителем низки видатних патологів, патологоанатомів, патофізіологів та мікробіологів (*Ф. Я. Чистович, І. Г. Савченко, Л. А. Тарасевич, Д. К. Заболотний, О. Безредка* та інші).

Г. М. Мінх, який за фахом був патологоанатомом, увійшов в історію української медицини як мікробіолог, епідеміолог, але працював також у галузі патологічної фізіології.

В. В. Підвисоцький був керівником катедри загальної патології Київського університету, а пізніше директором Інституту експериментальної медицини в Петербурзі, але написав низку праць з гістології, мікробіології, інфекції та імунітету.

Над питанням патологічної фізіології на Україні працювали терапевти *Ф. С. Цицурін, В. П. Покровський, Ю. І. Мацон, Є. І. Афанасьїв, І. В. Чешихін, В. П. Ббразцов, Т. Г. Яновський, М. Д. Стражеско* та інші.

У цьому розділі ми висвітлимо постаті тих українських учених-медиків XIX століття, які переважно працювали над питаннями загальної патології та патологічної фізіології.

На першому місці серед цих учених слід поставити геніяльного вченого *І. І. Мечникова. Ілля Ілліч Мечников* (1845-1916) на-

родився 15. 5. 1845 в с. Іванівці Куп'янського повіту Харківської губерні, в родині дідича, дитинство провів у с. Панасівці (тепер с. Мечникове Харківської області). У 1864 році він закінчив природознавчий відділ фізико-математичного відділу Харківського університету й отримав ступінь кандидата природознавчих наук.

У 1864-67 роках він перебував у закордонному відрядженні в Німеччині та Італії. У цей час І. І. Мечников встановив у одного з видів круглих червів чергування статевого і безстатевого поколінь та виконав дослідження з порівняльної ембріології головоногих молюсків і голкошкірих. У 1867 році він захистив дисертацію на ступінь магістра зоології «Історія развитія Sepiola», а в 1868 році дисертацію на ступінь доктора зоології «Історія развитія Nebalia» (обидві при Петербурзькому університеті). Тоді ж отримав посаду доцента зоології цього університету.

У 1867 році він перейшов на працю до Новоросійського (Одеського) університету, де посідав посаду доцента, а з 1870 до 1882 року був професором катедри зоології та порівняльної анатомії цього університету.

Без огляду на те, що вже тоді *І. І. Мечников* відзначився як талановитий педагог і опублікував низку важливих наукових праць, у 1882 році він примушений був залишити університет через переслідування з боку влади.

У 1886 році він, разом з *М. Ф. Гамалією* та *Я. Ю. Бардахом*, заснував в Одесі другу в світі Пастерівську станцію, яку потім перетворили на бактеріологічний інститут (тепер Одеський науково-дослідний інститут епідеміології ім. І. І. Мечникова). Станція ця провадила велику наукову й практичну роботу.

На жаль, *І. І. Мечникова* продовжували переслідувати царська адміністрація та чорносотенна преса. (У цей час *І. І. Мечников* досить тісно співпрацював з українською громадськістю й навіть був членом Одеської Української Громади). Все це привело до того, що *І. І. Мечников* у 1888 році, на запрошення Люї Пастера (Pasteur Louis — 1822-59), переїхав на працю до Парижу, де він організував свою лабораторію і створив власну школу мікробіологів, паразитологів та імунологів, у якій отримували наукове вишколення десятки чужоземних учених, а серед них багато українців.

З 1888 року й до самої смерти *І. І. Мечников* перебував у Франції, придбав собі славу всесвітньо знаного вченого, став почесним членом багатьох академій наук і наукових товариств. У 1908 році він був нагороджений премією А. Нобеля.

Перебуваючи у Франції, І. І. Мечников не поривав зв'язків з Україною та її вченими. Йому не раз пропонували повернутися на Батьківщину, зокрема його запрошували на посаду директора Інституту експериментальної медицини в Петербурзі, але він не міг погодитися з існуючим царським режимом й умовами, які панували тоді в Російській імперії.

У 1909 році І. І. Мечников вмістив у «Русскихъ Вѣдомостяхъ» «Разсказъ о томъ, какъ и почему я посѣлился за границей». У цьому оповіданні він писав: «Въ Россіи препятствія, исходящіе и сверху, и снизу, и сбоку, сдѣлали мечту (вільно займатися наукою) невыполнимой» («Русскіе Вѣдомости» від 18. 10. 1909, ч. 239).

Як це, до речі, нагадує умови для наукової праці тепер в Україні і в усьому СРСР, де вчені постійно знаходяться під тиском партії та уряду, примушені підпорядковувати свої наукові праці офіційній марксо-ленінській ідеології та явному русифікаційному курсові партії та уряду.

Заслуги *І. І. Мечникова* перед наукою добре відомі кожному медикові, більшість лікарів добре знає наукові праці його в галузі загальної патології, мікробіології та імунології, але, висвітлюючи історію української медицини, не можна хоч коротко не зупинитися на науковій діяльності *І. І. Мечникова* та його величезних заслугах перед українською й всесвітньою медициною.

У науковій діяльності *І. І. Мечникова* можна накреслити три основні періоди.

Праці першого періоду були присвячені зології та порівняльній ембріології. Праці цього періоду відносяться до часу перебування його в Україні. Вивчаючи ембріологічний розвиток безхребетних, *І. І. Мечников* запропонував теорію походження багатоклітинних організмів; вивчаючи внутрішньо-клітинне травлення, він у 1883 році відкрив явище фагоцитозу.

Свою оригінальну гіпотезу про захисну ролю фагоцитів *І. І. Мечников* виклав на 7 З'їзді природознавців і лікарів в Одесі, за створення вчення про фагоцитозу він пізніше отримав, як ми вже зазначали, найвище міжнародне наукове відзначення премією Нобеля. Він був першим українцем, який отримав цю премію.

Вчення про фагоцитозу *І. І. Мечников* поклав в основу вчення про запалення, він показав, що запалення є активною реакцією організму проти хвороботворчого фактора, яка є активним актом захисту організму. Наслідки вивчення процесів запалення у тварин та людини *І. І. Мечников* виклав у монографії «Лекціи о сравнительной патологіи воспаленія» (1892).

Користаючися еволюційною порівняльно-патологічною методою, *І. І. Мечников* розпочав опрацьовувати проблему імунітету. На противагу до більшости бактеріологів того часу, які приділяли увагу лише збудникові інфекційних хвороб, він поставив своїм завданням пізнати не лише збудника хвороби, але вивчити також реакцію організму на цей збудник. Наслідки своїх дослідів над цими проблемами *І. І. Мечников* подав у книзі «Невосприимчивость въ инфекціонныхъ болезняхъ» (1901).

І. І. Мечников був одним з видатніших мікробіологів. Ми вже писали, що він заснував першу в Україні бактеріологічну станцію в Одесі, де вже почав підготову українських мікробіологів. Його без перебільшення слід уважати засновником української мікробіології.

У Парижі він готував кадри мікробіологів Франції, Бельгії, Німеччини та інших країн, широко відчинивши двері своєї лабораторії для вчених всіх національностей. Як ми вже зазначили, наукову підготову отримували в нього в Парижі й українські вчені.

Продовжуючи свою працю над питаннями запалення та імунітету, *І. І. Мечников* працював також над питаннями ентомології, вивченням холери, черевного тифу, сифілісу, туберкульози, зокрема *І. І. Мечников* укупі зі своїми співробітниками, в експерименті на собі та учнях, встановив етіологічне значення холерного вібріона. Він довів, що немає якогось природного (вродженого) імунітету проти туберкульози.

За останнього періоду своєї наукової діяльности *І. І. Мечников* зацікавився проблемами старости, тому його можна вважати основоположником як української, так і всесвітньої геронтології. На думку *І. І. Мечникова*, передчасна старість являє собою захворювання, спричинюване діяльністю гнильних мікробів, які знаходяться в кишковому тракті. Звідсіля він зробив висновок про потребу замінити «дику» бактеріяльну фльору товстих кишок на фльору, яка може поборювати цю шкідливу фльору. Він запропонував вводити до людського організму молочно-квасні бактерії, як антагоністів гнильних бактерій. Крім того, *І. І. Мечников* запропонував спеціяльний режим харчування та життя, він рекомендував їсти більше овочів та городини, побудувати життя на засадах дозованої праці та відпочинку, вважати на гігієну та вживати профілактичні методи проти хвороб.

За цього ж періоду свого життя він підсумовував свій багатий науковий та життьовий досвід, зокрема написав праці: «Дарвінізм у медицині» (1910), «Сорок років шукання раціонального світо-

гляду» (1913) та низку споминів, що були видані АН СССР у 1946 році під назвою: «М. Мечников И. И., Страницы воспоминаний. Сборник автобиографических статей». Помер *І. І. Мечников* 15. 7. 1916 року.

Зрозуміло, що *І. І. Мечников* належить до геніяльних медичних діячів світу. Росіяни називають його видатним «русским естествоиспытателем», «великим русским биологом», славнозвісним французьким ученим, але ми, українці, маємо повне право називати його великим українським ученим медиком, бо він народився в Україні, був викоханий українською землею, жив серед українського народу, отримав в Україні середню та вищу освіту, мав великі симпатії до нашого народу, виховував наших учених медиків українців, заклав основи мікробіології в Україні, ніколи не поривав зв'язків з нею й навіть у часи чорної реакції, переслідування української культури та науки належав до тих передових шарів української інтеліґенції, яка не боялася виявляти своє «українство» належністю до нечисленних тоді осередків українського національного руху — українських громад.

Український народ та його еліта глибоко переконані в тому, що якби син українського народу — великий український учений *Ілля Ілліч Мечников* жив у вільній, незалежній, суверенній Українській Державі, йому не довелося б покидати свою Батьківщину й шукати притулку в Франції, бо уряд цієї держави створив би для нього найкращі умови для наукової та педагогічної праці, вмів би шанувати його і всяко прославляв би його заслуги перед українською й всесвітньою наукою не після смерти, як це роблять тепер росіяни, але ще за життя.[6]

Дуже видатним українським патологоанатомом та мікробіологом, який багато працював у галузі патологічної фізіології, був *В. В. Підвисоцький.*

Володимир Валеріянович Підвисоцький народився 5. 6. 1857 в с. Максимівці на Полтавщині, у шляхетській родині. У 1884 році він закінчив медичний факультет Київського університету, з 1887

[6] Література про життя та діяльність І. І. Мечникова досить багата, можемо подати тут декілька джерел: Хижняков В. В., Вайндрах Г. М., Хижнякова Н. В., «Творчество Мечникова и литература о нем». Москва, 1951; Безредка А. М., «История одной идеи. Творчество Мечникова». Харків, 1926; Чистович Н. Я., «И. И. Мечников». Берлін, 1923; Мечникова О. Н., «Жизнь Ильи Ильича Мечникова». 1929; Белкин В. И., «И. И. Мечников великий русский биолог». Москва, 1953; Могильский Б. Л., «Жизнь Мечникова. Повесть о великом русском биологе». Харків, 1955; Пасічник А. М., «Великий російський учений І. І. Мечников». Київ, 1951; Острянин Д. Ф.. «Мировозрение Ильи Ильича Мечникова». Харків, 1948.

до 1900 року він був професором загальної патології медичного факультету Київського університету, де створив відому школу патологів, з якої вийшли такі видатні вчені-медики, як *І. Г. Савченко*, Л. А. Тарасевич, Д. К. Заболотний, О. В. Леотович, С. М. *Щасний та інші.*

У 1900 році його запросили для організації медичного факультету Новоросійського (Одеського) університету, де він працював у 1900-05 роках і керував катедрою загальної патології. Умови для наукової та педагогічної праці в Одесі не були дуже сприятливі. Без огляду на дуже активну працю *В. В. Підвисоцького* в справі організації медфакультету Одеського університету, він мав труднощі в розгортанні своєї наукової та педагогічної праці. Там помітно зменшилася його наукова продукція та кількість учнів. Про період своєї діяльности в Одесі в нього назавжди залишилися важкі спогади.

У 1905 році його запросили на посаду директора Інституту експериментальної медицини в Петербурзі та запропонували йому очолити відділ загальної патології цього інституту. Там він працював до своєї смерти.

В. В. Підвисоцький написав понад 90 наукових праць, з яких біля 40 в період своєї діяльности в Києві. Засадничо він був патофізіологом, і цей науковий напрямок наслідувало багато його учнів, зокрема *О. О. Богомолець* й учні останнього.

Велике значення для патології мали праці *В. В. Підвисоцького* з питань реґенерації, які дотепер не втратили свого значення. Він вивчав реґенерацію тканин, печінки, нирок, шлунка, залоз.

Він встановив, що печінка має велику здібність до реґенерації як за рахунок клітин, так і за рахунок епітелія вивідних проток.

Ще задовго до *І. Фібіґера* (Johannes Fibiger, 1867-1928) *В. В. Підвисоцький* звернув увагу на те, що паразити сприяють зростанню пухлин, він один з перших припускав можливість інфекційного походження злоякісних пухлин. Як відомо, пізніше українські вчені (О. Д. Тимофієвський, Л. А. Зільберґ) доводили не раз вірусне походження злоякісних пухлин, а нині ця теорія має визнання майже у всьому світі.

В. В. Підвисоцький цікавився проблемами ендокринології, написав праці про мікроскопічну будову підшлункової залози, вивчав надниркові залози, анатомічні зміни в процесі позаутробного росту. Низка праць *В. В. Підвисоцького* була присвячена мікробіології, патології інфекції, питанням імунітету, йому зокрема належить думка, що антитіла можуть бути ферментами фагоцитів,

він надавав великого значення реакції макроорганізму на побудника інфекції.

Ще до дослідів *А. М. Безредки В. В. Підвисоцький* укупі з *І. Г. Савченком* та *Д. К. Заболотним* встановив можливість пероральної вакцинації.

Дуже цікаво, що *В. В. Підвисоцький* передбачав велику ролю хемотерапевтичних засобів й антибіотиків у лікуванні інфекційних хвороб.

В. В. Підвисоцький не визнавав науки для науки. У Києві він брав активну участь у боротьбі з холерою, зокрема керував холерним бараком та організовував курси сестер-жалібниць, в Одесі допомагав студентам, організовував курси з епідеміології та бактеріологічної діягностики холери. Він був організатором російського відділу Міжнародної гігієнічної виставки у Дрездені у 1910 -11 роках та Всеросійської виставки з гігієни в Петербурзі у 1913 році.

В. В. Підвисоцький був автором одного з найкращих підручників загальної патології (СПБ, 1905), який користувався великою популярністю серед лікарів та студентів, серед них і автор цієї праці постійно користувався цим талановитим твором. Помер *В. В. Підвисоцький* 4 лютого 1913 року.

З інших, не згаданих у цьому та в інших нарисах патологів, які працювали в XIX столітті у галузі патофізіології, загадаємо на цьому місці *О. В. Репрева, І. Г. Савченка, О. С. Шкляревського.*

Про наукові досліди в галузі патологічної фізіології мікробіологів, гігієністів, терапевтів та інших вчених медиків ми ще будемо писати у відповідних розділах цієї праці.

Олександер Васильович Репрєв 1853-1930) народився поблизу м. Суздаля. У 1878 році закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, потім був військовим лікарем, ординатором Пензенської губерніяльної лікарні, співробітником ляборатории загальної та експериментальної патології Петербурзької медико-хірургічної академії. У 1889 році він отримав посаду приват-доцента, а в 1890 — прозектора катедри загальної патології цієї академії.

З 1891 до 1895 року *О. В. Репрєв* був професором катедри загальної патології Томського університету.

У 1895 році його запросили керувати катедрою загальної патології Харківського університету. У Харкові він отримав також катедри загальної патології в Жіночому мединституті та в Харківському ветеринарному інституті. У 1912 році О. В. Репрєву надали звання заслуженого професора.

З 1920 до 1922 року він керував катедрою патологічної фізіології та був деканом медичного факультету Кримського університету, а в 1922 році отримав катедру патологічної фізіології в Харківському медичному інституті. Останні роки свого життя *О. В. Репрєв* керував науково-дослідною катедрою експериментальної патології при Головному управлінні науки України, біологічним відділом Всеукраїнського рентґенологічного інституту, відділом патології Українського інституту наукової і практичної ветеринарії та був співробітником низки науково-дослідних установ м. Харкова.

Наукові праці *О. В. Репрєва* присвячені вивченню виміни речовин, ендокринології, проблемам радіобіології, онкології тощо. Зокрема він працював над виміною речовин при гарячках та у вагітних, вивчав залози внутрішньої секреції, залежність функцій статевої системи від харчування, вивчав вплив післяпологового періоду та періоду харчування дитини на прояви життя жінки.

О. В. Репрєва вважають засновником патофізіології та ендокринології в Україні, зокрема він був учителем видатного українського ендокринолога В. Я. Данилевського.

О. В. Репрєв написав низку монографій та капітальні підручники: «Учебникъ общей патологіи», ч. 1-2 (Харків, 1897), «Основы общей и экспериментальной патологіи» (Харків, 1911), які користувалися великою популярністю серед лікарів. Цінні також його книги: «Внутренняя секреция» (Ленінград, 1925); «Проблема рака» (у співпраці з іншими авторами) (Харків, 1929); «Как организм защищается от болезней» (Харків, 1923).

Багато уваги питанням патофізіології приділяв видатний український патолог та мікробіолог *І. Г. Савченко.*

Іван Григорович Савченко (1862-1932) народився в Роменському повіті на Полтавщині. У 1888 році він закінчив медичний факультет Київського університету. Ще студентом він написав свою першу наукову працю про зміни в кістках при проказі. Після закінчення університету отримав посаду прозектора катедри загальної патології, якою керував тоді *В. В. Підвисоцький.* У 1893 році І. Г. Савченко захистив дисертацію на ступінь доктора медицини на тему: «Споровиковые чужеядные въ злокачественныхъ опухоляхъ». У 1895 році він працював у Пастерівському інституті в Парижі у І. І. Мечникова. У 1896-1919 роках він був професором загальної патології Казанського університету та очолював заснований ним Казанський бактеріологічний інститут. У 1920 році він отримав катедру патофізіології в Кубанському університеті, з 1922 року у Кубанському медичному інституті. Од-

ночасно він керував заснованим ним Кубанським хеміко-бактеріологічним інститутом у Краснодарі.

І. Г. Савченко написав понад 100 наукових праць, присвячених фагоцитозу, імунітету, онкології, різним питанням інфекційної патології, патологічній гістології, дослідженню прокази, холери, сибірки, поворотного тифу, крупозної пневмонії, ревматизму, крайовій патології тощо.

У 1893 році І. Г. Савченко укупі з Д. К. Заболотним у досліді на собі довів, що пероральне введення в організм холерної культури після попередньої імунізації вакциною через рот є безпечне. Ці досліди започаткували методу ентеровакцинації.

У 1905 році І. Г. Савченко виготовив протискарлатинозну сироватку, яка здобула визнання у всьому світі. Цього самого року він відкрив скарлатинозний токсин.

Формально не був патофізіологом *Олекса Сергійович Шкляревський* (1839-1906), бо був професором медичної фізики Київського університету, а в 1878-80 викладав гігієну на Вищих жіночих курсах у Києві, але багато працював саме в галузі патологічної фізіолгії. Праці його були присвячені вивченню запалення, амілоїдному переродженню, патології крови, феноменові крайового стояння лейкоцитів тощо. Народився *О. С. Шкляревський* в с. Краснопіллі на Чернігівщині. У 1862 році закінчив медичний факультет Московського університету, з 1869 року працював викладачем Київського університету, у 1881-82 роках видав курс лекцій з медичної фізики.

У XIX столітті виходили такі часописи, в яких міщено досить багато праць, які були присвячені питанням патології.

«Русскій архивъ патологіи, клинической медицины и бактеріологіи». Виходив щомісяця у Петербурзі в 1896-1902 роках.

«Журналъ для нормальной и патологической гистологіи и клинической медицины» виходив у Петербурзі шість разів на рік у 1873-77, у 1870-72 — щомісячно під назвою «Журнал для нормальной и патологической гистологии, фармакологии и клинической медицины».

«Медицинскій вѣстникъ». Виходив щотижнево в 1861-85 роках у Петербурзі.

«Медицинское обозрѣніе». Виходив щомісячно у Москві в 1874-1918 роках.

«Русская медицина». Виходив щотижнево у Петербурзі в 1883-95 роках.

«Врачъ».. Щотижнева газета, що виходила в Петербурзі в 1880-1901 роках.

«Современная медицина», перший в Україні медичний часопис, що виходив у Києві з 1860 року. Про цей часопис автор докладно писав у своїй праці «Медична преса в Україні. (Збірник праць під назвою «Матеріяли до історії Української Медицини». Нью-Йорк-Мюнхен, 1970, стор. 161-190). На цьому місці лише зазначимо, що цей журнал був одним з найкращих медичних часописів того часу, видавав його відомий український анатом та патолог О. П. Вальтер, який був професором Київського університету.

Крім того, статті на теми патології та патологічної фізіології міщено також у таких часописах:

«Архивъ психіатріи неврологіи и судебной психопатологіи». Виходив у 1883-99 роках у Харкові (з 1895 — у Варшаві).

«Варшавскіе университетскіе извѣстія» (1871-1917). Варшава.

«Вѣстникь естественныхъ наукъ и медицины» (1829, 1831-32), Москва; «Вѣстникъ медицины» (1891-97), Харків; «Вѣстникъ общественной гигіены, судебной и практической медицины» (1889-1917), СПБ; «Военно-медицинскій журналъ» (1823-1917). Москва; «Вопросы нервно-психической медицины» (1896-1905), Київ; «Всеобщій журналъ врачебной науки» (1811-13, 1816), СПБ; «Другъ здравія» (1833-1869), СПБ.

«Журналъ врачебныхъ и естественных наук» (1840-1842),

«Журналъ медицины и гигіены» (1894), Харків.

«Земскій врачъ» (1888-1894), Чернігів.

«Медицина» (1889-1899), Петербург.

«Медицинскіе новости» (1865-66), Петербург.

«Медицинская монографія» (1859-60), Петербург.

«Международная клиника» (1882-90), Петербург.

«Московская медицинская газета» (1858-1878), Москва.

«Практическая медицина» (1885-1917), Петербург.

«Санктъ-Петербургскіе врачебные вѣдомости» (1792-1794), Петербург.

«Современная терапія» (1896-1905), Москва.

«Южно-русская медицинская газета» (1892-1897), Одеса.

Крім того наукові праці з патології вчені медики українці містили в «Протоколах» та «Трудах» різних університетів та наукових товариств.

ЛІТЕРАТУРА

Нижче подаємо лише частину використаної автором літератури.

1) Багдасарьян С. М., «Очерки по истории высшего медицинского образования». Москва, 1959.
2) Билан В. И., «Жизнь, отданная людям». Київ, 1966.
3) Богомолец А. А., «Патологическая физиология», т. 1-2. Москва, 1929.
4) Бородулин Ф. Р., «Лекции по истории медицины». Москва, 1955.
5) Верхратський С. А., «Історія медицини». Київ, 1964.
6) Владимирский-Буданов М. Ф., «Історія Императорского Университета св. Владиміра. Київ, 1884.
7) Воронцов Д. С., Нікітін В. М., Серков П. М., «Нариси з історії фізіології на Україні». Київ, 1959.
8) Гезерь Г., «Основы исторіи медицины». Казань, 1890.
9) Гордиенко А. Н., Патологическая физиология, ч. 1-2. Київ, 1954-55.
10) Diepgen Paul, Geschichte der Medizin. Band 1-2. Berlin, 1949-59-65.
11) «Досягнення охорони здоров'я в УРСР». Київ, 1958.
12) Dumesnil René und Schadewaldt Hans, „Die Berühmten Ärzte". Köln, 1947.
13) Заблудовский П. Е., «История отечественной медицины». Москва, 1960.
14) Змѣевъ Л. Ф., «Чтеніе по врачебной исторіи Россіи». СПБ, 1896.
15) Змѣевъ Л. Ф., «Былое врачебной Россіи». СПБ, 1890.
16) Змѣевъ Л. Ф., «Русскіе врачи писатели». СПБ, 1886-92.
17) Зубов В. П., «Историография естественных наук в России». Москва, 1956.
18) Иконнниковъ В. В., «Біографическій словарь профессоровъ и преподавателей университета св. Владиміра. 1884, Київ.
19) «История медицины». За редакцією Б. Д. Петрова, том І. Москва, 1954.
20) «Історія Императорской военно-медицинской академіи за сто лѣтъ». СПБ, 1908.
21) «История Московского университета». Москва, 1955.
22) «Історія Київського університету». Київ, 1959.
23) «К истории медицины на Украине». Львів, 1961.
24) Каневский Л. О., Лотова Е. И., Идельчик Х. И., «Основные черты развития медицины в России в период капитализма». Москва, 1956.
25) Коштоянц Х. С., «Очерки по истории физиологии в России». Ленінград, 1946.
26) Лахтинъ М. Ю., «Этюды по исторіи медицины». Москва, 1902.
27) Лебедев Н. Д., «Краткая история медицины». Москва, 1927.
27a) Левит М. М. «Медицинская периодическая печать России и СССР (1792-1962)». Москва, 1963.
28) Lukaszewicz, „Historja szkół", t. 1-4. Warszawa, 1851-57.
29) Лушников А. Г., «Лекции по истории русской медицины». Москва, 1956.

30) «Матеріяли до історії української медицини», за редакцією проф. д-р мед. В. Плюща та інших, том І. Нью-Йорк-Мюнхен, 1975.
31) «Матеріяли до історії розвитку охорони здоров'я на Україні». Київ, 1957.
32) «Матеріалы для исторіи медицины въ Россіи», ч. 1-4. СПБ, 1881-85.
33) «Медицинскій факультетъ Харьковского университета за первые годы существованія». Харків, 1906.
34) Мейер-Штейнег І., Зудгоф К., «История медицины». Москва, 1925.
35) Менье Л., «История медицины». Ленінград-Москва, 1926.
36) Mette Alexander und Winter Irene, „Geschichte der Medizin". Berlin, 1968.
37) Мечников И.И., «Собрание сочинений». 1950-56.
38) Мультановский М. П., «История медицины». Москва, 1961.
39) Новомбергскій Н., «Матеріалы по исторіи медицины въ Россіи», томи 1-5. СПБ-Томск, 1905-10.
40) «Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине». Київ, 1954.
41) «Очерки истории высшего медицинского образования и научных медицинских школ на Украине». Київ, 1965.
42) Палкин Б. Н., «Русские госпитальные школы 18 века и их воспитанники. Москва, 1959.
43) Петров Б. Д., «Очерки истории отечественной медицины». Москва, 1962.
44) Плющ Василь, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. І. Мюнхен, 1970.
45) Подвысоцкий В. В., «Основы общей и экспериментальной патологіи». СПБ, 1905.
46) Прейсман А. Б., «Московская медико-хирургическая академия». Москва, 1961.
47) Репревъ А. В., «Основы общей и экспериментальной патологии». Харьків, 1911.
48) Richter W. M., „Geschichte der Medizin in Russland", Bd. 1-3, Moskau, 1813-17.
49) Российский Д. М., «200 лет медицинского факультета Московского государственного университета». Москва, 1955.
50) Российский Д. М., «История всеобщей и отечественной медицины и здравоохренения (Библиография 996-1954)». Москва, 1956.
51) «Руководство по патологической физиологии». За редакцією О. О. Богомольця, томи 1-3. Москва-Ленінград, 1935-37.
51a) Спіров М. С., «Київська анатомічна школа». Київ, 1965.
52) Sigerist Henry, „Größe Ärzte", München, 1970.
53) Скороходов Л. Я., «Краткий очерк истории русской медицины». Ленінград, 1926.
54) Тарасевич Л. А., «Курс общей патологии». Москва-Петроград, 1923.
55) Finkel L., Starzynski S., „Historia Uniwersytetu Lwowskiego". Lwów, 1894.
56) Финкельштейн Е. А., «Василий Яковлевич Данилевский. Выдающийся русский биолог, физиолог и протистолог (1852-1939)». Москва-Ленинград, 1955.
57) «Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет». Харьків, 1955.

58) Чистовичъ Я. А., «Исторія первыхъ медицинскихъ школъ въ Россіи». СПБ, 1883.

59) Чистовичъ Я. А., «Очерки по исторіи медицинскихъ учрежденій въ Россіи XVIII в.». СПБ, 1870.

60) Шапиро И. Я., «Из истории медицинского образования в западных областях Украины и на Буковине». Львів, 1957.

61) Шапиро И. Я., «Очерки по истории Львовского медицинского института». Львів, 1957.

62) Steinfeldt Wera, „Das russische Medizinwesen unter Peter dem Grossen". Bonn, 1968.

Для складання біографій учених використано енциклопедичні словники, головне «Большая медицинская энциклопедия», томи 1-35. Москва, 1928-36; «Українська радянська енциклопедія», томи 1-17. Київ, 1959-66; «Енциклопедія українознавства», томи 1-3 та 1-7. Мюнхен-Нью-Йорк, 1949-77.

ТВОРИ, НА ЯКІ Є ПОСИЛАННЯ В ТЕКСТІ ЦЬОГО РОЗДІЛУ

1) Безредка А. М., «История одной идеи. Творчество Мечникова». Харків, 1926.

2) Белкин В. И., «И. И. Мечников великий русский биолог». Москва, 1953.

3) Бец В. О., «О подробностяхъ строенія мозговой корки человѣка». «Записки Кіевского общества естествоиспытателей». 1882, I-V; «Медицинское Обозрѣніе». 1882; «Untersuchungsmethode des Centralnerven Systems des Menschen». «Archiv für mikroskopische Anatomie», IX. Band. 1873.

4) Енциклопедія Українознавства. Словникова частина, том II/7, Мюнхен 1955.

5) Каразин В. Н., «Сочинения, письма и бумаги, собранные и редактированные Д. И. Багалѣем». Харків, 1910.

6) Кощтоянц Х. С., «Иван Михайлович Сеченов». Москва, 1950.

7) Кукуев А. А., «В. А. Бец». Москва, 1950.

8) «Матеріяли до історії української медицини», за редакцією проф. д-ра мед. В. Плюща та інших, том І. Нью-Йорк-Мюнхен, 1975, 336 + XVI стор.

9) Маргорин Е. М., «Илья Буяльский». Москва 1948.

10) Мечникова О. Н., «Жизнь Ильи Ильича Мечникова». 1929.

11) Могильский Б. Л., «Жизнь Мечникова. Повесть о великом русском биологе». Харків, 1955.

12) Осінчук Роман, «Наукове Товариство ім. Шевченка та українські лікарі». «Матеріяли до історії Української Медицини», том І. Нью-Йорк-Мюнхен, 1975.

13) Острянин Д. Ф., «Мировозрение Ильи Ильича Мечникова». Харків, 1948.

14) Пасічник А М., «Великий російський учений І. І. Мечников». Київ, 1951.

15) Плющ Василь, «Медичні товариства в Україні та українські лікарські т-ва поза межами України» в 3-му томі «Нарисів», який готується до друку.

16) Плющ Василь, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», Книга 1. (Від початків української державности до 19 століття) Мюнхен, 1970, 342 стор.

17) Плющ Василь, «Народна медицина в Україні», «Лікарський Вісник», ч. 1-2 (40-41), квітень 1966, Нью-Йорк-Чікаґо.

18) Плющ Василь, «Українські вчені медики 18 століття». «Лікарський Вісник» ч. 10, травень 1958, Нью-Йорк-Чікаґо.

19) Плющ Василь, «Українські творці медичної освіти у Росії». «Лікарський Вісник», ч. 3 (46), липень 1967, ч. 4 (47), жовтень 1967, Нью-Йорк-Чікаґо.

20) Раднов Б. Е., «Предшественники Дарвина в России». Москва-Ленінград. 1951.

21) Татарик П. Й., «Данило Михайлович Велланський». «Український Медичний Архів». Т. 7.

22) Тикотин М. А., «П. А. Загорский и первая русская анатомическая школа». Москва, 1950.

23) «Университетскіе Извѣстія», ч. 6, 1864 рік, Київ.

24) Финкельштейн Е. А., «Василий Яковлевич Данилевский. Выдающийся русский биолог, физиолог и протистолог (1852-1939)». Москва-Ленінград, 1955.

25) «Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет». Харьків, 1955.

26) Хижняков В. В., Вайндрах Г. М., Хижнякова Н. В., «Творчество Мечникова и литература о нем». Москва, 1951.

27) Чистович Н. Я., «И. И. Мечников». Берлин, 1923.

Докладний спис літератури та джерел, які використовував автор для всіх нарисів з історії української медичної науки та освіти, вміщено в спеціяльній окремій праці автора «Основні джерела та бібліографія з історії медицини в Україні» у третьому томі «Нарисів з історії української медичної науки та освіти», який готується до друку.

It is well known that in the latter half of the 18th century (1781) the cossak administrative regimental structure in Ukraine as well as the Hetmanate state itself were in general destroyed. The cossack army was disbanded and the peasants were placed into a state of serfdom. While the majority of medical works in the 18th century were written and printed in Latin, lectures were also given in Latin and in some cases in German. Some professors at the University of Kharkiv did, however, lecture in Ukrainian. In 1720 Tsar Peter I. gave an ukase (an edict) forbidding the printing of books in the Ukrainian cities, with the exception of religious publications. This restriction was repeated in 1863 by the Minister of the Interior of the Russian Empire, P. Valuyev (1814—1890), who gave an order forbidding the printing of scientific works and books in Ukrainian. This restriction of the use of the Ukrainian language was greatly intensified by the Ukase of Ems in 1876, issued by Tsar Alexander II (1818—1881) who also forbade the usage of the language publicly. From this time on Ukrainian intellectuals were forced to publish their works in Russian or some other foreign language. The founding of the Universities did, however, give the Ukrainian scientists a possibility of carrying on academic pursuits in Ukraine. The author then describes, in brief, the natural sciences which were mandatory in medical studies: physics, chemistry, botany, zoology and anthropology.

From 1841 *physics was* taught at two departments at the University of Kharkiv, namely at the physico-mathematical and the medical. Professorships were held by E. A. Knorr, M. I. Talysin. The founder of the School of Physics was Prof. M. P. Avenarius (1835—1895); he was a member of several foreign natural science societies, and was chairman of the department of physics in the Kiev-University from 1865—1890. He was succeeded by M. M. Miller (1890—1903) who founded the department of theoretical physics. Prof. I. Y. Kosonohov published a handbook "*Introduction to Physics*". The first professor at the University of Kharkiv was O. I. Stoikevych (1773—1832) who published a handbook "*Systems of Physics*". Prof. M. D. Piltshykov (1857—1908) was a distinguished physicist, working in the fields of geophysics, meteorology and electrotechniques; he was a pioneer in roentgenography, using X-rays even before W. C. Röntgen. At the University of Odessa prominent professors of physics were M. O. Umov and F. N. Shvedov.

In *the field of chemistry*, Prof. O. F. Sviryaka (1751—1829) was lecturing at the University of Odessa and Prof. T. Smilovsky lectured in botany and chemistry at the Academy of Petersburg. Known chemists at the Universities of Kiev and Kharkiv were: V. N. Karasin (1773—1842), O. I. Khodnev, M. M. Beketov, C. F. Senovych, H. M. Fonberh. Prof. C. M. Reformatsky (1860—1934) was also a noted chemist who published

a handbook *Beginners Course in Organic Chemistry*. Prof. V. O. Plotnikov was noted in the field of physical chemistry, while in Odessa O. A. Veriho and L. V. Pysarshevsky were also well known. At the University of Lviv, Prof. B. Radzyshevsky founded the first scientific school of chemists. The development of medical chemistry is largely attributed to Prof. O. Y. Danylevsky (1838—1923) as well as to V. Hulevych, V. I. Palladin, A. A. Rakochy, V. V. Radsymovska and many others.

In the field of zoology, the Ukrainian professor F. Kuryka had a seat at the University of Moscow as far back as the 18th century. M. Terechovsky was the first protozoologist teaching about Ukrainian flora along with S. Palance and K. Hablic. In the 19th century most of the teaching was done at universities. F. Delavin, O. Chernay, I. Krynicky were at the University of Kharkiv, A. Andriyevsky, O. Middendorf, K. Kessler, O. Kovalevsky, M. Bobrecky were at the University of Kiev, at Odessa there was I. Méchnikov and at Lviv: A. Zavadsky, Z. Sirsky.

Notable teachers in *the field of botany were:* Ambodyk-Maksymovych, M. Terechovsky, T. Smilovsky, I. Kazhinsky, V. Chernayev, O. Maslovsky. At the University of Kharkiv we had: V. Chernayev, A. Begetov, L. Zenkovsky, V. Palladin.

At the University of Kiev: V. Besser, R. Trautfetter, M. Maksymovych, F. Schmalhausen, S. Navashin, K. Purievych. At Lviv: I. Verchratsky, J. Shiverek, I. Schultes, H. Sapolovych, S. Kulchynevsky.

In the *field of anthropology we had:* V. Bets, I. Kupernicky, O. Walter, K. Behr, F. Vovk, P. Efymenko, S. Rudenko, L. Chykalenko.

In the *field of anatomy we had* such notable Ukrainians as: E. Muchin, A. Fedorovsky, P. Zahorsky, I. Buyalsky, P. Naranovych, T. Illinsky. At Kharkiv there were: L. Wannoti, I. Knyhin, O. Venediktov, D. Lambl, M. Popov, V. Vorobyov. At Kiev we had: O. Walter, V. Bets, I. Popovsky, M. Tychomyrov. The first notable histologists in the 18th century in Ukraine were M. Shumlansky and V. Bets, discoverer of the great pyramid cells of the brain. At Kharkiv N. Chronshevsky taught histology, at Kiev — P. Peremeshko, M. Lavdovsky, O. Leontovych, O. Krontovsky, M. Jakubovych, at Lviv: V. Shymonovych, B. Yalovy.

The foundation *of the field of physiology* in Ukraine was in Kharkiv. Courses in physiology were given by: F. Delavin, O. Maslovsky, L. Wannoti, I. Knyhin, O. Venediktov, I. Leonov, I. Kalynychenko, I. Shelkov (Rector of the University of Kharkiv in 1884) and his student, V. Danylevsky, who published over 130 works mainly on the physiology of the brain. At the University of Kiev the first professor of physiology was E. Miram along with V. Tomsa, O. Ravva and S. Chiryev who did research in electrophysiology and who also published a text in 1899 "Human Physiology". Chiryev's student, V. Chagovets, was the founder of modern electro-physiology. At Odessa from 1871—76 I.

Sechenov was the director of the physiology laboratories. He was succeeded by P. Spiro, and B. Veriho. At the University of Lviv the first professor of physiology was A. Beck. Notable Ukrainians working at Moscow and Petrograd were E. Muchin, D. Vellansky (Kavunnyk).

The field of general *pathology and pathological physiology* in Ukraine was covered by D. Vellansky. At Kharkiv: I. Knyhin, I. Raypolsky, P. Butkovsky, I. Kalynichenko, I. Leonov, O. Repryev were in charge. At Kiev — N. Chronshevsky, V. Pidvysocky, V. Lindemann, at Lviv: A. Krupinsky, I. Pruss (1896). Notable teachers in pathology were: I. Mechnikov, O. Bohomolets, V. Pidvysotsky, A. Bezredka, H. Savshenko, D. Zabolotny and others.

РОЗВИТОК МІКРОБІОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Від грецького мікрос — малий та біос — життя. Наука, що вивчає мікроорганізми, їхню будову, систематику, екологію, фізіологію, біохемію, спадковість та мінливість, з метою управління їхньою корисною для людини життєдіяльністю та боротьби з шкідливою дією.

Об'єктами вивчення мікробіології є віруси, мікоплазми, рикетсії, бактерії, актиноміцети, дріжджі, плісневі грибки, мікроскопічні водорості та найпростіші. Відповідно до цього сучасна мікробіологія об'єднує: бактеріологію, яка вивчає бактерії, мікологію, яка вивчає мікроскопічні гриби, вірусологію, яка вивчає віруси.

Мікробіологію поділяють на окремі галузі: *загальну,* що вивчає морфологію та цитологію мікробних клітин, ставлення мікроорганізмів до умов навколишнього середовища, їхні фізіологічні та біохемічні особливості й ролю у кровообігу речовин у природі; *сільсько-господарську* мікробіологію, яка вивчає участь мікроорганізмів у підвищенні родючости ґрунту, в живленні рослин та в багатьох процесах сільсько-господарського виробництва; *технічну, промислову,* яка розробляє наукові основи одержання продуктів життєдіяльности мікроорганізмів (спирту, органічних кислот, антибіотиків, вітамінів, ферментів тощо) і ряду харчових та кормових продуктів (кефіру, кумису, квашених овочів, силосу тощо), а також способи їхнього зберігання (консервування); *радіяційну* мікробіологію, яка вивчає діяння випромінювання на мікробну клітину; *геологічну* мікробіологію, що досліджує участь мікроорганізмів у генезі нафти, природного газу, торфу, вугілля, а також концентрації окремих елементів, розсіяних у земній корі та в перетворенні гірських порід; *космічну* мікробіологію, яка бере участь у розв'язанні проблеми існування життя на інших планетах та в утворенні екологічних систем у кабінах космічних кораблів; *медичну і ветеринарну мікробіологію,* що вивчають збудників інфекційних захворювань людини й тварин, з'ясовують питання патогенезу та імунітету, розробляють заходи профілактики і терапії інфекцій. На медичній мікробіології ми зупиняємось докладніше.

Заразні хвороби, спричинювані хвороботворчими мікробами, супроводили людство на всьому шляху його розвитку. Причини

цих захворювань, як і суть процесів бродіння та ін., стали відомі лише після відкриття та вивчення мікроорганізмів.

Зародження мікробіології пов'язане з ім'ям голляндського природознавця і оптика *А. Левенгука*[1] (1632-1723). Він удосконалив оптичний прилад того часу — люпу, і за її допомогою вперше спостерігав та описав живі мікроорганізми. Термін «мікроб» запропонував у 1878 році *Седійо* (Ch. E. Sedillot) для позначення всіх невидимих простим оком живих сотворінь. Назву «мікробіологія» вперше вжив *Дюкло* (E. P. Duclaux).

А. Левенгук за допомогою приготованих ним лінз, які давали побільшення до 200-300 разів, знайшов у стоячій дощевій воді, зубному налеті, екскрементах — маленьких «звірків» (viva animalcula). Свої досліди він опублікував у 1695 році у книзі «Arcana naturae detecta ab Antoni van Leeuwenhoek». *А. Левенгук* поклав початок морфологічного періоду мікробіології. Його називають батьком «мікрографії». Він відкрив величезну кількість різних форм мікроскопічних сотворінь тваринної і рослинної систем. Це привело до утруднення їх клясифікації. Шведський вчений *Карл Лінней* (1707-78), який опрацював у 18 столітті першу досить докладну для того часу клясифікацію всього тваринного і рослинного світу, не міг клясифікувати світ мікроскопічних організмів і об'єднав усі мікроорганізми в один рід під характеристичною назвою «Хаос».

Цінний вклад у вивчення того «хаосу» дав український вчений *Мартин Тереховський*[2] (1740—1796) у докторській дисертації, яку захищав у 1775 році в Страсбурзі під назвою: «De chao infusoria Linnaei». Низка біологів та медиків того часу *(Нидхен, Бюффон* й інші) були твердо переконані, що видимі через тогочасний мікроскоп мікроорганізми, інфузорії довільно зароджуються, тобто самозароджуються. Інші виступали проти теорії самозародження мікроорганізмів. *М. Тереховський* уперше застосував низку експериментальних спостережень і довів, що «наливочні анімалькулі» самі не зароджуються, а походять від таких самих організмів; він показав, в яких умовах мікроорганізми розвиваються, в яких гинуть і як на них впливають різні зовнішні фактори.

Він діяв на організми так званого «наливкового хаосу» нагріванням та охолоджуванням різними речовинами: сірчаним, со-

---

[1] Erwin Ackerknecht, «Kurze Geschichte der Medizin». Stuttgart, 1959, стор. 95.

[2] Докладно про М. Тереховського див. В. Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Кн. І. Мюнхен, 1970, стор. 192-227. «История медицины». Академия медицинских наук СССР. Москва, 1954, стор. 222.

ляним квасами, сулемою тощо. Позбавляв «наливковий хаос» (наливки — інфузорії) доступу повітря. Виявилося, що охолоджування та нагрівання знищували анімалькулі, і вони в дальшому перебігу досліду не «самозароджувалися». Отже йшлося про якісь невідомі мікроорганізми, які попадали у настої ззовні і там при певних умовах розмножувалися.

Для того часу праця *Тереховського* мала дуже велике наукове значення, і її не раз цитували у західньоевропейських наукових працях і підручниках. Так, наприклад, про неї згадував *Леске* у курсі зоології, *Ґмелін* та інші. Праця Тереховського мала також великий вплив на наукові погляди інших українських вчених медиків; наприклад, низка медиків українців на протязі 18 століття докладно вивчали патогенезу чуми, сибірки та інших заразливих хвороб саме з погляду можливости їх інфекційної природи (Самойлович, С. Андрієвський та інші).

Д. С. Самойлович[3] (1744-1805), видатний український вчений епідеміолог, народився у родині священика в селі Янівка на Чернігівщині, вчився у Києво-Могилянській Академії, пізніше в Санкт Петербурзі, Страсбурзі, Лейдені, де захистив докторську дисертацію. Був великим знавцем чуми, один з перших висловив думку, що причину інфекційних хвороб треба шукати в якихось невидимих мікроскопічних сотвореннях. Переконаний, що чума є інфекційною хворобою, він опрацював вже у 1771 році різні засоби дезинфекції одягу та речей хворих на чуму. Він дійшов до висновку, що для запобігання захворюванням на чуму слід вводити в організм ослаблений заразний первень. Щоб довести правильність свого припущення, *Д. Самойлович* прищепив собі в 1771 році заразний матеріял взятий від людини, яка видужувала від бубоної форми чуми. У 1784 році Самойлович домагався знайти збудника чуми, але на той час мікроскоп був мало досконалий і не давав відповідного побільшення. За глибоке вивчення питань боротьби з чумою Д. С. Самойловича обрано почесним членом багатьох західньоевропейських академій.

Перша спроба систематики мікробів була зроблена данським вченим *Мюллером* (O. F. Mueller). Він у 1796 році встановив два роди мікроорганізмів: «Monas і vibrio». Пізніше *С. Еренберґ* у праці «Інфузорії як завершені організми» (1838) зробив опис 22 родів інфузорій, у тому числі і три роди бактерій: Bacterium, spirochaete, spirillum.

Фізіологічний напрям у мікробіології, який забезпечив бур-

---

[3] В. Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Мюнхен 1970, стор. 181.

К. Д. Пяткін, «Мікробіологія». Київ, 1967, стор. 7.

С. А. Блинкин, «Люди большого мужества». Медгиз, Москва, 1963, стор. 58.

хливий її розвиток як наукової дисципліни, почався лише в другій половині 19 століття завдяки працям французького вченого хеміка *Л. Пастера*[4] (1822-95). Пастер у 1858 році працював над вивченням поширених на той час хвороб пива та вина. Своїми спостереженнями він довів, що ці хвороби викликаються специфічними бактеріями. Заперечуючи хемічну теорію *Ю. Лібіха*, Пастер перший відкрив, що бродіння виникає в результаті життєдіяльности мікроорганізмів і що різні типи бродіння викликаються різними за своєю природою і морфологічними ознаками мікроорганізмами і специфічними бактеріями. Пастер також довів, що гниття є мікробіологічним процесом. Довівши, що мікроби викликають хвороби вина і пива, Пастер зосередився на хворобах тварин та людей і прийшов до висновку, що заразні хвороби тварин та людей викликаються також бактеріями. У цьому він переконався, вивчаючи хвороби шовкопрядних хробаків. У 1873 *Давен* відкрив збудника сибірки. Пастер не тільки підтвердив це відкриття, а й ізолював та культивував збудника сибірки, розробив методику досліджень, яка забезпечувала захист живильних середовищ від проникнення в них мікробів. У 1878 році Пастер прочитав свою знамениту доповідь в Академії наук у Парижі, в якій повідомив, що причиною інфекційних хвороб є хвороботворчі мікроорганізми чи інакше — мікроби, що вони не самозароджуються в організмі, а приходять ззовні. Невдовзі Пастер відкрив у гною фурункула мікроба, якого назвав стафілоком, а у виділеннях при породовій гарячці знайшов мікроба — стрептокока. Вивчаючи холеру в курей, спостеріг, що при введені старих холерних культур курям вони в дальшому на холеру не хворіють або хворіють легкою формою. Йому вдалося дістати такі культури, при введені яких курям робило їх несприємливими до даної хвороби. У 1881 році вчений зробив свої знамениті досліди з вакцинації овець проти сибірки, вводячи їм ослаблену культуру сибірки. Цю свою методу він назвав «вакцинацією» на відзнаку заслуг *Дженнера* (1749-1823), який довів, що щеплення людям коров'ячої віспи оберігають їх від зараження натуральною віспою. Ослаблену культуру коров'ячої віспи, яку вводили людям, Дженнер назвав вакциною від латинського слова vacca — корова.

Завдяки відкриттям Л. Пастера хірургія збагатилася досконалими методами боротьби з нагнійними процесами ран. Англійський хірург *Д. Лістер* запровадив у хірургію принцип антисептики — знезаражування ран хемічними дезінфікуючими речови-

---

[4] P. Diepgen, «Geschichte der Medizin». Berlin, 1965, стор. 116, 119. «История медицины». Медгиз, Москва, 1954, стор. 223, 224.

нами, яка далі була доповнена асептикою. У промисловість були введені методи стерилізації і пастеризації. Дослідження Пастера про збудників курячої холери, сибірки, сказу поклали початок застосуванню запобіжних щеплень. У 1885 році Пастер запропонував профілактичні щеплення проти сказу.

У другій половині 19 століття з розвитком оптики все більше і більше удосконалюється мікроскоп. У 1850 році був винайдений імерсійний об'єктив. У 1886 році *Шотт* у спілці з *Цайсом* і *Аббе* створили мікроскоп, що давав побільшення до 1250 разів. Завдяки докладним дослідам вчені один за одним відкривали збудників захворювань. Так, до 1900 року було відкрито вже 40 нових збудників захворювань.

Поруч Пастера величезну ролю в розвитку мікробіології відограв німецький вчений *Р. Кох*[5] (1843-1910). Він збагатив мікробіологію досконалими методами дослідження. Він і його учні запровадили в практику лабораторної техніки тверді живильні середовища (картопля, желатина, зсіла сироватка, м'ясо-пептонний агар), як також анілінові барвники, імерсійну систему, конденсатор Аббе, мікрофотографування. Завдяки удосконаленню техніки й методики мікробіологічних досліджень Р. Кох остаточно встановив етіологію сибірки в 1876, відкрив збудника туберкульози в 1882 році, холери в 1883 році й одержав з туберкульозних мікобактерій туберкулін. Кох здійснив ґрунтовне дослідження ранових інфекцій, розробив спосіб виділення в чистій культурі патогенних бактерій. Він створив визначну мікробіологічну школу.

Великий вклад у мікробіологію вніс сучасник Л. Пастера та І. І. Мечникова *Л. С. Ценковсъкий*[6] (1822-87), народився він у Варшаві, закінчив природничий факультет Петербурзького університету, був одним з засновників протистології і бактеріології. Від 1854 до 1861 був професором Петербурзького університету, у 1862-63 професором ботаніки у Варшавському університеті, у 1865-71 професором ботаніки Новоросійського університету в Одесі, від 1872 був професором Харківського університету. Він перший ввів у виклад ботаніки мікроскоп. Вивчав нижчі рослини: водорості, гриби, бактерії та найпростіші (інфузорії, радіолярії). Довів філогенетичну спорідненість між рослинним і тваринним світом. Ценковський описав 43 нових види мікроорганізмів. У 1883 році Ценковський одержав високоефективну, стійку і нешкідливу вакцину, яка протягом 60 років використовувалася в

---

[5] P. Diepgen. «Geschichte der Medizin». Berlin, 1965, стор. 124, 125.
К. Д. Пяткін, «Мікробіологія». Київ, 1967, стор. 9, стор. 12-13.

[6] Л. Я. Скороходов, «Как развивалась микробиология». Москва, 1965, стор. 6, 7.

Росії для профілактики сибірки в сільсько-господарських тварин. Вчений сприяв організації Пастерівської станції у 1887 році в Харкові.

Відкриття патогенних організмів провадилися все більше і більше вишуканими методами мікробіологічної діягностики, специфічної профілактики і терапії; вони дозволяли з'ясувати джерела інфекції, способи їх розповсюдження, виробити систему протиепідемічних заходів. Таким чином був установлений безпосередній зв'язок мікробіології з інфекційною клінікою та епідеміологією. Поруч з вивченням етіології інфекційних захворювань тривав розвиток імунології, наукові основи якої були закладені українським вченим світової слави *Іллею Мечниковим.*[7] На противагу до більшости бактеріологів того часу, які приділяли увагу лише збудникові інфекційних хвороб, він поставив своїм завданням пізнати не лише збудника хвороби, але вивчити також реакцію організму на цей збудник. Він став засновником імунології — вчення про несприйнятливість організмів до збудників інфекційних хвороб та чужородних речовин.

І. Мечников народився 1845 року в селі Іванівці Куп'янського повіту на Харківщині в родині дідича. Дитячі роки провів у селі Панасівці, тепер це село називається Мечникове. У 1864 році закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Харківського університету. У 1864-67 роках перебував у закордонних університетах: у Ґіссені (Німеччина), у *Р. Лейкарта* та *К. Зибольда* та в Італії вивчав ембріологію безхребетних. У 1868 році при Петербурзькому університеті захистив докторську дисертацію на тему «Історія розвитку Nebalia». Від 1870 року був професором зоології та порівняльної анатомії Одеського університету. За першого періоду наукової діяльности Мечников присвячував увагу питанням зоології й порівняльної ембріології. У 1882 році, на знак протесту проти посиленого реакційного режиму царського уряду в учбових закладах, залишив працю.

У результаті багаторічних досліджень І. І. Мечников відкрив і вивчив процес внутрішньоклітинного травлення у деяких тварин, здійснюваний клітинами мезодермального походження. Проведений ним у 1882 році дослід над прозорими личинками морських зірок показав, що мезодермальні клітини захищали тіло цих тварин від введених у них сторонніх речовин. Ці спостереження дали підставу вважати, що такі клітини, як лейкоцити, клітини селезінки, кісткового мозку та ін., виконують функцію

---

[7] УРЕ, т. 9, стор. 113, 114.

«История медицины», т. I. Академия медицинских наук СССР, Москва, 1954, стор. 228.

захисту від хвороботворчих мікробів, що проникли в організм тварин і людини. Мезодермальні клітини вчений назвав фагоцитами. Цю свою теорію І. Мечников виклав у 1883 році на 7 з'їзді природознавців і лікарів в Одесі. Слово «фагоцитоз» походить від грецького фагос — той, що пожирає, й цитос — клітина. Це процес, що полягає в захопленні й перетравлюванні «фагоцитами» мікроорганізмів, які попадають в організм, а також решток зруйнованих клітин та інших щільних часточок. Фагоцитів поділяють на мікрофагів, до яких належать нейтрофільні лейкоцити — та макрофагів, до яких належать сполучнотканинні клітини — гістіоцити, клітини ретикулоендотеліяльної системи. Вчення про фагоцитозу стало основою для розуміння явищ запалення.[8] І. Мечников показав, що запалення є активною реакцією проти хвороботворчих мікробів, яка забезпечує захист організму.

І. Мечников був організатором першої в *Росії* бактеріологічної станції в Одесі, яку разом з *Я. Бардахом* та *М. Гамалією* створив у 1886 році. Разом з французьким мікробіологом *Е. Ру* І. Мечников розробив методу відтворення ёкспериментального сифілісу. Він вивчав також туберкульозу, природу злоякісних пухлин та ін., як також працював над проблемами довголіття. І. Мечников припускав, що передчасне старіння являє собою захворювання, спричинюване головним чином діяльністю гнильних мікробів, які населюють товстий кишечник людини. Мечников радив вживати в їжу продукти, багаті на молочнокислі бактерії, які є антагоністами гнильних бактерій. Ці ідеї про використання мікробного антагонізму в організмі з лікувальною метою пізніше знайшли своє втілення у вченні про антибіотики. У 1888 році вчений на запрошення Люї Пастера переїхав на працю до Парижу, де організував лябораторію при Пастерівському інституті. Там він створив свою школу мікробіологів, паразитологів та імунологів, в якій діставали наукове вишколення десятки чужоземних учених, а серед них багато українців *(М. Гамалія, Д. Заболотний, Ф. Чистович, О. Безредка, І. Савченко, Л. Тарасевич* і багато інших). Вчений з світовим ім'ям у розквіті сили змушений був залишити батьківщину через переслідування його з боку царського уряду. У 1908 році за відкриття явища «фагоцитози» вченому присуджено Нобелівську премію. Після смерті Л. Пастера І. Мечников науково керував Пастерівською станцією до кінця свого життя. Його праці: «Задачи современной биологии» (1871), «Антропология и дарвинизм» (1875), «Очерк вопроса о происхождении видов» (1876), «Лекції з порівняльної патології

[8] P. Diepgen, «Geschichte der Medizin». Berlin, 1965. стор. 129.
К. Д. Пяткін, «Мікробіологія». Київ, 1967, стор. 152.

запалення» (1892), «Несприйнятність в інфекційних хворобах» (1901) та багато інших.

Наприкінці 19 століття виникла сільсько-господарська мікробіологія, засновником якої був *С. М. Виноградський*[9] (1856-1953). Дослідження Виноградського належать до найважливіших досягнень сільсько-господарської науки і практики. У 1890 році він відкрив нітрифікуючі бактерії і вивчив їхнє значення у кругообігу азоту в природі. Він (а також *М. Бейєрінк*) виявив азотофіксуючі бактерії.

У 1892 році, працюючи в Нікітському ботанічному саду і вивчаючи мозаїчну хворобу тютюну, яка завдавала величезної шкоди тютюновим плянтаціям, *Д. Івановський* встановив, що ця хвороба, поширена в Криму і на Кавказі, викликається вірусом, який відзначається високою заразливістю і явно виявленою спецефічністю дії. Відкриття Д. Івановського[10] показало, що поряд з клітинними формами існують живі системи, позбавлені клітинної структури, яких не видно в звичайні світлові мікроскопи і які проходять через дрібнопористі мікроскопічні фільтри. Мікроскопічні фільтри вживаються в мікробіологічних ляборатоpіях для очищення рідин від мікробів. Через шість років після відкриття Івановського *Ф. Леффлер* та *П. Фрош* у 1897 році встановили вірусну етіологію ящура, а в дальшому були відкриті і вивчені збудники багатьох вірусних захворювань людини, тварин і рослин. Д. Й. Івановського (1864-1920) вважають основоположником вчення про віруси, тобто вірусології. Швидкими темпами почався розвиток вірусології від 30-их років 20 століття, після винаходу електронного мікроскопу. До фільтруючих вірусів належать збудники сказу віспи, кору, трахоми, свинки, енцефаліту, грипів та багато інших.

Відомим мікробіологом був *В. Л. Омелянський*[11] (1867-1928), народжений у м. Полтаві. У 1890 році він закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Петербузького університету, від 1912 року завідував відділом загальної мікробіології Інституту експериментальної медицини в Петербурзі. Наукові праці вченого присвячені вивченню ролі мікробів у кругообігу речовин. У 1904 році він вперше виділив культуру бактерій, що спричинюють метанове і водневе бродіння целюльози. *В. Омелян-*

---

[9] «История медицины». Медгиз, Москва, 1959, стор. 230.
К. Д. Пяткін, «Мікробіологія». Київ, 1967, стор. 14, 89.

[10] Л. Я. Скороходов, «Как развивалась микробиология». Москва, 1965, стор. 19.
«История медицины». Академия медицинских наук СССР. Москва, 1954, стор. 233.

[11] Большая Медицинская Энциклопедия т. 21, стор. 854.

ський всебічно висвітлив ролю мікроорганізмів у кровообігу азоту та вуглецю. Він є автором першого російського підручника «Основи мікробіології» (1909). Як ми вже вище згадували, одним з учнів І. І. Мечникова та сучасником Л. Пастера був відомий мікробіолог *М. Ф. Гамалія*. Як також вчені мікробіологи *Я. Бардах, Д. К. Заболотний, Л. Тарасевич* та інші.

Бардах Яків Юліянович (1857-1929) народився в Одесі в родині вчителя. 1880 року закінчив фізико-математичний факультет Одеського університету, а в 1883 році Військово-медичну академію в Петербурзі. Разом з Мечниковим та Гамалією брав участь в організації Одеської бактеріологічної станції.[12] З 1895 року був професором Одеського університету, де створив першу катедру мікробіології. Наукові праці його присвячені вивченню сказу, дифтерії, черевного та поворотного тифів, як також теорії імунітету. У 1891-94 роках Бардах розробив методику добування протидифтерійної сироватки.

Микола Федорович Гамалія[13] (1859-1949), видатний мікробіолог й епідеміолог, народився в Одесі в заможній родині, походив з відомого українського роду. Один з предків Миколи Федоровича — Григорій Висоцький був послом Богдана Хмельницького в Туреччині, він дістав прізвище «Гамалія», що в перекладі означає «могутній»; це прізвище пізніше стало прізвищем родини. Один з його предків увійшов в історію України — був відомим гетьманом, якому Т. Шевченко присвятив поему «Гамалія».

Микола Федорович Гамалія скінчив гімназію в Одесі, далі вчився на природничому відділі фізико-математичного факультету Новоросійського університету. На той час викладав там І. І. Мечников, який звернув увагу на здібного студента. М. Гамалія володів латинською, англійською, французькою та німецькою мовами. Перші наукові праці його були присвячені біохемії, фізіології, а далі все більше й більше мікробіології. По закінченні університету (1881) ще два роки студіював у Петербурзькій військово-медичній академії, по закінченні якої в 1883 році вернувся до рідної Одеси як лікар.

Працював у міській лікарні під керівництвом відомого науковця *Й. Мачуковського*, який на самому собі довів, що збудник висипного тифу міститься в крові. У своєму помешканні Гамалія організував лабораторію, добре оволодів мікроскопічною техні-

---

[12] Ю. И. Миленушкин. «Н. Ф. Гамалея». Академия наук СССР, 1954, стор. 42, 43.

Большая Медицинская Энциклопедия, т. 3, стор. 423.

[13] К. Д. Пяткін, «Мікробіологія». Київ, 1967, стор. 15.

Rene Dumesnil, Hans Schadewaldt. «Die berühmten Ärzte». Köln. 2. Auflage, стор. 393.

кою. На той час по Європі була розповсюджена хвороба сказу, викликувана укусом хворої на сказ тварини — вовка, лиса, найчастіше собаки. Збудник цієї хвороби є фільтруючий вірус, тобто збудник не видимий в оптичній мікроскопії. Л. Пастер перший у світі відкрив методу боротьби з хворобою сказу через щеплення. Матеріялом для щеплень був фіксований вірус сказу.

За рекомендацією І. Мечникова М. Гамалія був обраний Товариством лікарів Одеси для подорожі до Парижу, аби навчитися в Пастера лікування сказу. Л. Пастер до того часу нікому не довіряв своєї методи, бо боявся помилок і неточностей. Побачивши здібності і непересічні знання мікроскопічної техніки М. Гамалії, дозволив йому працювати в своїй лябораторії. М. Гамалія, аби довести що введення великих доз вакцини при сказі є не шкідливі, двічі ввів собі великі дози вакцини, і це був перший випадок щеплення вакцини сказу здоровій людині.

М. Гамалія, крім лябораторії Пастера, працював також у відомих лябораторіях французьких учених *Бошара* та *Страуса*. Повернувся до Одеси в 1886 році. М. Гамалія дістав від Л. Пастера два крілики, заражені фіксуючим вірусом сказу, і відправив їх до нововідкритої бактеріологічної станції в Одесі. За неповними даними в Одесі від 1886 року до 1901 лікувалось 15.655 людей, серед них понад 90 відсотків було покусаних хворими тваринами.[14] Праця в боротьбі зі сказом провадилася дуже успішно, навіть краще, ніж у Парижі.[15] Там провадилася також дослідна праця над чумою, холерою, віспою. З 1929 року М. Гамалія був переведений до Москви, де очолював Центральний інститут епідеміології й бактеріології, який тепер носить його ім'я. Від 1938 року був професором II Московського медичного інституту. Опублікував понад 350 наукових праць.

У своїй дослідній праці він удосконалив вакцину проти сказу, відкрив холеро-подібний вібріон, так званий «вібріон Мечникова», вивчав бактерійні отрути, відкрив бактеріолізини, встановив ролю корабельних щурів у розповсюдженні чуми, яка спалахнула у портовому місті Одесі в 1901-02 роках, впровадив у практику охорони здоров'я обов'язкове віспощеплення, заклав основи вчення про бактеріофаг. Цікаві праці М. Гамалії присвячені проблемі мінливости мікроорганізмів, питанням імунітету та багато ін. У 1943 видав підручник «Учебник медицинской микробиологии», інші його праці: «Основы иммунологии» (1928), «Учение о инфекции» (1931), Инфекция и иммунитет» (1939), «Фильтрующие вирусы» (1930) та багато ін.

---

[14] Ю. И. Миленушкин. «Н. Ф. Гамалея». Изд. Академии наук СССР, 1954, стор. 42.

[15] Н. Ф. Гамалея. «Воспоминания», т. 1, стор. 187.

Видатним українським мікробіологом та епідеміологом був вчений світової слави *Данило К. Заболотний* (1866-1929). Народився він у селі Чоботарці, тепер Заболотне, Подільської губернії, тепер Вінницької области, в родині колишнього кріпака. У 1891 році закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Одеського університету, іспити склав екстерном, бо в 1889 році був заарештований і звільнений з університету за участь у студентських рухах. У 1894 році закінчив медичний факультет Київського університету. У 1893 році, ще бувши студентом, Д. Заболотний разом з *І. Савченком* провів у лабораторії *В. В. Підвисоцького* небезпечний дослід на собі: після попередньої пробної імунізації шляхом приймання через рот вбитої вакцини, випив живу холерну культуру; захворювання при цьому не виникло. Цим дослідом поклав початок праці над методою імунізації через рот (per os) проти холери і деяких інших інфекційних хвороб.[16] У 1889-91 роках працював на Одеській бактеріологічній станції, заснованій І. Мечниковим, М. Гамалією, де провів перші наукові дослідження над вивченням холери, мікробів снігу. У 1895-97 роках працював у Київському військовому шпиталі, від 1898 року був професором Жіночого медінституту в Петербурзі, де організував *першу в Росії катедру бактеріології*, якою керував до 1928 року. У 1920 році Заболотний заснував першу в світі самостійну катедру епідеміології в Одесі.[17] У 1924-29 роках був професором Військово-медичної академії в Ленінграді, де в 1923 році організував катедру мікробіології й епідеміології з курсом дезинфекції.

В 1928 році вчений був обраний президентом Академії наук УРСР і того самого року організував Український інститут епідеміології та мікробіології АН УРСР у Києві. Директором цього інституту був до своєї смерти. Зараз інститут носить його ім'я.

Написав Заболотний 200 наукових праць, які присвячені вивченню етіології, епідеміології, патогенези, головним чином трьом інфекційним хворобам: чумі, холері, сифілісові. У 1897 році вчений брав участь в очолюваній *В. К. Високовичем* експедиції для вивчення чуми в Індії, далі керував експедиціями для вивчення спалахів чуми в Монголії, Китаї, на Забайкаллі, в Ірані, Месопотамії. Брав особисту участь у боротьбі з епідемією чуми в Шотляндії в 1900 році. Виявив природні вогнища чуми,[18] з'ясував, що носіями збудника хвороби чуми (чумної палички) є тарбагани,

---

[16] В. И. Билай, «Жизнь, отданная людям». Киев, 1966, стор. 10, 52.

[17] «Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР». Київ, 1958, стор. 468.

[18] Rene Dumesnil, Hans Schadewaldt. «Die berühmten Ärzte». Köln, 2. Auflage, стор. 394.

ховрахи, пацюки та інші гризуни, вивчив переносників інфекції — бліх. Д. К. Заболотний разом з своїми співробітниками опрацював питання про виготовлення протичумних вакцин і сироваток. Зі своїми співробітниками у Петербурзі провів епідеміологічні дослідження з питань холери, наслідком яких було відкриття можливости, що носіями збудників холери, холерних ембріонів можуть бути здорові люди. Проблемі дослідження сифілісу Д. Заболотний присвятив у 1909 році свою докторську дисертацію. Збудника сифілісу, так звану бліду спірохету, вчений спостерігав два роки раніше, ніж німецькі вчені *Ф. Шавдін* та *Е. Гофман.* Крім того, він простежив перебіг сифілісу, з'ясував місця перебування збудника в організмі, опрацював серологічні реакції за допомогою яких виявляють захворювання на сифіліс. Для досліду використовував мавп і павіянів. Виступав на міжнародних конґресах у Мукдені в 1911 році і в Парижі в 1912. Був почесним членом Мікробіологічного товариства у Відні, членом Товариства для вивчення тропічної патології в Парижі, одним з засновників Міжнародного товариства мікробіологів. Вчений володів грецькою, латинською, німецькою, французькою та англійською мовами. У 1926 році, виступаючи на X Всесоюзному з'їзді бактеріологів в Одесі, просив дозволу виголосити свою промову українською мовою, яку любив і при всякій нагоді говорив по-українському.

У 1887 році в Харкові засновано «Пастеровский прививочный институт и бактериологическую станцию Медицинского общества». Завідувачем станції був призначений В. К. Високович, який керував нею до 1895 року, коли переїхав до Києва.

В. К. Високович[19] (1854-1912), український патологоанатом, бактеріолог та епідеміолог, народився в м. Гайсині колишньої Подільської губернії в родині ветеринарного лікаря. У 1876 році закінчив медичний факультет Харківського університету. Спочатку працював військовим лікарем. З 1879 року — при катедрі патологічної анатомії Харківського університету працював прозектором, з 1884 року став професором патологічної анатомії цього університету. Від 1889 до 1895 року керував Пастерівською станцією в Харкові. З 1895 року керував катедрою патологічної анатомії медичного факультету Київського університету, пізніше такою катедрою Вищих жіночих медичних курсів. Від 1895 року В. К. Високович завідував Пастерівським відділом щеплення Київського бактеріологічного інституту. Керував епідеміологічним й іншими науковими відділами інституту. Останні два роки свого життя завідував відділом сироваток. Високович був найбільшим

[19] «Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР». Держмедвидав Київ, 1958, стор. 146.

чумологом свого часу. У 1896 році він керував російською протичумною експедицією в Бомбеї, до якої входив і Д. К. Заболотний. Вивчав етіологію, специфічні засоби профілактики і лікування кишечної групи інфекцій — холери, черевного тифу, дизентерії. Був великим знавцем сибірки, сказу. Опублікував 92 наукові праці.

Вивчаючи холерний вібріон, Високович довів, що розповсюдження холери йде через воду, але неможливе через повітря. Він довів, що зараження черевним тифом або холерою не може йти через легені, які не є відкритими воротами для кожної інфекції. Ці висновки були стверджені на докладних наукових експериментах і спостереженнях.

Високович уперше виготував черевно-тифозну вакцину.[20] Для цього він взяв 18-годинну свіжо виділену від тяжко хворого вірулентну культуру, яку забивав карболовим квасом. У 1898 році в Києві був дуже розповсюджений черевний тиф. Цією вакциною Високович зробив щеплення групі військовиків, відповідно численній другій групі не було зроблено щеплень. Досвід показав, що ті, кому було зроблене щеплення, не захворіли на черевний тиф. У групі, якій не зроблено щеплення, захворіло три особи.

Високович, його учні та співробітники, відомі мікробіологи *Л. О. Тарасевич, Д. К. Заболотний, В. І. Недригайлів,* вели боротьбу за широке вживання протитифозного щеплення з офіційними урядовими колами Росії. Лише за першої світової війни, у серпні 1915 року, було вирішено почати широку вакцинацію армії проти черевного тифу та холери. В. Високович також багато уваги приділяв вивченню сибірки, він пропагував для боротьби з сибіркою живу вакцину *Ценковського.* Багато уваги приділяв вчений зі своїми учнями специфічній профілактиці і лікуванню дифтерії і шкарлятини.

Учень Високовича в Харкові В. І. Недригайлів для приготування протидифтерійних сироваток використовував коней.

Фагоцитарна теорія Мечникова, яку відстоював і Високович, висуванням на перше місце ролі клітин і тканин макроорганізму, являє собою важливий етап у розвитку теоретичної думки в ділянці імунітету.

Високович твердив, що мікроби, введені в кров, захоплюються ендотеліяльними клітинами кров'яних судин, і там розгортається боротьба між бактеріями і клітинами організму. Високович всебічно оцінював складні взаємодії між бактеріями і тканинними елементами, він довів, що мікроби швидко елімінуються з крови і відкладаються переважно в печінці. Високович і Вериго спосте-

---

[20] «Очерки истории медицинской науки на Украине». Київ, 1954, стор. 220.

рігали, як розпадаються, руйнуються бактерії, фагоцитировані ретикульоендотеліяльними елементами. Бактерії виявляють свою патогенну дію наслідком виділення ними отруйних продуктів. Ці продукти впливають не тільки на клітини, які їх поглинають, а й на клітини всього організму, спеціяльно на клітини нервової системи. Така дія отруйних продуктів порушує функції всього організму. І. Мечников створив вчення про фагоцитозу в її широкому біологічному розумінні. Високович експериментально встановив ролю ендотелія і фіксованих клітин сполучної тканини в боротьбі проти збудників інфекційних хвороб. Ці вчені стали засновниками вчення, відомого в науці під назвою вчення про ретикульоендотеліяльну систему. За кордоном над цим вченням працювали Л. Ашофф і К. Кийоно.

У Києві відомим мікробіологом та епідеміологом був учень В. К. Високовича *М. П. Нещадименко* (1869-1942). Народився Нещадименко в с. Сердегівці тепер Шполянського району Черкаської области. У 1896 році закінчив медичний факультет Київського університету. З 1896 до 1940 року працював у Київському бактеріологічному інституті. Від 1939 — в Науково-дослідному інституті епідеміології та мікробіології. Одночасно від 1919 до 1941 року завідував катедрою мікробіології у Київському університеті, від 1921 року — катедрою Київського медичного інституту. Багато уваги вчений приділяв специфічній профілактиці і лікуванню дифтерії і шкарлятини, вивчав природу холери. Під час епідемії холери в Києві 1907 року виділив з води Дніпра близько коло водопровідних сосунів холерний вібріон. Результати досліджень підтвердили ролю води в розповсюдженні холери. Багато праці М. Нещадименко присвятив вивченню властивостей вакцини БЦЖ (ВСД), перший запровадив в Україні щеплення проти туберкульози. У 1899 році Нещадименко, після чотирирічної експериментальної роботи виготував уперше в Європі антистрептококову сироватку, яка в клініці дала добрі наслідки.[21]

Значний вклад у розвиток мікробіології на Україні, крім вищезазначених, зробили інші науковці: *А. Смирнова-Замкова, Б. І. Клейн, С. В. Коршун, В. І. Недригайлів, В. Г. Дроботъко* та інші.

В. Г. Дроботъко належить до визначних науковців-мікробіологів. Народився в с. Дігтярях Чернігівської губ. 1885 року, закінчив у 1913 році медичний факультет Київського університету, працював практичним лікарем. Від 1925 до 1935 року був співробітником Київського бактеріологічного інституту, з 1931 — Інституту мікробіології Академії наук УРСР, від 1944 року директором цього інституту. Праці В. Г. Дроботька присвячені риносклеромі,

[21] «Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР». Київ, 1958, стор. 491.

туберкульозі, бактеріофагії, хемотерапії інфекційних хвороб. Він відкрив грибкове захворювання коней — стахіботріотоксикозу, що може уражати і людину. Разом з співробітниками відкрив кілька нових антибіотиків, один з них, іманін, широко використовується у медичній практиці. У 1948-58 роках В. Г. Дроботько був головою Українського наукового товариства мікробіологів, епідеміологів та інфекціоністів. Був відповідальним редактором «Мікробіологічного Журналу», який виходив українською мовою. Праці Дроботька: «Мікробіологія. Популярні нариси» (1936), «Сучасна хіміотерапія інфекційних хвороб» (1946), «Новое грибковое заболевание лошадей и людей. Стахиботриотоксикоз» (1949), «Антимикробные вещества высших растений» (1958). Відомими українськими мікробіологами були також О. М. Безредка, Г. Мінх.

О. М. Безредка (1870-1940) народився в м. Одесі, в родині ремісника, закінчив Новоросійський університет (1892), був учнем і співробітником І. І. Мечникова. Від 1897 року до кінця життя працював у Пастерівському інституті в Парижі.[22] Від 1923 року вчений вивчав явище так званого місцевого імунітету. Поруч з загальним імунітетом організму, який характеризується появою специфічних антитіл у крові, може спостерігатися і місцевий імунітет, який не супроводиться захисними реакціями крови і зв'язаний з діяльністю клітин. Досліди О. М. Безредки показали, що кожний мікроб у враженому ним організмі має свій вибраний орган; наприклад, у морської свинки чутливою до сибірської виразки є шкіра. Безредка вважав, що доля мікроба, який проникає в чутливу і не чутливу тканину, різна. В імунній, не чутливій тканині, мікроб швидко робиться жертвою фагоцитів, а в чутливій — фагоцитоз відсутній і мікроби розмножуються безперешкодно. Отже, завдання штучної імунізації — зняти чутливість до мікробу у чутливих клітин тканини. Безредка працював багато над явищем анафілаксії, запропонував засоби запобігання анафілактичному шоку, як також запобігання захворюванню на черевний тиф, холеру, дизентерію.

Науково-дослідна робота в галузі мікробіології на Україні провадиться в спеціяльних науково-дослідних інститутах, про які ми згадували вище, як також на катедрах мікробіології в університетах та інших вищих медичних і біологічних закладах та мікробіологічних лабораторіях. Центром досліджень у галузі мікробіології є Інститут мікробіології імени академіка Д. К. Заболотного Академії наук Української РСР у Києві. Видається «Мікробіологічний журнал», який до 1978 року виходив українською мовою, потім перейшов на російську.

---

[22] R. Dumesnil, H. Schadewaldt. «Die berühmten Ärzte». Köln, стор. 213, 394.

Таблиця 1

*Дати відкриття збудників найважливіших інфекційних захворювань**

Роки	Автори	Мікроорганізми
1839	І. Шенлейн	Збудник фавусу
1843	Д. Грубі	Збудник трихофітії
1849—1854	А. Поллендер, К. Давен, Ф. А. Брауелл	Бацили сибірки
1859	Д. Ф. Лямбль	Лямблії
1868—1873	О. Обермейєр	Борелії поворотного тифу
1873—1874	А. Ганзен	Мікробактерії лепри
1874—1885	Т. Більрот, Л. Пастер, О. Огстон, Ф. Фелейзен, Ф. Розенбах, Ш. Шамберлан, А. Вейксельбаум	Патогенні стрептококи
1875—1903	Ф. А. Леш, Ф. Шаудін	Збудник амебіазу
1877—1916	І. Пастер. Ж. Жубер, Р. Кох, Г. Неттал, Ф. Нові, М. В. Вейнберг, К. Сеген	Клостридії газової анаеробної інфекції
1878—1884	Р. Кох, Л. Пастер, А. Огстон, Ф. Розенбах	Патогенні стафілококи
1879	А. Нейссер	Гонококи
1880	К. Еберт, Г. Гаффкі	Салмонели черевного тифу
1880	А. Лаверан	Плазмодії малярії
1882	Р. Кох	Мікробактерії туберкульозу
1882	С. Фріш, М. Волкович	Збудник риносклероми
1882	Ф. Леффлер, Х. Шютц	Збудник сапу
1883	Р. Кох	Холерний вібріон
1883—1884	Е. Клебс, Ф. Леффлер	Коринебактерії дифтерії
1884	Ф. Розенбах	Збудник еризипелоїду
1884	А. Ніколайер	Клостридії стовбняка
1885	Т. Ешеріх	Кишкова паличка
1885—1898	Д. Салмон, А. Гертнер, К. Кенше, Ж. Нобель	Збудники салмонельозів — харчових токсикоінфекцій
1885	А. Френкель	Збудник крупозної пневмонії
1885—1899	П. Феррарі, О. В. Петерсен, А. Дюкрей, П. Унна	Паличка м'якого шанкеру
1886—1914	Д. Брюс, Б. Банг, Ж. Траум	Бруцели
1887	А. Вейксельбаум	Менінгокок
1887	К. Гарц	Збудник актиномікозу
1888	К. Фрідлендер	Паличка пневмонії
1888	В. Картер	Збудник содоку (хвороби укусу щурів)
1891—1892	М. І. Афанасьєв, Р. Пфейффер	Паличка інфлюенци
1891—1898	Шантемес, Ф. Відаль, А. В. Григор'єв, К. Шіга	Бактерії дизентерії
1900—1917	С. Флекснер, К. Зонне, К. Шмітц, М. І. Штутцер	Бактерії дизентерії

* К. Д. Пяткін, «Мікробіологія», Київ, 1967, стор. 12-13. Большая Медицинская Энциклопедия, Москва, 1960, т. 18, стор. 359.

Продовження табл. 1

Роки	Автори	Мікроорганізми
1892	Д. Й. Івановський	Вірус мозаїчної хвороби тютюну
1892—1906	Г. Гуарнієрі, Е. Пашен	Вірус натуральної віспи
1893	Р. Аббель	Паличка озени
1894	А. Ієрсен, С. Кітазато	Пастерели чуми
1896	Ш. Ашар, Р. Бансод, І. Шотт-мюллер, А. Бріон	Салмонели паратифів А і В
1896	Е. ван Ерменгем	Клостридії ботулізму
1897	Ф. Леффлер, П. Фрош	Вірус ящура
1898—1903	Б. Бабеш, А. Негрі	Внутрішньоклітинні включення при сказі (тільця Бабеша-Негрі)
1898—1903	П. Ф. Боровський, У. Лейшман	Лейшманії
1901	У. Рід	Вірус жовтої гарячки
1902	Дж. Даттон, Ж. Стівенс	Збудник сонної хвороби
1904—1913	Р. Росс, Е. П. Джунковський	Борелії кліщового поворотного тифу
1905	Ф. Шаудін, Е. Гофман	Збудник сифілісу
1906	Ж. Борде і О. Жангу	Паличка коклюшу
1908	Ш. Ніколь, Л. Мансо	Токсоплазми
1908—1909	К. Ланштейнер і Е. Поппер	Вірус поліомієліту
1910—1916	Г. Ріккетс, С. Провачек	Рикетсії висипного тифу
1911—1917	Арагао, Е. Пашен	Вірус вітряної віспи
1912	Г. Мак Кой і Ш. Чепін	Збудник туляремії
1912	А. Уайтмор, К. Крішнасвамі	Збудник меліоїдозу
1914—1915	Р. Інадо і У. Ідо	Збудник лептоспірозу
1926	Е. Маррей	Лістерії
1933	У. Сміт, К. Ендрюс і П. Ледлоу	Вірус грипу
1933	К. Мейєр	Збудник орнітозу
1934	К. Джонсон, Е. Гудпасчур	Вірус паротиту
1934—1938	М. Хаяші, А. О. Смородинцев, А. К. Шубладзе	Вірус японського енцефаліту
1937	Л. О. Зільбер, М. П. Чумаков, В. Д. Соловйов, Є. М. Левкович	Вірус кліщового енцефаліту
1938	Х. Плотц	Вірус кору
1940—1946	А. О. Смородинцев, М. П. Чумаков	Віруси геморагічних гарячок
1942—1962	Г. Фіндлі, Ф. Мак Калум, У. Райтсел	Вірус епідемічного гепатиту
1944	М. Ітон та ін.	Збудник атипової пневмонії
1948—1956	Г. Долдорф, Г. Сіклес, Дж. Ендерс, Дж. Мельнік та ін.	Віруси Коксакі і ECHO
1953	У. Роу та ін.	Аденовіруси
1957	С. Стюарт, Б. Едді	Вірус поліоми

Development of the Field of Microbiology in the 19th and Beginning of the 20th Centuries

The birth of microbiology is associated with the name A. Leovenhoek (1632—1723). He developed special lenses for the microscope and was the first to study and describe microorganisms. He is called the father of micrographics. The study of microorganisms was further advanced in the thesis of a Ukrainian scientist M. Terechovsky (1740—96). D. Samoylovych (1744—1805) studied the causes of infectious diseases. L. Tsenkivsky (1822—87) was one of the cofounders of protozoology and a bacteriologist. He taught water plant life, including fungi, bacteriology and studied the simplest life forms. In 1883 he was able to develop a vaccine for the prophylactic treatment of Anthrax.

I. Mechnikov (1845—1916) developed the theory of the role of phagocytosis in immunity and together with M. Hamaliya and Y. Bardach instituted what at that time was the first center of bacteriology in Ukraine and Russia and only the second in the world in 1866. In 1908 Mechnikov was awarded the Nobel Prize. He also was a director of the Pasteur Institute in Paris for many years.

In 1892 D. Ivanovsky (1864—1920) having studied the tobacco mosaic disease, discovered a virus as the causative agent.

V. Omeliansky (1867—1928) studied the role of microorganisms in circulatory nitrogen and carbon. In 1909 he published a text book entitled "The Fundamentals of Microbiology". Other well known bacteriologists were: Y. Bardach and M. Hamaliya (1859—1949), the latter had published over 350 scientific works in the fields of epidemiology and bacteriology. A scientist of world renown was D. Zabolotny (1866—1929). He taught about cholera, the plague, syphilis and took part in expeditions not only to Scotland in 1900 to fight the plague, but also to Mongolia, China, Iran and in 1897 to India. Another famous scientist, V. Vysokovych (1854—1912), worked on the cholera vibrion, intestinal typhus, and developed a vaccine against intestinal typhus. He also headed the Russian expedition to Bombay in 1896 to fight the plague. Furthermore, he was an authority on Anthrax, rabies, and one of the first to study the reticulo-endothelial system. Several of Vysokovych's students were later also famous microbiologists: V. Nedrychaylo in Kharkiv, and M. Neshchadymenko (1869—1942) in Kiev.

Important contributions to the field of microbiology in Ukraine were given by: H. Minch, V. Drobotko, A. Smirnova-Zamkova, B. Klein, S. Korchun and O. Bezredka who spent a long time working at the Pasteur Institute in Paris. He was a student and associate of Mechnikov and worked on the problem of local immunity and anaphylaxis.

Scientific research in the field of microbiology in Ukraine was always carried on in special institutes, in departments of microbiology at universities with appropriate laboratory facilities.

РОЗВИТОК ФАРМАКОЛОГІЇ, ФАРМАЦІЇ ТА ФАРМАКОГНОЗІЇ

Як відомо, фармакологією називають тепер науку про діяння ліків на організм, фармацією — комплекс дисциплін, що вивчають теоретичні та практичні питання лікознавства, нарешті, фармакогнозією називають розділ фармації, присвячений вивченню лікарської сировини.

У минулому фармакологією називали науку, яка об'єднувала всі зазначені вище дисципліни, при чому до середини XIX століття вона носила назву «Materia medica».

У дальшому викладі ми будемо розглядати розвиток цих наук укупі.

Фармакологія одна з найдавніших медичних наук. Користування рослинами, деякими тваринними речовинами та мінералами для медичних цілей було відоме за тисячі років до Р. Х.

У славнозвісному єгипетському папірусі *Еберса* (Georg Ebers — 1837-98), який відносять до XVII століття до Р. Х., є згадки про низку лікувальних рослин та мінералів.

Перші культурні народи Сходу, які жили задовго до нашої ери, як то асирійці, вавилонці та інші, накопичили дуже багато відомостей про лікувальні рослини, про що свідчать клинописні записи.

В єгипетських гробах знаходили насіння лікарських рослин, які відносять за п'ять тисяч років до Р. Х., в них же знаходили малюнки лікарських рослин. Лікувальні властивості алое були відомі 3 000 років тому.

У старовинній медичній книзі Індії Аюрведа (Знання життя), яка була перероблена відомим лікарем *Сушрутою* (VIII ст. до Р. Х.), було згадано вже 700 лікувальних рослин.

Батько сучасної медицини *Гіппократ* (Hippokrates — близько 460-377 до Р. Х.) надавав дуже великого значення лікуванню свіжими рослинами, в його працях є згадка про коло 300 лікарських рослин.

Дуже докладні описи лікувальних рослин зробили *Теофраст* (Theophrast — 372-287 рр. до Р. Х.) та *Діоскорід* (Dioscorides Pedanius — 1 століття до нашої ери), який, до речі, назвав свій опис ліків «Materia medica», відкіля й пішла старовинна назва фармакології.

Римський лікар Клавдій Гален (Galenus Claudius — 129-199 н. е.) зібрав дуже багато матеріялів про лікарські рослини і перший застосував очистку їх від балястних речовин, відкіля і пішла назва Галенових препаратів.

Перша китайська книга про лікувальні рослини була написана 2500 років до Р. Х. У ній було описано 900 рослин.

У 695 році китайський учений Лі-Ді написав працю «Сінь-Сю-Бен-Цао», у ній було описано 844 види рослин.

Багато уваги лікарським рослинам приділив видатний таджикський лікар та філософ Avicenna (Абу-Алі ібн Сіна — близько 980 року нашої ери, помер 1037 нашої ери). Він описав у другій книзі свого славетного «Канону лікарської науки» 800 лікувальних засобів, головне рослинного походження.

Наші прапрапрапредки скити та анти були відомі як знавці лікарських рослин.

Видатний римський вчений і письменник Пліній Старший (Plinius Secundus — 23-79 роки нашої ери) у своїх працях відзначав, що скитські лікарські рослини використовували, як дуже добрі лікувальні засоби, не лише у Скитії, але й за її межами в Греції, Італії, куди їх експортували й де їх дуже цінили.

Про використання лікувальних рослин у Скитії свідчать також інші грецькі та римські письменники: *Катон Старший* (Cato Marcus Porcius), Плавт (Plautus 234-149 до Р. Х.).

Геродот (Herodotos — 484-428 до Р. Х.), згадуючи про скитські лікарські рослини, зокрема вихваляв так званий «скитський корінь».

Скити та анти розводили лікувальні рослини в спеціяльних городах і садах.

Досвід скитів та антів перейшов через знахарів, волхвів та інших представників народної медицини до наших предків у Київській Русі-України.[1]

З пам'яток староукраїнської письменности (літописи, «Ізборники Святослава») знаємо, що лічці, знахарі та знахарки, черниці та інші представники народної медицини ще в X-XI століттях широко вживали лікарські рослини для лікування людей і тварин. Вже тоді були відомі як ліки: валеріянка, ялівець, дубова кора, сабур, шипшина, м'ята, ромашка, чемериця, подорожник, ревінь, голинь, хрін, ріжки, бодян, чорна блекота, болиголов, мак та інші. При манастирях існували спеціяльні городи, де культивовано лікарські рослини, та були склепи, де їх зберігали. У

[1] Див. Василь Плющ, «Народня медицина в Україні». «Лікарський вісник», ч. 1-2 (40-41), квітень 1966, стор. 2-10 та 39. Там подано також літературу.

«Повісті временних літ» є, наприклад, згадка, що «лечець приготовляє зеліє на потребная врачеваніє, на кий ждо недугъ».[2]

Відоме з літописів, що славнозвісний лікар того часу *Петро Сірієцъ* (Сіріянин), який практикував у Києві в XII столітті, сам готував ліки для своїх пацієнтів.[3] Лікарські рослини вживав також один з перших лікарів України-Русі Іван Смер (1053-1125).

Видатний український вчений-медик, внучка Володимира Мономаха, княгиня *Євпраксія-Зоя* (1108-72) прославилася своїми здібностями лікувати людність, зокрема різними лікарськими рослинами.[4]

Перша відома нам приватна аптека в Україні була заснована у Львові у XIV столітті і належала аптекареві Клеменсу.[5] У середині XV століття у Львові було вже 3 аптеки, при чому власником однієї з них був українець Василь Русин. У XVI столітті на українських землях, які входили тоді до складу Польщі, було вже чимало аптек. Так, за різними історичними джерелами, в 1578 році у Луцькому вже існувала приватна аптека; під 1589 роком згадується аптека в Кам'янці-Подільському, яка належала *Ісаї Дзегелинському,* у 1595-1608 роках згадується аптека в Луцькому, яка належала міщанинові *Войтекові,* аптека в Кам'янці-Подільському, власником якої був аптекар *Яким,* що був одружений з Катериною, донькою львів'янина *Івана Лещини,* аптека в Острозі під керівництвом аптекаря *Симона Бялашковича.*

На початку XVII століття у Львові, крім манастирських аптек, було вже 6 приватних.

У середині XVII століття було дві аптеки в м. Барі, аптека в м. Орлики та в інших містах.[6]

Докладних історичних відомостей про існування в ці часи аптек на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині та інших частинах Східньої України ми не маємо, але слід припускати, що в таких великих культурних центрах, як Київ, Чернігів, Вінниця, також існували аптеки ще в XVI-XVII століттях.

---

[2] «Повѣсть временныхъ лѣтъ» за редакцією члена-кор. АН СССР В. П. Адріянової-Перетц. Москва-Ленінград.

[3] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. І. Мюнхен, 1970, стор. 14-15 та інші.

[4] Докладніше про цю видатну жінку-медика див. згадану вище працю, стор. 13-18, 237.

[5] Wenda K., Aptekarze dawnego Lwowa. Nowe czasopismo aptekarskie Lwów. 1920. Z. 2, 5, 23.

[6] Т. Б. Залуцький, «До історії фармації на Україні». «Лікарський вісник», ч. 2 (77), квітень 1975, стор. 44-49. Отамановський В. Д., «Перші аптеки на Україні». «Фармацевтичний журнал». 1960, ч. 2, стор. 60-68.

Між іншим у історичних джерелах згадується, що лікар Київського ґарнізону *О. Бєдінський* ще у XVII столітті закупив у Києві низку ліків, при чому частину з них імпортованих з-за кордону. Дуже добре відома була в Україні велика аптека в Лубнях (заснована 1721 року) з великим аптечним городом, яка постачала лікарські рослини не лише для міст України, але і для всієї Російської імперії та російської армії. Пізніше виникли великі аптекарські городи у Києві, Полтаві, Катеринославі. У цих городах вирощували аптечну ромашку, шавлію, майоран, холодну й кучеряву м'яту, мелісу, мильний корінь та інші рослини.

У середині XVIII століття в Західній Україні було у Львові 7 аптек, поза Львовом було 11 аптек: у Станиславові, Перемишлі, Ярославі, Сокалі, Бродах, Городенці, Коросні, Білій, Самборі, Замості і Заліщиках.

Дуже рано в Україні появилися праці, в яких описувалися різні лікарські рослини та засоби лікування ними, які називали «травниками», «зелейниками», «вертоградами». Перші травники з'явилися в Україні, мабуть, ще в XII-XIII століттях.

У 1584 році *Стефан Фалімірж* видав у Кракові польською мовою так званий «Лѣчебникъ» (Falimirz Stefan. Zielnik. Kraków. 1534), який складався з двох частин: у першій було подано опис рослин та їх лікувальної дії, друга частина була присвячена виготуванню горілок з рослин і застосуванню їх при різних хворобах. Цей «зєльнік» містив малюнки рослин.

У 1610-13 роках появився у Кракові зільник Симеона Сиреніюса в п'яти томах, він містив польські, латинські та німецькі назви соток лікарських рослин, у 1700-02 роках *Степан Бланкард* видав «Фармацевтичний словник».

На Великій Україні користувався популярністю виданий у 1672 році «Прохладный вертоградъ», повна назва якого була: «Книга глаголемая прохладний вертоградъ, избранная отъ многихъ мудрецовъ о различнихъ врачевскихъ вещахъ ко здравію человѣческому пристоящихъ». Велика частина цієї книги була присвячена описові лікарських рослин.

У XVIII столітті фармація та фармакогнозія посідали вже поважне місце в педагогічному процесі і були предметом наукових досліджень українських вчених, як у Російській імперії, так і в Польщі, до складу яких входили тоді українські землі.

Як ми вже зазначали, у 1773 році була заснована Медична школа при Петербурзькому сухопутному шпиталі, а трохи пізніше медичні школи при Генеральних шпиталях у Москві, Кронштадті та Єлисаветграді (в Україні), у 1764 році почав працювати

медичний факультет Московського університету, у 1786 році були засновані три Медико-хірургічні училища в Петербурзі, Москві та Кронштадті і нарешті у 1798 році були організовані Петербурзька та Московська медико-хірургічні академії. У 1773 році відкрито Медичну школу у Львові.

У всіх цих школах фармакології, або як тоді називали «матерії медиці», приділяли дуже велику увагу. Так, наприклад, спочатку в Медико-хірургічних школах було лише по три катедри, з них одна була катедрою матерії медики, ботаніки та хемії, спеціяльні катедри матерії медики були також у Львівській медичній школі, в Медико-хірургічних академіях та Московському університеті.

У Єлисаветградській медико-хірургічній школі матерію медику і так звану «практику медическую» викладав д-р мед. В. *Домініціюс*, д-р мед. *П. Колб* викладав у цій школі «врачебное вѣществословіе».[7]

Низка українських вчених-медиків викладали фармакологію («матерію медику», «врачебное вѣществословіе»), медичну ботаніку та хемію в Медико-хірургічних школах та Медико-хірургічних академіях Петербургу, Москви та Кронштадту *(Григорій Соболевський, Тимофій Сміловський, Павло Шумлянський* та інші).[8]

Спеціяльної уваги заслуговує наукова праця українських вчених медиків у ділянці фармації, фармакогнозії та фармакології.

Ще у XVIII столітті низка українців захистила в закордонних університетах дисертації на ступінь доктора медицини на хемічно-фармакологічні теми *(Петро Погорецький, Денис Понирко, Данило Писчеков, Федір Граль, Опанас Масловський, Яків Сандул-Стурдза, Яків Стенович-Донцов* та інші). На фармакологічні теми писали праці *Юхим Білопольський, Х. Березинський, Денис Волчанецький, Вирансевич, Завадовський, Козловський, Кременецький, Кірічевський, А. Сеньковський, Іван Тишевський, Мартин Тереховський* та інші.[9]

Михайло Трохимовський у 1772 році видав працю «Разсужденія о растеніяхъ въ Крымской степи полковымъ лѣкаремъ усмотренных» (СПБ, 1772).

Григорій Соболевський у 1797 році написав також латинською мовою: «Нові доповнення до опису С.-Петербурзької фльори».

---

[7] Докладно про це див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. І. Мюнхен, 1970, стор. 50-69, 107-112 та інші.

[8] Та сама праця, стор. 107-112 та інші.

[9] Та сама праця, стор. 243-246, 261-272 та інші.

Опанас Масловський у 1798 році написав досить велику працю латинською мовою: «Систематичний опис рослин».

Мартин Тереховський склав і видав у 1796 році перший каталог рослин аптекарського городу в Петербурзі і видав у 1796 році працю: «Польза, котрую растенія смертнымъ приносятъ». Ця праця була видана вдруге в 1809 році.

Петро Богданович видав у 1786 році і перевидав у 1792 році працю *Данила Писчекова* про лікування сверблячки.

Тимофій Сміловський у 1808 році видав працю «Критическое разсмотрѣваніе Линнеевой системы по царству растеній».

Іван Кашинський склав великий підручник: «Краткая медико-хирургическая матерія медика, или наука о лѣкарствахъ, кои обыкновенно употребляются для врачеванія внутреннихъ и наружныхъ болѣзней человѣческого тѣла, выбранная изъ лучшихъ писателей врачебного вѣществословія», який був виданий Академією Наук у Петербурзі у 1797 та 1800 роках. Цей підручник мав 1321 сторінку і складався з двох частин.

У 1817 згаданий вище *Іван Кашинський* видав «Русскій лѣчебный травникъ, содержащій описаніе отечественныхъ врачебныхъ растеній, качествами своими замѣняющихъ иноземные». Цей підручник мав 685 сторінок. Його перевидали в 1862 році.

Ф. Лоєвський видав у 1818 році «Полный настоящій простонародный лѣчебникъ» (Москва, 1818, 397 сторінок). Його перевидали 7 разів у 1828, 1856, 1859, 1862, 1866, 1879 роках.[10]

Уже перелік згаданих вище праць показує, який великий вклад зробили українці медики в розвиток фармакології в XVIII столітті.

Але найславнішими представниками української фармакології, які були відомі своїми працями не лише в Російській імперії, але й поза її межами, без перебільшення можна вважати *Никона Карпинського* та *Нестора Амбодика-Максимовича.*

Історики російської медицини вважають обох згаданих вчених медиків українців батьками російської фармакології та ботаніки. Можна погодитися, що обидва ці українські вчені, як й інші, згадані вище, дійсно поклали наукові снови медичної ботаніки, фармакогнозії, фармації та фармакології Російської імперії, складовими частинами якої були Великоросія, але також насильно окуповані Москвою Україна, Білорусія, Латвія, Литва та десятки інших народів.

Великою заслугою *Нестора Амбодика-Максимовича* було складення величезної першої в Росії праці: «Врачебное вѣществосло-

[10] Докладно про всі ці праці див. згадану вище працю, стор. 247-260.

віе, или описаніе цѣлительныхъ растеній, во врачевствѣ употребляемыхъ съ изъясненіемъ пользы и употребленія оныхъ, и присоединеніемъ рисунковъ, природному виду каждого растенія соотвѣтствующихъ». Цей капітальний підручник складався з чотирьох томів, п'яти частин, мав понад 1000 сторінок та 136 чудово виконаних малюнків. Видано його у Петербурзі у 1783-89 роках.

Перу *Н. Амбодика-Максимовича* належали ще такі капітальні праці: «Первоначальные основанія ботаники, руководствующіе къ познанію растеній, в двухъ частяхъ съ раскрашенными рисунками» (СПБ, 1796). Ця праця складалася з двох частин, мала 480+45 окремих та 8 ненумерованих сторінок. Та «Словарь ботаническій, содержащій наименованія растеній и ихъ частей. На нѣмецкомъ, латинскомъ и россійскомъ языкахъ» (СПБ, 1795).

У 1804 році цей словник, значно доповнений та перероблений, видано Академією наук удруге під назвою: «Novum dictionarium botanicum latino-germano-rossicum, juxte systema Corol Linnaei». У 1808 році вийшло третє видання цього словника.

Нестор Амбодик-Максимович був також видатний акушер-гінеколог, але про його праці з цієї ділянки медицини ми ще будемо згадувати пізніше.

Никон Карпинський був творцем першої у Російській імперії офіційної фармакопеї «Pharmacopea Rossica» (СПБ, 1778).[11]

З перекладених українцями чужоземних підручників слід назвати (1797) переклад фармакології *Елізена*,[12] який зробив М. Й. Парпура, праці *Шлерета* «Аптека или наука составлять разные лѣкарства» (переклад був виконаний відомим професором Московського університету *Хомою Барсук-Майсеевим* (Мойза, 1768-1811), книги *Жакеня* «Начальные основанія всеобщей и врачебной химіи», яку переклав у 1796 році відомий український діяч, лікар *Максим Йосипович Парпура* (1763-1828).

Крім згаданих вище українських учених медиків, які працювали в галузі фармакології на початку XIX століття в Москві та Петербурзі, слід згадати ще *Василя Є. Мироновича, Д. І. Левитського, Івана Леонтовича.*

---

[11] Докладно про Нестора Амбодика-Максимовича та Никона Карпинського див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. І. Мюнхен, 1970, стор. 11, 12, 47, 49, 66, 68, 74, 79, 110, 112, 113, 114, 138, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 152, 153, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 202, 203, 214, 217, 220, 224, 229, 244, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 261, 288, 293, 296, 66, 68, 71, 72, 80, 97, 100, 107, 110, 111, 112, 113, 115, 120, 121, 127, 140, 144, 147, 153, 160, 161, 179, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 229, 244, 249, 260, 262, 264.

[12] Елизенъ И. Г., «Фармакологія или описаніе лѣкарствъ для императорскихъ россійскихъ сухопутныхъ Войскъ». Москва, 1797.

Василь Ємельянович Миронович, родом з Полтави, здобув медичну освіту в Петербурзькій шпитальній школі, після чого був запрошений викладати «матерію медику» до Московської медико-хірургічної академії. (Була заснована у 1800 році, у 1808 році перетворена на Московський відділ Петербурзької медико-хірургічної академії). Фармакологію тоді викладали в так званій третій клясі Академії, при чому вивчення її було зорганізовано непогано, зокрема досить уваги приділялося практичним вправам.[13]

В. Є. Миронович видав у 1817 році одну з перших фармакологій під назвою «Общая практическая фармакологія Медико-Хирургической Академіи воспитанникамъ публично преподаваемая» (Москва, 1817).

У цьому підручнику *В. Є. Миронович* подав багато відомостей з історії лікознавства, багато приділив місця фармації і висловив низку передових на той час думок про потребу застосування наукових дослідів у фармакології. Між іншим у цьому посібнику було подано «Реестръ пріемовъ лѣкарствъ простыхъ и сложенныхъ», тобто дозування ліків.

Професор акушерства цієї Академії *Д. І. Левитський* переклав у 1814 році працю Й. П. Франка (Johann Peter Frank — 1745-1821) «Руководство къ токсикологіи или наука о ядахъ и средствахъ противъ оныхъ» та в 1813 році працю Христофа Гуфелянда (Christoph Wilhelm Hufeland 1762-1836) «Система практической врачебной науки».

Д. С. Вікул переклав у 1832 році відому працю *Я. Пленка* «Основанія фармаціи» (видана в 1836 році в Москві), при чому він додав до неї окремий розділ про алькальоїди і зробив низку доповнень і змін, пристосовуючи цю працю до потреб тогочасної фармакології.

Іван Леонтович переклав у 1802 році з латинської мови на російську «Фармакопею» *Никона Карпинського.*

Вище ми згадували, що основи фармакології та фармакологічної освіти в Росії заклали українські вчені.

Засновником спеціяльної фармацевтичної освіти в ній був також українець *Т. А. Сміловський.* У 1806 році керівництво Петербурзької медико-хірургічної академії доручило *Т. А. Сміловському* організувати при клініках Академії аптеку, в 1808 році його призначили професором катедри фармації на спеціяльному фармацевтичному відділі Академії.

---

[13] А. Прейсман, «Московская Медико-Хирургическая Академия (Исторический очерк)». Москва, 1961, стор. 79-80.

Тимофій Андрійович Сміловський народився в 1769 році в Україні, середню освіту отримав у Харківському колегіюмі, потім був учнем Петербурзького медико-хірургічного училища. У 1795 році отримав звання лікаря і був затверджений адьюнктом цього училища на катедрі хемії та ботаніки. У 1799 році отримав за низку наукових праць звання штаб-лікаря, а пізніше він був обраний адьюнкт-професором на катедрі ботаніки та хемії Петербурзької медико-хірургічної академії. У 1802 році його обрали професором «матерії медики», але він далі читав також лекції з ботаніки та хемії. Як вище зазначено, йому доручили також організацію спеціяльного фармацевтичного відділу Академії, першої вищої фармацевтичної школи в Росії. На цій посаді він працював до смерти. У 1802 році *Т. А. Сміловського,* як відомого вченого, обрали членом Російської Академії Наук та Вольного Экономического общества — на той час найбільшого наукового товариства Росії.

Т. А. Сміловський був не лише видатним педагогом, який дуже сумлінно виконував свої професорські обов'язки, але багато працював над вивченням фльори Росії, мінеральних вод і іншими ботанічними та фармакологічними проблемами. У 1800 році він переклав видатну працю К. Ліннея (Carl Linne, 1707-78) «Філософія ботаніки», а в 1808 році написав «Критическое разсмотрѣніе Линнеевой системы по царству растеній». У цій праці він писав: «Сколько приноровлено остроумное сіе знаменитого *Линнея* раздѣленіе растеній на классы и разряды къ легчайшому и удобнѣйшему изученію сего царства природы, видны въ немъ однакожъ затрудненія и отступленія, какъ часто и самого опытного ботаниста приводять въ замѣшательство».[14] Помер *Тимофій Сміловський* 20 жовтня 1815 року.

Фармацевтичний відділ Петербурзької медико-хірургічної академії, до речі, одна з перших державних вищих фармацевтичних шкіл в Европі, готував висококваліфікованих провізорів.

Спочатку курс навчання продовжувався п'ять років, з них чотири теоретичних, а один в аптеках. Пізніше цей курс скоротили до чотирьох років, а з 1835 року він тривав лише три роки, але після закінчення курсу треба було відбути трирічний практичний стаж в аптеці. Після закінчення курсу студенти мусіли складати державні іспити й отримували знання провізора.

Зрозуміло, що фармацевтивний відділ Петербурзької медико-хірургічної академії, який щороку випускав 5-10 осіб, не міг за-

[14] Цитую за «Очерки по истории русской батаники». Москва, 1947, стор. 16.

довольнити потреб Росії в фармацевтах. Тому врешті-решт у Російській імперії були встановлені такі ступені фармацевтів: аптекарські учні, аптекарські помічники, провізори та аптекарі. Крім того, були ще магістри фармації, особи з закінченою спеціяльною фармацевтичною освітою та захищеною в університетах дисертацією.

Аптекарські учні отримували освіту в аптеках впродовж трьох років. Після цього вони мусіли складати іспит на медичних факультетах університетів або в Петербурзькій медико-хірургічній академії і отримували звання аптекарського помічника. Аптекарські помічники після трирічної праці в аптеках могли вступати на дворічні курси провізорів при медичних факультетах університетів. Після закінчення таких курсів і складення державного іспиту вони отримували звання провізора. Звання магістра фармації було встановлено у 1845 році.

Першим магістром фармації був *Макарій Шишко,* він захистив 10 червня 1848 року дисертацію на тему «О бѣленѣ и ея составныхъ началахъ» на прилюдному засіданні медичного факультету Московського університету. Ця дисертація складалася з двох частин. Перша частина, яка мала назву «Про блекоту та її складові частини», містила фармакогностичний опис і характеристику хемічного складу різних сортів рослин та фармацевтичних препаратів, які з них можна виготувати, у другій частині дисертації, під назвою «Алькальоїд з блекоти гіосціямін», *М. Шишко* подав докладний опис цього алькальоїда.[15]

У своїй дисертації *М. Шишко* висловив низку цікавих думок, зокрема скритикував сучасні йому методи виготовлення лікувальних форм, поставив питання про раціоналізацію фармації, підкреслив потребу при виготуванні ліків звільняти рослини від балястних речовин, обстоював потребу методичного вивчення лікувальних засобів. Зокрема він писав у своїй дисертації: «Всякіе отрывочные факты, собранные безъ связи, безъ всякой методы, едва ли въ состояніи дать твердую основу наукѣ и указать ей вѣрный путь для дальнейшего развитія».[16]

У 1860 році дисертацію на ступінь магістра фармації на тему «Разсужденіе о приготовленіи фосфорноватистокислыхъ солей извести и натрія въ возможно чистомъ видѣ» захистив *Венантій Петрович Каленський,* який до того часу працював на Україні.

---

[15] Докладно про цю дисертацію див. И. Б. Зархин, «Очерки из истории отечественной фармации». Москва, 1956, стор. 85-93.

[16] «О бѣленѣ и ея составныхъ началахъ. Фармацевтическое разсужденіе, написанное для полученія степени магистра фармаціи Макаріемъ Шишко». Москва, 1848, стор. 54.

За час від 1845 року до кінця XIX століття в Росії захистили дисертації на ступінь магістра фармації біля 300 осіб, з них багато українців. Вони написали десятки цінних праць з фармації, фармакогнозії, лікознавства та фармацевтичної хемії.

На початку XIX століття, як ми вже згадували, були винайдені важливіші рослинні алькальоїди, як морфін, хінін, стрихнін, кофеїн, почали докладно вивчати дію різних ліків на організми тварин та людей.

У першій половині XIX століття фармакологія стала експериментальною наукою, базованою на тогочасних досягненнях фізіології та хемії.

За статутом 1804 року в Харківському університеті на відділі лікарських і медичних наук була катедра фармакології (як тоді називали матерії медики), фармації та історії медицини (так званої лікарської словесности), при хемічній лябораторії університету була фармацевтична лябораторія, в якій провадилися практичні вправи для студентів медиків.

У Київському університеті катедра матерії медики була заснована в 1844 році. Пізніше, наприкінці XIX століття, були вже окремі катедри або доцентури фармакології з рецептурою, фармакогнозії та фармації, медичної хемії, токсикології, історії медицини.

Одним з видатніших професорів хемії, фармакології та фармації Харківського університету був *Фердінанд Гізе* (1781-1821).

Ф. Гізе походив з Німеччини, за освітою був фармацевтом і на своїй батьківщині (Пруссії) працював у лябораторії фармацевтичного заводу. У 1803 році його запросили на посаду адьюнкт-професора на катедру хемії Харківського університету. Його сучасники вважали його надзвичайно працездатним і видатним ученим. Дійсно, він написав низку наукових праць з хемії та фармації, запропонував свою власну методу добування кристалічного хініну, його праці з фармації друкувалися в багатьох хемічних та фармацевтичних часописах.

Найвидатнішою працею *Ф. Гізе* слід вважати його підручник загальної хемії в п'яти томах. Цей підручник отримав широке визнання не лише в Україні та Росії, але і в низці країн Европи. Цю капітальну працю переклав на російську мову професор фізики та декан Харківського університету *Василь Сергійович Комлишинський. В. С. Комлишинський* не лише переклав цей підручник, але зробив до нього низку додатків.

Видатним професором на катедрі materia medica Харківського університету був *Є. С. Гордієнко* (1812-97). Він організував фармакологічну лябораторію. Пізніше домігся заснування окре-

мої катедри фармакології, свої лекції супроводив демонстраціями. Він перший вивчав мінеральні води та багна Слав'янського курорту.

У Київському університеті основи експериментальної фармакології заклав *В. І. Дибковсъкий.*

Володимир Іванович Дибковсъкий (1836-70) був одним з видатніших фармакологів та токсикологів України XIX століття. У 1858 році він закінчив медичний факультет Київського університету, у 1861 захистив дисертацію на ступінь доктора медицини на тему: «Физиологіческіе изслѣдованія ядовъ, специфически дѣйствующихъ на сердце». У 1864-67 роках *В. І. Дибковсъкий* працював у лабораторії К. Людвіґа (Carl Ludwig — 1816-95) у Німеччині. У 1867 році його призначили прозектором катедри фізіології Київського університету, а в 1868 обрали професором фармакології цього університету.

В. І. Дибковсъкий був талановитим педагогом, свої лекції він постійно супроводив демонстраціями дії ліків на живий організм.

Крім низки наукових праць, як то про рефлекси з чутливих нервів на судинні нерви оболонки мозку, до теорії гострого отруєння фосфором (1863-65), досліди для визначення кількости кисню, слабо пов'язаного з гемоґльобіном (1866), та інші, він написав великий підручник з фармакології, який видали після його смерти *В. А. Бец, П. І. Перемежко* та *Н. А. Хржонщевсъкий:* «Лекціи фармакологіи» (Київ, 1871).

Цей підручник був перевиданий чотири рази і користувався великою популярністю серед студентів і лікарів.[17]

З 1898 до 1908 року катедрою фармакології керував *Ю. П. Лауденбах,* який виконав декілька праць з фармакології серцевосудинної системи та з гематології. Професором катедри фармакології був також професор Є. Г. Ґейбель (1838-1917).

В Одесі фармакологічну школу заснував *Д. М. Лавров,* у Харкові основи експериментальної фармакології поклали *С. А. Попов* і *Я. Я. Постоєв.*

У Львівському університеті катедра фармакології була заснована в 1896 році. Першим професором цієї катедри був *В. Соберансъкий.* З 1904 року її очолював учень *І. Павлова Л. Б. Попельсъкий.*

Багато працювали над питаннями експериментальної фармакології та токсикології українські фізіологи, біологи, патологи та

[17] Докладніші біографії В. І. Дибковського див. «Владимиръ Ивановичъ Дыбковскій». «Медицинскій вѣстникъ». 1870, ч. 33, стор. 272; М. Л. Тараховский, «Профессор В. И. Дыбковский». «Фармакология и токсикология», том 16, ч. 4, 1953, стор. 58.

біохеміки: *В. О. Підвисоцький, В. Високович, В. Я. Данилевський, О. Я. Данилевський, Л. О. Тарасевич, А. І. Ходнєв, І. М. Сєченов, В. С. Гулевич, В. Ф. Кістяківський, О. П. Вальтер, Н. А. Хржонщевський, І. П. Щелков, В. Ю. Чаговецъ, А. В. Репрєв* та інші.

Працювали над проблемами фармакології також українські клініцисти: *В. П. Образцов, М. Д. Стражеско.*

Окремим, дуже цікавим розділом історії фармакології та фармакогнозії в Україні в XIX столітті є вивчення низкою українських вчених лікувальних рослин України.

Ми вже згадували, що ще в XVIII столітті низка українських вчених присвячувала багато уваги вивченню лікарських рослин та їх дії на організм.

У XIX столітті вивченням лікарських рослин України займалися не лише ботаніки, медики та фармацевти, але й етнографи та просто аматори.

Одна з перших відомих нам праць про лікарські рослини Полтавщини була написана *Н. Арендаренком.*[18]

У 1853 році *Ф. М. Августинович* описав 110 видів лікарських рослин з відомостями про їх географічне поширення на Полтавщині, про умови їх збирання, сушіння, їх властивості та застосування.[19] *Е. Ліндеман* зробив перелік господарсько цінних рослин Херсонщини, серед яких згадав 135 видів лікарських рослин (*Линдеман Е.*, «Список употребительнѣйшихъ растеній херсонской флоры». Одеса, 1872).

У 1887 році вийшла праця *К. С. Гординського* «Замѣтки объ употребленіи въ народномъ быту нѣкоторыхъ народныхъ и разводимыхъ растеній украинской флоры» (Харків, 1887), у якій він, на підставі біля сорокарічних досліджень, подав відомості про 610 видів рослин української фльори, у тому числі про низку лікарських рослин.

І. Я. Аніфієв у 1889 році видав у Катеринославі книгу «Растительность Екатеринослава въ концѣ первого столѣтія его существованія».

В. Білявський у своїй праці «Дикорастущіе и культурные врачебные и техническіе растенія Лубенского уѣзда», що він її вмістив у часописі «Плодоводство» (ч. 4, 1893), подав низку цікавих відомостей про лікарські рослини.

Відомості про лікарські рослини вмістив у своїй праці «Сборникъ свѣденій о Полтавской губерніи» *А. В. Богданович* (1877).

---

[18] Н. Арендаренко, «Записки о Полтавской губерніи». 1848.

[19] Августинович Ф., «О дикорастущихъ врачебныхъ растеніяхъ Полтавской губерніи». 1853.

О. В. Петровська та *Е. Н. Залісова* видали у 1898-1901 роках «Словарь-травникъ и цвѣтникъ» у двох томах. *Ф. Лоевськый* видав у Москві у 1870 році «Полный настоящій простонародный лѣчебникъ», у якому писав про лікарські рослини.

З цих дослідників особливої уваги заслуговує *Михайло Андрієвич Носаль,* мешканець Рівенщини за фахом кооператор, який упродовж понад 40 років збирав і вивчав лікувальні народні засоби рослинного походження. Дію низки з них він спостерігав при різних хворобах особисто, інші посилав для перевірки до Харківського медичного товариства. У 1968 році його праця з доповненням його сина *Івана Михайловича Носаля,* за редакцією видатного українського вченого медика, дійсного члена Академії наук УССР *В. Г. Дроботъка,* була видана в Києві під назвою «Лекарственные растения и способы их применения в народе». Як зазначає *В. Г. Дроботъко* в передмові: «Книга *М. А.* и *И. М. Носаля* выгодно отличается от прежних изданных в прошлом народных „лечебников", „травников" и пр. тем, что в ней даны точные названия растений и подробно указаны способы применения их в народной медицине».

На Україні в XIX столітті виходило декілька часописів, у яких міщено праці з фармакології, фармації та фармакогнозії, це були: «Современная медицина», що виходила у Києві з 1860 до 1876 року, «Вѣстникъ медицины», виходив у Харкові в 1896-97 роках, «Журналъ медицины и гигіены», виходив у Харкові в 1894 році, «Земскій врачъ», який видавали в 1888-94 роках у Чернігові, «Медицинскій вѣстникъ», один з перших часописів, що видавався в Україні у 1862-1886 роках у Теодосії, «Южно-Русская медицинская газета», що виходила в Одесі в 1892-97 роках.

На фармакологічні теми іноді міщено статті також у так званих губерніяльних врачебных хроніках.[20]

Українські вчені медики містили свої праці на фармакологічні та фармацевтичні теми також у медичних часописах, які видавали в Росії у XIX столітті: «Дрогистъ», «Журналъ для нормальной и патологической гистологіи, фармакологіи и клинической медицины», «Фармацевтъ», «Фармацевтическій журналъ», «Фармацевтическій вѣстникъ», «Эстафетъ», «Военно-медицинскій журналъ», «Журналъ медицинской химіи и фармаціи», «Русская медицина», «Врачебные вѣдомости», «Русскій архивъ патологіи, клинической медицины и бактеріологіи» та інші.

[20] Див. Василь Плющ, «Медична преса в Україні. Матеріяли до історії укрїнської медицини», том І. Нью-Йорк-Мюнхен, 1975, стор. 161-190.

ЛІТЕРАТУРА

Нижче подаємо лише головніші праці, використані автором для складення цього нарису, не зазначені в тексті.

Повний спис джерел з списком праць з фармації та фармакології українських учених до XIX століття вміщений у першому томі «Нарисів з історії української медичної науки та освіти» (стор. 237-310).

Повний спис джерел з історії української медицини, що ними користувався автор, вміщений у праці: В. Плющ «Основні джерела та бібліографія з історії медицини в Україні» (Див. третій том цих нарисів).

1. Алексенко И. П., «Очерки китайской медицины». Київ, 1959.
2. Богоявленский Н. А., «Древнерусское врачевание в XI-XVII в.» Москва, 1960.
3. Бородулин Ф. Р., «Лекции по истории медицины». Москва, 1955.
4. Варлихъ В. К., «Русскіе лѣкарственные растенія». СПБ, 1901.
5. Васильев Г. Ґ., Григораш Ф. Ф., «Очерки истории медицины и здравоохранения Латвии». Москва, 1964.
6. Верхратський С. А., «Історія медицини». Київ, 1964.
7. Гезер Г., «Основы исторіи медицины». Казань, 1890.
8. Геродот, «Исторія», т. 1-2. Москва, 1885-86.
9. Гиппократ, «Избранные книги». Москва, 1936.
10. Громбах С. М. «Русская медицинская литература в 18 в.». Москва, 1953.
11. Груздев В. Ф., «Русские рукописные лечебники». Ленінград, 1956.
12. «Досягнення охорони здоров'я в УРСР». За редакцією П. Л. Шупика, В. Д. Братуся, К. Ф. Дупленка. Київ, 1958.
13. Думка М. С., «Медицина скіфів». Київ, 1960.
14. И. Б. Зархин, «Из истории отечественной фармации». Москва, 1956.
15. Заблудовский П. Е., «История отечественной медицины». Москва, 1960.
16. Змѣевъ Л. Ф., «Былое врачебной Россіи». СПБ, 1890.
17. Змѣевъ Л. Ф., «Русскіе врачи-писатели». СПБ, 1886-92.
18. Змѣевъ Л. Ф., «Чтеніе по врачебной исторіи Россіи». СПБ, 1896.
19. В. П. Зубов, «Историография естественных наук в России». Москва, 1956.
20. Иконниковъ В. В., «Біографическій словарь профессоровъ и преподавателей университета св. Владиміра». Київ, 1884.
21. «История медицины». За ред. Б. Д. Петрова. Москва, 1954.
22. «Исторія императорской военно-медицинской академіи за 100 лѣтъ». СПБ, 1908.
23. «Історія Київського університету». Київ, 1959.
24. «История Московского университета». Москва, 1955.
25. «К истории медицины на Украине». Сборник статей на материалах западных областей УССР. Львів, 1961.
26. Кавецкий Р. Е. и Балицкий К. П., «У истоков отечественной медицины». Київ, 1954.
27. Коштоянц Х. С., «Очерки по истории физиологии в России». Ленінград, 1946.
28. Лахтин М. Ю., «Этюды по исторіи медицины». Москва, 1902.

29. Левенштейн И. И., «История фармации и организация фармацевтического дела». Москва-Ленинград, 1939.
30. «Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. За редакцією К. Ф. Дупленка. Київ, 1957.
31. «Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существованія (1805-1905)». Харків, 1905-1906.
32. Мейер-Штейнег Т. и Зудгоф К., «История медицины». Москва, 1925.
33. Менье Л., «История медицины». Ленінград-Москва, 1926.
34. Мультановский М. П., «История медицины». Москва, 1961.
35. Новомберскій Н., «Матеріалы по исторіи медицины в Россіи», том 1-5. СПБ-Томскъ, 1905-1910.
36. Оганесян Л. А., «История медицины». Москва, 1946-47.
37. «Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине». За редакцією Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. Дупленка, Київ, 1954.
38. Палкин Б. Н., «Русские госпитальные школы 18 века и их воспитанники». Москва, 1959.
39. Российский Д. М., «История отечественной медицины и здравоохранения. Библиография». Москва, 1956.
40. Райнов Т. И., «Наука России в XI-XVII в.» Москва, 1940.
41. «Харьковский Государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет». Харків, 1955.
42. Цзинь-Синь-Гжун, «Китайская народная медицина». Москва, 1959.
43. Чистовичъ Я. А., «Исторія медицинскихъ школъ въ Россіи». СПБ, 1883.
44. Шангелия М. С., «История медицины Грузии».
45. Шапиро И. Я., «Из истории медицинского образования в западных областях Украины и Буковины. Львів, 1957.
46. Шапиро И. Я., «Очерки по истории Львовского медицинского института». Львів, 1951.
47. Штутман Ц. М., «Очерки по истории биохимии на Украине». Київ, 1954.
48. Эфендиев И. К., «История медицины в Азербайджане». Баку, 1964.

There was much research done in the 18th century in the field of pharmacology and chemistry. Scientific papers and dissertations were published by such people as: P. Pohoretsky, D. Ponyrko, O. Maslovsky, Y. Bilopolsky, D. Volchanecky, Terechovsky, M. Trochmovsky, H. Sobolevsky and D. Pyschekov.

Notable contributors to this field were Nykon Karpynsky and Nestor Ambodyk-Maksymovych. The latter published a handbook in four volumes which gives detailed accounts of the effects and uses of medical herbs. This was published in Petersburg between 1783 and 1789. He further published a dictionary of botany in 1795: this work detailed the names of plants in the Latin, German and Russian languages. Nykon Karpynsky also printed the first pharmacological index, "Pharmacopea Rossica", in the Russian empire in 1778.

M. Parpura and H. Barsuk-Moyseyev translated the pharmacological works of Elizen and Jaquen into Ukrainian. Furthermore, V. Myronovych, D. Vikul and I. Leontovych, published works in the field of pharmacology. T. Smilovsky was a notable professor of pharmacology at the Petersburg academy of physicians and surgeons. This academy was instituted, in 1845. The first to receive the degree of Master of Pharmacy were M. Shyshko and V. Kalensky.

At the University of Kharkiv, meanwhile, notable professors of pharmacology were F. Hize (1781—1821) and later Y. Hordienko (1812—97), S. Popov and Y. Postoyev.

Notable scientists in the field of pharmacology at the University of Kiev were: V. Dyblovsky (1836—70), A. Laudenbach, M. Hoybell (1838—1917). At the University of Odessa: D. Lavrov and at the University of Lviv: V. Soberansky (1896) and L. Popelsky (1904).

The following is a list of people who taught about medicinal herbs growing in Ukraine: N. Arendarenko, P. Auhustynovych, E. Lindeman, K. Hordynsky, I. Aninifiev, V. Biliansky, A. Bohdanovych, O. Petrovska and E. Zalisova. There were many articles published in medical journals at that time dealing with herbs, plants and pharmacology.

From the diaries "Collections of Svyatoslav" from the 10th and 11th centuries, it was evident that many herbs such as mint, poppy, camomile, baldrian etc, were used in treating diseases. Most were cultivated by Monks. Physicians P. Siryanin and I. Smear (1053—1125) used herbs as medicine and they also made salbes as did Queen Epraksiy Zoya (1108—1172). The first apothecary, opened in Lviv in the 14th century, belonged to Clement.

The first work on pharmacy was entitled "Grasses". "Zeleyniki-Greens", "Vetrogrades", a popular book "A Survey of Vetrograde" — (Prohladny Vertograd) were published in 1672.

РОЗВИТОК ГІГІЄНИ, САНІТАРІЇ ТА САНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Початки особистої та громадської гігієни в Україні існували ще в давні часи. В Україні-Русі людність дбала про гігієну тіла, одягу, харчування, поселень та житла.

У найдавніших пам'ятках української письменности «Ізборниках Святослава» 1073 та 1076 років маємо досить багато приписів щодо особистої та громадської гігієни харчування та житла. Багато місця приділялося в них дієтетиці, згадувалося про потребу ізоляції хворих тощо.[1]

Зустрічаємо немало різних гігієнічних приписів у староукраїнських літописах, «Руській Правді», медико-біологічних, як «Фізіолог», «Шестоднев», в апокрифах, збірниках, як «Пчоли», «Амартол», «Маргаріт», «Толковая Палея», «Альберт Великий» та інші.[2]

Українські поселення вже за тих часів будувалися на «красному місці», поблизу «живої», тобто доброякісної води, хати білилися крейдою, вікна спрямовували так, щоб в «окончини» попадало багато світла (див., наприклад, апокриф про Фому з XI століття), біля хат садили овочеві дерева, багато квітів, вулиці були досить широкі, шляхи обсаджували деревами.

Археологічні розкопи довели, що в Україні ще за дуже давніх часів були водотяги, хідники, лазні та інші досить досконалі устаткування гігієнічного характеру. Наприклад, водотяг був у Києво-Печерській Лаврі.[3]

Простий люд носив у ті часи білі полотняні сорочки та нерідко білі полотняні штани. Білизну прали дуже часто, і то у про-

---

[1] «Изборникъ Святослава» (1073). З передмовою Карпова. СПБ, 1880; «Изборникъ 1876 года». Видання «Наука» (АН СССР), Москва, 1965.

[2] Див., наприклад: «Полное собраніе русскихъ лѣтописей въ 24-хъ томахъ». СПБ-Петроград, 1841-1921.

«Древняя Русская „Пчела" по пергаментному списку». Видання В. Семенова. СПБ, 1893.

Докладний спис цих творів див. у Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. I, 1970, Мюнхен, стор. 238, 239.

[3] Про це досить докладно написано в археологічних працях Петра Курінного, Ярослава Пастернака та інших авторів, а особливо багато матеріялу вміщено у повідомленнях про розкопи в Україні в останні десятиріччя.

точній воді, а сушили на сонці (отже, власне застосовували добру дезинфекцію її), миття рук взагалі, а зокрема перед їжею, було обов'язковим звичаєм, навіть у найбідніших родинах були в хатах «рукомиї», влітку часто ходили купатися у річці, а взимку до лазні, волосся на голові голили, залишаючи лише знану українську чуприну (чуб). Різні настільні та хатні паразити розглядали тоді як неприпустиму неохайність.[4]

Першим українським науковим твором із галузі гігієни слід вважати частину трактату княгині Євпраксії-Зої (1108-1172), дружини візантійського імператора *Іоанна Комнена,* «Мазі».

Значна частина цього трактату була присвячена саме питанням загальної гігієни, гігієни жінки та дитини, гігієни харчування та статевої гігієни. Можна дивуватися, як ця геніяльна українська жінка, вчений медик у ті далекі від нас часи зібрала найцінніші гігієнічні знання, які частково актуальні й сьогодні.[5]

Багато різних гігієнічних порад було вміщено у різних українських та перекладних медико-біологічних та загальних творах пізнішого часу, що досить широко були відомі в Україні-Русі, як то: «Арістотелеві врата», «Галінова на Іппократа», «Києво-Печерський Патерик» та в різних «травниках», «вертоградах», «зельниках».[6]

Починаючи з XVI століття застосовували карантини, ізоляцію хворих. У XVII столітті з'явилися в Україні перші законодавчі акти щодо боротьби з інфекційними хворобами та запроваджено урядово низку санітарних заходів.

Наукове опрацьовування різних гігієнічних та санітарних проблем українськими вченими почалося досить рано.

Одним з перших видатних творів з гігієни слід вважати дисертацію на ступінь доктора медицини, яку написав *Іван Даниловсъкий* в 1784 році. Він захистив її в Ґеттінґені під назвою «De magistratu medico felicissimo» («Про найкращу медичну управу»). Цей науковий твір нашого земляка вважали тоді на Заході одною з найкращих праць на тему народного здоров'я.

Відомий гігієніст того часу Йоганн Петер Франк (Johann Peter Frank, 1745-1821) передрукував її повністю у своєму виданні

---

[4] Згадані вже вище джерела під 1, 2 точками, також Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. І. Мюнхен, 1970, стор. 13-34.

[5] Докладніше про Євпраксію-Зою див. згадану вище працю автора: «Нариси», стор. 13-18, література про Євпраксію-Зою вміщена в цій праці на стор. 237.

[6] Докладний спис цих творів див. у згаданій вище праці автора: «Нариси», стор. 13-35, 238-242.

«Delecta opuscula». На цю дисертацію було написано дев'ять прихильних рецензій у різних німецьких часописах.[7]

Дисертацію цю слід вважати також першою працею українського вченого з соціяльної гігієни.

Питаннями соціяльної гігієни та охорони здоров'я цікавилися не лише Іван Данилевський. Наприкінці XVIII та на початку XIX століття українські лікарі *Степан Андрієвський, Григорій Базилевич, Михайло Багрянський, Денис Волчанецький, Ф. Іваницький, Петро Малахів, М. Петровський, Петро Симонтовський, Г. Сидорицький, С. Ф. Хотовицький, Ф. Чернецький, Опанас Шафонський* та низка інших склали докладні медико-фізичні описи низки міст та губерній Російської імперії, які й досьогодні є класичними зразками санітарно-гігієнічних описів.[8] Більшість цих описів, на жаль, не були надруковані, але медико-топографічні спостереження в Чернігівській губернії *Степана Андрієвського* були видані у 1783 році, а праця *Опанаса Шафонського,* написана в 1787 році, була видана в Києві в 1851 році.

До речі, цю працю «Черниговского намѣстничества топографическое описаніѣ съ краткимъ историческимъ описаніемъ Малыя Россіи, из частей коей оное намѣстничество составлено» вважають першою українською енциклопедією, яка подала докладні відості з історії, географії, побуту народу, дані про санітарний стан, захворюваність та інші гігієнічні дати.

Видатний український вчений *Нестор Амбодик-Максимович* у своїй славнозвісній праці «Искусство повиванія, или наука о бабичьемъ дѣлѣ», виданій у шести частинах у 1784-86 роках у Петербурзі, не лише вперше в Російській імперії поклав основи наукового акушерства, але також докладно зупинявся на питаннях гігієни жінки та дитини. У третій частині цієї праці *Нестор Амбодик-Максимович* списав хвороби, які спостерігаються у вагітних, і подав поради, як запобігати цим хворобам, у четвертій частині такі ж поради подано для жінок після пологів, а в п'ятій частині подано «Краткое объясненіе всего того, что взглядомъ малолѣтнихъ дѣтей, касательно ихъ природныхъ свойствъ, воспитанія, попѣченія и воспитающихъ дѣтей, вѣдать и дѣлать отроческого возраста воспитающихъ дѣтей, вѣдать и дѣлать

---

[7] Докладніше про Івана Данилевського див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. І. Мюнхен, 1970, стор. 71, 73, 157, 158 та 245.

[8] Докладніше про ці описи див. вищезгадану працю автора, стор 137 та наступні, 261-272 та інші.

нужно...», тобто, інакше кажучи, Нестор Амбодик-Максимович подав у цьому розділі докладну гігієну дитини.

Про гігієнічні праці українських учених *Касіяна Ягельського, Опанаса Шафонського, Данила Самойловича, Степана Венечанського, Михайла Гамалії* та *Єфрема Мухіна* ми вже писали в інших розділах цієї праці і будемо ще далі згадувати.

Багато на гігієнічні теми писав *Петро Богданович* у часописі, який він видавав у Петербурзі, «Новый Санктъ-Петербургскій Вѣстникъ».

Степан Андрієвський, Никон Карпинський, Григорій Базилевич та інші українські медики багато працювали над питаннями організації охорони здоров'я, як то про найкращу організацію лікарень, про влаштування лікарських управ тощо.

Степан Андрієвський написав і видав «Уставъ портовыхъ и пограничныхъ карантиновъ со штатами» (СПБ, 1800).

Як видно зі згаданого вище, праці українських лікарів XVIII та початку XIX століття були присвячені переважно питанням загальної та соціяльної гігієни й організації охорони здоров'я або, як тоді говорили, «медичної поліції».

З початку XIX століття почався розвиток наукової гігієни. У зв'язку з розвитком природознавства в цілому та експериментальної медицини в гігієну було впроваджено експериментальні фізико-хемічні та мікробіологічні методи дослідження, широко стали застосовувати статистичну методу.

Довший час гігієну в Росії, потім і в Україні, викладали на катедрах медичної поліції чи лікарознавства, так, наприклад, за університетським статутом 1835 року серед десяти катедр медичних факультетів була зазначена катедра державного лікарознавства, на якій викладали медичну поліцію, судову медицину, гігієну, дієтетику та епізоотичні хвороби.

Першим керівником такої катедри в Київському університеті був професор *І. Ф. Леонов*, у червні 1847 року на посаду адьюнкта цієї катедри для читання гігієни був призначений *Х. Я. Гюббенет*.

Пізніше в Києві гігієну викладали *А. І. Слободзинський, Ф. Мерінг* та інші.

Дозвіл на створення самостійної катедри гігієни, медичної поліції, медичної географії та статистики при Київському університеті було одержано в 1865 році, але за браком коштів її відкрили лише в 1871 році. Треба відзначити, що катедра гігієни в Київському університеті була одною з перших університетських гі-

гієнічних катедр в Європі. Так, наприклад, у Німеччині катедра гігієни Берлінського університету була заснована лише в 1855 році, у Росії перша катедра гігієни була заснована при Петербурзькій медико-хірургічній академії в 1871 році. Офіційно катедри гігієни в Росії були внесені до списку самостійних катедр у 1885 році.

Першим професором, керівником катедри гігієни був *В. А. Субботін,* який зробив великий внесок в українську гігієну, зокрема в розвиток експериментальної гігієни в Україні. Він не лише реорганізував систему викладання гігієни, ввів обов'язкові лабораторні зайняття для студентів, але поклав початок експериментально-науковому опрацьовуванню гігієнічних проблем.

Віктор Андрієвич Субботін (1848-98) народився в м. Прилуках в Україні у родині урядовця. У 1867 році він закінчив медичний факультет Київського університету. У 1869 році захистив дисертацію на ступінь доктора медицини на тему: «Матеріалы по физиологіи жировой ткани». Деякий час він працював за кордоном у славетних фізіологів та гігієністів *Макса Петтенкофера* (Max von Pettenkofer, 1818-1901) та Карла Фойта (Karl Voit, 1831-1908).

З 1871 до 1872 року *В. А. Субботін* був викладачем, а з 1872 року професором катедри гігієни Київського університету. Під час праці в Києві він брав активну участь у боротьбі з епідеміями холери та тифів, активно працював у Товаристві київських лікарів, де часто читав доповіді на різні гігієнічні теми, брав участь в організації популярних лекцій, був організатором Російського товариства охорони здоров'я, як також співробітником низки медичних часописів того часу.

Наукові праці *В. А. Субботіна* були присвячені різним питанням фізіології, гінієни харчування, комунальній та промисловій гігієні, епідеміології та організації лікарняної справи.

На особливу увагу заслуговують його праці про ролю алькоголю в організмі вищих тварин. Це була перша спроба докладного кількісного визначення алькоголю, що виводиться з організму дихальними шляхами. Цікаві його праці з комунальної гігієни та гігієни харчування.

В. А. Субботін був автором підручників з гігієни, які довгі роки користувалися популярністю серед лікарів та студентів.

У 1892 році катедру гігієни очолив проф. *В. Д. Орлов,* який працював переважно над питаннями комунальної гігієни та гігієни харчування. *В. Д. Орлов* також, як і *В. А. Субботін,* брав активну участь у поліпшенні санітарного стану м. Києва, він написав посібник для практичних вправ з гігієни.

Видатним українським гігієністом, громадським та національно-державним діячем був *О. В. Корчак-Чепурківський.*

Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський (1857-1947) народився в м. Костянтинограді на Полтавщині у родині дяка. Після закінчення повітової школи та духовної семінарії він вчився у 1877-83 роках на медичному факультеті Харківського університету.

З 1884 до 1899 року *О. В. Корчак-Чепурківський* працював санітарним лікарем у Полтавському, Херсонському та Басарабському земствах, а з 1899 року санітарним лікарем, а потім керівником санітарного відділу Київської міської управи, з якої був у 1907 році звільнений за «політичну неблагонадійність».

З травня 1903 до 1918 року він одночасно читав курс епідеміології та медичної статистики при катедрі гігієни Київського університету.

Після лютневої революції *О. В. Корчак-Чепурківський* був членом Української Центральної Ради, міністром охорони здоров'я Української Народної Республіки, у 1927-34 роках членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

Після заснування першого українського університету в Києві в 1918 році *О. В. Корчак-Чепурківського* призначено деканом медичного факультету та керівником катедри гігієни цього університету. З 1921 року він посідав катедру гігієни в Київському медичному інституті.

У березні 1921 року він, один з перших медиків-українців, був обраний дійсним членом Всеукраїнської Академії Наук (АН УРСР), а з 1928 до 1934 року був неодмінним її секретарем.

Наукову працю розпочав *О. В. Корчак-Чепурківський* ще коли був санітарним лікарем. У 1889-90 роках він провів докладне санітарне дослідження Херсонського повіту і видав звіт про цю працю, у 1891 році він опублікував працю про дифтерит у Херсонському повіті, у 1893 році матеріяли до історії медицини в Басарабській губернії, у 1898 році матеріяли про вивчення епідемій дифтерії в Росії.

У 1896 році він виголосив доповідь на 6 Пироговському з'їзді, секретарем якого він був обраний, про придатність метричних відомостей про смертність для вивчення епідемій сільської людности. Цікаві також його праці цього періоду про організацію охорони здоров'я, про спрощення медичної звітности земських лікарів тощо.

У Києві він написав декілька праць про смертність людности Києва, проєкти обов'язкових постанов про санітарний благоустрій, програму курсу соціяльної гігієни та ін.

Найбільшою заслугою *О. В. Корчак-Чепурківського* перед українською наукою було складення номенклятури хвороб: «Номенклятура хвороб. Латинсько-українські назви хвороб та російський показчик до них» (Київ, 1927).[9]

Викладання гігієни на Медичному факультеті Харківського університету спочатку провадилося на різних катедрах у вигляді окремих курсів медичної поліції, дієтетики тощо. Так, наприклад, курс дієтетики читали *А. Я. Калькау, С. Г. Шумлянський*, курс медичної поліції — *Л. О. Ванотті, І. О. Книгін, А. С. Венедиктів.*

Про викладання гігієни вперше згадується після запровадження нового статуту університету в 1837-38 навчальному році. Курс гігієни з дієтетикою тоді був у Харківському університеті при катедрі судової медицини, і читав його проф. *Р. Х. Добєлов*, після нього цей курс викладав адьюнкт *І. А. Свиридов*, а потім *А. В. Лінк.*

З 1854 року курс медичної поліції з гігієною та дієтетикою читав адьюнкт катедри судової медицини *А. С. Пітра*, потім *К. А. Хржонщевський* і нарешті знову *А. С. Пітра* (до 1872).

У 1872 році на катедру гігієни запрошено проф. *А. І. Якобія*, який був спочатку зарахований екстраординарним професором катедри загальної терапії та лікарської діягностики, але відразу почав організувати катедру гігієни, яка офіційно була відкрита 1 лютого 1873 року.

Проф. *А. І. Якобій* був всебічно освіченою людиною і видатним гігієністом. *Д. І. Багалій* та *І. П. Скворцов* так оцінювали його діяльність у Харкові: «Проф. Якобій став у Харкові піонером нового, сучасного напрямку як у ділянці викладання гігієни, так і застосування її в життя; замість колишньої особистої і при тому суто теоретичної науки він зробив її суспільною й експериментальною».[10]

Аркадій Іванович Якобій (1827-1907) народився в м. Казані, отримав домашню освіту, на весні 1843 року склав іспит при першій Казанській гімназії і вступив на фізико-математичний факультет Казанського університету, який закінчив у 1847 році.

У 1847-57 роках він працював на різних посадах у відомстві

---

[9] Спеціяльну монографію про О. В. Корчак-Чепурківського написав його учень С. С. Каган: «Видатний санітарний діяч України — академік АН УРСР О. В. Корчак-Чепурківський». Київ, 1965.

[10] М. Л. Кошкін, «Аркадій Іванович Якобій — видатний вітчизняний гігієніст». Київ, 1965, стор. 25.

міністерства юстиції й одночасно вчився у Петербурзькій медико-хірургічній академії.

Деякий час *А. І. Якобій* студіював медицину за кордоном і в 1860 році захистив у Вюрцбурзькому університеті дисертацію на ступінь доктора медицини на тему «De ammoniaco caustico in usum Chirurgiae». Другий ступінь доктора медицини він отримав у Росії в 1863 рочі за працю «Про подразнення хемічними речовинами чутливих нервових ниток жаби».

У 1864 році *А. І. Якобія* обрали доцентом катедри судової медицини Казанського університету, у 1866 році він став професором цієї катедри, потім перебував знову в закордонному відрядженні.

У 1872 році, як ми вже зазначали, його обрали професором Харківського університету, де він працював до 1 липня 1885 року.

Деякий час він знову працював у Казані, на посаді професора гігієни, був у наукових відрядженнях та експедиціях, вивчав побут, стан здоров'я та медичної обслуги національних меншин Північної Росії та Північного Кавказу.

Проф. *А. І. Якобій* був видатним педагогом і організатором. Він запровадив обов'язкові практичні вправи для студентів, які провадив сам спочатку 2, а потім 6 годин на тиждень, при чому програма цих вправ була досить широка, під час їх досліджували повітря, воду, харчові продукти тощо. Під час практичних вправ обстежували також нічліжні притулки, їдальні тощо.

У лабораторії катедри провадилася велика наукова праця: роботи по вивченню води, якости хліба, особливостей клімату тощо.

Зберігся курс гігієни, написаний *А. І. Якобієм* і виданий літографічним засобом, який мав назву: «Курс суспільної гігієни».

У цьому підручнику були розділи про історію розвитку санітарних закладів, про житло, харчування, водопостачання, вентиляцію, дезинфекцію, шкільну гігієну, голодування, проституцію, про клімат, ґрунти тощо.

Наукова праця *А. І. Якобія* була багатогранна. Ми вже зазначали, що він написав дві дисертації, за кордоном, у лабораторії Еміля Дюбуа-Раймонда (Emil Du Bois-Reymond — 1818-96), він працював над низкою фізіологічних проблем, у лабораторії І. М. Сеченова виконав цікаву працю: «Дослідження фізіологічних явищ смерти тварин при охолодженні».

А. І. Якобій опублікував працю: «Спектральний дослід пиґментів», у 1871 році — «Про зміни крови», у 1879 — «Про чумну ветлянтську епідемію».

Ціла низка праць *А. І. Якобія* була присвячена вивченню епідемій чуми, дифтерії, сифілісу. Дуже цікава його робота під

назвою «Угасаніе инородческихъ племен Сѣвера» (СПБ, 1893), у якій він, на підставі докладного вивчення побуту тих національних меншин, констатував їх ґеноцид.[11]

Після *А. І. Якобія* катедру гігієни в Харківському університеті отримав не менш видатний гігієніст *І. П. Скворцов.*

Іринарх Поліхронійович Скворцов (1847-1921) народився в Самарській губерні у родині священика, у 1871 році закінчив медичний факультет Казанського університету і був залишений при університеті для підготови до професури, з 1875 року був доцентом Казанського, а з 1882 до 1885 року — Варшавського університету.

У 1885 році І. П. Скворцов був обраний професором катедри гігієни Харківського університету, де працював до 1906 року.

З 1906 року працював у Києві.

І. П. Скворцов був автором 150 наукових праць з гігієни, санітарії, медицини та природознавства. Найцікавішою його працею є «Основы гигіологіи и гигіены». Москва, 1900, у якій він виклав цілком оригінальну теорію гігієни, як науки, що щільно пов'язана з засадничими фізико-хемічними та біологічними процесами природи в цілому.

У цьому підручнику так само, як у низці інших праць, він дав свою власну, так звану динамічну теорію суті життя як цілости людини та середовища. Він визначав гігіологію як біологію живої тварини, як науку про здоров'я (як він писав: «природні умови існування здорового організму») у протилежність до патології («науки про існування хворого організму»).

Гігієна, на його думку, вивчає життя в штучних умовах, наприклад, побут, зовнішні обставини життя, як житло тощо, і дає практичні вказівки для їх оздоровлення.

Великою заслугою *І. П. Скворцова* було закладення основ методи культур тканин (він ще у 1885 році спостерігав життєдіяльність клітин крови поза організмом).

Дуже цінними були його підручники та посібники з гігієни, як то: «Военно-полевая гигіена», СПБ, 1904; «Гигіена со включеніемъ анатоміи, физіологіи и патологіи человѣческого тѣла (СПБ,1906); «Основные вопросы лечебной гигіены» (Харків, 1895) та інші.

І. П. Скворцов брав також активну участь у громадській праці, у поширенні медичних знань серед людности України, був у тісних зв'язках з українськими вченими медиками різних фахів,

[11] Докладну біографію А. І. Якобія див. М. Л. Кошкін, «Аркадій Іванович Якобій — видатний вітчизняний гігієніст». Київ, 1965.

цікавився історією української медицини, брав активну участь у діяльності медичних товариств.

У Харкові працював також відомий гігієніст *Володимир Володимирович Фавр* (1874-1920). Він народився в Харкові в родині лікаря, в 1892 році закінчив медичний факультет Харківського університету і був залишений при ньому для підготовки до професури. У 1911 році він отримав катедру в Харківському медичному жіночому університеті.

Праці *В. В. Фавра* присвячені різним питанням гігієни та епідеміології. *В. В. Фавр* брав активну участь у діяльності Харківського медичного товариства.

Короткий час на Україні працював на початку XX століття видатний російський гігієніст Г. В. Хлопін (1863-1929), який написав більше 140 наукових праць з різних ділянок гігієни, частина цих праць була написана в XIX столітті у Харкові.

Над проблемами гігієни працювали не лише згадані вище доценти та професори спеціяльних доцентур чи катедр гігієни, але також професори інших медичних та природознавчих дисциплін.

Ми вже згадували й ще будемо згадувати в інших розділах цього збірника праць про промови та наукові роботи на гігієнічні теми професорів *О. П. Вальтера, Л. К. Горецького, В. Я. Данилевського, І. П. Лазаревича, Л. А. Маровського, О. Ф. Масловського, О. П. Матвієва, Ю. І. Мацона, Ф. Ф. Мерінга, Г. М. Мінха, Є. Й. Мухіна, П. П. Пелехіна, Ф. Г. Писемського, Ф. І. Політковського, І. В. Троїцького, С. Х. Хотовицького, Н. А. Хржонщевського, П. І. Шатилова, Т. Г. Яновського* та багато інших.

На цьому місці можна відмітити ще низку цікавих виступів українських професорів XIX століття на гігієнічні теми.

Ще на початку XIX століття, а саме в 1806 році, проф. *П. М. Шумлянський* виголосив у Харківському університеті актову промову на тему: «Про фізичні способи життя», в якій підкреслив значення особистої гігієни для здоров'я людини.

У 1811 році професор фізики того ж університету *А. Стойнович* зачитав актову промову на тему: «Про причини, які роблять повітря непридатним для дихання, і про засоби, які запобігають його цілковитому псуванню».

У 1812 році професор акушерства Харківського університету *І. Каменський* присвятив свою актову промову дитячій гігієні: «Про фізичне виховання дітей і про вплив його на розумовий і моральний стан їх».

У 1818 році професор хірургії *Л. О. Ванотті* виголосив актову промову на тему: «Про ймовірну виліковність усіх хвороб». У цій

промові *Л. О. Ванотті* висловив думку, що розвиток медицини приведе до можливости виліковувати різні хвороби і що абсолютно невиліковуваних хвороб дуже мало.[12]

Катедра гігієни Львівського університету була заснована в 1899 році. Першим професором її був С. Бондзинський. Катедри гігієни при медичних факультетах та медичних інститутах в інших містах України були засновані лише в XX столітті.

Значну наукову працю у галузі гігієни та санітарії в XIX столітті провадили в Україні медичні товариства.

У статуті Київського лікарського товариства, яке було засноване 1840 року, було між іншим зазначено, що на його засіданнях мають розглядатися проблеми: «епідемічних або ендемічних хвороб, що появляються в народі . . . виявлення причини походження їх».[13] Товариство це впродовж всього часу свого існування дуже багато уваги приділяло питанням гігієни. Головами його були особи, які немало працювали над різними проблемами гігієни, на його засіданнях читали доповіді про викладання гігієни в університетах, з питань санітарної статистики, суспільної гігієни. При товаристві працювало Санітарно-статистичне бюро. У 1886 році це товариство організувало вперше у світі популярні лекції на медичні теми.[14]

Харківське медичне товариство (ХМТ), яке було засноване в 1861 році також дуже багато уваги приділяло санітарній статистиці, громадській гігієні та справам охорони здоров'я. Секретар цього товариства *Н. А. Сочава* запропонував, щоб засадничою метою діяльности ХМТ було вивчення медичних умов Харківщини з метою підвищення суспільного здоров'я. У 1867 році *Н. А. Сочава* вкупі з *А. Т. Г. Леонідовичем* поставив питання про статистичне вивчення захворюваности людности м. Харкова, а в 1869 році запропонував організацію при ХМТ Санітарного комітету.

Активними діячами ХМТ були інспектор Харківської губерніяльної управи *Я. М. Горбанєв*, який вивчав захворюваність та смертність від віспи, військово-медичний інспектор Харківської воєнної округи *І. В. Ф. Столяров*, який один з перших працював у галузі воєнної гігієни й у 1870 році видав працю: «Опытъ меди-

---

[12] Харьковский Государственный Университет им. А. М. Горького за 150 лет. Харьков, 1955.

[13] С. А. Верхратский, «Первые городские и сельские врачи и первые больницы на Украине». Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине.

[14] «К истории медицины на Украине», зб. праць. Львів, 1961.

цынской топографіи и статистики Харьковского Военного Округа», а в 1872 році цінну працю: «О причинахъ развитія грудныхъ болѣзней въ войскахъ».

Автором низки праць з питань громадської гігієни був видатний член ХМТ *А. Е. Леонтович,* який у 1871 році видав капітальну працю: «Медико-топографическое описаніе Харьковской губерніи». У 1873 році при ХМТ було засновано перше в Україні Бюро санітарної статистики під керівництвом *М. П. Кедрова,* яке склало ряд медико-топографічних описів низки районів України. У 1887 році ХМТ створило одну з перших у світі Пастерівську станцію, яка у 1889 році була перетворена на Санітарно-бактеріологічний інститут, в якому працювали такі видатні вчені, як *Т. С. Ценківський, В. К. Високович* та інші. Велику увагу приділяло ХМТ питанням гігієни праці, житловій та шкільній гігієні та епідеміології. Окремі члени ХМТ і товариство в цілому багато працювали над санітарним благоустроєм м. Харкова.

Значний внесок у розвиток гігієнічної науки внесло Одеське товариство лікарів, що було засноване в 1849 році. Президент цього Товариства видатний український хірург М. В. Скліфосовський був активним провідником гігієнічного напрямку товариства, і під його впливом була обрана спеціяльна комісія для вивчення гігієнічних умов м. Одеси у складі п'яти лікарів, серед них *Н. О. Бернштейна,* який один з перших докладно описав клінічну картину поворотного тифу. Член цієї комісії *Д. М. Левінсон* вивчав санітарні умови життя біднішого населення м. Одеси і написав низку праць з гігієни: «Смертність дітей», «Гігієнічний нарис одеських приватних навчальних закладів», «Гігієна шкіл» та інші.

Секретар першого в Україні статистичного з'їзду, який відбувся у 1865 році і городовий лікар м. Одеси *М. Фінкель* написав низку праць з гігієни та медичної статистики, між ними: «Изслѣдованія о смертности въ Одессѣ». У цій праці автор її спробував, за допомогою статистичної методи, розв'язати деякі гігієнічні проблеми.

Одеське товариство лікарів також брало велику участь у боротьбі з малярією, дифтеритом, віспою та іншими інфекційними захворюваннями, при чому члени його влаштовували часто доповіді про попередження і методи боротьби з цими хворобами.

Від цих великих українських лікарських товариств не відставали в справі опрацьовування гігієнічних питань і менші, провінційні лікарські товариства України.

Так, наприклад, Кам'янець-Подільське товариство лікарів провадило велику працю по збору матеріялів для медичної топографії та у галузі медичної статистики м. Кам'янця та всієї Подільської губерні, у відчитах Товариства та протоколах його постійно вміщувано відомості про рух захворюваности, про епідемії, замітки на гігієнічні теми. Між іншим це товариство мало 93 дійсних, 30 почесних членів і біля 100 членів-кореспондентів.

Видатну ролю в справі вивчення захворюваности української людности та її здоровельних умов відіграло також Херсоньке лікарське товариство.

Досить значну ролю в опрацьовуванні питань загальної, а особливо соціяльної гігієни, вивченні захворюваности та смертности, розвитку санітарії, зокрема у справі санітарної освіти в Україні відіграли відділи «Русского общества охраненія народного здравія», яке було засновано у 1877 році і головним завданням якого було сприяти покращенню здоров'я людности та санітарного стану, та «Общества русскихъ врачей имени Н. М. Пирогова (засноване в травні 1881).

Пироговське товариство скликало з'їзди, на яких не раз розглядалися проблеми суспільної медицини, при ньому працювали комісії санітарної статистики, санітарної освіти, боротьби з туберкульозою, охорони матері й дитини. В обох цих товариствах дуже активну участь брали українські вчені-медики.

Російське товариство охорони народного здоров'я мало відділи оздоровлення міст та сіл, громадських і приватних будинків, промислових закладів, гігієни, санітарної освіти, медичної статистики та епідеміології. В обох цих товариствах дуже активну участь брали українські вчені-медики: Д. Я. Данилевський, З. Г. Френкель, П. Н. Діатроптів, М. Ф. Гамалія. Останній, до речі, був ініціятором заснування Одеського відділу російського товариства охорони здоров'я. Далі В. А. Суботін, що організував Київський відділ його, П. П. Кащенко, В. К. Стефанівський, І. П. Скворців, І. Д. Єнько, В. В. Фавр та інші. Товариство це мало 27 відділів. Відділи Російского товариства охорони народного здоров'я були засновані в Києві, Харкові, Одесі, Ялті та інших містах України.[15] Між іншим у Харківському відділі цього товариства активно працювали *І. П. Скворців, П. Н. Лащенков, В. В. Фавр, С. М. Ігумнов,* в Одеському — *М. Ф. Гамалія, В. К. Стефанський, П. Н. Діатроптів.*

---

[15] Докладно про діяльність лікарських Товариств в Україні дивись працю автора «Медичні Товариства в Україні та українські лікарські Товариства поза її межами», що вміщена в третьому томі «Нарисів з історії української медичної науки та освіти».

Товариство випускало науково-популярний часопис «Здоровье». Одним з засадничих завдань Товариства була праця по оздоровленню міст, і в цьому напрямі провадилися не лише наукові дослідження, але роблено і практичні заходи.

Другим важливим розділом у праці Товариства було опрацьовування питань харчової гігієни, у цій праці між іншим брав велику участь нам земляк *І. Е. Андрієвський*. Йому зокрема належить ініціятива в організації громадських їдалень для потребуючих.

Над питаннями шкільної гігієни працювали *В. В. Горіневський, Д. Д. Бекарюков, В. І. Покровський, М. Д. Сухорський* та інші, питаннями гігієни праці займалися *Д. П. Нікольський, В. А. Левицький, В. В. Святловський* та інші.

Наш нарис про розвиток гігієни, санітарії та санітарної освіти був би неповний, коли б ми не згадали про наукові медичні часописи, які видавалися в Російській імперії, а зокрема в Україні, зміст яких був присвячений повністю або частково питанням гігієни, охорони здоров'я, земській медицині.

Цікаво, що перший науковий часопис, який багато місця присвячував питанням гігієни, зокрема соціяльної гігієни та організації охорони здоров'я, був заплянований у Києві. Це був щотижневий часопис «Современная медицина». Його засновником та видавцем був професор Київського університету *О. П. Вальтер* (1817-99). Часопис цей виходив у Києві до 1876 року, потім у Варшаві до 1880.

З 1862 до 1886 року у Теодосії (Крим) виходив «Медицинскій Вѣстникъ», у якому час від часу вміщувано статті з гігієни.

У 1892-97 роках в Одесі виходила «Южно-русская медицинская газета», у ній містилися коротенькі нотатки з гігієни, охорони здоров'я, про рух захворюваности.

У 1899 році у Харкові виходив «Журнал медицины и гигіены».

Дуже багато матеріялу про захворюваність, смертність, санітарний стан міст та сіл вміщувало у так званих «Врачебно-санитарныхъ хроникахъ». Такі хроніки виходили у Харківській губерні у 1897-1916 роках щомісячно, у Херсонській губерні у 1892-1915 роках два рази на місяць, у Басарабській губерні у 1892-1917 роках, у Катеринославській губерні у 1898-1917 роках щомісячно, у Таврійській губерні у 1893-95 роках щомісячно, у Чернігівській губерні у 1889-93 роках.

Подібні видання виходили в Одесі («Еженедельный бюллетень санитарного бюро г. Одессы», 1892-1916; «Свѣденія о врачебно-санитарной организаціи города Одессы, 1895; «Свѣденія о врачеб-

но-санитарной организаціи и эпидемическихъ заболѣваніяхъ г. Одессы», 1894).

У м. Харкові у 1894 році виходив спеціяльний гігієнічний часопис, який видавало Товариство наукової медицини та гігієни Харківського університету, «Журналъ медицины и гигиены», з 1888 до 1894 року; у Чернігові виходив щотижневик «Земскій врачъ», у якому впродовж шести років вміщено сотні статтей про земську медицину та на різні гігієнічні теми.[16] Для дослідника гігієни, руху захворюваности та смертности в Україні ці часописи дають дуже багато надзвичайно цінного матеріялу.

У Російській імперії в XIX столітті видавалися такі часописи, присвячені гігієні, санітарії та санітарній освіті:

«Архивъ судебной медицины и общественной гигіены» виходив у 1865-71 роках чотири рази на рік у Петербурзі. В ньому вміщували праці з медичної поліції, медичної географії, медичної статистики, епідеміології, загальної та соціяльної гігієни.

«Блюститель здравія и хозяйства». Це був популярний часопис «для грамотныхъ людей всѣхъ сословій». Виходив він у Петербурзі в 1862-63 роках щомісяця.

«Будьте здоровы». Теж популярно-медичний часопис, що виходив у Петербурзі у 1894-1900 роках два рази на місяць.

«Врачъ», щотижневик, що його видавав В. А. Манасеїн, у ньому було багато матеріялів з суспільної та загальної гігієни.

«Вѣстникъ общественной гигіены, судебной и практической медицины» виходив у Петербурзі в 1889-1917 роках щомісячно.

«Вѣстникъ судебной медицины и общественной гигены» виходив по 4 рази на рік у 1882-88 роках у Петербурзі. В обох цих часописах міщено статті з судової медицини, судової психіятрії, медичної поліції, соціяльної гігієни, епідеміології, медичної статистики та медичної географії.

«Гігея» цей цікавий часопис дуже короткий час видавав д-р мед. А. Ільїнський у 1859 році у Петербурзі.

«Другъ здравія». Дуже цікавий науковий та науково-популярний часопис, який видавали в 1833-69 роках у Петербурзі.

«Земская медицина». Часопис виходив у Москві в 1885-88 роках щотижнево. У ньому містили матеріяли з усіх ділянок гігієни, земської медицини, народної гігієни, також про побут земських лікарів.

---

[16] Докладніше про медичні часописи України, зокрема про часопис «Современная медицина» та «Врачебные хроники» див. Василь Плющ, «Медична преса в Україні. Матеріяли до історії української медицини». Том I, Нью-Йорк-Мюнхен, 1975, стор. 161-190.

«Здоровье». Популярний медичний гігієнічний та літературно-науковий часопис, виходив у 1874-85 роках у Петербурзі.

«Медицинскій вѣстникъ». Щотижневик, виходив у Петербурзі в 1861-85 роках.

«Медицинская бѣседа». Виходив у Воронежі в 1887-1906 роках два рази на місяць, був присвячений питанням суспільної та загальної гігієни.

«Московская медицинская газета» виходила в Москві з 1858 до 1878 року.

«Народное здравіе». Цей популярний медичний часопис з ілюстраціями був розрахований на широкі кола людности, містив популярні статті на медичні та гігієнічні теми. Виходив щотижнево в 1899-1903 роках у Петербурзі.

«Научные санитарные новости», виходили щомісячно як додаток до часопису «Здоровье» в 1883-1884 роках у Петербурзі.

«Общепонятная или популярная медицина». Видавав у Петербурзі д-р М. Хан у 1860-62 роках.

«Общественно-санитарное обозрѣніе». Часопис виходив що два тижні в 1896-1897 роках у Петербурзі.

«Русская медицина». Щотижневий часопис, присвячений питанням гігієни та медицини, виходив у Петербурзі в 1883-95 роках.

«Санитарное дѣло», раніше виходило під назвою «Воєнно-санитарное дѣло» (1881-93); часопис був присвячений загальній, суспільній та воєнній гігієні. Виходив у СПБ в 1891-93 роках щотижнево.

«Современная медицина и гигіена». Часопис, присвячений гігієні та медицині, виходив у Петербурзі в 1896-1910 роках, містив досить цікаві статті з гігієни, спочатку виходив щомісячно, а з 1907 року — два рази на місяць.

«Спутникъ здоровья» виходив щотижня у 1898-1905 роках у Петербурзі, був розрахований на широкі кола читачів.

«Строитель». Часопис цей був присвячений питанням архітектури та санітарного будівництва. Виходив у Петербурзі в 1895-1905 роках два рази на місяць.

У багатьох з цих часописів брали участь українські вчені медики та лікарі: І. П. Скворців, А. І. Якобін, В. А. Суботін, Ю. Ю. Гюбнер та інші.

Дуже велику ролю в галузі вивчення гігієнічних умов людности України, захворюваности та смертности, в галузі медичної статистики та в опрацьовуванні питань загальної та соціяльної гігієни відіграли земські лікарі.

Ми вже відзначали, що з лав земських лікарів вийшла низка професорів гігієни українських університетів. Зрозуміло, що в

цій розвідці ми не можемо докладно зупинятися на праці, проведеній у галузі гігієни та санітарії земськими лікарями України, отже ми відзначимо тут лише головні напрямки цієї праці, згадаємо лише про деяких найбільш видатних українських земських лікарів-науковців та популяризаторів медичних знань і дуже коротко зупинимося на їх науковій та санітарно-освітній праці.

Земські лікарі, лікарі міст, так звані фізики в Австро-Угорщині, та низка приватно практикуючих лікарів, зокрема в Західній Україні, провадили працю в різних галузях гігієни, головне в ділянці вивчення умов життя та побуту певних груп людности України, в галузі вивчення захворюваности та смертности, умов професійної діяльности та багато прислужилися справі санітарної освіти.

З видатних земських, міських та сільських лікарів України, які немало прислужилися вивченню умов побуту українського населення, захворюваности та смертности людности України, виконували цінні медично-статистичні дослідження, провадили значну санітарно-освітню працю і написали низку наукових праць із галузі загальної та соціяльної гігієни, слід назвати, крім згаданих вище професорів та доцентів катедр гігієни, наступних.: *Д. Ахшарумова, Д. Д. Бекарюкова, О. Білоуса, І. Бойченка, М. Василєвського, В. Вовка-Карачевського, Л. Діатроптова, М. Ігумнова, П. Ф. Кудрявцева, М. П. Левицького, І. Липу, Е. Лукасевича, С. Подолинського, С. Д. Носа, А. Рафаловича; С. Руданського, Є. Святловського, М. І. Тезякова, С. Томиліна, М. С. Уварова, Є. Яковенка.*

Ахшарумов Дмитро (1823 — кін. XIX ст.) був видатним медичним діячем, працював в Одесі, Полтаві, Херсоні, Кам'янці Подільському, сприяв розвиткові земської медицини і санітарії на Україні, написав близько 20 наукових праць з гігієни й епідеміології.

Бекарюков Дмитро (1861-1934) народився в с. Василівці на Харківщині, навчався в Харківському та Казанському університетах, працював лікарем у Харкові, був визначним фахівцем у галузі шкільної гігієни, яку розумів як гігієну виховання.

Білоус Олекса (1868-1929) працював військовим лікарем, потім лікарським інспектором на Харківщині, Поділлі та Басарабії, організував боротьбу з поширеними хворобами, написав декілька праць з епідеміології та профілактики інфекційних захворювань. Під час української національної революції активний громадський та державний діяч. У 1919 році Міністер охорони здоров'я Української Народньої Республіки.

Бойченко Павло (1813-84), відомий дореволюційний український громадський діяч, працював інспектором Катеринославської лікарської управи, визначився організацією земської медицини, вивчав рух захворюваности, написав низку наукових праць.

Вовк-Карачевський Василь (1834-93), активний український громадський діяч родом з Чернігівщини, працював земським лікарем, належав до Київської Старої Громади, написав низку праць на різні медичні теми, зокрема з гігієни та санітарії, провадив санітарно-освітню працю.

Діатроптов Петро (1859-1934) закінчив медичний факультет у 1883 році, працював у Пастерівському інституті славнозвісного І. І. Мечникова та у видатного гігієніста Ф. Ф. Ерісмана (1842-1915). У 1884-1889 роках працював санітарним лікарем на Херсонщині, у 1892-1907 роках керував першою в Україні бактеріологічною станцією в Одесі, написав низку праць про холеру та чуму, зокрема «О чумѣ» (Одеса, 1897), про потребу догляду за водопостачанням (1899), низку інших праць з гігієни. У 1913-15 роках вийшов його підручник гігієни «Начальный курсъ гигіены» (Київ, 1913-15). У XX столітті працював у Росії. П. Діатроптов був не лише видатним гігієністом, але також знаним бактеріологом.

Ігумнов Сергій (1864-1942) народився в м. Лебедині Тамбовської губерні, у 1889 році закінчив медичний факультет Московського університету.

Хоч С. М. Ігумнов був за походженням росіянин, але майже все своє життя працював в Україні і дуже прислужився розвиткові української гігієни, епідеміології, санітарній справі, медичній статистиці та демографії.

Він працював санітарним лікарем на Херсонщині, керував санітарним бюром Харківської губерні, а пізніше був активним організатором совєтської системи охорони здоров'я. Багаточисленні наукові праці його були присвячені санітарній справі, епідеміології, історії медицини, зокрема історії земської медицини в Україні.

Левицький Модест (1866-1932) народився в с. Вихилівці на Поділлі в родині дідича. У 1888 році закінчив історико-філологічний, а в 1893 — медичний факультет Київського університету, працював як лікар у Ковлі, Києві та інших містах України, вивчав умови життя та побуту українських селян, написав низку науково-популярних праць з медицини, брав активну участь в українському громадському житті.

Липа Іван (1865-1923), видатний громадський і політичний український діяч, працював лікарем в Одесі, де вивчав захворю-

ваність і смертність української людини, написав декілька праць з соціяльної гігієни, співпрацював у низці українських часописів, під час української національної революції був міністром віроісповідань Української Народної Республіки та головою Ради Республіки.

Лукасевич Євген (1871-1929), видатний громадський український діяч, працював у Києві, написав декілька праць з соціяльної гігієни, працював багато над українською медичною термінологією. Під час української національної революції організатор українських лікарів, Українського Червоного Хреста, видавець першого українського медичного журналу в Великій Україні. У 1922 році видав велику популярну брошуру «Як доглядати діток-немовляток».

Ніс Степан (1829-1901) народився в с. Понорах на Чернігівщині, у 1854 році закінчив медичний факультет Київського університету, працював земським лікарем у різних містах України, Росії та Болгарії, багато працював над вивченням умов життя та побуту українських селян, вивчав рух захворюваности серед них, написав низку наукових та науково-популярних медичних праць українською мовою, серед них: «Про хвороби й як їм запобігати». Відомий також як етнограф та український письменник.

Подолинський Сергій (1850-1891), народився в с. Ярославці на Чернігівщині, у 1871 році закінчив природничий факультет Київського університету, а в 1876 році захистив докторат з медицини у Бреславлі, прославився як один з перших популяризаторів соціялізму й марксизму в Україні. Деякий час працював лікарем у Ярославці та Києві, де вивчав умови життя та побуту українського селянства та робітництва, як також працював у галузі медичної статистики.

С. Подолинський автор перших соціяльно-гігієнічних праць, писаних і виданих українською мовою: «Життя і здоров'я людей на Україні» (1879), «Ремесла і фабрики на Україні» (1880) та інші.

Руданський Степан (1834-73), відомий український письменник, народився в с. Хомутинцях на Вінничині, у 1861 році закінчив Медико-хірургічну академію в Петербурзі, працював лікарем в Ялті, користувався великою популярністю серед людности і вивчав різні соціяльно-гігієнічні проблеми, написав декілька праць на гігієнічні теми, вів санітарно-освітню роботу серед людности Ялти.

Рудиковський Остап (1784-1851) народився в с. Вільшаниці на Київщині, учився в Києво-Могилянській Академії, потім у Петербурзькій медико-хірургічній академії, яку закінчив у 1810 році. Працював військовим, потім земським лікарем, вивчав умови

життя та побуту солдатів та селян, написав декілька праць про їх захворюваність.

Святловський Євген (1854 — початок XX стол.), видатний земський лікар, працював на Чернігівщині, Полтавщині, був директором губерніяльної земської лікарні в Полтаві. Видавав у Чернігові з 1888 до 1894 року славнозвісний часопис «Земскій Врачъ», що впродовж шести років виходив щотижня і був одним з найголовніших часописів, присвячених питанням земської медицини, написав ряд праць з гігієни, організації охорони здоров'я, подавав багату інформацію про працю установ земської медицини.

Тезяков Микола (1859-1925), народився на Уралі, у 1884 році закінчив медичний факультет Казанського університету. Працював з 1889 до 1896 року у Херсонському земстві. На підставі вивчення умов життя і праці сільсько-господарських робітників видав 1896 року велику працю про їх життя та санітарні умови їх побуту і праці. Низка праць М. Тезякова була присвячена питанням шкільної гігієни та протиепідемічній справі.

Томилін Сергій (1877-1952), видатний український гігієніст, санітарний статистик та історик медицини, народився в м. Сувалках, у 1901 році закінчив медичний факультет Московського університету, потім працював земським лікарем, за часів совєтської влади був керівником катедри соціяльної гігієни Харківського мединституту, співробітником Інституту демографії та санітарної статистики АН УРСР, праці його були присвячені вивченню санітарного стану людности України, питанням поширення венеричних хвороб, дитячій смертності, історії медицини в Україні, фототерапії та іншим.

Уваров Михайло (1856-1927), видатний земський діяч, який брав участь у створенні земської санітарної організації в Херсонській губерні, організував перші в Україні лікарські пункти для харчування сільсько-господарських робітників. Написав низку цінних наукових праць про захворюваність людности, організацію земської медицини, кілька підручників з гігієни. Його учнями були М. Тезяков, О. Корчак-Чепурківський, Є. Яковенко.

Значну працю виконали українські лікарі у ділянці санітарної освіти. Пояснюється це тим, що, поперше, українська інтеліґенція в цілому, а зокрема українські лікарі, завжди мали так званий народницький напрям і вважали своїм обов'язком провадити освітню працю серед народу. Подруге, серед українських лікарів був завжди дуже яскраво виявлений нахил до профілактичної медицини, більшість з них добре розуміли, що без піднесення санітарної культури неможлива боротьба з хворобами, їх попередження та лікування.

Ще наприкінці XVIII та на початку XIX століття ширили в народі медичні знання українські вчені-медики Данило Самойлович, Нестор Амбодик-Максимович, Михайло Гамалія, Єфрем Мухін, Касіян Ягельський, Опанас Шафонський та інші.[17]

Популярний підручник медицини написав Осип Каменецький: «Краткое наставленіе о лѣченіи простыми средствами болѣзней, отъ различныхъ ядовъ случающихся, и о употребленіи лоснящейся сажи чистого древесного угля, изданное для сельскихъ жителей, гдѣ нѣтъ врачей». Ця праця була видана у 1803 році, користувалася великою популярністю, була перевидана у 1805, 1809, 1811, 1815, 1817, 1822, 1828, 1836 та 1864 роках, також видана вірменською та грузинською мовами.

Петро Богданович у 1788 році видав «Правила для соблюденія здоровья» (СПБ, 1788).

Яков Саполович і Осип Каменецький видали спеціяльний популярний посібник з медицини для священиків та семінаристів.

Іван Кашинський видав у трьох частинах: «Русскій лѣчебный травникъ, содержащій описаніе отечественныхъ врачебныхъ растеній, качествами своими замѣняющихъ иноземные». Ця праця мала 661 сторінку і була перевидана в 1862 році.

Ф. Лоєвський видав у 1898 році «Полный настоящій простонародный Россійскій Лѣчебникъ» на 397 сторінок.

Цей лечебник перевидали 7 разів у 1828, 1856, 1859, 1862, 1866, 1870, 1879 роках.

Степан Венечанський написав у 1776 році науково-популярну працю про лікування венеричних хвороб, Михайло Гамалія у 1792 році видав працю про народне лікування сибірки, Єфрем Мухін видав 1831 році працю про розпізнавання та лікування холери.[18]

У Росії в XIX столітті видавали науково-популярні медичні журнали «Блюститель здравія», «Будьте здоровы», «Другъ Здравія», «Общепонятная или популярная медицина», «Здоровье», «Здоровая жизнь» та інші, у яких брали активну участь українські лікарі. Згадане вище Пироговське лікарське товариство видавало досить багато науково-популярних брошур також й українських авторів: О. Яковенка, О. Тарасенка та ін.

---

[17] Докладніше про санітарно-освітню працю цих українських вчених-медиків див. В. Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. 1. Мюнхен, 1970.

[18] Докладніше про ці та інші науково-популярні праці ми писали в першому томі «Нарисів з історії української медичної науки та освіти», стор. 247-260 та ін.

Без огляду на те, що видання українською мовою наукової та науково-популярної літератури у російській імперії в XIX столітті було суворо заборонено, Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг у Петербурзі (Благотворительное общество изданія общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ), яке булс фактично товариством української колонії в Петербурзі, видало з 1889 до 1917 року 80 популярних брошур українською мовою, тиражем біля 1 000 000 примірників, з них декілька науково-популярних медичних брошур.

Першою відомою нам популярною брошурою на медичну тему, виданою українською мовою, була праця Степана Носа: «Про хвороби й як їм запобігти». Київ. 1874, 54 стор.

Як ми вже зазначали з 1886 року у Києві провадилися систематичні народні читання на медичні теми.

Велику працю з санітарної освіти провадили лікарі українці та особливо лікарі українці в Західній Україні.

З найвідоміших лікарів працівників у галузі санітарної освіти згадуємо тут *Мартирія Галина, Всеволода Гармашіва, Юхима Грибінюка, Осипа Дахуру, Сильвестра Дрималюка, Лоція Кобилянського, Михайла Коса, Петра Кравціва, Івана Куровця, Федора Лук'яніва, Опанаса Михалевича, Євгена Озаркевича, Івана Пантюхова, Фелікса Сельського-Щасного.*

Галин Мартирій (1856-1943) працював хірургом в Україні, але цікавився також питаннями гігієни та медичної термінології, був членом Українського Наукового Товариства в Києві, з доручення якого провадив санітарно-освітню працю. Під час української національної революції керував Термінологічною комісією Міністерства народного здоров'я. Найбільшою його заслугою було видання «Російсько-українського» та «Латинсько-українського» медичних словників.

Гармашів Всеволод (1868-1953), біолог та хірург працював у Києві старшим ординатором Військового шпиталю та провадив санітарно-освітню працю, цікавився питаннями соціяльної та загальної гігієни.

На еміґрації в Празі був професором гігієни Українського Високого Педагогічного Інституту.

Грибінюк Юхим (1852-1912), український громадський діяч, лікар-епідеміолог та гігієніст, родом з Поділля, активний член Благодійного товариства в Петербурзі, працював у галузі вивчення захворюваности української людности, написав низку медичних праць, зокрема популярних брошур.

Дахура Осип (1864-1914), родом з Західньої України, працював міським лікарем у Відні, написав низку наукових розвідок

та популярних медичних праць. Був дійсним членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.

Дрималюк Сильвестр (1855-1923), родом з Західньої України, автор багатьох популярних медичних праць, зокрема «Лікарський порадник», «Про полові хвороби». С. Дрималюк працював також над медичними науковими проблемами і друкував фахові праці в німецьких та українських часописах.

Кобилянський Люцій (1855-1941), родом з Київщини, з 1870 року член Київської Старої Громади, працював у Києві та губерніяльним медичним інспектором на Кавказі, цікавився проблемами гігієни та санітарії, вів досить значну санітарно-освітню працю, пізніше був членом Української Центральної Ради та радником українського посольства в Туреччині.

Кос Михайло (1863-1936), працював як лікар-окуліст, був активним діячем Наукового Товариства ім. Шевченка, написав низку праць з офтальмології та науково-популярних медичних брошур.

Кравців Петро (1856-1929), лікар і педагог, цікавився проблемами санітарної освіти, написав низку популярних праць з фізіології, гігієни, біології.

Куровець Іван (1863-1931), видатний український громадський та державний діяч, посол Галицького Сойму, співзасновник та активний діяч Українського Національно-Демократичного Об'єднання, у 1918-19 роках Державний секретар здоров'я в уряді Західньо-Української Народної Республіки, автор наукових і популярних медичних праць, зокрема написав та видав «Лікарський порадник».

Лук'янів Федір (1869-1918) працював у Київському університеті, брав активну участь в Українському Науковому Товаристві в Києві, працював над українською медичною термінологією, видав декілька науково-популярних праць українською мовою.

Михалевич Опанас (1848-1925) видатний громадський український діяч, член Старої Київської Громади, під час праці у Єлисаветі, де був на чолі української громади, провадив санітарно-освітню працю, зокрема розповсюджував медично-популярні брошури українською мовою, збирав матеріяли про життя та побут української людности.

Озаркевич Євген (1861-1916), видатний медичний діяч, родом з Західньої України, дійсний член Наукового Товариства ім. Шевченка, перший голова Українського лікарського товариства Західньої України, редактор першого україномовного медичного

часопису «Здоровлє» та «Лікарських збірників» НТШ, автор низки праць з гігієни, курортології, української медичної термінології та популярних медичних брошур, зокрема він видав у Львові в 1911 році велику брошуру «Недуги пошесні».

Пантюхов Іван (1836-1911), родом з Чернігівщини, один з перших істориків української медицини, багато працював над питаннями медичної географії, медичної статистики, організації медично-санітарної служби, написав низку популярних медичних брошур.

Сельський-Щасний Фелікс (1852-1922), відомий громадський і медичний діяч Західньої України, член Найвищої ради здоров'я Австро-Угорщини, один з перших дійсних членів Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, написав низку праць з гінекології, працював над українською медичною термінологією та у галузі санітарної освіти, був популяризатором медичних знань серед людности Львова.

Автор цієї розвідки навмисне приділив багато уваги праці в галузі гігієни, санітарії та санітарної освіти не лише науковим діячам університетів, але також діячам земської та міської медицини для того, щоб показати, що в розвитку цих ділянок української медичної науки вони відограли дуже поважну ролю.

ЛІТЕРАТУРА

Проблеми розвитку гігієни в 19 столітті в Україні освітлені в літературі порівняно мало. Для складання цієї праці автор користувався різними підручниками з історії медицини в Росії, монографіями з історії медицини та часописами. Докладна література з історії української медицини вміщена в третьому томі «Нарисів з історії української медичної науки та освіти».

На цьому місці подаємо лише деяку літературу, використану для цієї праці.

1. Багдасар'ян. Очерки истории висшего медицинского образования. Москва. 1959.
2. Белицкая Е. Я. Проблемы социальной гигиены. Ленинград. 1970.
3. Бородулин Ф. Р. История медицины. Москва. 1961.
4. Верхратський С. А. Історія медицини. Київ. 1964.
5. Веселовський Б. Б. Історія земства за 40 лет. Том I-II.
6. Гандельсман Б. И., Рыжков А. А. Организация дезинфекционного дела в СССР. Москва. 1956.
7. Доброславин А. П. Гигієна. Курс общественного здравоохраненія, ч. 1-2, СПБ. 1882-1884. Москва. 1909.

8. Досягнення охорони здоров'я в УРСР. Збірник праць за редакцією П. Л. Шупик, В. Д. Братусь, К. Ф. Дупленко. Київ. 1958.
9. Жук А. П. Развитие общественной медицинской мысли в России в 60-70 г.г. XIX века. Москва. 1963.
10. Заблудовский П. Е. Медицина в России в период капитализма. Развитие гигиены. Вопросы общественної медицины. Москва. 1956.
11. В. П. Зубов. Историография естественных наук в России. Москва. 1956.
12. Игумнов С. Н. Очерки развития земской медицины. Київ. 1942.
13. История медицины. Том I., за редакцією Б. Д. Петрова. Москва, 1954.
14. История медицины СССР, за редакцією Б. Д. Петрова. Москва. 1964.
15. Історія Київського Університету. Київ. 1959.
16. Кавецький Р. Е. и Балицький К. П. У истоков отечественной медицины. Київ. 1954.
17. К истории медицины на Украине. Збірник праць. Львів. 1961.
18. Л. С. Каминский. Медицинская и демографическая статистика. Москва. 1974.
19. Карпов Л. Д., Земская санитарная организация в России. Ленинград, 1964.
20. Канивский Л. О., Ложова Е. И. Идельчик Х. И. Основные черты медицины в России в период капитализма. Москва. 1956.
21. Лахтин М. Ю. Борьба с эпидемиями в допетровской Руси. Москва. 1909.
22. Моллесон И. И. Земская медицина. Казань. 1871.
23. Матеріяли до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. Збірник праць за редакцією К. Ф. Дупленка. Київ. 1957.
24. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. Збірник праць за редакцією Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся та К. Ф. Дупленка. Київ. 1954.
25. Очерки истории висшего медицинского образования и научных школ на Украине. Збірник праць за редакцією В. Д. Братуся та ін. Київ. 1965.
26. Очерки истории русской общественной медицины. Збірник праць за редакцією Л. І. Калью. Москва. 1965.
27. Осипов Е. А., Попов И. В., Куринь П. И. Русская земская медицина. Москва. 1899.
28. Петров Б. Д. Очерки истории отечественной медицины. Москва. 1962.
29. Плющ Василь. Нариси з історії української медичної науки та освіти. Книга 1. Мюнхен. 1970.
30. Пятдесят лет советского здравоохранения. Збірник прац. за редакцією Б. В. Петровського та інших.
31. Д. М. Российский. История всеобщей отечественной медицины и здравоохранения. Библиография (996-1954). Москва. 1956.
32. Сорок лет советского здравоохранения. Збірник праць за редакцією М. Д. Ковригіної та інших. Москва. 1957.
33. Столѣтіе Киевского Университета Св. Владиміра, Бѣлград. 1935.
34. Страшун И. Д. Русская общественная медицина. Москва. 1964.
35. Френкель З. Г. Очерки земского врачебно-санитарного дѣла. СПБ. 1913.
36. Харьковский Государственный Университет им. А. М. Горького за 150 лет. Харків. 1955.
37. Шапиро И. Я. Из истории медицинского образования в западных областях Украины и на Буковине. Львів. 1957.
38. Шульц Г. Е. Санитарная и противоэпидемическая работа в СССР. Мюнхен. 1951.

The Development of Hygiene and Sanitation in Ukraine in the 19th Century

In the "Collections of Svyatoslav" (1073—1076) many regulations are prescribed as to personal and public hygiene of food and habitation. Additionally, in old Ukrainian diaries, such as: "Truth of the Russes", "Physiologist", "Sixth Day", "The Bees", and "Amartol" and others we find many hygiene laws. Archeological excavations have shown that in ancient Ukraine sewers, toilets, baths and other hygienic implementations existed.

The first Ukrainian written work dealing with the branch of hygiene can be traced back to the treaty of the princess Epraksiya Zoya (1108—1172) "Mazi". Hygienic guidance and advice was found in many Ukrainian and other translated medico-biological works such as: "Arystotelevi Vrata", "Halinova na Ippokrata", "Kievo-Pechersky Pateryk" as well as in various books on "grasses", "vegetation" and "herbs".

The first enacted laws dealing with the fight against infectious diseases came out in the 17th century. In the year 1784, I. Danylevsky defended his dissertation "De Magistratu Medico Felicissimo" in Goettingen, which at that time was one of the best works on the theme of folk-medicine.

The question of social hygiene at the end of the 18th and beginning of the 19th century was worked on by such notable Ukrainian doctors as: S. Andriyevsky, H. Basylevych, M. Bachriansky, D. Volchanecky, F. Ivanycky, P. Malachiv, O. Shafonsky, and many others.

N. Ambodyk-Maksymovych published a six volume work in the years 1784—86 dealing with hygiene "Isskustvo povyvanya, ili nauka o babyche delo". P. Bohdanovych and N. Karpynsky also wrote works on the subject of hygiene.

The beginning of the 19th century saw the development of the science of hygiene. For the longest time hygiene in the Ukraine and Russia were taught at the departments of police medicine or public health. The first chairman of such a department at the University of Kiev was I. Leonov, later in the year 1847 came H. Huebenet, followed by A. Slobodzynsky, F. Mering and others. A separate department of hygiene was first opened in the year 1871 (one of the first in Europe). V. Subbotin held the post of professor, and from 1892 V. Orlov also had a professorship. A notable hygienist was O. Korchak-Chepurkivsky (1857—1947), who wrote "Nomenclature of Diseases, the Latin-Ukrainian Names of Diseases and a Russian Catalog of chese" (1927).

Courses in hygiene and dietetics were given in Kharkiv in the years 1837—38 by: R. Dobelov, I. Svyrydov, A. Link, also by A. Pitra, K. Chrozhonshchevsky. The department was officially opened in 1873 headed by A. Yakoby (1827—1907) he was succeeded by I. Skvorciv, V. Faver and H. Chlopin.

The problems of hygiene were also worked on by members of the other medical branches, such as: O. Walter, L. Horecky, V. Danylevsky, I. Lazarevych, L. Marovsky, O. Maslovsky, O. Matviyiv, Y. Matson, F. Mering, H. Minch, Y. Muchin, P. Pelechin, F. Pysemsky, F. Politkovsky, I. Troyitsky, S. Chotovycky, P. Shatylov, T. Yanovsky, and many others.

Lectures on the topic of hygiene in the early 19th century were given by professors: P. Shumliansky, A. Stoynovych, I. Kamensky, and L. Wanotti. The first department of hygiene at the University of Lviv was formed in 1899, and the first professor was S. Bondzinsky.

Much of the academic work in the field of hygiene was done by medical societies in large cities; in Kharkiv: N. Sochava, A. Leonidovych, Y. Horbaniv, I. Stoliarov, M. Kedrov, L. Tsenkivsky, V. Vysokovych, among others; in Odessa: M. Sklifosovsky, N. Bernstein, D. Levinson, M. Finkell, O. Danylevsky, M. Hamaliya, V. Stefansky and P. Diatropov.

There were also many medical journals published in Ukraine which dealt with the questions of hygiene and preventive medicine.

Aside from the various departments of hygiene with their many medical statistic studies, many town and village doctors were involved in studies on sanitation, such as: D. Achsharumov, D. Bekariukov, O. Bilous, I. Boychenko, M. Vasylevsky, V. Vovk-Karachevsky, M. Ihumnov, P. Kudrevcev, M. Levytsky, I. Lypa, E. Lukasevych, S. Podolynsky, S. Nis, A. Rafalovych, S. Rudansky, E. Sviatlovsky, M. Teziakov, S. Tomilin, M. Uvarov, J. Jakovenko. In Eastern Ukraine hygiene was studied by such Ukrainian doctors as: M. Halyn, B. Harmashiv, Y. Hribiniuk, O. Dachur, S. Drymaliuk, M. Kobyliansky, M. Kos, P. Kravciv, I. Kurovec, F. Lukianiv, O. Mychalovych, Y. Ozarkevych, Sofia Parfanovych, I. Pantiuchov and F. Selsky-Shchasny.

РОЗВИТОК ХІРУРГІЇ

Хірургічні методи лікування відомі в Україні ще з передісторичних часів. Наші прапрапредки мусіли вміти подавати хірургічну допомогу як тваринам, так і людині, лікували рани, вивихи, переломи. З староукраїнських літературних пам'яток знаємо, що хірургія була у великій пошані у наших предків, її називали тоді «рукоділлям» (відповідно до грецького — cheirurgia), «різанням», «залізною хитрістю»; хірургів звали «різальниками», «залізної хитрости майстрами», «рукодіятелями». Вже у часи України-Руси були відомі хірургічні інструменти: «ніж», «бричь», «кроїло», «свердло», «пила», «рама»; для кровопускання застосовували: «прогонь», «ражнь», «бодець» та інші «железьца кровопустниї»; рани зашивали нитками з конопель або льону, «струнами» з кишки, при операціях застосовували знеболюючі засоби: опій, болиголів, красавку тощо. Операції робили при манастирських лікарнях і вдома. Вже тоді робили такі складні операції, як череворозтини, трепанації черепа, ампутації. У літописах згадують про хірургічне лікування наших князів *(Святослава Ярославича).*[1]

З наукового боку питання хірургії українські вчені медики досить докладно опрацьовували вже у 18 столітті. Так, наприклад, у різних закордонних університетах (Лейден, Галле, Ґеттінґен, Кеніґсберґ, Париж, Страсбурґ та інші) українці-медики захистили у 18 столітті понад 60 дисертацій на ступінь доктора медицини, з них декілька на хірургічні теми.[2] На хірургічні теми писали наукові праці у 18 столітті *Денис Волчанецький, Митрофан Єллінський, Петро Загорський, Петро Логінов, Сила Митрофанів, Григорій Мокренець, Петро Піддубик-Сущевський, Іван Тишевський та інші.*[3]

---

[1] *Василь Плющ,* «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. 1. Мюнхен, 1970; також: а) Полное собраніе русскихъ лѣтописей въ 24-хъ томахъ. СПБ, 1841-1921; б) Патерикъ Кіевского Печерского Монастыря. СПБ, 1911; в) *В. Н. Татищевъ,* Исторія Россійская, томи 1-7. Москва-Ленінград, 1962-1968; г) Изборникъ Святослава 1073. СПБ, 1880; ґ) Изборникъ 1076. Москва, 1965.

[2] Докладно про це див. *Василь Плющ,* «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. 1. Мюнхен, 1970, стор. 69-74, 243-247 та інші.

[3] Див. та сама праця, стор. 261-272 та інші.

Нестор Амбодик-Максимович у 1785 році видав спеціяльний медико-хірургічний словник (Novum medico-pathologico-chirurgicum vocabularium. Petropolis, 1785).

Іван Кашинський у 1797-1800 роках написав, а Академія наук видала «Краткую медико-хирургическую матерію медику».

Яков Саполович написав підручник з хірургії.[4]

Викладачами хірургії у медико-хірургічних училищах та медико-хірургічних академіях Російської імперії були українці вчені медики: *Яків Саполович, Никон Карпинський, Степан Андрієвський, Павло Шумлянський, Петро Логінов, Василь Мирович* та інші.[5]

У розділі про розвиток анатомічної науки в Україні в 19 столітті[6] вже згадано про видатних вчених медиків українців *Іллю Буяльського, Єфрема Мухіна, Павла Нарановича,* які прославилися своїми працями з хірургії, зокрема Є. Мухін написав і видав у 1806 році перший в Росії оригінальний підручник з ортопедії «Первые начала костоправной науки» та монографію «Описанія хирургическихъ операцій» (Москва, 1807), а *Ілля Буяльський* видав перший у Росії оригінальний атлас з оперативної хірургії: «Анатомико-хирургическіе таблицы», (СПБ, 1828-52), які були перекладені на низку чужоземних мов і дістали блискучі відгуки з боку таких хірургів, як *Б. Ланґенбек, Х. Гуфелянд* (B. R. C. Langenbeck, Ch. W. Hufeland) та інші. Він був одним з видатніших хірургів свого часу, написав 45 праць з хірургії, зокрема про переливання крови, про перев'язку великих судин, про каменевитинання, про знеболювання та ін. *Ілля Буяльський* перший запровадив у практику крохмальну пов'язку і один з перших увів у Росії етерну та хлороформну наркозу.

Видатними українськими хірургами 19 століття, які працювали переважно або виключно в Росії, були також *Павло Пелехін, Микола Скліфосовський, Федір Яворський, Яким Чаруківський.*

Українцями з походження, що працювали в Росії, були *Віктор Миколайович Шевкуненко* (1872-1952), *Микола Нилович Бурденко* (1876-1946) та ін. Росіянином з походження, але хірургом, який немало зробив для розвитку хірургії в Україні та був учителем багатьох українських хірургів, був *М. І. Пирогов.*

Микола Іванович Пирогов (1810-81) народився в Москві в родині службовця, вчився в пансіоні *В. С. Кряжева,* дуже молодим

---

[4] Див. та сама праця, стор. 253, 257, 174-180 та інші.

[5] Докладно про цих професорів див. вищезгадану працю, стор. 113-135 та інші.

[6] Див. стор. 57, 58 цього збірника.

вступив (14 років) і закінчив (1828) медичний факультет Московського університету, у 1828-33 роках проходив підготову до професури в так званому Професорському інституті в Дерпті, де виконав цікаву працю: «Что наблюдается при операціяхъ перевязки большихъ артерій?», за яку отримав золоту медалю. У 1832 році захистив докторську дисертацію про перев'язку черевної аорти при аневризмі пахової ділянки. З 1833 до 1835 року удосконалювався в Німеччині, де працював у *К. Ґрефе* (C. F. Graefe) у Берліні та *Б. Ланґенбека* (B. Langenbeck) в Ґеттінґені.

У 1836-41 роках був професором Дерптського університету на катедрі теоретичної та практичної хірургії, з 1841 до 1856 року керував катедрою хірургії Петербурзької медико-хірургічної академії.

У 1856 році *М. І. Пирогова* призначили на посаду опікуна (попечителя) Одеської учбової округи, де він порушив питання про відкриття університету в Одесі, у 1858 році отримав посаду опікуна Київської учбової округи, з 1862 до 1866 року перебував за кордоном на посаді керівника молодих вчених, відряджених для підготовки до професури в чужі країни. З 1866 року *М. І. Пирогов* жив приватно в Україні, у своєму улюбленому маєтку «Вишня» біля м. Вінниці.

М. І. Пирогов був одним з видатніших хірургів 19 століття, добре відомим не лише в Україні, але і за кордоном, видатним педагогом, громадським діячем і славним ученим. Він працював майже у всіх ділянках сучасної йому хірургії, але особливо прославився у галузі топографічної анатомії, кістково-пластичних операцій, воєнно-польової хірургії, десмургії. Крім того, *М. І. Пирогов* залишив низку досліджень з патологічної анатомії, знеболювання, антисептики, запропонував ряд оригінальних оперативних метод, застосував так звану «льодову анатомію», один з перших у світі запропонував експериментальні хірургічні дослідження на тваринах та людських трупах. Його праці «Анналы хирургической клиники», «Полный курсъ прикладной анатоміи человѣческого тѣла», «Анатомическіе изображенія человѣческого тѣла», «Иллюстрированная топографическая анатомія распиловъ, проведенныхъ въ трехъ направленіяхъ черезъ замороженное человѣческое тѣло», «Начала общей военно-полевой хирургіи» та інші є донині клясичними працями, а свого часу принесли *М. І. Пирогову* всесвітню славу.

М. І. Пирогов був також видатним діячем народної освіти другої половини 19 століття. Працюючи попечителем Одеської та Київської учбових округ, він багато зробив для покращення осві-

ти в Україні, зокрема сприяв організації перших недільних шкіл у Києві.[7]

Микола Васильович Скліфосовський (1836-1904) був одним з найвидатніших хірургів 19 століття. Він народився в Херсонській губерні, у 1859 році закінчив медичний факультет Московського університету, з 1859 до 1870 року працював на Херсонщині та в Одеській міській лікарні, де керував хірургічним відділом і один з перших робив операції оваріотомії, у 1863 році захистив у Харківському університеті докторську дисертацію на тему про кров'яну коломаточну пухлину. У 1866-68 роках був у закордонному відрядженні в Англії, Франції та Німеччині, де працював у *Б. Лянґенбека* (B. Langenbeck), *Р. Вірхова* (R. Wirchow), *А. Нелятона* (A. Nélaton), *Д. Ю. Симпсона* (James-Young Simpson).

У 1870-71 роках *М. В. Скліфосовський* був професором хірургічної патології Київського університету, у 1871 році, його обрали професором катедри хірургічної патології Петербурзької медико-хірургічної академії (з 1878 року — академічної хірургічної клініки). З 1880 до 1893 року *М. В. Скліфосовський* керував катедрою факультетської хірургічної клініки Московського університету і був один час деканом медичного факультету. У 1893 році його запросили на посаду директора Клінічного інституту для вдосконалення лікарів, на цій посаді він працював до 1900 року.

Після виїзду до Росії *М. В. Скліфосовський* дуже часто приїздив в Україну, оперував хворих у Полтавській земській лікарні, брав участь в українському громадському житті і мав симпатії до українського національного руху.

М. В. Скліфосовський один з перших почав впроваджувати в оперативну практику асептику і антисептику, був видатним військово-польовим хірургом, брав участь у чотирьох війнах, опублікував низку праць про організацію хірургічної допомоги пораненим, з питань травматології, операцій органів черевної порожнини, вперше зробив кістковопластичну операцію з розкриттям трубчастої кістки, запропонував свою методу резекції довгих трубчастих кісток при несправжніх суглобах та методу остеосинтези за допомогою металевого стрижня. Разом він опублікував 85 наукових праць, які були присвячені, крім вищезгаданих питань, також питанням оваріотомії, хірургії великих суглобів, артеріо-

---

[7] Про *М. І. Пирогова* написано кілька монографій: *Гелесевич А. М.*, «Научное, литературное и эпистолярное наследие *Н. И. Пирогова*». Москва, 1956; *Б. Л. Могилевский*, «*Н. И. Пирогов*». Москва, 1961; *Ф. С. Аронова* (та інш.), «*Н. И. Пирогов* на Украине». Київ, 1956; *Могилевський Б.*, «Життя *Пирогова*. Повість про великого хірурга і подагога»; також багато статтей у різних медичних часописах (Дивись спис літератури).

венозним аневризмам, гастростомії, хірургії во́ла, резекції щелепів, мозковим килам та ін.

М. В. Скліфосовський приділяв дуже багато уваги громадській діяльності, брав активну участь у скликанні та праці пироговських з'їздів, був головою 12 Міжнародного конґресу лікарів, редаґував хірургічні журнали, сприяв жіночій медичній освіті, був одним з організаторів медичного факультету Новоросійського університету (в Одесі).[8]

Відомий історик медицини *С. А. Верхратський* пише у своєму підручнику:[9] «*М. В. Скліфосовський* гаряче любив Україну. Літні канікули він завжди проводив в с. Яківцях біля Полтави. В цьому селі він збудував для селянських дітей школу, а в своїй садибі амбуляторію, в якій влітку приймав хворих селян. У себе дома він переважно розмовляв українською мовою, яку досконало знав».

Павло Петрович Пелехін (1842-1917) народився в Петербурзі, але походив з стародавньої козацької родини *Пелехів*, один з предків Павла — *Григорій Пелех* наприкінці 17 століття був кошовим отаманом Запорізької Січі. У 1863 році *П. П. Пелехін* закінчив Петербурьку медико-хірургічну академію, потім удосконалив свої знання в Едінбурґському університеті. У 1865 році захистив докторську дисертацію «Фонтановъ каналъ, несправедливо называемый шлеммовымъ», (СПБ, 1865). У 1868 році його обрали адьюнкт-професором катедри госпітальної хірургічної клініки Петербурзької медико-хірургічної академії, з 1875 до 1878 року він керував у ній катедрою оперативної хірургії та топографічної анатомії, а з 1878 до 1889 року катедрою загальної хірургії.

П. П. Пелехін перший з українських учених, через кілька місяців після опублікування праць *Д. Лістера* (J. Lister), поїхав до Англії і вивчав методу антисептики у самого автора. Повернувшися на Батьківщину, він опублікував першу в Росії (отже і в Україні) працю з антисептики: «Успѣхъ новыхъ идей въ хирургіи при лѣченіи ранъ, сложныхъ переломовъ и гнойныхъ накопленій»,[10] почав пропаґувати цю методу, запровадив її в своїй клініці, досягнувши надзвичайно, як на ті часи, низької смертности (7%) після складних оперативних втручань, при чому,

---

[8] Докладно про *М. В. Скліфосовського* див. *В. В. Кованов*, «*М. В. Склифосовский*». Москва, 1952; *Н. В. Склифосовский*, «Избранные труды». Москва, 1953. Згадки про нього є також у низці праць з історії медицини.

[9] *С. А. Верхратський*, «Історія медицини». Київ, 1964, стор. 224.

[10] «Медицинскій Вѣстникъ» за 1868 рік, ч. 34, стор. 325 та ч. 35, стор. 332.

замість шкідливої карболової кислоти, запропонував менш шкідливий і більше бактерицидний препарат — трихлорфенол.

Крім праць про антисептику, *П. П. Пелехін* опублікував низку наукових розвідок про дію хлороформу, про резекцію суглобів, оваріотомію та інші.

У 1899 році П. П. Пелехін передав Науковому Товариству ім. Т. Г. Шевченка у Львові 70 000 карбованців золотом з призначенням організувати катедру хірургії імени Петра Пелехіна при першому українському університеті, який тоді мали надію заснувати у Львові. До заснування катедри, з цього фонду мали б видавати стипендії молодим українським вченим: «для виведення на велику дорогу людей з народу, бо за час історії України — це давало найкращих діячів» (див. лист *П. П. Пелехіна* управі НТШ).

Федір Миколайович Яворський (1780-1828) народився в Києві у родині священика, вчився в Києво-Могилянській Академії, у 1802 році закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, працював у *Петра Загорського,* з 1813 року був головним лікарем Петербурзького адміралтейського шпиталю, з 1821 — головним лікарем Кавказьких мінеральних вод, з 1827 — міським лікарем Петербургу. Він перший у Росії зробив успішну операцію перев'язки підколінної артерії, запропонував апарат для виправлення вивихів плеча, створив у 1815 році у Петербурзі установу для надання допомоги врятованим від утоплення.

Яким Олексійович Чаруківський (1798-1848) народився на Полтавщині. У 1820 році він закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, декілька років працював військовим лікарем, у 1837-44 роках керував відділом медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ, потім був старшим лікарем кадетського корпусу у Воронежі.

У 1825 році він захистив дисертацію «De hydrope in genere».

У дальшому Я. О. Чаруківський працював переважно над питаннями воєнно-польової хірургії та народної медицини. Він написав капітальну працю у п'яти частинах «Военно-походная медицина» (ч. 1-5. СПБ, 1836-37) та велику, дуже цінну працю: «Народная медицина, примѣненная в русскомъ быту и разноклиматности Россіи» (ч. 1-5. СПБ, 1840-45). Ці дві праці досі є класичними творами.

Великою його заслугою є також те, що він один з перших запровадив лікування малярії хініною. З інших вчених хірургів українців, що працювали в 19 столітті, слід згадати *Павла Парфенійовича Заблоцького-Десятковського* (1814-82), про якого ми ще будемо писати пізніше у розділі про розвиток дерматології та венерології.

В Україні розвиток хірургії в 19 столітті завдячуємо праці катедр хірургії Харківського, Київського та Одеського університетів і праці низки хірургів у деяких лікарнях українських міст.

Ми вже зазначали, що в Харківському університеті катедра хірургії існувала з самого початку на відділі лікарських та медичних наук, а з 1835 року на медичному факультеті. Почесними членами Ради університету були *Петро Загорський, Ілля Буяльський,* у 1814 році відкрито при університеті невеличку хірургічну клініку. Першим професором хірургії Харківського університету був *Павло Шумлянський.*

Павло Михайлович Шумлянський (1750-1824) народився у родині козака с. Малі Будинці на Полтавщині, вчився в Києво-Могилянській Академії, Петербурзькій шпитальній школі при Генеральному сухопутньому шпиталі, у 1779 році отримав звання лікаря, після чого працював у війську та вчився за кордоном. У 1789 році захистив дисертацію на ступінь доктора медицини в Страсбурзькому університеті на тему: «De proxima topicae inflammationes causa», з 1790 року був викладачем медико-хірургічних шкіл у Петербурзі та Кронштадті, з 1795 року професором фармакології та хірургії Московського медико-хірургічного училища, а з 1799 року — професором хірургії Московської медико-хірургічної академії.

У 1805 році його обрано професором хірургії та деканом медичного факультету Харківського університету.

Під час перебування за кордоном та праці у Москві *Павло Шумлянський* багато працював над вивченням різних систем медичної освіти, у 1798 році склав і подав до Медичної колегії свій проект реорганізації медичної освіти.

П. М. Шумлянський багато зробив для покращення праці Харківського університету, він був добрим педагогом і користувався великою пошаною у студентів. П. М. Шумлянський був свідомим українцем і, як ми вже зазначали,[11] був одним з професорів, які пробували читати лекції українською мовою.

Наукові праці *П. М. Шумлянського* були присвячені різним питанням оперативної хірургії, зокрема лікуванню вивихів, питанням попередження та лікування інфекційних хвороб, вивченню мінеральних вод Полтавської губерні тощо. Автори праці «Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет» (Харків, 1955, стор. 43) пишуть, що *П. М. Шумлянський* «положил начало научной работе на медицинском факуль-

[11] Див. стор. 20 цього збірника.

тете». У 1811 році П. М. Шумлянського обрали почесним членом Петербурзької медико-хірургічної академії.[12]

З 1821 до 1833 року катедрою хірургії Харківського університету керував *М. І. Єллінський.*

Микола Іванович Єллінський (1789-1834) народився в Україні, в родині священика, у 1817 році закінчив медичний факультет Харківського університету, потім працював у Петербурзькій медико-хірургічній академії, де вдосконалював свої знання в хірургії та анатомії. У 1821 році його обрали професором хірургії медичного факультету Харківського університету (у 1830-33 роках був також ректором університету).

М. І. Єллінський був талановитим лектором і видатним хірургом, який користувався великою популярністю серед людности України. Він значно поліпшив викладання хірургії в Харківському університеті, організував при клініці амбуляторний прийом, перший залучив студентів до практичних вправ, виховав багато хірургів для периферійних установ, значно поширив обсяг хірургічних втручань, написав низку наукових праць, зокрема видав перший посібник з десмургії в двох томах, у якому подав найновіші досягнення тогочасної десмургії та травматології, зокрема він докладно писав про застосування гіпсу при лікуванні переломів.

З 1843 року професором хірургії Харківського університету був *Петро Андрійович Наранович* (1805-58). Він народився в с. Чапліївці Кролевецького повіту Чернігівської губерні в родині священика, в 1826 році закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, з 1837 до 1843 року був професором анатомії Харківського університету, з 1843 — професором хірургії в ньому. Праці *П. А. Нарановича* були присвячені урології, практичній хірургії, вивченню органів руху людини; він уперше в Харкові застосував етерну наркозу через пряму кишку, запропонував низку нових хірургічних інструментів, працював також у галузі офтальмології, зокрема дуже вдало провадив очні операції.

У 1858 році на катедру хірургії обрано *Вільгельма Федоровича Грубе* (1827-98), він був за походженням естонець, закінчив у 1850 році Юр'євський (Тартуський) університет. На катедрі хірургії працював біля 40 років. За винятковy працьовитість, сумлінність у роботі і високу гуманність він заслужив велику пошану студентства та медичної громадськости.

---

[12] Докладніше про *П. М. Шумлянського* див. *Василь Плющ*, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. 1. Мюнхен, 1970, стор. 130-131.

В. Ф. Грубе заснував *Харківське медичне товариство* і був його почесним головою. Він значно поліпшив працю клінік, докорінно перебудував педагогічну роботу катедри та лікувальну працю клініки, значно знизив післяопераційну смертність, зокрема почав застосовувати карболову кислоту ще до пропозиції *Д. Лістера* (J. Lister). У своїх «Нарисах та спостереженнях з факультативної хірургічної клініки» він повідомляв, що карболову кислоту він застосовував ще в 1865 році.[13]

Також слід відзначити його заслуги в справі застосування при операціях обезболювання. Так, у 1871 році він зробив у Харкові першу операцію під наркозою закисом азоту і опублікував у 80-их роках 19 століття ряд робіт, присвячених застосуванню хлороформу та морфію.

У 1870 році *В. Ф. Грубе* при пораненні грудної клітки з ушкодженням внутрішньої грудної артерії зробив перев'язку судини, а рану, що сполучає плевральну порожнину із зовнішнім середовищем, зашив. У 1886 році *Н. Н. Філіпов* у клініці *В. Ф. Грубе* довів можливість вилікування рани серця методою накладання шва.

У шістдесятих роках 19 століття *В. Ф. Грубе* почав працювати над розробленням метод операцій при водянці головного мозку та мозкових грижах, він також працював над питаннями лікування поранених, зокрема розробив методику первинної хірургічної обробки вогнестрільних ран.

Майже одночасно з *В. Ф. Грубе* у Харкові професором хірургічної патології був *І. К. Зарубін* (1835-1904), який упродовж 14 років був деканом медичного факультету і, до речі, перший в Україні почав читати курс урології. Завдяки його старанням у 1882 році відкрито госпітальну хірургічну клініку в Харкові.

Одним з видатніших українських хірургів 19 століття був професор Харківського університету *А. Г. Підріз.*

Аполінарій Григорович Підріз (Подрєз) (1852-1900) народився на Харківщині у шляхетській родині. У 1875 році він закінчив медичний факультет Харківського університету, у 1878 — захистив докторську дисертацію на тему «О вытяженіи нервовъ». У 1878-79 роках — працював ординатором воєнного шпиталю в Харкові, з 1884 року був приват-доцентом, з 1887 — екстраординарним, а з 1890 — ординарним професором та керівником хірургічної пропедевтичної клініки Харківського університету, з 1894 —керував шпитальною хірургічною клінікою та був професором шпитальної хірургії.

---

[13] «Лѣтопись русской хирургіи», т. IV., 1899, книга 3. стор. 13.

А. Г. Підріз був видатним хірургом, урологом, фахівцем з воєнно-польової хірургії, ініціятором низки складних оперативних втручань. Так, наприклад, він перший у світі 1897 році видалив з серця інородне тіло, у 1887 році перший в Україні (і в Росії) зробив успішну спленектомію, написав перший в Україні та Росії підручник з урології («Хирургическіе болѣзни мочевыхъ и половыхъ органовъ», (ч. 1-2, Харків, 1887-96), запропонував низку нових оперативних метод, як то оригінальні методи колостомії, гастроентеростомії, шов слизневої оболонки, засіб внутрішньочеревного з'єднання сечопроводу з сечевим міхуром, оригінальний засіб лікування звужень сечевого каналу тощо. Крім того, він працював у ділянці нейрохірургії, кістково-суглобової туберкульози, воєнно-польової хірургії, разом він надрукував понад 50 наукових праць.

Учень *М. Ф. Грубе Микола Петрович Трінклер* (1859-1925) закінчив у 1883 році медичний факультет Харківського університету, працював у ньому на катедрі хірургії, у 1889 році удосконалював свої знання в клініці *Е. Берґмана* (E. Bergmann) у Німеччині, того ж року захистив докторську дисертацію «Къ хирургіи поперечныхъ переломовъ надколѣнника», з 1905 року був професором хірургічної патології та терапії Харківського університету, а з 1913 року — професором факультетської хірургічної клініки.

Перу *М. П. Трінклера* належить 78 наукових праць, присвячених питанням онкології, нейрохірургії, хірургії органів черевної дуплавини, травматології, зокрема відомі його праці про механічні причини та про ролю запальних процесів в етіології пістряка, він запропонував власну методу дренування шлуночків головного мозку, одним з перших почав застосовувати рентґенотерапію для лікування онкологічних хворих, написав монографії про лікування ран та про сифілітичне ураження внутрішніх органів.

Клініка факультативної хірургії, за його керівництва, своїм обладнанням і складністю лікувальної роботи вважалася однією з найкращих не лише в Україні, але і у всій Російській імперії.

Першим професором хірургії Київського університету був *В. О. Караваєв*, один з найкращих хірургів 19 століття.

Володимир Опанасович Караваєв (1811-92) народився в м. Вятці в родині купця, у 1831 році закінчив медичний факультет Казанського університету, два роки працював у Петербурзі, потім був у закордонному відрядженні в Німеччині, у 1836-38 роках працював у Дерпті (Тарту) під керівництвом *М. І. Пирогова*, у 1838 році захистив дисертацію «De phlebitide traumatica». У 1841

році його запросили до Київського університету на посаду декана медичного факультету та професора хірургії.

Заслуги *В. О. Караваєва* перед українською медициною дуже значні. Він був одним з організаторів медичного факультету Київського університету, талановитим педагогом, видатним клініцистом і науковцем. Будучи добрим знавцем топографічної анатомії, оперативної хірургії, віртуозно володіючи хірургічною технікою, він досяг блискучих успіхів при багатьох складних операціях, зокрема в офтальмології, приділяв багато уваги роботі студентів та лікарів біля ліжка хворого, в операційній, в амбуляторії. Під його впливом багато сотень лікарів стали хірургами і працювали в Україні не лише по містах, але і по селах. Його учнями були такі видатні хірурги, як *М. М. Волкович, К. М. Сапежко, І. Ф. Сабанєєв, О. Т. Богаєвський, Я. Б. Зільберберґ* та інші.

Наукові праці *В. О. Караваєва* були присвячені офтальмології, ринопластиці, оваріотомії, ампутаціям, він написав одні з перших в Україні посібники з оперативної хірургії: «Курсъ оперативной хирургіи» (Київ, 1858) та «Оперативная хирургія» (Київ, 1886), які довгий час були настільними книгами лікарів і студентів.

В. О. Караваєв один з перших застосовував при операціях етерну наркозу та антисептику. У 1839 році він перший у світі зробив надзвичайно складну операцію та опублікував працю про прокол колосерцевої сумки, розробив техніку проведення цієї операції при випітних перекардитах, він один з перших в Україні почав робити операції видалення яйників, опрацював і застосував свою власну методу видалення катаракти, свою власну методу операції заячої губи тощо.

Міська дума м. Києва обрала *В. О. Караваєва* почесним громадянином міста, назвала його ім'ям вулицю, де він жив, в авдиторії факультетської хірургічної клініки стоїть його бронзове погруддя, на Байковому кладовищі дбайливо зберігають його могилу.[14]

Одним з найталановитіших хірургів другої половини 19 століття був *Ю. К. Шимановський.*

Юрій Карлович Шимановсъкий (1829-68) народився в м. Орлі в родині військовослужбовця. У 1856 році він закінчив медичний факультет Дерптського університету, у 1858-61 роках був професором університету в Гельсінкі, у 1861-68 роках посідав катедру хірургічної анатомії, патології та оперативної хірургії Київського

[14] Див. про *В. О. Караваєва* також стор. 192 цього збірника і *Михайлов С. С.*, «В А. Караваев (жизнь и деятельность)». Ленінград, 1954; низку праць з історії медицини.

університету, його лекції користувалися винятковим успіхом і приваблювали багатьох слухачів. За короткий період своєї діяльности (він помер дуже молодим) Ю. К. Шимановський опублікував понад 60 праць з хірургії, з них багато капітальних монографій, які користувалися величезним успіхом не лише в Україні, але й за кордоном, зокрема він допомагав *М. І. Пирогову* в оформленні його праці з питань хірургічної анатомії (1861), написав і видав у 1868 році монографію «Операціи на поверхности человѣческого тѣла», в якій виклав основи пластичної хірургії і яка, до речі, створила *Ю. К. Шимановському* світову популярність, видав у 1869 році тритомове «Руководство по оперативной хирургіи».

Ю. К. Шимановський багато працював у галузі хірургічної допомоги пораненим, зокрема працював над питаннями десмології, написав трактат про гіпсові пов'язки, перший у світі запропонував безпідкладочні гіпсові пов'язки, винайшов багато хірургічних інструментів, зокрема резекційну пилку, щипці для усунення сторонніх тіл з стравоходу, кісткові щипці, гіпсові ножиці, листову ампутаційну пилку, трахеотомічну рурку, польовий турнікет і компресор для тимчасового припинення кровотеч при пораненні судин, його інструменти застосовували не лише в хірургічних клініках України та Росії, але також в багатьох західньоевропейських країнах.

Його монографії: «Хирургическіе результаты путешествія за границу послѣ войны 1866 года» та «Военно-хирургическіе письма», видані у 1868 році, є клясичними працями з воєнно-польової хірургії.

Деякий час у Київському університеті працювали *М. В. Склі-фосовський* та *С. П. Коломнін*. Про першого ми вже докладно згадували раніш.[15]

Сергій Петрович Коломнін (1842-86) народився в Петербурзі, у 1865 році закінчив Петебурзьку медико-хірургічну академію, у 1872-76 роках очолював хірургічну катедру Київського університету, під час російсько-турецької війни був військовим хірургом, з 1879 року працював професором Петербурзької військово-медичної академії.

Праці *С. П. Коломніна* були присвячені переважно питанням воєнно-польової хірургії, перев'язуванню ве́ликих артеріяльних судин людини, остеопластиці тощо.

Надзвичайно цінний вклад зробив *С. П. Коломнін* в опрацювання проблем переливання крови. З 60 переливань крови, які

[15] Див. стор. 167, 168 цього збірника.

були зроблені в Росії у 19 столітті, він провів — 22. Він перший у світі в 1876 році провів переливання крові на театрі воєнних дій.

Талановитим хірургом, основоположником вільної пересадки шкіри в Україні був *О. С. Яценко.*

Олександер Степанович Яценко (1843-97) народився в Симферополі у родині військового службовця. У 1867 році він закінчив медичний факультет Київського університету, потім працював земським лікарем на Херсонщині, в кінці 1870 року першим запропонував і виконав пересадку шкіри на гранулюючій поверхні після вогнестрільних поранень. У 1873 році *О. С. Яценка* запросили на посаду викладача хірургічної патології, малої хірургії, десмології та вчення про хвороби суглобів і кісток у Київському університеті, він очолював також у Києві шпиталь.

Праці *О. С. Яценка* були присвячені воєнно-польовій хірургії, антисептиці, пересадці шкіри, операціям органів черевної порожнини, методам лікування поранень грудної клітки, хворобам суглобів і кісток, він між іншим перший в Україні зробив успішну операцію гастростомії.

Видатним українським хірургом, який почав свою наукову працю в 19 столітті, був *М. М. Волкович.*

Микола Маркіянович Волкович (1858-1928) народився в м. Городні на Чернігівщині. У 1882 році він закінчив медичний факультет Київського університету, працював ординатором шпитальної хірургічної клініки проф. Борнгаупта, з 1893 до 1903 року — керівником хірургічного відділу Олександрівської лікарні в м. Києві. У 1903 році його обрали професором шпитальної хірургічної клініки, з 1911 до 1922 року — керував катедрою факультетської хірургічної клініки Київського університету (потім Мед-інституту). З 1923 року до смерти керував науково-дослідною катедрою медицини при Київському відділі Головного управління науки.

У 1908 році він заснував *Київське наукове хірургічне товариство, головою якого був до кінця життя.* У 1928 році його обрано дійсним членом Всеукраїнської Академії Наук. *М. М. Волкович* один із перших в Україні почав робити складні операції в черевній порожнині, багато працював у галузі травматології, зокрема уславився своїм приладом для лікування переломів кісток (шина Волковича).

М. М. Волкович був талановитим вченим хірургом, він написав понад 80 наукових праць, з них декілька монографій, які є клясичними працями з хірургії, відомі не лише в Україні, але і за кордоном. Праці *М. М. Волковича* були присвячені різним проб-

лемам хірургії, як то травматології, хірургії черевної порожнини, риносклеромі, вивченю во́ла, пістряка гортані тощо. Однією з перших великих наукових праць його була монографія «Риносклерома съ клинической, патологоанатомической и бактеріологической стороны», яку він захищав як докторську дисертацію і видав у 1888 році в Києві і яка донині не втратила свого наукового значення. У 1926 році він видав свою славнозвісну працю «Аппендицит, желчнокаменная болезнь, туберкулезный перитонит» (Київ, 1926), а в 1928 році — «Повреждение костей и суставов» (Київ, 1928). Обидві ці монографії є капітальними працями, які виявили М. М. Волковича як видатного знавця проблем травматології та хірургії черевної порожнини й оригінального мислителя.

М. М. Волкович виховав цілий ряд українських хірургів, користувався великою повагою серед студентів, лікарів, професури та українського громадянства.[16]

Видатними хірургами Київського університету були *Й. О. Рустицький, Х. Я. Гюббенет, М. М. Дітеріхс, К. М. Сапєжко, О. Г. Радзієвський, О. П. Кримов,* діяльність останніх припадає головним чином на початок і середину 20 століття.

Йосип Олександрович Рустицький (1839-1912) народився в Україні в шляхетській родині, у 1861 році закінчив медичний факультет Київського університету, працював у Києві, Петербурзі, з 1874 року був співробітником Київського університету, з 1889 до 1898 року — професором Казанського університету. У 1898 році був обраний професором Київського університету. Праці *Й. О. Рустицького* присвячені онкології, офтальмології, нагноєнням кісток, історії хірургії.

Ми вже писали в першому томі «Нарисів з історії української медичної науки та освіти», що у Львівському університеті з 1784 до 1805 року діяв медичний факультет. На другому курсі цього університету викладали загальну хірургію, а на четвертому — спеціяльну хірургію. У 1795 році при університеті відкрито декілька клінік. Хірургію читали Авґуст Кріґель, Фрід, Франс, Мазель, українських професорів медичний факультет не мав.

У 1805 році, замість медичного факультету, створено дворічну медично-хірургічну школу, у 1833 році цю школу реорганізовано на трирічну. На другому та третьому курсах цієї школи викладали хірургію.

---

[16] Див. монографію *Кримов О. П., «М. М. Волкович.* (Нарис життя та діяльности)». Київ, 1947.

У 1894 році знову при Львівському університеті засновано медичний факультет. Професором хірургії у Львові з 1897 року був *Л. Рідігер.*

Медичний факультет в Одесі засновано лише в 1900 році.

Зрозуміло, що ні Львівський, ні Одеський медичні факультети не могли відіграти якоїсь ролі в розвитку хірургії в Україні в 19 столітті. Про їх ролю в розвитку української хірургії в 20 столітті будемо писати на іншому місці.

Слід відзначити, що в Україні в 19 столітті працювала низка талановитих лікарів-хірургів поза хірургічними катедрами університетів, з них слід відзначити таких видатних хірургів, як *О. Т. Богаєвський, В. Л. Покотило, В. С. Нечипоренко, Б. С. Козловський, А. О. Юцевич, М. П. Коробкін, М. Я. Чернобаєв, Т. І. Вдовиківський* та інші.

Овксентій Трохимович Богаєвський (1848-1930) народився в с. Устинці на Полтавщині в селянській родині. У 1874 році закінчив медичний факультет Київського університету і працював потім у Миргороді, а з 1833 року до смерти в Кременчуці. Без огляду на те, що він працював у провінційних невеликих лікарнях, він уславився не лише як видатний хірург, дійсний новатор, але і як видатний науковець. *О. Т. Богаєвський* робив найскладніші і найрізноманітніші операції, створив велику школу хірургів-практиків.

В умовах праці у периферійних лікарнях він написав 85 наукових праць з різних ділянок хірургії, брав участь у працях багатьох російських та міжнародних хірургічних з'їздів. У 1911 році Київський університет надав йому науковий ступінь доктора медицини без захисту дисертації.

Микола Якович Чорнобай (Чернобаєв) (1797-1868) народився на Чернігівщині в родині священика, вчився в Чернігівському Колегіюмі, закінчив Московську медико-хірургічну академію, з 1820 року був військовим лікарем, з 1847 року посідав посаду головного лікаря Київського військового шпиталю, під час Кримської війни очолював медичну службу Південної армії, вперше застосував у воєнних умовах запропоновану *М. І. Пироговим* гіпсову пов'язку.

Відомі його наукові праці про чуму, геморой, про медично-санітарний стан м. Бреста. У 1836 році *М. Я. Чорнобай* вперше описав захворювання, яке тепер відоме під назвою *туляремія.* Про інших ми будемо ще згадувати далі.

Наприкінці нашого нарису про розвиток хірургії в Україні в 19 столітті зробимо короткий огляд досягнень українських хірургів за цей період у різних окремих ділянках.

Однією з найважливіших проблем хірургії долістеровського періоду була боротьба з післяопераційною інфекцією. Видатний російський хірург *Н. Я. Вельямінов* писав про цей період: «Це був період у хірургії в часи *Купера, Нелятона, Дюпюїтрена, Діффенбаха* і нашого *Пирогова,* коли, здавалося, вона була ближче до того, щоб скласти свою зброю і відмовитися від дальших завоювань».[17] А інший хірург *І. Г. Руфанов* писав: «Найвидатніші хірурги того часу впадали у відчай від результатів оперативних втручань. Навіть після нескладних операцій смертність була величезна, а при ампутаціях нижніх кінцівок, особливо стегна, вона досягала 80-90%».[18]

Як ми вже писали, одними з перших, хто запровадили *антисептику* в Україні, були *В. Ф. Грубе, П. П. Пелехін.*

Перше повідомлення про спосіб Лістера в Україні з'явилося в 1868 році у журналі «Современная медицина»; за ініціативою *В. Ф. Грубе Харківське Медичне Товариство* надіслало до Англії акушера-гінеколога *Н. А. Сочаву* для вивчення цієї методи, у жовтні 1868 року він прочитав доповідь про застосування *антисептики* на засіданні цього Товариства.

У 1784 році *В. Ф. Грубе* на засіданнях Харківського медичного товариства демонстрував удосконалені ним пов'язки *Лістера,* а студент *Л. М. Вишинський* показував хворих, вилікуваних за допомогою цих пов'язок.

У Києві важливу ролю у запровадженні та поширенні антисептичної методи відіграли *С. П. Коломнін, А. Л. Рава, і А. Х. Ринек.*

Українські хірурги *В. Ф. Грубе, А. Г. Підріз, С. П. Коломнін* одними з перших застосували антисептику під час военних дій.

У вісімдесятих роках 19 століття українські хірурги почали застосовувати *асептику.* Перший хто застосував асептику під час операцій був *Г. Є. Рейн;* у 1891 році *А. Д. Павловський* опублікував статтю «Объ асептикѣ»,[19] *К. М. Сапежко* розробив проект асептичної операції. На периферії у великих лікарнях асептику введено у 1891-93 роках, про що повідомляли *О. Т. Богаєвський* та *А. Г. Корецький.* У розвиток асептики й антисептики внесли багато нового українські хірурги *П. П. Пелехін, К. М. Сапежко, В. Л. Покотило М. П. Трінклер, Я. В. Зільберберґ* та інші.

---

[17] *Н. Я. Вельяминов,* «Хирургическій архивъ». Книга 2, за 1912 рік, стор. 10.

[18] *І. Г. Руфанов,* «Клиническая медицина», 1962, стор. 8.

[19] «Медицинское обозрѣніе», 1891, стор. 18.

Другою проблемою, яка постійно притягувала увагу хірургів 19 століття, була проблема обезболювання. Українські хірурги були одними з перших, що почали застосовувати наркозу на теренах всієї Російської імперії.

У 1846 році за ініціятивою *В. О. Караваєва* та *О. П. Вальтера* при Київському університеті організовано Комісію для вивчення впливу етеру на організм.

18 лютого 1847 року *В. О. Караваєв* зробив у Києві першу операцію під етерною наркозою.[20] Другу в Україні операцію під етерною наркозою зробив Т. Л. Ванцетті (1809-88) у Харкові 28 лютого 1847 року.[21]

У 1871 році *В. Ф. Грубе* зробив першу операцію під наркозою за допомогою закису азоту.

У 1865 році *Ю. К. Шимановський* видав «Руководство по оперативной хирургіи», в якому вперше докладно описав стадії наркози, ускладнення при ній, способи боротьби з отруєнням хлороформом.

У 1866 році київський хірург *А. І. Лукашевич* провів досліди на собі та інших по застосуванню провідникової анастезії. На 6 З'їзді хірургів *Я. В. Зільберберґ* доповів про 309 операцій, проведених під спинномозковою анестезією. Старший лікар Єлисаветградської лікарні *В. Л. Покотило* на 7 З'їзді хірургів повідомив про 1610 операцій пророблених під веронало-хлороформовою наркозою, при чому підкреслив, що ця запропонована ним метода не дала жадного випадку отруєння.

Одною з найважливіших проблем загальної хірургії були операції в черевній порожнині. За долістерського періоду і навіть пізніше, до запровадження асептики, вони давали найбільшу післяопераційну летальність, розвиток хірургії черевної порожнини почався, власне кажучи, лише після запровадження асептики та удосконалення метод знеболювання.

У 1846 році професор *Т. Л. Ванцетті* зробив у Харкові першу в Російській імперії оваріотомію, але хвора померла на восьмий день від перитоніту, у 1864 році професор *В. Ф. Грубе* в Харкові та професор *М. В. Скліфосовський* в Одесі зробили оваріотомії вже з позитивними наслідками.

У 1885 році *І. В. Радзимовський* у Києві експериментально опрацював операцію резекції кишки, у 1888 році *О. Т. Богаєв-*

---

[20] *І. Я. Дейнека, Ф. С. Мар'єнко,* «Короткі нариси з історії хірургії в УРСР». Київ, 1968, стор. 64.

[21] *И. С. Жаров,* «Развитие хирургического обезболивания в России и СССР». 1951, стор. 24.

ський вперше в Україні успішно зробив резекцію шлунку у провінційній лікарні у Кременчуці. Першу успішну гастроектомію зробив *М. П. Трінклер,* а першу гастроентеростомію — *Б. С. Козловський* (1854-1919), теж у невеликій провінційній лікарні в Смілі в 1896 році, він же, другий після *О. Т. Богаєвського,* почав робити резекцію шлунку.

У ці роки українські хірурги почали робити резекції шлунку навіть у дільничних земських лікарнях. Так, наприклад, *В. С. Нечипоренко* в 1897 році у Сірогозькій лікарні Мелітопільського повіту зробив резекцію шлунку з приводу пістряка, у 1899 році *А. О. Юцевич* (1859-1909) перший зробив ушивання проривної виразки шлунку в Єлисаветградській повітовій лікарні, *В. А. Шеметов* у 1854 році описав уперше випадок лікування проривної виразки шлунку.

Питання хірургії черевної порожнини, починаючи з дев'ятсотих років, постійно були предметом доповідів на хірургічних з'їздах *(М. М. Волкович, К. М. Сапєжко, Б. С. Козловський, Ф. Ю. Розе* та інші).

У 1887 році оголошено в працях *Харківського медичного товариства* про першу успішну операцію з приводу кісти підшлункової залози, зроблену *Н. Н. Філіповим* з добрим наслідком, у 1897 році *А. В. Мартинов* захистив дисертацію на тему «Хірургічне лікування підшлункової залози». *В. І. Розумовський* у 1892 році зробив першу операцію з приводу гострого панкреатиту, у 1900 році *А. Ф. Маньковський* видав у Києві монографію про хірургічну патологію підшлункової залози.

У 1893 році *Ю. Р. Пенський* запропонував свій власний спосіб шва на печінці, а у 1894 році опублікував укупі з *М. М. Кузнецовим* експериментальні та клінічні дослідження резекції її, проведені в Харківському університеті. Ця метода стала загальновідомою і про неї згадують у більшості посібників всіма мовами при описі оперативних втручань на печінці. Операції з приводу ехіноккозу печінки почав провадити з 1884 року *О. Т. Богаєвський,* абсцесам печінки були присвячені праці *Л. Є. Розенблята, Є. І. Волянського, П. В. Нікольського* (1892-94).

Операції на жовчних шляхах вперше робив *Н. Д. Монастирський,* у 1886 році уперше успішно зробив операцію холецистектомії, а в 1887 — першу у світі холецистоєюностомію в один прийом, у дев'яностих роках 19 століття операції на жовчних шляхах робили вже *К. М. Сапєжко, М. М. Волкович, М. П. Трінклер.*

А. Г. Подріз у 1886 році повідомив про успішну зроблену ним спленектомію, у 1926 році *М. М. Волкович* опублікував свою зна-

мениту монографію «Апендицит, холесцистит и туберкулезный перитонит», в якій підсумував свій понад 30-річний досвід хірургічного лікування апендициту.

Хронічним захворюванням товстої кишки були присвячені праці *М. М. Волковича, М. П. Трінклера* та інших.

Українські хірурги багато працювали над проблемою лікування кил. У 1811 році *П. М. Шумлянський* опублікував працю: «Замѣчанія о младенческой пупочной грыжѣ»; у 1825 році *А. П. Козачинський* запропонував лікувати защемлення кил оперативним шляхом; у 1862 році *Я. Д. Фінкельштейн* захистив у Харківському університеті докторську дисертацію на тему: «Дослідження найважливіших питань защемлення пахових та стегнових кил». Про оперативне лікування кил були праці *А. Г. Підріза, В. Ф. Грубе, Г. Губерта, Н. П. Андіона, А. А. Кадьяна* та інш. У 1885 році видано в Києві монографію *І. Р. Радзимовського* «О резекціи кишки при гангренозныхъ грыжахъ». У дев'яностих роках 19 століття операції з приводу защемлених кил робило вже багато українських хірургів *(М. М. Волкович, Б. С. Козловський, Л. І. Малиновський, О. А. Юцевич* та інші). Клясичною працею про кили була монографія *О. П. Кримова.*

Першу експериментальну роботу з легеневої хірургії виконав у 1870 році в Києві *О. С. Яценко;* у тому ж році *В. Ф. Грубе* зробив перев'язку пошкодженої грудної артерії; у 1882 році *А. Ф. Флейшер* повідомив про промивання плевральної дуплини при емпіємі розчином карболового квасу; *Н. М. Субботін* у 1887 році запропонував апарат для відсмоктування гною з плевральної дуплини; у 1898 році *К. М. Сапєжко* оголосив низку праць про профілактику ускладнень при відкритому пневмотораксі.

Першу пневмотомію в Україні зробив у 1883 році у Полтаві *М. П. Коробкін,* у Харкові такі операції почав робити *М. Б. Фабрикант* у 1896 році. Першу резекцію легенів у Росії зробив *П. І. Дяков.* Перші наукові праці про ехінокок легенів в Україні опублікував *О. Т. Богаєвський* у 1885 році.

В. О. Караваєв перший у світі почав провадити прокол серцевої сорочки; у 1894 році *М. В. Скліфосовський* запропонував робити пункцію перикарда біля краю грудини між четвертим і п'ятим ребром; *І. Ф. Сабанєєв* перший в Україні в 1894 році зашив рану серця; у 1897 році *А. Г. Підріз* зробив першу в Україні та Росії операцію на серці 16-тирічної дівчини. Це була перша у світі спроба видалення стороннього тіла з серця з позитивним наслідком.

Першу струмектомію в Україні (Київ) у 1884 році зробив *М. М. Волкович.*

Перші друковані праці з хірургії судин з'явилися у шістдесятих роках 19 століття (*Д. Лямблъ, А. А. Ясиновський*). Як ми вже зазначали, у 1870 році *В. Ф. Грубе* зробив перев'язку внутрішньої грудної артерії; у 1880 році зовнішню сонну артерію перев'язав *С. П. Коломнін;* у 1895 році *І. Ф. Сабанєєв* у Одесі і *Л. В. Орлов* у Харкові перші в Україні (і в Росії) зробили операції на судинах: перший видалив ембол з стегнової артерії, а другий наклав шов на підколінну артерію.

Перше переливання крови в Україні зробив *С. П. Коломнін* у клініці шпитальної хірургії Київського університету в 1872 році. Він же перший провів у 1876 році переливання крови на театрі воєнних дій, разом у 19 столітті він провів 22 переливань крови.

Ортопедія та травматологія тепер є окремою науковою та навчальною дисципліною. Майже у всіх навчальних медичних закладах світу існують окремі катедри ортопедії та травматології. В Україні працюють тепер три науково-дослідні інститути травматології та ортопедії. У 19 столітті окремих катедр ортопедії в Україні не було, але це не значить, що українські вчені медики не цікавилися проблемами ортопедії та травматології.

Ми вже зазначали, що в 18 столітті *Єфрем Мухін* викладав остеологію і десмургію в Єлисаветградській медико-хірургічній школі,[22] що *Петро Піддубик-Сущевський* написав першу в Україні наукову працю з травматології та ортопедії,[23] на ортопедичні та травматологічні теми писали *П. Капельський, І. Кепінь, Я. Саполович* та інші.[24] Основи ортопедії, травматології та десмургії викладали українські професори хірурги в Медико-хірургічних училищах та Медико-хірургічних академіях Петербурґу, Москви та Кронштадту.[25]

Отже, засновниками української наукової ортопедії слід вважати *Єфрема Мухіна* та *Петра Піддубика-Сущевського.*

У 1806 році *Єфрем Мухін* видав свій славнозвісний підручник «Первые начала костоправной науки» (Москва, 1806).

Першу ортопедичну лікарню в Україні заснував в Одесі в 1888 році *І. А. Вальтух;* у 1896 році лікарню для дітей, що потребували ортопедичної допомоги, відкрив у Харкові *Ю. Ф. Фінк.* У 1907 році в Харкові відкрили Медико-механічний інститут,

---

[22] *Василь Плющ,* «Нариси з історії української медичної науки та освіти, кн. 1. Мюнхен, 1970, стор. 61.

[23] Та сама праця, див. стор. 164-166.

[24] Та сама праця, стор. 265.

[25] Та сама праця, стор. 113-135 та інші.

який очолив *К. Ф. Вегнер*, у 1912 році засновано доцентуру з ортопедичної хірургії, десмургії та вчення про переломи і вивихи при Харківському університеті.

У 1846 році *Т. Л. Ванцетті* запропонував свою оригінальну клейову пов'язку, *М. М. Волкович* сконструював і запровадив у травматологію свою славнозвісну шину.

Над проблемами ортопедії, травматології та десмургії працювали *Ю. К. Шимановський, М. В. Скліфосовський, В. І. Разумовський, Н. П. Трінклер, К. Ф. Вегнер, М. М. Волкович, О. П. Кримов* та інші.

Українські хірурги були піонерами пересадки тканин у Російській імперії. У 1840 році *В. О. Караваєв* описав успішний випадок ринопластики; у 1865 році *Ю. К. Шимановський* запропонував свою власну методу закриття дефектів з допомогою кількох клаптів; першу вільну пересадку шкіри в 1870 році зробив *О. С. Яценко;* першу вільну пересадку кістки в Україні зробив *І. В. Радзимовський* у 1881 році. *І. Ф. Сабанєєв* у 1890 році опублікував працю «О межмыщелковой остеопластической ампутаціи бедра», яка отримала назву *«операції Сабанєєва»*; у 1891 році він уперше в Україні зробив пересадку рогівки, у 1892 році видав монографію «Клинической матеріалъ къ вопросу о пересадкѣ слизистой оболочки», в якій довів можливості пересадки її; *Ю. Р. Пенський* у 1893 році успішно зробив пересадку суглобового бльока собаці, *М. М. Волкович* зробив успішну вільну пластику черепа з приводу кили головного мозку.

Дуже багато уваги приділяли українські хірурги хірургічним методам лікування кістково-суглобової туберкульози. Ю. К. Шимановський у підручнику «Руководство по оперативной хирургіи», який він видав у 1869 році, писав про можливість отримання рухомих суглобів після резекції зчленування у зв'язку з туберкульозним гонітом. Першими почали провадити резекцію суглобів при туберкульозі *В. Ф. Грубе* та *А. Г. Підріз*, останній у своїй праці «Объ оперативномъ лѣчѣніи бугорчатки» («Хирургическій Вѣстникъ» за 1889 рік) відзначав, що при резекції суглоба треба не лише видалити місцеве вогнище, але домагатися зберегти рухомість у суглобі.

Наприкінці 19 і на початку 20 століття над проблемами кісткової туберкульози працювали *М. М. Волкович, М. П. Трінклер, С. Л. Трегубов, К. М. Сапєжко* та низка інших українських хірургів.

Нейрохірургія в 19 столітті лише народжувалася, тоді ще не було відповідних умов для проведення складних втручань на

мозку та периферійній нервовій системі, все ж у шістдесятих роках 19 століття *Ю. К. Шимановський* у Києві та *В. Ф. Грубе* у Харкові вже почали опрацьовувати методи операцій при водянці головного мозку, мозкових килах та травмах черепа. У 1878 р. *А. Г. Підріз* захистив у Харкові дисертацію «О вытяженіи нервовъ»; у 1884 році *В. І. Розумовський* опублікував дисертацію про атрофічні процеси в кістках після перерізування нервів, у 1883-84 роках київський хірург *О. Л. Равва* вперше експериментально розробив проблему зшивання нервів м'язів антагоністів; у 1893 році *М. В. Скліфосовський* на 5 З'їзді російських лікарів прочитав доповідь: «Про природжені кили хребетного стовпа», в якій докладно описав патогенезу, клініку та лікування цих кил і запропонував свій власний засіб операції їх.

У 1895 році *Б. С. Козловський* оприлюднив працю «О способахъ операцій при врожденныхъ мозговыхъ грыжахъ», а в 1898 році повідомив, що він в умовах повітової лікарні успішно видалив ендотеліому оболонок головного мозку. У 1897 році *К. М. Сапєжко* повідомив про успішну трепанацію черепа з приводу субдуральної гематоми.

У розділах про патологічну анатомію, патологічну фізіологію, мікробіологію в Україні, ми вже писали про значні досягнення українських вчених медиків у галузі *вивчення злоякісних пухлин.* У дев'яностих роках опубліковано також багато праць українських хірургів про оперативне лікування пістряка, зокрема пістряка шлунку та жовчного міхура *(Н. Д. Монастирського, М. К. Сапєжка, М. М. Волковича, О. Т. Богаєвського, О. А. Юцкевича, М. П. Трінклера, Б. С. Козловського* та інших). Ще в другій половині 19 століття у Києві та Харкові було відкрито спеціяльні палати для хворих на пістряк.

Урологічна допомога була відома в Україні з давніх часів. З літописів та інших староукраїнських літературних пам'яток знаємо, що ще в Україні-Русі були фахівці, які лікували сечокам'яну хворобу.

У 18 столітті вже з'явилися наукові праці з урології. Так, наприклад, *Никон Карпинський* у 1781 році у Страсбурзі захистив дисертацію на доктора медицини на тему «De impedimentis in lithotomia occurentibus, quibus accedit singularibus vesicae urinariae observatio» («Про труднощі, що зустрічаються при операції видалення каміння з сечевого міхура, з додатком деяких зауважень щодо сечевого міхура»), яка дуже зацікавила німецькі наукові

кола, була передрукована в німецькому часописі та отримала декілька позитивних рецензій.[26]

На урологічні теми, головне про літотомії, писали у 18 столітті *Степан Андрієвський, Добровольський, В. Кудрицький, Петро Логінов, Сила Митрофанов, Ольхович, Михайло Стефанович-Донцов, Сохансъкий, Серафимович, Іван Тишевський* та інші.[27] Багато нового та оригінального вніс в урологію *І. В. Буяльський.*

Ще у 18 столітті українські хірурги викладали основи урології у медичних навчальних закладах Російської імперії[28]

У 19 столітті в Україні широко провадили роздрібнювання та витинання каменів *Т. Л. Ванцетті, В. О. Караваєв, В. Ф. Грубе, А. Г. Підріз, Т. І. Вдовиківський* та інші. Так, наприклад, *В. О. Караваєв* зробив у Києві біля тисячі операцій роздрібнювань каменів і понад 200 зовнішніх уретомій; *Т. І. Вдовиківський* (1846-1923) в Одеській міській лікарні зробив 2608 урологічних операцій, з них 703 операції видалення каменів, 81 операцію опухів міхура та його дренажу, 235 операцій зовнішнього розкриття та внутрішніх розрізів сечового міхура при його звуженнях і травматичних ушкодженнях, 525 операцій розкриття сечових проток тощо. Перший самостійний відділ для урологічних хворих на 25 ліжок був заснований у 1863 році в Одесі за ініціятивою вищезгаданого *Т. І. Вдовиківського.*

Над науковим опрацюванням проблем урології в 19 столітті працювали *С. І. Петров, В. Н. Сильванський, В. Ф. Грубе, І. К. Зарубін, А. Г. Підріз, М. С. Суботін, В. І. Розумовський, Ю. Р. Пенський* та інші.

У 1862 році *С. І. Петров* захистив у Харкові дисертацію на тему «Органическое суженіе мочеполового канала»; у 1865 р. *В. Н. Сильванський,* теж у Харкові, обороняв докторську дисертацію на тему «О внешней уретротоміи». *В. Ф. Грубе* у 1872 році опублікував працю «Дополнительная замѣтка о камняхъ въ уретрѣ». У 1887 році *А. Г. Підріз* видав монографію «Хирургическіе болѣзни мочеполовыхъ органовъ».

Перший курс сечостатевої хірургії почав читати в 1871 році професор *І. К. Зарубін* (1835-1904) у Харківському університеті, з 1884 року курс урології читав *А. Г. Підріз.*

А. Г. Підріз і М. С. Суботін одні з перших почали застосовувати ендоскопічні методи дослідження сечостатевого апарату.

---

[26] Див. *Василь Плющ,* «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. 1. Мюнхен, 1970, стор. 72 та 244.

[27] Див. ту саму працю, стор. 107, 138, 261-272 та інші.

[28] Див. ту саму працю, стор. 113-135 та інші.

У 1884 році *А. Г. Підріз* опублікував у «Русской Медицинѣ» (13) працю: «Значеніе и средства современной эндоскопіи въ примѣненіи ихъ къ діагностикѣ и терапіи болѣзней мочеполового аппарата».

Оригінальні пропозиції з оперативної урології подали *Ю. Р. Пенсъкий*, який ще в 1894 році опрацював методу створення сечового міхура з петлі кишки, *А. А. Чайка*, який запропонував застосувати після нефротомії жирову тампонаду для попередження післяопераційних кровотеч. *В. І. Розумовсъкий* опрацював методи накладання шва на сечовий міхур, *М. С. Суботін* працював над методою виведення сечі у кишківник.

Ми вже відзначали, що українсъкі хірурги багато і плідно працювали в галузі воєнно-польової хірургії *(Ю. К. Шимановсъкий, В. Ф. Грубе, С. П. Коломнін, М. В. Скліфосовсъкий, К. М. Сапєжко, В. І. Гедройц* та інші). Зокрема *Ю. К. Шимановсъкий* перший порушив питання про створення катедр воєнно-польової хірургії, перший застосував для промивання ран марганцевокислий калій, ізоляцію хворих з ґанґреною, гіпсові пов'язки при вогнестрільних переломах; *В. Ф. Грубе* одним з перших опрацював найповнішу методику первинної хірургічної обробки вогнестрільних ран; *С. П. Коломнін ще до І. Ф. Есмарха* (Johann Friedrich August Esmarch) застосував для зупинки кровотеч перетягування кінцівок бинтом та ввів у практику перев'язку центрального та периферійного кінців судин для зупинки кровотеч у рані. *В. І. Гедройц* запропонувала вільну кісткову пластику.

The Development of Surgery in the 19th Century

From the writings in ancient Ukrainian diaries it is known that surgery held a very revered place among our ancestors: they referred to it as a "handwork", or "cutting with an iron cross". There were references to surgical instruments, such as: "the knife" "scalpel" "blade" etc. Centuries ago surgery was performed in either monasteries or homes.

Surgical problems were studied as far back as the early 18th century. The following physicians published works on the topic of surgery in the 18th century: D. Volezanecky, M. Jelynsky, P. Zahorsky, P. Lohinov, Syla Mytrofaniv, H. Mokrynec, P. Piddubyk-Sushchevsky, I. Tyshevsky. In 1785 N. Ambodyk-Maksymovych published "The Specialized Medico-Surgical Dictionary". Yakiv Sapolovych wrote a surgical handbook and in 1797—1800 I. Kashynsky wrote: "Short Medico-Surgical Material for Physicians". In Moscow and Petersburg many Ukrainians were teaching surgery: Y. Sapolovych, N. Karpynsky, S. Andriyevsky, P. Shumliansky, P. Lolinov, V. Myronovych and others. In 1806 J. Muchin published a handbook of Orthopaedics, I. Buyalsky published "The Atlas of Surgical Anatomy". I. Buyalsky initiated the use of starch casts and was one of the first to use aether and chloroform in narcosis. The most notable Ukrainian surgeons of the 19th century worked in Russia. Among them were: P. Pelechin, M. Sklifosovsky, F. Yavorsky, Y. Charukivsky, as were V. Shevkunenko and M. Burdenko.

One of the contributors to the development of surgery in Ukraine was M. Pyrogov (1810—1881). The development of surgery in the 19th century took place at various universities. The first professor of surgery at the University of Kharkiv (1805) was P. Shumliansky (1750—1824), in the year 1805 and in the years from 1821 to 1843 M. Yelynsky, from 1843 to 1858 it was P. Naranovych (1805—1858) and from 1858 V. Hrube was a professor there. A notable surgeon at the University of Kharkiv was A. Pidriz (1852—1900) as was M. Trinkler (1859—1925). The first professor of surgery at the University of Kiev was V. Karavayev (1811—1892). His works dealt with the subjects of ophthalmology, rhinoplastics, ovariotomie and amputations. Among his students were: M. Volkovych, K. Sapeshko, I. Sabanyev, O. Bohayevsky, J. Zilberberg. Teaching in Kiev were: M. Sklifosovsky, S. Kolomnin, O. Yacenko and M. Volkovych (1858—1928) who organized the society of surgeons in Kiev.

At the beginning of the 20th century there were: J. Rustycky, H. Heubenet, M. Dierichs, K. Sapeshko, O. Radzievsky and O. Krymov. Professor of surgery at the University of Lviv from 1897 was L. Ridiger. The department was organized in 1894. The medical faculty at the University of Odessa was first organized in 1900. The first operations using narcosis were performed by V. Karavayev in 1847, while O. Walters,

T. Wancetti and V. Hrube successfully used narcotics in 1871. The first gastric resections were performed in 1888 by O. Bohayevsky, M. Trinkler, B. Kozlovsky and in 1896 by A. Yucevych and V. Shemetov. The first gall bladder operations were performed in 1886 by N. Monastersky and in the 1890's by K. Sapeshko, M. Volkovych and M. Trinkler. The first experimental lung surgery was performed in 1870 by O. Yacenko. As early as 1811 P. Shumliansky published his work "Zamezanya o mladencheskoj pupochnoj kryzhe".

Ukrainian surgeons were especially interested in the treatment of hernias: A. Kozachynsky, J. Finkelstein, A. Pidriz, V. Hrube, N. Andiona, B. Kozlovsky, L. Malynovsky, and others were particularly active in this area. O. Krymov published a classical monograph on this subject. A. Fleischer washed an empyema of the pleural sheets with a form of carbolic acid. M. Koropkin and M. Fabrikant performed the first pneumectomy in 1883 and in 1894 I. Sabanyev repaired an open heard wound, while in 1897, A. Pidriz performed the first heart surgery (removal of a foreign body). The first thyroidectomy was performed in Kiev by M. Volkovych in 1884.

The teaching of orthopaedics was initiated by Y. Muchin and Y. Piddubnuka-Syshchevsky. The second half of the 19th century saw the opening of special homes for cancer patients.

Work in the field of urology in the 18th century was done by: N. Karpynsky, S. Andriyevsky, Dobrovolsky, V. Kudrycky, P. Lochinev, S. Mutrofanov, Olchovych, M. Stefanovych-Dontsov, Sochansky, I. Tushevsky and I. Buyalsky. In the 19th century the breaking down and removal of kidney and urinary stones was performed by: T. Wancetti, V. Karavayev, V. Hrube, A. Pidriz and T. Vdovykovsky, while S. Petrov, V. Sylvanovsky, I. Zarubin, V. Rozumovsky and Y. Pensky academically worked on the problems in urology in the 19th century. S. Kolomnin used the method of ligating bleeding vessels up to the time of I. Esmark.

РОЗВИТОК ОФТАЛЬМОЛОГІЇ

Лікування очей було відоме ще в Київській Русі-Україні. Як відомо, Київська Русь-Україна мала досить тісні зв'язки з Сходом, а східні вчені медики, наприклад, *Абу-Алі Ібн-Сіна* (Avicenna), були досвідченими окулістами-практиками, в їх наукових працях було описано біля 150 окремих очних хвороб, зокрема *Ібн-Сіна* перший доводив, що зображення предмету дає сітківка (сітчатка), написав славнозвісний «Канон лікарської науки», а *Абу-Бекрар Разі* написав грандіозну 30-томову працю «Вмістилище медицини». З працями східніх учених медиків освічені кола Русі-України були знайомі, що доводить між іншим славетна праця *Євпраксії-Зої* — «Мазі».[1]

У 17 столітті були вже відомі спеціялісти з очних хвороб, так звані «околісти», які знімали «туск з очей», тобто робили операцію катаракти. Деякі історики медицини згадують, що в Україні в 17 столітті працював та удосконалювався в галузі очних хвороб якийсь *Федір Дорофієв*,[2] гетьмана *Івана Самойловича* у 1681 році лікував від очної хвороби «добрий окуліст і дохтур майстерний».[3] У другій половині 17 століття окуляри ввозили з-за кордону вже у великих кількостях.

Наприкінці 18 століття починає оформлятися офтальмологія як наукова дисципліна. У Росії лекції з офтальмології в Московському університеті читав німець, професор *Ф. А. Гільтербрандт*, у Петербурзькій медико-хірургічній академії спочатку німець *І. Ф. Буш*, потім *Йосип Грубі*.

Після смерти *Й. І. Грубі*, з 1834 року, катедрою офтальмології керував українець *Петро Павлович Пелехін* (1794-1871), який народився на Київщині, у 1811 році закінчив Київську Академію, а у 1824 — Петербурзьку медико-хірургічну академію, потім (з

---

[1] Див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки і освіти», кн. І. Мюнхен, 1970, стор. 13-18. Праця «Канон врачебной науки» Ібн-Сіна, була видана у Ташкенті у трьох томах (1954-59).

[2] Див., наприклад, В. О. Рукін, «До історії вітчизняної офтальмології». Київ, 1957, стор. 12.

[3] Див. «Матеріалы для исторіи медицины въ Россіи», вип. 4. СПБ, 1885, стор. 1258.

1831) працював професором цієї ж Академії, а з 1846 року був викладачем медицини в Київській духовній академії. Він був видатним фахівцем, працював науково не лише в галузі офтальмології, але також в інших ділянках медицини, зокрема написав докторську дисертацію про неврози. В історію української медицини він увійшов не лише як перший український учений офтальмолог, але як меценат української науки, бо заповів велику грошову суму на підготовку українських медичних кадрів у Західній Україні.

Очні хвороби почали викладати в Україні вперше в Харківському університеті в 1811 році. Самостійна катедра очних хвороб була заснована теж при Харківському університеті у 1870 році. Організатором її був видатний офтальмолог *Л. Л. Гіршман.*

Леонард Леопольдович Гіршман (1839-1921), єврейського походження, народився в м. Тукумі (Латвія). Він був одружений з княжною *Кудашевою* і був дальнім родичем відомого українського діяча *Олександра Шульгина.*[4] У 1860 році *Л. Л. Гіршман* закінчив медичний факультет Харківського університету. Досить довгий час удосконалював свої знання за кордоном, де працював у лабораторіях *Е. Дюбуа-Реймона* (E. Du-Bois Reymond), *Е. Брюкке* (E. Brücke), *Г. Гельмгольца* (H. L. F. Helmholtz), у клініках *А. Ґрефе* (A. Graefe), *Е. Еґера* (E. Eger) та інших.

У 1868 році він захистив докторську дисертацію про фізіологію кольоровідчуття, у 1870 заснував очну клініку на 10 ліжок при Харківському університеті та самостійну катедру очних хвороб, професором якої працював до 1905 року У 1908 році працював у Харківській міській лікарні, яку побудовано для нього на кошти, зібрані громадянством.

Праці *Л. Л. Гіршмана* були присвячені лікуванню трахоми, емболії судин сітківки (сітчатки), вивихам кришталика, питанням фізіології сприймання кольорів, міози та мідріязи, вивченню найменшого кута зору тощо.

Л. Л. Гіршман користувався величезною популярністю не лише в Харкові та в Україні, але й поза її межами, впродовж свого життя він лікував біля мільйона пацієнтів, був видатним педагогом та громадським діячем, зокрема за його ініціятивою у Харкові створено Школу для сліпих, головою Опікунчої ради якої він був упродовж років. У 1886 році його обрали почесним головою *Харківського медичного товариства,* його ім'ям назвали Український науково-дослідний інститут очних хвороб у Харкові.

---

[4] Див. «Збірник на пошану О. Шульгина». Париж-Мюнхен, 1969, стор. 214-218.

Учнями *Л. Л. Гіршмана* були окулісти *П. П. Прокопенко, Д. М. Натансон, Е. П. Брауншгейн, П. Н. Барабашев* та інші.

О. Шульгин пише у своїх споминах, що *Л. Л. Гіршман* був славний своїм добрим серцем, що він був надзвичайним лікарем, знаменитим на всю Росію і справляв своєю шляхетною постаттю велике враження.[5]

В. О. Рукін пише про *Л. Л. Гіршмана:* «Блискучий діягност і талановитий оператор, *Л. Л. Гіршман* відзначався надзвичайною добротою і чуйністю щодо хворих. Лікар-безсребренник, він усе своє життя палко обстоював безплатну медичну допомогу і сам широко подавав її хворим. Популярність *Л. Л. Гіршмана* була величезна, і хворі з'їжджалися до нього з усіх кінців Росії, нерідко пішки приходили за сотні кілометрів. Прийоми часто затягувалися до ночі, бо у *Л. Л. Гіршмана* не було останньої години прийому, а був останній хворий. *Л. Л. Гіршман* користувався величезною повагою серед лікарів і студентів».[6]

Викладання офтальмології в Київському університеті почав *В. О. Караваєв,* про якого ми вже згадували раніш і ще будемо згадувати.[7]

Володимир Панасович Караваєв був блискучим оператором окулістом. Він один з перших почав успішно оперувати хворих на катаракту, при чому перший у Росії почав вилучати катаракти через розріз роговиці зверху, до того окулісти робили звичайно реклямацію, отже це було не абиякою новиною.[8] Слава *В. П. Караваєва* як окуліста була величезна, десятки хворих з усіх кутків України та Росії, а також із-за кордону зверталися до нього за лікуванням. Серед його пацієнтів були бідаки з українських сіл, що називали його «Каравай», представники французької аристократії, високі австрійські урядники та перські купці. Історик офтальмології в Росії *В. С. Дєлов* підкреслює, що в ті часи єдиним закладом в Україні, де практично вивчалися очні хвороби, була катедра хірургії *В. П. Караваєва.*[9]

Самостійну катедру офтальмології в Київському університеті засновано в 1869 році, її очолив *О. В. Іванов.*

Олександер Володимирович Іванов (1836-80) народився в Таврії, у 1859 році закінчив медичний факультет Московського уні-

---

[5] «Збірник на пошану О. Шульгина». Париж-Мюнхен, 1969, стор. 214-218.

[6] В. О. Рукін, «До історії вітчизняної офтальмології». Київ, 1957, стор. 25, 26.

[7] Див. стор. 173, 174 цього збірника.

[8] М. Е. Мандельштам, «Клиническіе лекціи по глазнымъ болѣзнямъ». Москва, 1888, стор. 256.

[9] В. С. Дѣловъ, «Материалы для исторіи офтальмологіи въ Россіи». СПБ. 1895, стор. 107.

верситету, з 1867 року працював в очному відділі Київського військового шпиталю, з 1869 — професором катедри очних хвороб Київського університету. *О. В. Іванов* був видатним фахівцем окулістом, прекрасним викладачем, науковцем і лікарем практиком, зокрема він уславився своїми працями в галузі нормальної та патологічної анатомії очей. Видатний німецький окуліст проф. *Л. Веккер* (L. Wecker) відзначав, що *«Іванов* єдиний зробив для патологічної анатомії ока більше, ніж усі інші дослідники разом узяті».[10]

Разом він написав біля 30 наукових праць, присвячених нормальній та патологічній анатомії ока, набряку та запаленню сітківки (сітчатки) і зорового нерва, вивченню відшарування скловидного тіла, захворюванням рогівки, коньюнктиви тощо.

Приват-доцентом катедри офтальмології був відомий київський окуліст *М. Є. Манделъштам* (1839-1912), який з огляду на важку хворобу *О. В. Іванова* останні роки його життя викладав очні хвороби.

У 1881 році професором очних хвороб Київського університету обрано *А. В. Ходіна.*

Андрій Васильович Ходін (1847-1905) народився біля м. Новочеркаська, у 1871 році закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, з 1877 до 1881 року був її співробітником.

А. В. Ходін був надзвичайно працездатний, приділяв багато часу науковій та педагогічній праці, був видавцем і редактором першого і єдиного тоді в Росії фахового журналу «Вѣстникъ офтальмологіи», який виходив з 1884 до 1917 року.[11] Великою його заслугою було видання низки підручників: «Практическая офтальмологія», «Курсъ глазныхъ операцій», «Офтальмоскопія и ее примѣненіе въ офтальмологіи и общей медицинѣ», які витримали кілька видань і були настільними книгами як студентів, так і лікарів. Останні його праці (понад 20) були присвячені різним очним хворобам, питанням рефракції ока, фізіології очних м'язів, світловідчування, кольоровідчування тощо.

Наступником *А. В. Ходіна* на катедрі офтальмології був один з видатніших українських офтальмологів *О. Ф. Шимановсъкий*, який посідав цю катедру з 1904 по 1918 рік. Він перший в Україні у 1893 році зробив повну гомопластичну пересадку роговиці, а у 1906 році перший у світі виконав пересадку усього переднього

---

[10] В. С. Дѣловъ, «Матеріалы для исторіи офтальмологіи въ Россіи». СПБ, 1895, стор. 112.

[11] Див. проф. д-р мед. Василь Плющ, «Медична преса в Україні». «Матеріяли до історії української медицини», том І. Нью-Йорк-Мюнхен, 1975, стор. 161-190.

відділу ока. Він між іншим, підсумовуючи свої праці у галузі кератопластики, перший у світі звернув увагу на можливість пересадки роговиці від трупів, при чому від очей консервованих на холоді. У праці «Пересадка переднего отдѣла глаза» він писав: «Очі від живих, а може, і від померлих можна зберігати на холоді біля 5-ти, а в певних рідинах до 10-ти днів без втрати життєздатности роговиці».[12]

Без огляду на те, що більша частина наукової діяльности *О. Ф. Шимановського* відбувалася вже у 20 столітті, подаємо тут короткі біографічні дані про нього.

Олександер Федорович Шимановський (1860-1918) народився в Україні у родині службовця. У 1884 році закінчив медичний факультет Київського університету, з 1891 до 1897 року — співробітник, з 1904 до 1918 — професор Київського університету, у 1910-11 роках професор Вищих жіночих курсів у Києві. Його перу належить понад 30 наукових праць, присвячених пересадці переднього відділу ока, туберкульозі очей, трахомі, очним травмам, пульсуючій вирлоокості тощо.

Пересадкою рогівки займалися також *К. М. Сапєжко* та *В. Н. Хвалинський.*

Медичний факультет Одеського (Новоросійського) університету засновано лише в 1900 році. Катедру очних хвороб у ньому засновано у 1903 році. Першим професором був *Сергій Селіванович Головін* (1866-1931).

У Львові Катедра офтальмології була заснована в 1898 році. Керував цією катедрою Е. Махек, а пізніше А. Беднарський.

---

[12] А. Шимановскій, «Пересадка переднего отдѣла глаза». «Вѣстникъ офтальмологіи». 1912, том XXIX, ч. 10, стор. 737.

The Development of Ophthalmology in Ukraine in the 19th Century

Ophthalmology was first regarded as a separate field near the end of the 18th century. There were, however, specialists in the 17th century who so to speak "removed fear from atop the eyes". These were of course cataract removals. F. Dorofiev for example treated an eye disease of Hetman I. Samoylovych as far back as 1681. In the second half of the 17th century many people brought in eye glasses from other foreign countries. F. Hildebrand taught ophthalmology at the University of Moscow. I. Busch, J. Hruby and A. Pelechin (1794—1871) taught in Petersburg.

Eye diseases were first taught at Kharkiv in 1811, and L. Hirschman, after whom the institute in Kharkiv for eye disease research is named, founded the department of ophthalmology there in 1870. Among Hirschman's students were: P. Prokopenko, D. Natanson, Y. Braunstein and P. Barabashev.

At the University of Kiev the first lecturer on eye diseases was V. Karavayev. The department of ophthalmology was opened in 1869 and directed by O. Ivanov. He was followed by M. Mandelsztam (1839—1912) who was a professor from 1881. A. Chodin published a journal entitled "News of Ophthalmology" which came out until 1917.

A notable ophthalmologist was O. Shymanovsky, who was director of the Kiev department from 1904 to 1918. In 1893 he performed a homoplastic cornea transplant and in 1906 he was the first in the whole world to transplant the frontal portion of the eye.

The department of ophthalmology in Odessa was started in 1903 and directed by S. Holovyn (1866—1931). In Lviv the department of ophthalmology was founded in 1898, directed by E. Machek and succeeded by A. Bernarsky.

РОЗВИТОК ОТОРИНОЛЯРИНГОЛОГІЇ

Ще в Україні-Русі були лічці, які лікували хвороби горлянки. У літературних пам'ятниках того часу згадуються деякі хвороби вуха, горла, носа, як то горлова жаба, глухота, пошкодження носа. Про захворювання горлянки, носа, вуха є згадки у славнозвісній праці княгині *Євпраксії-Зої* «Алімма», у 17 сторіччі працювали так звані «горлянкових діл майстри», яких реєстрували в Аптекарському приказі.[1]

Оториноларингологією, як наукою на теренах Російської імперії цікавився видатний український вчений *Нестор Амбодик-Максимович,* який наприкінці 18 століття склав медико-патологіко-хірургічний та анатоміко-фізіологічний словники, у яких вперше в Росії була опрацьована термінологія з оториноларингології.[2] *Петро Гнідич* у 1780 році у Ляйпціґу захистив дисертацію на тему: «De morbis membranae tympani».

У 18 столітті основи оториноларингології викладали в своїх лекціях українці *П. О. Загорський, Є. О. Мухін, І. В. Буяльський* та інші. Зокрема в підручниках анатомії *Є. О. Мухіна* та *П. О. Загорського* була докладно описана гортань, а *І. В. Буяльський* написав монографію: «Клясичне зображення слухового органу».

Довший час хвороби вуха, носа, горла викладали в Україні на катедрах хірургії та терапії, а науковим опрацюванням проблем оториноларингології займалися хірурги, терапевти, анатоми та патологи. У 19 столітті самостійних катедр оториноларингології в Україні не було. Слід зазначити, що оториноларингологія як окрема клінічна дисципліна у всьому світі почала оформлюватися лише в середині 19 століття. Першим лікувальним отіятричним закладом у Росії була ушна амбуляторія, заснована в Петербурзі у 1850 році *Ф. П. Оккелем,* у якій працював відомий отіятр *Р. Р. Вреденъ.*

---

[1] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. І. Мюнхен, 1970, стор. 13-20 й інші.

[2] Див. Максимович-Амбодик Нестор, «Анатомико-физіологическій словарь . . .» СПБ, 1783. *Максимович-Амбодик Нестор.* Novum medicopathologico-chirurgicum vocabularium. Petropolis, 1785. Докладно про ці словники дивись згадану вище працю В. Плюща, стор. 174-181, 250, 253 та інші.

Перший самостійний курс ушних хвороб читав у Петербурзі з 1866 року *В. Т. Покровський*,[3] перша самостійна катедра оториноларингології в Петербурзькій медико-хірургічній академії була заснована лише в 1893 році, і її очолював українець *М. П. Симановський*.

Микола Петрович Симановський (1854-1922) закінчив у 1878 році Петербурзьку військово-медичну академію, працював ординатором у клініці *С. П. Боткіна*, з 1884 року читав самостійний доцентський курс оториноларингології в ній, з 1886 року був професором, а з 1893 — керівником клініки хвороб вуха, горла, носа та керівником катедри оториноларингології цієї Академії. *М. П. Симановський* докладно вивчав апарат гортані, описав новий м'яз у неправдивій голосовій зв'язці (так званий м'яз Симановського), працював над туберкульозою гортані, хворобами мигдаликів, запропонував спеціяльний ніж для операції паратонзилярного абсцесу (ніж Симановського), приділяв багато уваги допомозі глухонімим.

Його учнями були відомі українські оториноларингологи: *А. С. Деленс, О. М. Пучківський*, які працювали потім у Києві; *С. Г. Сурукучі* та інші.

М. П. Симановського без перебільшення можна вважати засновником оториноларингології в Росії та в Україні.[4]

У Київському університеті хвороби вуха, горла, носа читали *В. О. Караваєв, В. Т. Покровський, Л. А. Моровський* та інші. Цікавилися проблемами оториноларингології *М. М. Жук, М. М. Ломиковський* та інші.

Перший з них цікавився ринопластикою і написав працю «Образованіе правой стороны носа, правого крыла и перегородки», у якій один з перших показав які величезні можливості мають пластичні операції, він, між іншим, запропонував оригінальний спосіб закриття дефектів твердого піднебіння та операцію при заячій губі. У підручнику «Оперативна хірургія», що його видав *В. О. Караваєв* у 1886 році, був спеціяльний розділ про хвороби органів слуху та нюху.

Ю. К. Шимановський, про якого ми вже згадували,[5] написав наукову працю «Про ринопластику», яка зацікавила низку закордонних вчених і була перекладена кількома іноземними мова-

---

[3] Див. стор. 209 цього збірника.

[4] И. Б. Солдатов, «М. П. Симановский — основоположник отечественной оторино-ларингологии». Ленінград, 1951.

[5] Див. стор. 174, 175 цього збірника.

ми. *М. В. Скліфосовський* вперше зробив операцію усунення гортані.

У Київському університеті з 1876 року декілька років курс оториноларингології читав *М. В. Успенський*, у 1882 році отіятрію читав *М. М. Жук*, у 1889 році читання оториноларингології відновив *М. М. Волкович*, який прославився своїми працями про ринопластику, операціями на гортані, після нього доцентський курс оториноларингології провадив *Н. П. Трофимів*.

У Харкові знайомили студентів з питаннями оториноларингології терапевти *М. М. Ломиковський* та *А. М. Шилтов*.

У Новоросійському університеті (в Одесі) лекції з оториноларингології читали *Сингаєвський, Калачов, Самарін*, приват-доцентський курс читав *О. І. Гешелін*.

У 1895 році в Одесі було відкрите перше оториноларингологічне відділення під керівництвом *О. І. Гешеліна*, пізніше такі відділи були засновані в Києві *(Н. П. Трофімов і А. С. де Ленс)* і Харкові *(О. Скрипт)*.

А. С. де Ленс перший в Україні застосував бронхоскопію.

У 1907 році була заснована клініка хвороб вуха, горла та носа при Київському університеті.

Перша оториноларингологічна амбуляторія була заснована в 70-их роках 19 століття видатним оториноларингологом *Погребенським* в Одесі при міській лікарні. *Погребенський* перший у світі описав первинну туберкульозу гортані.

У 1908 році почала працю катедра оториноларингології медичного факультету Львівського університету. Професором її був *А. Юраш*, а пізніше *Т. Залєвський*.

На початку 20 століття в Україні працювала практично і науково вже досить велика кількість оториноларингологів: *Л. Гіренко, О. Пучківський, К. Кособудський, М. Харшак, С. Стравракі, А. Турський, Б. Шендер, М. Рабінович, Е. Шульц* (у Києві), *С. Г. Сурукчі, С. М. Бурак, О. А. Скрипт, Я. А. Гальперін* (у Харкові) та інші.

Development of Otorhinolaryngology in the 19th Century

At the end of the 18th century Nestor Ambodyk-Maksymovych wrote a medico-pathological surgical and anatomical physiological dictionary in which the terminology for otorhinolaryngology was first worked out in Russian and Ukrainian.

In the year 1780, P. Hrynych successfully defended his dissertation "De morbis membrane tympani" in the German city of Leipzig. P. Zahorsky, Y. Muchin and I. Buyalsky, who wrote a monograph entitled "Classical pictures of the hearing organ", were among those who lectured on topics of E.N.T. which was mostly done in the departments of surgery and therapeutics.

As a field in itself, E.N.T. gained recognition first in the middle of the 19th century.

The founder of otorhinolaryngology in Ukraine and Russia was M. Symanivsky who was the director of that department at the University of Petersburg's medico-surgical academy. Among his students who later worked in Kiev were: A. Delens, O. Pushkiyevsky, and S. Surukuchi.

Professors of E.N.T. in Kiev were: V. Karavayev, V. Pokrovsky, L. Morozovsky and others. M. Zhuk was noted for his work in rhinoplastics. M. Sklifosovsky was the first to perform a tonsillectomy. In 1876 M. Uspensky lectured on E.N.T. at the University of Kiev, in 1882 M. Zhuk and later M. Volkovych and N. Trofymiv held chairs there. While at the University of Kharkiv M. Lomykovsky and A. Shyltov were some of the lecturers. In Odessa there were Synhayevsky, Kalashov, Samarin and Heszelin who organized the E.N.T. department. In Kiev the department of E.N.T. was founded by N. Trofymiv and A. De-Lenz while in Kharkiv credit is given to O. Skript. In 1907 the clinic for E.N.T. was opened in Kiev and in 1908 in Lviv under the directorship of A. Yurach and later T. Zolevsky. Academically successful Otorhinolaryngologists of the 20th century in Ukraine were: L. Hirenko, O. Pushkivsky, K. Kosobudsky, M. Chorshak, S. Stavraki, E. Schultz, A. Turski, B. Shender, M. Rabinovych, S. Surukzi, S. Burak, O. Script, J. Halperin and others.

У ГАЛУЗІ ВНУТРІШНІХ ХВОРОБ

Впродовж довшого часу в науці праці з внутрішньої медицини називали працями з терапії, бо основним завданням наукової медицини було лікування саме внутрішніх хвороб.

Хірургічні втручання, як лікування ран, переломів, вивихів, лікування різних зовнішніх хвороб, як то шкірних, хвороб ока тощо, були доменою хірургів, фахівців з очних хвороб, різних ремісників, як то витиначів сечевого каміння, у нас в Україні — цирульників.

Вчені доктори медицини вважали навіть принизливим для себе займатися хірургією, лікуванням шкіряних хвороб тощо.

Терапія, поряд хірургії, є найстарішою ділянкою медицини. Ще в доісторичний період, як ми знаємо з археології, палеонтології, етнографії, порівняльного мовознавства, наші пра-пра-прапредки користувалися для лікування внутрішніх хвороб рослинами, речовинами тваринного походження та деякими мінералами.[1]

У медицині старовинного сходу, як то в Єгипті, Асирії, Вавилоні, Юдеї, в Ірані, Китаї, Індії, Тібеті вивчення та лікування внутрішніх хвороб посідало одно з основних місць.

Медицина старовинної Греції, Александрії, Риму, Візантії, а пізніше Европи була в основному присвячена розпізнаванню та лікуванню внутрішніх хвороб.

Проблеми лікування внутрішніх хвороб притягали велику увагу лікарів, лечців та знахарів України-Русі, про що ми вже писали раніш.[2]

У 15-16 століттях з'явилися перші відомі нам наукові праці українських учених медиків у галузі внутрішніх хвороб. Так, у 15 столітті проблеми терапії досліджував перший український доктор медицини *Ґеоргій Юрій Михайло Дрогобич* (Котермак)[3]

---

[1] Докладніше про це див. Василь Плющ, «Народня медицина в Україні» «Лікарський Вісник». Ч. 1-2 (40-41), від квітня 1966 р., стор. 2-10 та 39. Нью-Йорк. 1966.

[2] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Кн. 1. Мюнхен. 1970, стор. 13-35.

[3] Та сама праця, стор. 18-24.

і низка професорів-українців Краківського університету, як *Петро Бутко, Мартин Король, Микола* з Острова та інші.[4] У середині 16 століття над проблемами розпізнавання, течії та лікування внутрішніх хвороб працювали професори-українці Краківського університету *Йосип Струсь, Іван з Рави-Руської* та інші,[5] професори першої на українських землях вищої медичної школи — медичної кляси Замойської Академії в м. Замості — *Симон Бирковський, Еразм Сикст Львов'янин, Ян Урсін* та інші.[6]

У 17 столітті *Роман Рилеєв* захистив у Лейдені дисертацію на ступінь доктора медицини на тему про астму (De asthmate, 1651), *Іван Граман* у Єні захистив докторську дисертацію про сухоти (De phtisi, 1667), до речі, першу нам відому наукову працю про туберкульозу пера українського вченого, з того часу відомі нам такі інші докторські дисертації українських вчених, як то *Івана Козака, Василя Юрського, Івана Шоквича.*[7]

У 1773 році у Львові засновано Медичну школу, в якій викладали загальну патологію, клінічну медицину, спеціяльну терапію. Загальну патологію в цій школі викладав *Андрій Крупинський* (1774-83), про якого ми вже докладно писали раніш.[8] Він написав науковий трактат про гострі гарячки, «Tractatus de febribus», вивчав цілющі властивості українського курорту Шкло, присвятив окрему працю вивченню Козинської мінеральної води (1784), написав велику працю «Опис хвороб» (Krupinski Jędrzej, «Opisanie chorób». Lwów. 1775. CXX+1034 стор.) та ін.

У лютому 1784 року при Львівському університеті створено медичний факультет. На третьому курсі цього факультету викладали загальну патологію, на четвертому — спеціяльному терапію та інші клінічні предмети. Відомими професорами медичного факультету Львівського університету в ті часи були *Петро Краузе, Августус Кріґель* та інші.[9]

Слід зазначити, що у 18 столітті вивчення патології та терапії вже посідає перше місце в наукових працях українських вчених медиків. Ці дисципліни запроваджуються, як основні, в нав-

---

[4] Та сама праця, стор. 247.

[5] Та сама праця, стор. 24. Також *Wachholz Leon, Biaton Józef, Grochowski Jan.* «Skład osobowy Wydziłu lekarskiego i farmacewtycznego Uniwersytetu Jagelońskiego w latach 1364-1949». Kraków, 1963.

[6] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Кн. 1. Мюнхен, 1970, стор. 35-41.

[7] Та сама праця, стор. 246.

[8] Та сама праця, стор. 50-59.

[9] Та сама праця, стор. 57-58.

чальний плян медичних шкіл України та Росії (в якій професорами медицини у 18 столітті були переважно українці).[10]

Ми вже згадували, що впродовж 18 століття українці захистили в університетах Західньої Европи більше 60 дисертацій на ступінь доктора медицини. З них 17 було оборонено в Лейдені, 10 у Галле, 11 у Страсбурзі, 4 у Ґеттінґені, по 1-3 в Кеніґсберзі, Парижі, Кілі, Єні, Едінбурзі, Ерлянґені, Павії, Відні, Кракові, Ляйпціґу.[11] Значна кількість цих дисертацій була присвячена проблемам внутрішньої медицини. Так, наприклад, видатний український вчений медик *Іван Полетика,* який пізніше був професором Кільського університету, у 1784 році захистив у Лейдені дисертацію на тему: «De morbis haerediteris», *Кузьма Рожалін* у 1765 році теж у Лейдені захистив дисертацію: «De scorbuto», *Йосип Тимковський* у Страсбурзі в 1765 році захистив дисертацію про перипневмонію, *Хома Тихорський* у тому ж році оборонив у Лейдені дисертацію про подагру, *Касіян Ягельський* захистив у 1765 році у Лейдені дисертацію про гістерію, *Остап Звіряка* в 1779 році в Едінбурзі захистив працю про асцит і т. д.[12]

Петро Погорецький переклав із німецької на латинську мову дуже відомий у свій час підручник внутрішніх хвороб *Йогана Шрайбера* (J. Fr. Schreiber) і видав його з низкою своїх додатків у 1768 році,[13] у 1798 році *Максим Парпура* переклав з німецької мови фармакологію Йоганна Єлізена, *Опанас Масловський* переклав з французької підручник хірургії, *Іван Сміловський* переклав «Початкові основи загальної патології» Ф. Гільдебрандта, цінні праці з інших мов перекладали також українські лікарі 18 століття *Данило Писчеков, Іван Каменський, Іван Андрієвський* та інші.[14] Власне не було жадної ділянки внутрішньої медицини, в якій не працювали б науково українські лікарі 18 століття.

За нашими матеріялами, українські лікарі виконали у 18 столітті біля 400 наукових праць (лікарі великороси за той час виконали біля 100 праць), з них питанням терапії та інфекційним хворобам було присвячено понад 100 праць.[15]

Про чуму писали *Касіян Ягельський, Данило Самойлович, Опанас Шафонський, Петро Симонтовський* та інші. Про сибірку були

---

[10] Та сама праця, стор. 107-135 та інші.

[11] Та сама праця, стор. 69-74, 243-247.

[12] Та сама праця, стор. 243-247 та інші.

[13] Та сама праця, стор. 142-247 та інші.

[14] Та сама праця, стор. 141-149 та інші.

[15] Див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Кн. 1. Мюнхен, 1970, стор. 135-149, 243-247, 247-272 та інші.

праці *Степана Андрієвського, Михайла Гамалії, Василя Жуковського* та ін. Про лепру писали *Петро Симонтовський, П. Зимович* та ін.

Про епідемічну дизентерію, інші епідемічні хвороби та різні гарячки були наукові праці *Опанаса Масловського, Івана Орлая де Кобра, Петра Симонтовського, Петра Піддубик-Сущевського, Івана Полетики, Х. Березинського, А. Гузенського, І. Титовича, В. Логвинського* та ін.

Про сухоти, кровохаркання, запалення легенів, астму писали *Онуфрій Орловський, Іван Орлай де Кобра, Іван Сміловський, Левандовський, Левенець* та інші.

Багато праць було присвячено отруєнням ріжками, про які писали *Юхим Білопольський, Денис Волчанецький, Іван Тищевський, Яків Стефанович-Донцов* та інші.

Про ревматичні захворювання та артрити писали *Іван Орлай, Іван Кепінь*, про цингу — *Данило Писчеков, Митрофан Єллінський*, про емпіеми — *Петро Піддубик-Сущевський, Яків Стефанович-Донцов*, про пістряк — *Степан Андрієвський, Іван Орлай*, про виразки шлунку — *Іван Каменський, Іван Книгін* і т. д.

Як ми вже писали, видатними професорами загальної патології та терапії медико-хірургічних шкіл та медико-хірургічних академій Російської імперії були українські вчені-медики *Григорій Базилевич, Іван Сміловський, Петро Погорецький, Фома Тихорський* та ін.[16]

Цікаво, що майже всі історики російської медицини називають нашого українського професора *Григорія Базилевича* — «первым *русским* клиническим професором».[17]

У Московському університеті наприкінці 18 й на початку 19 століття загальну патологію й терапію викладали українці *Федір Політковський, Фома Барсук-Мойсеєв, Єфрем Мухін.* Всі вони були видатними українськими вченими і хоч більшу частину свого життя прожили в Москві, слід докладніше розглянути їх наукові досягнення.[18]

---

[16] Та сама праця, стор. 107-112 та інші.

[17] Див. спис літератури, праці А. Г. Лушникова, П. Е. Заблудовського, Ф. Р. Бордуліна та інші.

[18] Треба не забувати, що до початку 19 століття в Україні не було жадного університету, навіть після заснування Харківського університету довгий час умови наукової праці, особливо в галузі клінічної медицини, в ньому були мало сприятливі. Викладання в університетах України мусіло провадитися, як і в Москві, російською мовою, наукові праці українські вчені мусіли писати російською, або латинською, або якоюсь іншою чужою, але не українською мовою, яка була заборонена.

Федір Гарасимович Політковський (1756-1809) народився на Чернігівщині, у 1778 році закінчив медичний факультет Московського університету, з 1778 до 1781 року студіював медицину у Лейдені, де у 1781 році захистив докторську дисертацію про гноєутворення («De pyogenia seu formatione puris»). Після захисту дисертації він продовжував працювати за кордоном у галузі загальної патології та терапії. З 1785 до 1808 року *Ф. Г. Політковський* був професором терапії медичного факультету Московського університету, крім того, він викладав ботаніку, хемію, читав курс публічних лекцій з питань природознавства, цікавився гігієною, історією медицини, зокрема заснував при Московському університеті музей натуральної історії.

Його перу належать одні з перших у Росії (отже і в Україні) праці з історії медицини: «Обозрѣніе важнѣйшихъ открытій, теорій и системъ в врачебной науке отъ 1700 до 1790 года» (Медицинско-физическій журналъ, ч. 1, 1808), «Слово о происхожденіи и пользѣ исторіи натуральной». Москва, 1785.

Ф. Г. Політковський був одним із найосвіченіших і видатніших вчених медиків того часу. Він опрацював свій власний оригінальний плян досліду хворих, який пізніше розвинули російські терапевти *М. Я. Мудров* та *Г. А. Захарьїн*, створив вчення про гарячки, довівши наукову неслушність багатьох теорій запалення того часу, звернув увагу на те, що більшість хвороб виникає у наслідок шкідливих зовнішніх впливів. Він уважав, що значну ролю у виникненні хвороб відіграє нервова система, твердив, що для успішного розвитку медичної науки треба добре знати її історію. Але одночасно *Ф. Г. Політковський* закликав лікарів у їх діяльності спиратися на власному досвіді, власних спостереженнях, критично ставитися до поглядів навіть найвидатніших вчених. Він писав: «Хоч велич, яка оточує цих мужів (мова йшла про видатних медиків того часу, як *Г. Бургав* (Hermann Boerhaave), *А. Галлер* (Albrecht Haller) та інші і зобов'язує мене вважати їх вершинами науки, але під їх поглядами я підписатися не можу».[19] *Ф. Г. Політковський* був прихильником профілактичного напрямку в медицині, низка його праць була присвячена гігієні.

Хома Іванович Барсук-Мойсєєв (Мойза) (1768-1811) народився на Чернігівщині. Після закінчення Києво-Могилянської Академії він вступив до медичного факультету Московського університету, де вчився з 1788 до 1794 року. Ще студентом написав наукову працю з акушерства, за яку був нагороджений золотою медалею.

[19] Цитую за А. Лушніковим, «Большая медицинская энциклопедия». Том 25, Москва, 1962, стор. 840.

У грудні 1794 року він захистив дисертацію на тему про дихання («De respiratione»), яка була першою дисертацією на ступінь доктора медицини, що вийшла з мурів Московського університету. У 1795 році Х. І. Барсука-Мойсєєва обрали професором Московського університету, в якому він викладав патологію, терапію, фізіологію, семіотику та дієтетику до 1811 року. Наукові праці *Х. І. Барсука-Мойсєєва* були присвячені фізіології, зокрема проблемам дихання, впливам зовнішнього середовища на людський організм, різним проблемам терапії. Він переклав низку медичних творів і видав їх з рядом власних доповнень та приміток. Найбільш відомою його працею є: «Физиология или наука о естествѣ человѣческомъ» (Москва, 1796). Це був перший підручник фізіології, писаний російською мовою.

Про *Єфрема Йосиповича Мухіна* (1766-1850) ми вже писали в першому томі наших нарисів.[20]

Є. Й. Мухін був одним з видатніших вчених медиків свого часу. Без огляду на те, що головні його праці були присвячені анатомії та хірургії, його заслуги в галузі терапії та медицини в цілому є дуже великі. Задовго до інших вчених медиків він підкреслив виняткове значення центральної нервової системи у виникненні хвороб і став засновником вчення про нервізм. *Є. Й. Мухін* розглядав організм людини як єдине ціле, всі частини й функції якого знаходяться у тісному зв'язку і постійній взаємодії між собою та оточенням. Він систематизував зовнішні та внутрішні впливи (за його термінологією — стимули) на людський організм. За *Є. Й. Мухіним* вся діяльність живого організму, включаючи психіку, стимулюється тими впливами, які центральна нервова система отримує через органи почуття ззовні або від діяльности внутрішніх органів. Він розглядав під цим оглядом патогенезу багатьох захворювань, підкреслював, що, знаючи шкідливо діючі зовнішні фактори, можна, своєчасно їх усуваючи, попередити хворобу. Отже він був одним з перших клініцистів, які пропаґували профілактичний напрям у медицині.

З 1795 до 1816 року *Є. Й. Мухін* викладав патологію і терапію в Московському медико-хірургічному училищі (з 1800 року Медико-хірургічній академії), з 1802 до 1807 року провадив курс «Первых начал врачебной науки» в Московській Славяно-Греко-Латинській Академії, у 1802-12 роках був головним лікарем так званої Голіцинської лікарні в Москві, яка була одною з кращих лікарень Европи.

---

[20] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Кн. 1. Мюнхен, 1970, стор. 61-62 та інші.

Є. Й. Мухін поєднував свою педагогічну та наукову працю з практичною діяльністю, так, наприклад, він провадив лікарську практику, працював у лікарні, брав активну участь у боротьбі з епідеміями холери, пропаґував і запроваджував у життя щеплення віспи, організував перший у Москві пункт швидкої допомоги і висунув ідею створення таких пунктів у всій імперії. Він читав лекції не лише студентам, а й лікарям, отже був засновником справи вдосконалення лікарів. У галузі лікування внутрішніх хвороб він широко застосовував гідро-, аеротерапію, грязелікування, лікування мінеральними водами та запропонував низку інших терапевтичних метод.

Є. Й. Мухін написав більше 50 наукових праць з галузей анатомії, фізіології, епідеміології, гігієни, терапії, хірургії, судової медицини, токсикології, дієтетики.

Крім праць, про які ми вже згадували в інших розділах цієї книги, слід спеціяльно згадати дуже цікаву працю, видану у 1804 році в Ґеттінґені, як докторську дисертацію «De stimulis corpus humanum vivum afficientibus». Вже у цій праці *Є. Й. Мухін* прагнув створити цілком нову медичну дисципліну-вчення про стимули, яку він назвав кентрологією.

Його учнями були видатні вчені, як *М. І. Пирогов, І. В. Буяльський, І. Е. Дядьковський, П. П. Заблоцький-Десятовський* та інші.

За свої наукові заслуги він був обраний членом низки наукових товариств, зокрема він був почесним членом Харківського університету.

Як практичний лікар *Є. Й. Мухін* користувався великою популярністю серед усіх верств людности.

Своїм коштом він допоміг багатьом юнакам здобути вищу медичну освіту, а найздібніших посилав для вдосконалення до европейських університетів.

Цікаво, що відомий історик російської медицини *М. Левіт* в одній із своїх праць з історії медицини писав: «выход в отставку *Е. О. Мухина* оставил русскую медицинскую науку без признанных руководителей».[21]

Таким великим діячем науки був наш український вчений *Є. Й. Мухін.*

З інших українських вчених-медиків, які були професорами терапії в Росії у 19 столітті згадаємо *Йосипа Варвинського* (1811-78), професора Московського університету, *Йосипа Калинського-*

[21] Медицина. Б. М. Э. т. 17. Москва, 1960, стор. 290.

Гелиту (1792-1858), що був професором терапії та очних хвороб Петербурзької медико-хірургічної академії та редактором «Военно-Медицинского Журнала»; *Прохора Чаруківського* (1790-1842), професора терапії Петербурзької медико-хірургічної академії, який написав одну з перших у нас праць з авскультації та був автором великих підручників: «Общая патологическая семиотика» та «Опытъ системы практической медицины», *Івана Сміловського* (1762-1808), який був професором патології та терапії Петербурзької медично-хірургічної академії. Загальну патологію в Петербурзькій медико-хірургічній академії викладав з 1814 до 1837 року *Данило Велланський* (Кавунник), про якого ми вже писали.

Цими особами не обмежується участь українських учених у праці в галузі внутрішньої медицини на терені Росії.

Степан Андрієвський (1760-1818) був членом Медичної колегії Російської імперії,[22] директором Петербурзької медико-хірургічної академії,[23] *Йосип Каменецький* (1750-1823) був ляйб-медиком, членом Медичної колегії, почесним членом Російської Академії Наук та академіком Петербурзької медико-хірургічної академії, *Юхим Андрієвський* († 1840) був видатним лікарем у Петербурзі, засновником Петербурзького т-ва лікарів та ляйб-медиком царського двору;[24] *Аркадій Альфонськ ий* (1796-1869) був професором, деканом та ректором Московського університету, *Михайло Багрянський* (1762-1813) був вченим секретарем Московської медико-хірургічної академії, *Яків Саполович* (1766-1830) був членом медичної колегії, директором Петербурзького медико-інструментального заводу, почесним членом Петербурзької медико-хірургічної академії, видатним діячем медичної освіти.[25] *Фома Тихорський* (1733-1814) викладав так звану «медическую практику» в медико-хірургічних школах Петербургу, був членом Медичної колегії та Медичної ради Російської імперії, отже довший час стояв на чолі медичної справи в Росії, за свою наукову та педагогічну працю був обраний почесним членом Російської Академії Наук.[26] *Федір Яворський* (1780-1828) був головним лікарем Петербурзького адміралтейського шпиталю, Кавказьких мінеральних вод та міським лікарем Петербургу. Всі ці українські

---

[22] Медична Колегія була вищим керівним органом охорони здоров'я в Російській імперії.

[23] Див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Кн. 1. Мюнхен, 1970, стор. 224-230.

[24] Докладно про нього див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Кн. 1. Мюнхен, 1970, стор. 162-163 та інші.

[25] Докладно про нього дивись ту ж саму працю, стор. 119-121 та інші.

[26] Про нього докладно дивись ту ж саму працю, стор. 126-127 та інші.

вчені-медики були авторами цінних праць з різних ділянок медицини, зокрема терапії.[27]

В Україні наукова праця в галузі внутрішніх хвороб у 19 столітті провадилася на базах Київського, Харківського, Львівського університетів і частково у великих лікарнях.

Найбільші досягнення в галузі терапії мали вчені-медики Київського університету.

Як ми вже писали, Київський університет був заснований у 1834 році, але медичний факультет почав працювати лише в 1841 році. На факультеті тоді було 10 катедр.

Першим професором-терапевтом медичного факультету Київського університету був *Федір Степанович Цицурин* (1814-95), який був високоосвіченим вченим-медиком, видатним терапевтом та педагогом. Він запропонував стрункy систему медичної освіти і надавав великого значення систематичному навчанню студентів біля ліжка хворого. Без огляду на несприятливі умови праці клінік медичного факультету в ті часи, він домігся активної участи студентів у практичних вправах з діягностики та терапії, зокрема надавав великого значення фізикальному досліду хворих, вчив молодих лікарів бути спостережливими, спостерігати хвороби у динаміці їх розвитку, а остаточною метою лікаря вважав успішне лікування хворого. Найбільшою його працею був один з перших в Україні підручник внутрішніх хвороб: «Вступленіе въ курсъ частной патологіи, семіотики и клиники внутреннихъ болѣзней», виданий у 1845 році.

З 1845 до 1854 року професором терапії та деканом медичного факультету Київського університету був *Сергій П. Альфер'їв* (1816-84), який докладно вивчав тифозні епідемії, й укупі з *Ф. Ф. Мерінгом* опублікував дуже цікаві спостереження над розповсюдженням тифів та їх лікуванням у «Medizinische Zeitung Russlands» та «Военно-медицинскомъ журнале».

З 1867 до 1877 року професором терапії медичного факультету Київського університету був *В. Т. Покровський.*

---

[27] Докладніше про працю українських учених-медиків в Росії дивись праці автора цих нарисів:

а) «Роля українців у розбудові культури та науки в Росії», «Шлях Перемоги» ч. 52 (619) від 26. 12. 1965. Мюнхен;

б) «Українці-творці медичної освіти та науки в Росії», «Шлях Перемоги» ч. 26 (645), ч. 29 (648), ч. 34 (653), ч. 39 (658), ч. 44 (663) від 26 червня до 30 жовтня 1966 р. Мюнхен;

в) «Українці — творці медичної освіти у Росії», «Лікарський Вісник», ч. 3 (46) за липень 1967 р., стор. 14-17 та ч. 4 (47) за жовтень 1967, стор. 23-27. Нью-Йорк.

Василь Тимофійович Покровський (1839-77) народився у родині священика поблизу м. Калуша. У 1861 році він закінчив Петезбурзьку медико-хірургічну академію, у 1866-67 роках працював у ній як доцент, у 1867 році отримав катедру внутрішніх хвороб Київського університету. Оскільки на той час ще не було в університетах окремих катедр нервових, психічних, шкірних хвороб, як і катедр педіятрії та оториноларингології, *В. Т. Покровський* організував викладання цих дисциплін при катедрі терапії, а деякі з них, як наприклад, курс психіятрії, нервових хвороб та хвороб вуха — читав сам.

Одночасно з працею в університеті *В. Т. Покровський* працював у Київському військовому шпиталі та провадив приватну практику. *В. Т. Покровський* був прихильником наочного навчання, він надавав великого значення демонстраціям хворих, лябораторним дослідженням і праці біля ліжка хворого. Одночасно він підкреслював значення теоретичної медицини.

За його пропозицією навчання терапії провадилося з третього курсу. На третьому курсі він пропонував викладати так зване «систематичне вчення про хвороби» та «мистецтво досліду хворого», на четвертому курсі він уважав потрібним викладати так звану «наукову клініку зразкову», а на п'ятому курсі вивчати «індивідуальну сторону клініки» у великих шпиталях.[28] Ця система навчання терапії в основному збереглася в Україні і до цього часу. (Пропедевтична клініка — 3 курсу, факультетська — 4 курсу і шпитальна — 5 курсу).

Видатний терапевт, учень *В. Т. Покровського, Ф. І. Пастернацький* уважав, що *В. Т. Покровський* «був засновником науково-клінічної медицини в Києві».[29] Наукові праці *В. Т. Покровського* були присвячені методиці викладання медичних дисциплін, питанням боротьби з епідеміями, вивченню патології нирок, диференціяльній діягностиці тифозних захворювань, вивченню діяння окису вуглецю на організм та ін. Він перший в Україні написав працю про рухливість нирок, що була надрукована в часописі «Медицинскій Вѣсникъ» за 1864 рік, та низку праць про діягностику і лікування хвороб нирок, він перший відокремив поворотний тиф, як самостійну нозологічну форму і, як зазначив *Ф. І. Пастернацький:* «навчив докладно відрізняти черевний тиф від висипного».[30] У своїй докторській дисертації «Объ отравленіи окисью углерода» (1864) та інших працях про ролю озону в крові, про

[28] Див. «Современная медицина» ч. 24, за 1867 рік, стор. 384.

[29] Ф. И. Пастернацкий, «Послѣдний привѣтъ памяти В. Т. Покровского». Київ. 1877 р., стор. 28.

[30] Та сама праця, стор. 31.

отруєння окисом вуглецю та ін. він довів неможливість утворення озону в крові і можливість перетворення окису вуглецю в організмі тварин у вуглекислий газ, також висловив думку про безпосередній вплив на серце з боку спинного мозку тощо. Помер *В. Т. Покровський* у Києві під час боротьби з тифозною епідемією.

У 1854-1875 роках професором медфакультету Київського університету був *Ю. І. Мацон.*

Юлій Іванович Мацон (1817-85) народився у Ризі в шляхетській родині. У 1843 році він закінчив Дерптський університет, у 1854 році був обраний професором Київського університету, де працював як патологоанатом та терапевт. Його наукові праці були присвячені вивченню захворювань нирок і печінки, питанням клінічної діягностики та патологічній анатомії, зокрема він досліджував зміни мікроскопічної будови тканин при запаленнях.

Особливо цікаві для історії терапії його праці з перкусії грудної клітки. *Ю. І. Мацон* провадив досліди перкуторних явищ на хворих та здорових людях, на трупах, використовуючи різні засоби та методи, і вніс цим у вчення про перкусію важливі відкриття.[31]

У наслідок дослідів змін мікроскопічної будови тканин при запаленнях він доводив неможливість ізольованого ураження власної та проміжної тканин органів та умовність поділу процесів запалення на типи.

Ю. І. Мацон приділяв також немало уваги громадській праці. У 1871-75 роках він був головою *Товариства київських лікарів,* у тих самих роках очолював Київську міську санітарну комісію, брав дуже активну участь в організації та будівництві міської Олександрівської лікарні і був її першим директором.

З 1857 року професором Київського університету був *Ф. Ф. Мерінґ,* який викладав у ньому гігієну, історію медицини та терапію.

Фрідріх Фрідріхович Мерінґ (1822-87) народився в м. Дона в Саксонії. У 1845 році закінчив медичний факультет Ляйпціґського університету, потім працював лікарем у Полтавській та Чернігівській губерніях, а з 1853 року був співробітником Київського університету. У 1856 році *Ф .Ф. Мерінґ* перебував в армії, де вивчав тифозну епідемію. З 1857 року читав, як вище зазначено, лекції як професор університету.

Ф. Ф. Мерінґ написав низку наукових праць, зокрема видав «Курсъ клиническихъ лекций» та курс лекцій з гігієни. Був він

---

[31] Дивись працю Ю. І. Мацона «Теория постукивания груди, обработанная на основании собственныхъ опытовъ и наблюдений», «Военно-медицинский Журналъ» 1852, ч. 60.

також відомим практикуючим лікарем, користувався широкою популярністю.

Ученъ В. П. Покровського Євген Іванович Афанасьїв (1838-1897) був також відомим терапевтом, професором Київського університету, автором біля 20 наукових праць.

У 1869 році у своїй докторській дисертації «Къ физіологіи мозговыхъ ножекъ» він подав свої досліди над пухлиною лівої мозкової ніжки, які були високо оцінені як патологами, так і фахівцями з нервових хвороб. Відомі також його праці з дерматології, кардіології (він між іншим вперше описав клінічний феномен двох тонів стегнової артерії при недостатності клапанів аорти),[32] гематології та інших ділянок медицини.

Цінний вклад у діягностику та лікування внутрішніх хвороб зробили учні Ф. С. Цицурина *Л. А. Маровський та Л. К. Горецький.*

Л. А. Маровський зокрема один з перших звернув увагу на потребу вивчення професійної анамнези хворих і підкреслював велике значення професії хворого у виниканні тої чи іншої хвороби. Він писав: «Каждая профессия имеет свою особенную патологическую каръеру, знание которой может доставить драгоценные материалы для разпознавания болѣзни. Вспомните только рабочихъ на свинцовыхъ, каучуковыхъ фабриках, каменщиковъ, поваровъ, кузнецовъ, рудокоповъ въ пластахъ каменного угля, и вы легко поймете, какъ важно знаніе занятися для правильного разпознаванія».[33]

У своїй лекції «Объ общихъ принципахъ діагностики» він писав: «Такъ как въ кругъ разпознаванія входят самые разнообразные состоянія человѣческой природы, то нужно глубоко изучать эту природу, чтобы умѣть сдѣлать хорошую діагностику».[34]

Л. А. Маровський підкреслював потребу диференційованого підходу до хворих, він зазначав: «Для полного изучения техъ или иныхъ явленій одного пасивного наблюдения недостаточно, необходимо ставить опыты и внимательно исслѣдовать больныхъ, проводя цѣлые дни у постели больного за изученіемъ признаковъ болѣзни, хода ее и дѣйствія лѣкарствъ».[35] *Л. А. Маровський* опрацював цілу низку метод діягностики внутрішніх хвороб та різних ознак при захворюваннях легенів та серця. Він, між іншим, викладав у Києві курс оториноларингології і брав активну участь у праці *Київського товариства лікарів.*

---

[32] Див. «Университетские Известия» ч. 3 за 1874 рік.
[33] Университетские Известия», ч. 4, 1864. Від. II.
[34] Той самий часопис, ч. 4, від. II, стор. 1, за 1864.
[35] Той самий часопис, ч. 4, від. II, стор. 4.

Другий учень *Ф. С. Цицурина, Л. К. Горецький,* запропонував оригінальну методику викладання клінічних дисциплін на базі природознавчо-наукових принципів, зокрема на базі ґрунтовного знання фізіології та загальної патології.

Дуже цікава і характерна для ставлення більшости українських вчених-медиків до справи охорони здоров'я людности була його промова на засіданні *Київського Товариства Лікарів* у 1863 р. Він казав, що лікар: «имѣетъ сообразно своему призванію, двоякого рода обязаности: он не только должен заботиться о здоровьи каждого частного лица, ввѣряющего себя его попеченію, но на обязанности врача лежатъ также заботы о благосостояніи общественного здоровья. Въ томъ послѣднемъ отношеніи, для дѣятельности врача представляется обширное и визвышенное поприще . . . труды врача на этомъ поприщѣ общественныхъ обязанностей приносятъ бесспорно больше пользы человѣчеству, чѣм самая обширная частная практика».[36]

З інших терапевтів медичного факультету Київського університету тих часів слід назвати учнів *В. П. Покровського — Ф. І. Пастернацького, В. Дунаєва, І. В. Чешихіна та А. І. Щастного.*

Федір Ігнатович Пастернацький (1845-1902) закінчив медичний факультет Київського університету в 1871 році. З 1873 до 1878 року він працював у шпитальній клініці Київського університету, де особливу увагу присвячував невропатології, він між іншим один з перших описав травматичну епілепсію. Дальше життя *Ф. І. Пастернацького* пробігало в Росії.

З 1879 до 1891 року він працював у клініці діягностики та загальної терапії проф. *Ю. Т. Чудновського* в Петербурзі. У 1888 р. він захистив докторську дисертацію про дію талліна, антипірина та антифебрина на температуру тіла. У 1891 році став професором катедри шпитальної терапії Петербурзької воєнно-медичної академії. Основні праці *Ф. І. Пастернацького* були присвячені захворюванням нирок і кліматобальнеотерапії, зокрема він описав характерний, для деяких захворювань нирок, симптом, який отримав його ім'я, і запропонував методи пальпації нирок у колінно-долонному положенні.

В. Дунаєв, який працював у Київському військовому шпиталі, написав низку наукових праць, у яких підкреслював ролю у виникненні та перебігу захворювань несприятливих впливів зовнішнього середовища, потребу активної терапії навіть у сумнівних випадках. Він між іншим писав: «Не нигилизмъ, а активная терапия должны быть девизомъ врача».[37]

---

[36] «Годовщина Общества Киевских врачей». 1863. Київ, стор. 34-35.

[37] «Современная медицина», ч. 6, 1862, стор. 117.

І. В. Чешихін виконав низку праць, присвячених вивченню ролі центральної нервової системи в патогенезі гарячки, він зокрема звернув увагу на піднесення температури у людей у наслідок сильних психічних переживань чи роздратувань і висловив думку про існування в мозку особливих теплових центрів.[36]

А. І. Щастний один з перших звернув увагу, що людина може хворіти одночасно двома інфекційними захворюваннями, зокрема він докладно описав випадки ускладнень тифу малярією.

Одним з видатніших терапевтів 19 та початку 20 століття був професор Київського університету *В. П. Образцов.*

Василь Парменович Образцов (1849-1920) народився в м. Грязовці у родині священика, у 1875 році він закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію, деякий час працював земським лікарем у Вологодській губернії, у 1877-78 роках під час російсько-турецької війни був полковим лікарем, у 1879 році удосконалювався в Німеччині, у 1880 році захистив докторську дисертацію «Къ морфологіи образованія крови въ костномъ мозгѣ у млекопитающихъ» (СПБ. 1880), у якій вперше, ще до *Ерліха,* описав поліхроматофільні та зернясті червонокрівці під назвою «недозрілих червонокрівців».

Після захисту дисертації *В. П. Образцову* запропонували залишитися на праці в Петербурзькій медико-хірургічній академії, але він відмовився і виїхав до м. Києва, де і залишався до кінця свого життя.

До 1888 року *В. П. Образцов* працював молодшим ординатором, потім керівником терапевтичного відділу Київського військового шпиталю, у 1888 році він отримав посаду ординатора терапевтичного відділу Олександрівської міської лікарні в Києві, потім був керівником цього відділу. Без огляду на не дуже сприятливі у ті часи умови праці в цій лікарні, він спромігся добре організувати в ній не лише клінічну, але й наукову працю.

У січні 1891 року *В. П. Образцов* отримав посаду приват-доцента на катедрі діягностики внутрішніх хвороб Київського університету. У 1893 році він був призначений екстраординарним, а у 1902 році ординарним професором катедри спеціяльної патології та терапії. З 1904 до 1918 року він керував факультетською терапевтичною клінікою університету.

В. П. Образцов написав понад 50 наукових праць, присвячених різним питанням діягностики та лікування внутрішніх хвороб. Найбільшою його заслугою для науки є опрацювання методи

[28] И. В. Чешихин, «К учению о лихорадке». «Журнал Министерства народного Просвѣщения». 1865.

фізичного дослідження органів черевної порожнини, так званої глибокої, методичної ковзної пальпації. Він перший у світі довів можливість, за допомогою своєї методи, визначити патологічно незмінені окремі органи черевної порожнини. До того вважали, що здорові органи черевної дуплавини промацати неможливо. Зрозуміло, що його метода пальпації органів черевної порожнини мала також надзвичайну цінність для діягностики хворих органів, так, наприклад, користуючися методою пальпації, він у 1890 році вперше в світі довів, що при черевному тифі можна промацати термінальний відділ Ileum та мезентеріяльні залози.

В. П. Образцов багато працював також над питаннями діягностики та лікування серцево-судинних захворювань. Він опрацював свою оригінальну методику вистукування грудної клітки, довів, що низку звукових змін серця, як то ритм гальопу, третій тон серця, можна встановити лише при безпосередньому вислуховуванні вухом, бо стетоскоп цих змін не передає. Він разом з *М. Д. Стражеском* уперше у світі поставив зажиттеву діягнозу закупорки кінцевих артерій серця і описав клінічну картину інфаркту міокарда.

У низці своїх праць про шлунково-кишкові захворювання *В. П. Образцов* подав докладну клінічну картину ентеритів та колітів, мискових апендицитів, енторптозів, пістряка та туберкульози сліпої кишки. Він запропонував методи диференційної діягностики між ентеритами та колітами, докладно опрацював методику пальпації хробакоподібного відростка, перший звернув увагу на перитифліт, як на одну з форм клінічної течії апендициту, підкреслював значення для діягностики дослідів через пряму кишку за допомогою пучок, опрацював методику ізольованої перкусії печінки одним пальцем.

В. П. Образцов користувався великою популярністю також як лікар-практик і громадський діяч, він був головою *Київського товариства лікарів та Київського фізико-медичного товариства.*

У 19 столітті розпочали свою працю в Київському університеті два найвидатніші терапевти України *Т. Г. Яновський* та *М. Д. Стражеско,* їх обох слід уважати засновниками сучасних терапевтичних шкіл України.

Теофіль Гаврилович Яновський (1860-1928) народився в м. Миньківцях Подільської губернії 12 червня 1860 року у родині урядовця. Середню освіту дістав у третій Київській гімназії. У 1884 році він закінчив медичний факультет Київського університету, і його залишили для наукової праці при катедрі шпитальної терапії, як «видатного студента, що відзначався своєю освітою,

начитаністю та працездатністю».[39] Три роки він працював клінічним ординатором під керівництвом проф. К. Г. Еріштеля. У 1880-1890 роках *Т. Г. Яновський,* поруч з працею в клініці, працював помічником прозектора фізіології у лабораторії проф. *С. І. Чирьєва,* з 1892 року він, крім праці в клініці, керував лабораторією київської міської Олександрівської лікарні та працював у ній прозектором, під керівництвом видатного українського вченого *В. К. Високовича* удосконалюючи свої знання у галузі патологічної анатомії та бактеріології.

У 1889 році *Т. Г. Яновський* захистив у Києві докторську дисертацію на тему: «Къ біологіи тифозныхъ бацилл». У 1890 році у науковому відрядженні в Берліні вивчав туберкулінотерапію.

У 1891 році його обирають приват-доцентом Київського університету, у 1896 році він працює у науковому відрядженні в Петербурзькому інституті експериментальної медицини. У 1898 році його обирають керівником терапевтичного та інфекційного відділів Олександрівської лікарні. У 1904 році він отримав посаду професора Одеського університету, а в 1905 році перейшов на кафедру лікарської діягностики Київського університету. У 1914 році його обирають професором катедри шпитальної терапії, а в 1919-21 роках він керував факультетською терапевтичною клінікою Кримського університету і, нарешті, з 1921 р. до своєї смерти працював професором та керівником клініки факультетської терапії Київського медичного інституту.

Т. Г. Яновський написав біля 50 наукових праць, з них низку монографій, які впродовж десятиріч були підручниками для лікарів та студентів. Так, наприклад, його підручник «Туберкулез легких», який був виданий вперше в 1923 році, витримав три видання і був першим оригінальним підручником туберкульози в Росії та Україні, його монографії «Диагностика заблеваний почек в связи с их патологией» (Київ, 1927), «Пути научного исследования в клинике» (Харків, 1927) є класичними працями, які були й є настільними книжками лікарів України.

Інші праці *Т. Г. Яновського* були присвячені різноманітним проблемам клінічної медицини, головне захворюванням легенів, нирок, шлунково-кишкового тракту та кровообігу.

Ще в 1891 році він написав першу в Україні популярну брошуру «О чахоткѣ». (Київ, 1891). У тому самому році в своїй лекції: «Значення бактеріології у діягностиці та терапії внутрішніх хвороб» він докладно виклав методику лабораторного виявлення тубер-

[39] «Збірник пам'яті академіка Теофіля Гавриловича Яновського». Київ, 1930, стор. 17.

кульозних бациль.[40] У 1893 році він опублікував працю «Къ технике выслушиванія»,[41] у якій запропонував свій скляний стетоскоп, у 1897 році він оприлюднив працю, в якій вперше в медичній літературі встановив нормальні розміри простору Траубе і дав важливі вказівки для диференційної діягностики між крупозною пневмонією та ексудативним плевритом.[42] У 1899-1900 роках *Т. Г. Яновський* на підставі багаторічних спостережень над лікуванням туберкульозних хворих опублікував працю: «Терпинолъ при кровохарканіи»,[43] а в іншій праці «Къ вопросу о противопоказаніяхъ къ употребленію йода»[44] застеріг, що його препарати можуть викликати активізацію туберкульози легетів. Обидві ці праці у свій час мали велике значення з огляду на зловживання цими медикаментами при лікуванні легеневих захворювань. У 1901 році *Т. Г. Яновський* вкупі з *В. К. Високовичем* опублікував дуже важливу працю «Къ симптоматологіи и патогенезу творожистой пневмоніи», яка була доповіджена в *Товаристві київських лікарів,* у цій праці вони довели, що казеозна пневмонія є туберкульозного походження і що в її патогенезі грає ролю мішана інфекція. У 1902 р. *Т. Г. Яновський* опублікував (у часописі «Русскій врачъ», ч. 49 за 1902 р.) вперше в світовій літературі випадок геморагічного інфаркту легенів з виділенням бронхіяльних зліпків у серцевого хворого без наявности пневмонії чи бронхіту. У дуже цікавій праці «Клиническое значеніе запаха», що була вміщена у часописі «Врачебное дело» (ч. 7, 1928, стор. 549-556), *Т. Г. Яновський,* на підставі своїх довголітніх спостережень відзначав типові для певних хвороб запахи, що відходять від хворої людини, так він відмітив «запах зопрілого сіна» у хворих на туберкульозу, уриновий запах при захворюванні на уремію, типовий запах при ґанґрені легенів тощо.

Сучасному лікарю, а зокрема науковцю, що працює за допомогою високоудосконалених метод лябораторії і рентґенівської діягностики, може здаватися навіть смішним і дуже примітивним «обнюхувати» хворого, але ці й інші симптоми хвороб, встановлені вперше *Т. Г. Яновським,* показують в першу чергу на велику

[40] «О значеніи бактеріологіи въ діагностикѣ и терапіи внутреннихъ болѣзней». «Университетские Извѣстия» ч. 8. 1891 р. Київ, стор. 1-19.

[41] «Врачъ» ч. 28 за 1893 р., стор. 788-789.

[42] «О полулунном пространствѣ Траубе и діагностическомъ значеніи его при плевритахъ». «Русскій архивъ патологіи, клинической медицины и бактеріологіи». 1897, т. III, стор. 217-226.

[43] «Русскій архивъ патологіи, клинической медицины и бактеріологіи». 1899, том VIII, в 6, стор. 581-588; Ternipol bei Haemoptoeä. Klinisch. Wochenschrift. 1900. S. 8.

[44] «Русскій Врачъ». 1909, ч. 28, стор. 936-941.

спостережливість, уважність *лікаря* Яновського, який завжди вчив нас, своїх учнів, що *лікар мусить бути в першу чергу уважним, спостережливим, вдумливим, помічати та оцінювати всі найменші прояви хвороби у тої чи іншої людини, при чому мусить до кожного хворого підходити індивідуально.*

Можна згадати ще низку праць *Т. Г. Яновського,* присвячених діягностиці та лікуванню туберкульози, як то про діягностику туберкульози верхівок,[45] про імунні тіла в організмі хворого на туберкульозу[46] та інші.

Завершенням багаторічної праці Т. Г. Яновського над проблемою туберкульози слід вважати вже згаданий нами його чудовий підручник з туберкульози.

Низка праць Т. Г. Яновського була присвячена патології органів травлення, як то «Къ патологіи гнойныхъ ангіохолитовъ» (1903 р.), «О примененіи препаратовъ надпочечниковъ при болѣзняхъ пищевода» (1904 р.), «О нервныхъ поносахъ» (1911 р.), про сучасний стан діягностики пістряка шлунку (доповідь у 1926 році), проблемам діягностики та лікування інфекційних хвороб, як то: «О сочетаніи острыхъ сыпей въ частности кори и рожи» (1895 р.), «Къ семіотикѣ и діагностикѣ сыпного тифа» (1922 р.) та інші, та питанням діягностики та лікування захворювань нирок.

Ми вже згадували про його монографію «Диагностика заболеваний почек в связи с их патологией», що була видана в Києві в 1927 році, але над проблемою ниркової патології *Т. Г. Яновський* працював ще у 19 столітті. Вже в 1913 році йому, як відомому нефрологу, запропонували зробити програмову доповідь на Міжнародному з'їзді фізіотерапевтів. У цій доповіді («До сучасного стану дієтетики при нефрітах») *Т. Г. Яновський* запропонував низку дуже раціональних метод харчування хворих на нирки, у 1912 році на четвертому З'їзді терапевтів Росії він прочитав доповідь «О способахъ функціональнаго распознаванія почечныхъ болѣзней», у праці «Основы терапевтических мер при мочевых камнях прежде и теперь» (1928) він подав критичний розгляд різних теорій утворення каменів у нирках та виклав основні принципи лікування цієї хвороби. На 10 Всесоюзному з'їзді терапевтів у 1928 році він прочитав свою останню програмову доповідь про сифіліс нирок.

В його клініці, під його керівництвом питання функціональної діягностики, клініки, дієтетики та терапії захворювань нирок

---

[45] «Къ постукиванію легочныхъ верхушекъ при бугорчаткѣ», «Русскій врачъ» за 1912 рік, ч. 28, стор. 1164-1168, та сама праця друкувалася і німецькою мовою.

[46] «Киевский медицинский журнал» за 1922 рік, ч. 1, стор. 10-14.

опрацьовували його учні *А. М. Зюков, А. Ф. Каковський, В. Х. Василенко, С. І. Новачек, Б. С. Шкляр* та інші.

Ми вже згадували, що *Т. Г. Яновський* багато працював у галузі фізіології, патологічної анатомії та бактеріології.

Ще в 1905 році у своїй праці «Новые пути въ ученіи о разпознаваніи внутреннихъ болѣзней» він відзначав «надзвичайну вагу пізнання фізіології хворобливих процесів», підкреслював, що «загальна патологія вивчає фізіологічний перебіг загальних типів патологічних процесів, але здобуті нею відомості мають велике значення і для клініки».[47]

Крім дисертації «Къ біологіи тифозныхъ бациллъ», він написав праці про бактеріологічне дослідження дніпровської води в Києві (1888 р.), про бактеріологічний дослід снігу (1888 р.), про значення бактеріології в діягностиці та терапії внутрішніх хвороб (1892 р.).

Т. Г. Яновський був типовим високоосвіченим клініцистом, який мав надзвичайно солідну теоретичну підготовку. Високо оцінюючи досяги експериментальної медицини, лабораторної діягностики, він ніколи не переоцінював їх можливостей, підкреслював, що наслідки експерименту на тваринах відрізняються від явищ, які ми спостерігаємо у хворої людини, що «у клініці лікар зустрічається з такими патологічними факторами, які за своєю суттю не виступають у експериментальній патології», що «лише на даних лабораторії, рентґена, інших засобах технічної діягностики лікар не може ставити діягнози і провадити лікування, а мусить спиратися у своїй лікарській праці на весь комплекс опиту хворого, спостереження над ним, даних докладного, всебічного його дослідження».[48]

Т. Г. Яновський не раз публікував свої узагальнюючі праці принципіяльного характеру, які дуже типово і яскраво характеризували його як клініциста, вченого та лікаря. Ще в 1906 році він опублікував «Опытъ классификаціи врачебныхъ мѣропріятій при лѣченіи внутреннихъ болѣзней» та «Новые пути въ діагностикѣ внутреннихъ болѣзней», однією з його останніх праць цього циклу була доповідь на другому Українському з'їзді терапевтів у 1927 році «Пути научного исследования в клинике».

Т. Г. Яновський був чудовим педагогом. Він викладав дуже прозоро, зрозуміло. Образні порівняння, цікаві приклади з прак-

---

[47] Цитую за: В. Н. Иванов, «Академик Феофил Гаврилович Яновский». «Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине». Київ. 1954, стор. 346-347.

[48] З записів лекцій Е. Г. Яновського, зроблених автором цієї праці.

тики, тонкий гумор оживляли його лекції. Авдиторії, де він читав, завжди були переповнені студентами та лікарями, його любили *всі:* студенти, лікарі, пацієнти, вже не згадуючи багаточисленних його співробітників.

Т. Г. Яновський був також видатним громадським діячем. Ще в кінці 19 століття він систематично працював у галузі боротьби з туберкульозою. У 1899 році він, укупі з проф. *К. Г. Тріпшелем,* заснував *Київське товариство боротьби з сухотами,*[49] яке за його ініціятивою збудувало першу в Україні протитуберкульозну санаторію у Пущі-Водиці біля Києва, його обирали членом Правління Всеросійської ліґи по боротьбі з туберкульозою, він працював активно в Київському відділі цієї ліґи. З 1896 року він постійний делеґат з'їздів лікарів Росії, його обирають у 1909, 1910, 1911, 1913 роках товаришем голови з'їздів терапевтів Росії, у 1925 році *Т. Г. Яновського обрали почесним незмінним головою всіх українських терапевтичних з'їздів,* а у 1926 році *почесним головою Всесоюзного товариства лікарів терапевтів* та членом Вченої ради Наркомздоров'я УРСР. У 1927 році *Т. Г. Яновського,* як першого медика-клініциста, обирають дійсним членом Академії Наук УРСР. Крім очолювання катедри в Мединституті, Т. Г. Яновський працював увесь час у Всеукраїнській Академії Наук, був у 1921-1927 роках головою Вченої ради Київського науково-дослідного інституту туберкульози, з 1921 року — головою *Єдиного наукового медичного товариства,* головою *Київського терапевтичного товариства,* депутатом Київської Міської Ради і членом низки інших наукових та громадських інституцій.

Популярність *Т. Г. Яновського* серед людности м. Києва та всієї України була надзвичайна. Коли він помер (8 липня 1928), весь Київ був охоплений жалобою. На його похорон зібралися десятки тисяч людей. У жалобній процесії брали участь академіки, професори, студенти, урядовці, тисячі вічно йому вдячних пацієнтів і, без огляду на заборону релігії в СССР, віруючі всіх релігій. Тіло *Т. Г. Яновського* супроводили на кладовище українські православні священики, католицькі священики, рабіни, представники духовенства інших релігій.

Роля *Т. Г. Яновського* в українській терапевтичній науці та взагалі терапії в Україні досі не перевершена. Він був вчителем десятків тисяч студентів, тисяч лікарів, з його школи вийшло біля 20-ти професорів, серед них такі видатні, як академік АН УССР *В. М. Іванов,* професор *А. М. Зюков,* дійсний член АМН СССР

---

[49] Дивись працю автора: «Медичні товариства в Україні». «Матеріяли до історії української медицини», т. II.

В. Х. Василенко, Ф. Примак, І. В. Базилевич, В. В. Виноградов, В. Н. Яновський та інші. Автор цієї праці теж мав щастя бути учнем *Т. Г. Яновського.*

Микола Дмитрович Стражеско (1876-1952) народився в м. Одесі у родині юриста, у 1899 році закінчив медфакультет Київського університету, після чого працював у Київській міській лікарні під керівництвом *В. П. Образцова,* одночасно удосконалював свої знання на теоретичних катедрах Київського університету. У 1902-1904 роках, за порадою *В. П. Образцова,* він працював у ділянці фізіології в Петербурзькій військово-медичній академії під керівництвом *М. Я. Зібер-Шумової.* У 1904 році він захистив у Петербурзі докторську дисертацію «Къ физіологіи кишокъ». Повернувшися до м. Києва, працював у терапевтичній клініці *В. П. Образцова.*

У 1907 році він отримав катедру спеціяльної патології та терапії у Київському жіночому медичному інституті, в якому викладав до 1919 року, одночасно з 1908 до 1917 року був викладачем у Київському університеті. З 1919 до 1922 року *М. Д. Стражеско* керував катедрою терапії в Одеському університеті (з 1921 в Одеському мединституті). У 1922 році переїхав до Києва, де працював з невеликою перервою під час другої світової війни до кінця свого життя на катедрах діягностики та терапії Київського медичного інституту, в Інституті клінічної фізіології Академії наук УРСР (з 1934), керівником Українського науково-дослідного інституту клінічної медицини (з 1936).

У 1934 році *М. Д. Стражеска* обрали дійсним членом Академії наук УРСР, у 1943 році — дійсним членом Академії наук СССР, а в 1944 — дійсним членом Академії медичних наук СССР. У 1934 році він дістав звання заслуженого діяча науки УРСР, а в 1947 — звання героя соціялістичної праці. Під час другої світової війни *М. Д. Стражеско* працював професором терапії Башкирського та І Московського медичних інститутів, був консультантом евакошпиталів та керував науковими дослідами у Центральному шпиталі Червоної армії.

М. Д. Стражеско написав біля 300 наукових праць, які були присвячені різноманітним питанням клінічної та теоретичної медицини. Найбільшу увагу він приділив питанням діягностики та лікування захворювань серцево-судинної системи, захворюванням органів черевної порожнини, проблемам ревматизму, алергії, сепсису, довголіття та клінічній гематології.

Ще в 1906 році він описав «гарматний тон» при повній передсерцево-шлунковій блькаді, укупі з *В. П. Образцовим* описав

симптоматологію та клініку інфаркта міокарду, написав низку праць про коливання кров'яного тиснення, про грудну жабу та серцеву астму, про недостатність кровообігу тощо.

Починаючи з 1901 року, він опублікував низку праць з патології травлення, наприклад, «Къ вопросу о ложномъ циррозѣ печени» (1901 р.), «О физіологіи толстыхъ кишокъ» (1904 р.), «Къ вопросу о влияніи горькихъ средствъ на секрецію желудка» (1905 року), а пізніше праці про перитоніт , перигастрит, холецистопатії, коліти, виразки шлунку, гепатозо-гепатити, захворювання кишок тощо.

Низка праць *М. Д. Стражеска* була присвячена ендокардитам, як, наприклад: «О классификации, патогенезе и клинике эндокардитов», «Затяжной септический эндокардит», ревматизмові: «О ревматизме», «Теория ревматизма», «Фокальная инфекция, сепсис и ревматизм», раневому сепсису: «Патогенез раневого сепсиса», «Клиническая классификация раневого сепсиса» та інші.

М. Д. Стражеско та його учні написали багато праць з галузі гематології, геронтології, з питань шоку та коляпсу. Так, наприклад, у 1940 році *М. Д. Стражеско* вкупі зі своїм учнем *Д. М. Яновським* видав перший в Україні оригінальний атлас клінічної гематології, у цьому ж році він опублікував працю: «Шок и коллапс — их патогенез и клиника».

Найхарактернішою рисою наукової діяльности *М. Д. Стражеска* та його школи було поєднання клінічних та експериментальних досліджень, строго наукове обґрунтування своїх праць. Він був блискучим лектором, вимогливим вчителем, користувався великою популярністю серед працівників, студентів і громадськости.

Наукова, педагогічна та клінічна праця *М. Д. Стражеска* перебігала майже цілком на початку та в першій половині 20 століття, але ми зупинилися у цьому нарисі на його праці докладніше тому, що він належав ще до засновників блискучої терапевтичної київської школи *В. П. Образцова* і був продовжувачем основних засад цієї школи.

У Харківському університеті в 19 столітті не було дуже видатних діячів у галузі внутрішніх хвороб. За університетським статутом 1804 року, на відділі лікарських і медичних наук було спочатку лише шість катедр, з них питання терапії опрацьовувалися на катедрі патології, терапії та клініки, частково на катедрах фармакології («врачебного вѣществословія»), фармації та лікарської словесности.

З професорів Харківського університету, що працювали в галузі терапії, слід назвати *І. Д. Книгіна*, який керував терапевтичною, дуже маленькою клінікою, вкупі з *П. М. Шумлянським* видав докладну інструкцію щодо запобігання інфекційних хвороб, а з *І. П. Каменсъким* написав одну з перших в Україні праць про виразку шлунку.

З 1830 року патологію і терапію викладав *І. М. Райполъсъкий*, лекції якого, до речі, не користувалися особливою популярністю.

З 1837 року керівником катедри спеціяльної патології та терапії був *П. А. Бутковсъкий*, який між іншим був першим професором в Україні, що читав самостійний курс психіятрії. Він же написав перший підручник психіятрії російською мовою. Ми вже згадували, що *П. Шумлянсъкий* читав студентам медицини курс дієтетики, вивчав мінеральні води Полтавщини та працював над питаннями гідротерапії. Він власне поклав початок наукової праці у галузі терапії в Харківському університеті.

І. Й. Каленичснко працював над дослідженнями печінки, жовчі, народних засобів лікування і користувався в Харкові як лікар великою популярністю. *Д. Ф. Лямблъ* прославився відкриттям Lambia intestinalis, написав низку праць з терапії і з 1871 року посідав катедру терапії в Варшавському університеті.

Більш-менш видатним професором терапії Харківського університету був *В. Г. Лашкевич* (1835-1888), який працював над різними питаннями терапії і видав підручник з терапії «Клиническіе лекціи» (Харків, 1888).

Цікаві його погляди на ролю лікаря та висловлення з приводу ставлення громадськости до лікарської діяльности. Перед виходом на пенсію він у своїй прощальній лекції відзначив, що лікар мусить любити свою професію не через те, що вона приносить йому матеріяльні користі, а тому, що вона є шляхетним ділом служіння людству. «У нашій батьківщині, — казав він, — розумова праця оцінюється невисоко, лікарю доводиться працювати дуже важко, від нього вимагається дуже багато... але відмовляють йому в увазі, якою користується навіть поштовий кінь, який законом охоронений від надмірної праці».[50]

Адьюнктами та доцентами медичного факультету Харківського університету були *А. Я. Калкау, М. П. Болгаревсъкий, І. С. Сицянко* та інші. Наприкінці 19 століття починали свою працю в Харківському університеті в галузі терапії *П. І. Шатилов та І. І. Файншмідт.*

Подаємо деякі відомості про життя та працю згаданих вчених.

---

[50] Вільний переклад українською мовою за *О. Г. Лушніковим.*

Іван Миколайович Райпольський (1789-1863) народився в Україні в родині священика. У 1810 році закінчив Харківський колеґіюм, а в 1814 році Московську медико-хірургічну академію, після того декілька років працював військовим лікарем. З 1823 року викладав патологію, терапію та ботаніку у Харківському університеті, звання професора отримав у 1830 році. Крім медицини, працював також у галузі ветеринарії. Опублікував низку праць про холеру, отруєння, зокрема свинцем, і видав підручник з ветеринарії.

Петро Олександрович Бутковський (1801-44) народився в Україні, середню освіту отримав у Харківському колеґіюмі. У 1823 році закінчив С.-Петербурзьку медико-хірургічну академію. У 1834 році отримав катедру хірургії та психічних хвороб Харківського університету, у 1837 році перейшов на катедру спеціяльної патології та терапії з курсом душевних хвороб. З наукових праць слід відзначити докторську дисертацію: «De vitae psychicae anomalia generatim» (1832) та підручник з психіятрії: «Душевные болѣзни, изложенные сообразно началам нынешнего ученія психіатріи въ общемъ и частномъ, теоретическомъ и практическомъ содержаніи». Част. 1-2. СПБ. 1834. У цих працях П. А. Бутковський висунув низку дуже цікавих міркувань про ролю головного мозку, про значення соматичних порушень у розвитку психозів, про безсмертя душі тощо.

У 1841 році у Харкові він видав підручник «Начертанія частной патологіи и терапіи человѣческихъ болѣзней», ч. 1-2.

Йосип Семенович Сицянко (р. н. невід. — 1886) народився в Україні у шляхетській родині. У 1851 році закінчив медичний факультет Московського університету, у 1856 році захистив докторську дисертацію про лікування хворих на переміжну гарячку, у другій половині 19 століття працював приват-доцентом катедри терапії Харківського університету, написав низку наукових праць про діяння електричного струму на організм людини, про електротерапію та інші.

Й. С. Сицянко належав до організації «Народна Воля», в його будинку була друкарня та склад літератури цієї організації.

Петро Іванович Шатилов (1869-1921) народився в слободі Козацькій Старооскільського повіту. У 1895 році закінчив Харківський університет, де й залишився працювати на катедрі терапії. У 1909 році був обраний професором. З 1913 викладав також у Харківському Жіночому Медичному інституті.

Праці *П. І. Шатилова* були присвячені питанням діягностики, терапії, зокрема гематології, рентґенології, інфекційним хворобам.

Але він працював також у галузі мікробіології, епідеміології, антропології, фізіології, біохемії та фармакології. Особливо цікаві праці *П. І. Шатилова* з питань перкусії, аускультації, вивчення вад серця.

У 1912 році *П. І. Шатилов* застосував у Харківському Військовому Шпиталі вакцину проти черевного тифу, а пізніше провів на самому собі досліди запобіжного щеплення проти висипного тифу, помер він від цього захворювання при виконанні лікарських обов'язків.

Ісак Ілліч Файншмідт (1875-1940) народився в м. Орлі, у 1899 році закінчив медичний факультет Харківського університету, у 1905-23 роках працював у терапевтичних клініках Харкова; з 1923 року був професором терапії Харківського університету. За совєтської влади був одним з організаторів Українського науково-дослідного інституту туберкульози в Харкові та його директором. Праці *І. І. Файншмідта* були присвячені проблемам туберкульози, діябету, раціональному лікуванню серцево-судинних захворювань, пневмоніям тощо. Довший час був керівником фтизіятрів України, організатором українських терапевтичних та протитуберкульозних з'їздів.

На початку 19 століття деяку наукову працю у галузі терапії провадив викладач медицини медичної кляси Києво-Могилянської Академії *О. Ф. Масловсъкий,* а в середині 19 століття викладач медицини Київської Духовної Академії *П. П. Пелехін.*

Опанас Федорович Масловсъкий (1753-1804) народився в с. Церковище на Чернігівщині у шляхетській родині, освіту отримав у Києво-Могилянській Академії, з 1770 до 1774 року вчився в Медично-хірургічній школі при Московському генеральному шпиталі, у 1772 році отримав звання підлікаря, а у 1774 — лікаря, якийсь час працював військовим лікарем, брав участь у боротьбі з чумою в Москві та в Україні. У 1785 році отримав звання штаб-лікаря і одержав посаду губерніяльного лікаря в Києві. У 1787 році працював головним лікарем шпиталю для хворих на віспу, був організатором першої психоневрологічної лікарні в Україні, а саме в Києві, з 1801 року і до смерти працював інспектором Київської лікарської управи і викладав медицину в Києво-Могилянській Академії. У 1802 був обраний почесним членом Медичної колегії.

У 1792 році *О. Ф. Масловсъкий* захистив у Москві докторську дисертацію «О рожкахъ», він був автором праць з терапії, акушерства, ботаніки, офтальмології, інфекційних хвороб, переклав з чужих мов низку підручників (з хірургії, офтальмології, склав

плян викладання медицини для духовних семінарій, популярний підручник з медицини.[51]

Петро Павлович Пелехін (1794-1871) народився в Київській губернії, у 1811 році закінчив Києво-Могилянську Академію, у 1824 — Петербурзьку медико-хірургічну академію. У 1831 році він був обраний професором цієї Академії, а з 1846 року викладав медицину в Київській Духовній Академії. *П. П. Пелехін* працював у різних ділянках терапії, зокрема у галузі психоневрології. Його дисертація на ступінь доктора медицини була присвячена проблемі неврозів, він обстоював думку, що між конституцією людини та виникненням неврозів нема постійного зв'язку.

П. П. Пелехін був українським патріотом і в темні часи російської реакції та шовінізму заповів велику суму грошей на підготову українських медичних кадрів у Західній Україні, яка була тоді в складі Австро-Угорської імперії.

У 1894 році відкрито при Львівському університеті медичний факультет. Катедра терапії при ньому була заснована лише у 1897 році. Першим професором її був поляк *А. Ґлюзинський.*

Медичний факультет Одеського (Новоросійського) університету був заснований лише в 1900 році. Організатором медичного факультету був видатний патолог *В. В. Подвисоцький,* про якого ми вже писали раніш. Шпитальною терапевтичною клінікою керував *Т. Г. Яновський,* пізніше професорами терапії були такі видатні українські терапевти, як *М. Д. Стражеско* та *Л. П. Дмитренко.* Хоч останній працював в Одеському медичному інституті, який був створений на базі медичного факультету, лише з 1920 року, подаємо нижче коротенькі відомості про життя та наукову працю цього видатного українського терапевта.

Леонид Пилипович Дмитренко (1875-1957) народився в Україні, закінчив у 1901 році медичний факультет Київського університету, з 1919 року був приват-доцентом, а з 1920 року професором катедри діягностики цього університету. У 1920 році він перейшов на катедру терапії до Одеського університету, де працював до 1950 року.

У 1916 році він захистив дисертацію на ступінь доктора медицини на тему «Экспериментальные матеріалы для изученія сердечныхъ и дыхательныхъ разстройствъ желудочно-кишечного происхожденія». Ця дисертація отримала високу оцінку як в Україні, так і за її кордонами, бо внесла багато цікавого у питання про

[51] Докладніше про О. Ф. Масловського див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Книга 1. Мюнхен. 1970, стор. 42. 43, 48, 49, 79, 80, 83, 99, 101, 112, 139, 147, 180, 188, 229, 246, 266.

рефлекси з боку шлунка на дихання та кровообіг. За все своє життя *Л. П. Дмитренко* написав біля 100 наукових праць, у тому числі чотири монографії. Більшість праць *Л. П. Дмитренка* присвячені ролі нервової системи в патогенезі гіпертонічної хвороби, атеросклерозі, грудній жабі, описам клінічних картин крупозної пневмонії, мітральної стенози, зокрема він описав так званий «оксамитовий тон» серця при ендокардитах, запропонував свою власну оригінальну клясифікацію крупозних пневмоній.

Інші праці *Л. П. Дмитренка* були присвячені жовтячці, отруєнням свинцем тощо. Дуже цікаві праці *Л. П. Дмитренка* з клінічної фармакології, як, наприклад, докладний опис дії камфори, кофеїну, нітрогліцерину, адонілену та інших медикаментів.

Ми вже писали, що науково працювали також лікарі провінційних лікарень та працівники лікарських управ, міські та військові лікарні.

Володимир С. Александров (1825-1904), міський лікар у Харкові, відомий як український поет, письменник та етнограф, написав декілька наукових праць,[52] *Овксентій Т. Богаєвський* (1848-1930), який працював у Миргороді та Кременчуці, написав 85 наукових праць і отримав у 1911 році ступінь доктора медицини без захисту дисертації, низку наукових праць написав *Павло Бойченко* (1813-84), який працював інспектором Лікарської управи на Катеринославщині.

Мартирій Галин (1856-1943) був співробітником Київського університету, де працював науково, а в історію української медицини увійшов як автор перших російсько-українського та латинсько-українського медичних словників, *Юхим Грибінюк* (1852-1912) написав декілька наукових праць та популярних брошур, міський лікар у Відні *Осип Дакура* (1864-1914), дійсний член *Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* (НТШ), також видав декілька наукових розвідок, *Сильвестер Дрималюк* (1855-1923), відомий український громадський діяч, директор Народної лічниці у Львові, написав низку наукових праць українською та німецькою мовами, популярних брошур та видав «Лікарський порадник», *Захар Зенькевич* (1853-1900), київський лікар-терапевт і мікробіолог, написав низку праць з клініки туберкульози, про поворотний тиф, проказу та інші інфекційні захворювання, про мікробіологію туборкульози і, до речі, один з перших застосував фарбування туберкульозних мікробактерій, *Люцій Кобилянський* (1855-

[52] Докладніше про нього див Василь Плющ, «Українські лікарі-письменники та поети». Записки УТГІ, т. 23. Мюнхен 1971-1972, стор. 98-100.

1941), відомий український громадський діяч, губерніяльний медичний інспектор на Кавказі, крім великої загальнокультурної праці, працював у галузі терапії, *Петро Кравців* (1856-1929) написав низку популярних праць з ділянки фізіології, біології та гігієни, *Михайло Кос* (1863-1930), дійсний член НТШ, написав низку наукових та популярних праць з медицини, відомий український громадський діяч *Іван Куровець* (1863-1931), який був довший час директором Народної лічниці у Львові, був автором низки наукових праць, популярних брошур та автором «Лікарського порадника».

Наукові розвідки та популярні медичні брошури писали видатні громадські діячі-лікарі *Модест Левицький* (1866-1932) та Іван Липа (1865-1923). Відомим українським громадським діячем, який багато працював над українською медичною термінологією, пізніше був редактором та видавцем першого на Великій Україні українського медичного часопису «Українські медичні вісті»[53], був *Євмен Лукасевич* (1871-1929), який теж працював науково в галузі терапії; над українською медичною термінологією працював також *Федір Лук'янів* (1869-1918), який працював над проблемами терапії в Київському університеті, Українському Науковому Товаристві в Києві. Він написав також декілька науково-популярних праць українською мовою.

Петро Малахов (1753-1807), інспектор Лікарської управи в Чернігові, склав укупі з *Опанасом Шафонським* преційний медико-топографічний опис Чернігівської губернії, *Олександер Мальцев* (1855-1926), який очолював Полтавську психіятричну лікарню та організував на Полтавщині колонію для психічно хворих, написав низку наукових праць з психіятрії, фармакології, організації психіятричної допомоги та історії медицини, *Степан Данилович Ніс* (1829-1901), лікар з Чернігівщини, написав декілька наукових праць, зокрема про лікувальне значення adonis vernalis та декілька науково-популярних брошур («Про хвороби й як їм запомогти» та інші).[54] *Євген Озаркевич* (1861-1916), відомий український громадський діяч, дійсний член НТШ, засновник та директор «Народної лічниці» у Львові, написав низку наукових праць з ділянки курортології та гігієни, працював над українською медичною термінологією й видав декілька популярних праць з ме-

---

[53] Див. Василь Плющ, «Медична преса в Україні». «Матеріяли до історії української медицини». Том І. Нью-Йорк—Мюнхен. 1975, стор. 161-190.

[54] Докладніше про нього див. Василь Плющ, «Українські лікарі, письменники та поети». «Наукоові записки УТГІ», том 23, Мюнхен. 1971-71, стор. 100-101.

дицини. *Іван Пантюхов* (1836-1911) працював переважно в галузі медичної географії, медичної статистики та історії медицини, але мав також праці з внутрішньої медицини та написав кілька науково-популярних медичних брошур. *Дмитро Писчеков* (1758-1825), відомий не лише як вчений медик, але й як професор хліборобства, написав низку праць про цингу, коросту й видав підручник «Карманный Лѣчебникъ», переклав з англійської мови відомий підручник *Елліота* з низкою власних додатків і змін.[55] *Петро Піддубик-Сущевський* (1756-1811) написав декілька праць про інфекційні хвороби. *Сергій Подолинський (1850-1891),* відомий український громадський і політичний діяч, написав також декілька праць на медичні теми, зокрема «Життя і здоров'я людей на Україні». *Артем Рафалович* (1816-1851), викладач Рішельєвського ліцею в Одесі, відомий своїми працями з медичної географії, санітарної статистики, етнографії, працював також у ділянці курортології, епідеміології, над питаннями боротьби з чумою. *Яків Сандул-Струдза* — інспектор Лікарської управи Слобідської України, вивчав проказу в Україні та в Криму.[56] *Євген Святловський,* що працював у Чернігові та був директором губернської земської лікарні у Полтаві, провадив наукову працю і заснував медичний часопис «Земскій Врачъ»;[57] *Фелікс Сельський-Щасний* (1852-1922), який працював у Львові, брав активну участь в опрацюванні української медичної термінології, *Яків Стефанович-Донцов* деякий час працював повітовим лікарем в Острі на Чернігівщині і доктором Євпаторійської карантинної контори, написав низку праць про емпіеми, про отруєння ріжками та інші.[58] *Іван Тишевський* (1760 — 20-і роки 19 століття), міський лікар у Полтаві, за ініціятивою якого була побудована одна з перших міських лікарень в Україні — Полтавська, написав низку праць про отруєння ріжками, панариції тощо,[59] *Михайло Трохимовський* (1740-1815), повітовий лікар у Миргороді, написав низку наукових праць, зокрема з ділянки

---

[55] Докладніше про нього див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Книга 1. Мюнхен. 1970, стор. 73, 80, 84, 86, 87, 97, 98, 112, 138, 147, 148, 153, 245, 253, 254, 257, 258, 268.

[56] Докладніше про нього дивись згадувану вже працю В. Плюща, стор. 81, 84, 90, 91, 101, 246; 270.

[57] Див. Василь Плющ, «Медична преса в Україні». «Матеріяли до історії української медицини». Том І. Нью-Йорк — Мюнхен. 1975, стор. 161-190.

[58] Докладніше про нього див. Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Книга 1. Мюнхен. 1970, стор. 81, 89, 92, 93, 99, 100, 101, 112, 246, 257, 258, 269, 270.

[59] Докладніше про нього див. вищезгадану працю, стор. 48, 81, 84, 93, 99, 101, 165, 267, 270, 271.

гідротерапії, за які його обрали членом-кореспондентом Петербурзької медико-хірургічної академії.[60] *Ф. Цитович*, ординатор Полтавської лікарні Приказа громадської опіки, працював у галузі терапії, зокрема вивчав поворотний тиф, *Микола Чернобаєв* (1797-1868), військовий лікар та головний лікар Київського військового шпиталю, написав низку наукових праць про чуму, вперше описав туляремію.

Перша в Україні Медико-хірургічна школа в Єлисаветграді, як ми вже зазначали, була ліквідована в 1797 році, але її викладачі *Денис Васильович Волчанецький* та *Остап Федорович Звірька* (1751-1829) продовжували працювати науково ще на початку 19 століття, відомі наукові праці першого про отруєння ріжками, про неврозу та інше, другого про асцити.[61]

Як видно з попереднього викладу українські терапевти працювали в 19 столітті майже у всіх ділянках внутрішніх хвороб. Багато їх праць увійшли в скарбницю світової медицини.

[60] Докладніше про нього див. згадану працю, стор. 48, 81, 84, 95, 96, 100, 153, 168, 169, 215, 248, 271.

[61] Докладно про цих українських медиків див. згадану працю *В. Плюща*, стор. 48, 59, 61, 62, 63, 64, 80, 83, 98, 99, 100, 101, 112, 244, 263.

The first academic work done by Ukrainian physicians in the field of internal medicine goes back to the 15th and 16th centuries to such people as G. Drohobych (Kotermak), and a group of professors at the University of Krakov: P. Butko, M. Korol, Y. Strus and professors at the Zamoyska Akademy: S. Byrkovsky, E. Lvovianyn, Jan Ursyn, and others.

In the 17th century R. Ryleyev and I. Hraman in Leyden and Jena defended their doctorial dissertations in this field. The following physicians defended their dissertations on topics in internal medicine at the University of Lviv in 1773: I. Kozak, V. Jursky and I. Shokvych, while A. Krupynsky lectured there that year.

In the 18th century Ukrainians defended over 60 doctorial dissertations in Western Europe dealing with internal medicine as for example: Ivan Poletyka (Professor at the University of Kiev), K. Rozhalin, Y. Tymkovsky, H. Tyhorsky, K. Yahelsky, O. Zviriaka, P. Pohorecky, M. Parpura, O. Maslovsky, I. Smilovsky, D. Pyshchekov, I. Kamensky, I. Andriyevsky, D. Samoylovych, M. Hamaliya, O. Shafonsky, P. Symontovsky, V. Zhukovsky, P. Zymovych, P. Piddubyk-Sushchevsky, H. Berezynsky, A. Huzensky, I. Tytovych, V. Lohvynsky, O. Orlovsky, Y. Bilopolsky, D. Volchanecky, I. Pischevsky, I. Orlay, I. Knyhin, M. Yelinsky, and others. A notable professor in the field of internal medicine was E. Muchin and two of his best known students were M. Pyrogov and I. Buyalsky.

Many Ukrainian professors worked at either the University of Petersburg or Moscow. Work in the field of internal medicine in the 19th century in Ukraine was done mostly at the University hospitals. The first professor in internal medicine at the University of Kiev was W. Tsytsura (1814—1895). The department of medicine opened in 1841 and from 1845 the dean was S. Alferyev and he was followed by: V. Pokrovsky, F. Pasternacky, Y. Matson, F. Mering, Y. Afanasiv, L. Marovsky, L. Horetsky, V. Dunayev, I. Cheshuchin, and A. Shchastny.

Notable therapeutists in the 19th and beginning of the 20th century were: V. Obrascov, T. Yanovsky, M. Strazhesko, V. Vysokovych, A. Ziukov, A. Kakovsky, V. Vasylenko, S. Novachek, B. Zklyar, V. Ivanov, F. Prymak, I. Bazylevych, V. Vynochradov, V. Yanovsky.

Working at the University of Kharkiv were: I. Knyhin, P. Shumlyansky, I. Kamenicky, I. Raypolsky, P. Butkovsky, I. Kalynychenko, D. Lyambl (discoverer of Lambia intestinalis), V. Lasskevych, A. Kalkau, M. Bolcharevsky, I. Sytsjanko, P. Shatylov and I. Feinschmidt. The department of internal medicine at the University of Odessa was opened in the year 1900 by V. Pidvysotsky. The clinic was directed by T. Yanovsky and among the professors were M. Strazhesko and L. Dmytrenko.

Working in smaller hospitals and other institutes in the field of internal medicine were: A. Aleksandrov, M. Halin (1856—1943), Y. Hrybiniuk, O. Dakura, S. Drymalyk, Z. Zenkevych, L. Kobyliansky. Some prominent doctors working generally with the populace were: M. Levytsky, I. Lypa, J. Lukasevych, F. Lukianiv, P. Malachov, O. Malcev, S. Nis, E. Ozarkevych, I. Pantinchiv, D. Pyschenkov, A. Rafalovych, Y. Sandul-Strudze, Y. Sviatlovsky, Shchasny-Selsky, I. Tyshevsky, F. Tsytovych, M. Chernovayev, D. Volchanetsky, O. Sviriaka and M. Trockymovsky.

АКУШЕРСТВО ТА ГІНЕКОЛОГІЯ

Акушерство (від французького accoucher — народжувати) — наука, що вивчає фізіологічні та патологічні процеси, які відбуваються в організмі жінки під час вагітности, пологів, а також за післяпологового періоду. Акушерство вивчає і застосовує профілактичні, діягностичні і лікувальні заходи, які допомагають сприятливому перебігові вагітности, пологів та післяпологового періоду. Акушерство є однією з найстаріших галузей медицини.

Як відомо видатним лікарем старої Греції «батьком медицини» був Гіппократ (460-370 до нашої ери), мати його була знана акушерка — Фанарета. Гіппократа вважають автором великої праці з медицини: «Гіппократового збірника», в якому були також розділи: «про природу жінки», «про жіночі хвороби», «про неплідність». На той час Гіппократ вважав, що пологи відбуваються як результат недостатнього харчування плоду на 9 місяці, через те плід починає підсилено рухатися, ніжками впиратися в дно матиці від чого відкривається шийка матиці.

Лікарі Риму і Греції застосовували ембріотомію, скоблення шийки, зондування матиці і кесеревий розтин, останній робили лише після смерти матери, аби врятувати життя дитини.

На початках нашої державности (12 ст.) видатне місце в світовій медичній науці належить княгині Євпраксії Зої (1108-1172), яка мала написати трактат під назвою «Алімма», в якому висвітлювала між іншим питання загальної гігієни, гігієни жінки та дитини, статевої гігієни.

Відомості з акушерства мали народи стародавнього Єгипту, Індії, Юдеї; як наука воно постало у Франції, де ще в 13 столітті була відкрита палата для породіль.

Гінекологія — галузь медицини, що вивчає діяльність жіночих статевих органів у нормальних та патологічних умовах за всіх періодів життя жінки (від дитинства до старости), тісно пов'язана з акушерством. На Україні здавна допомогу при пологах подавали жінки-повитухи, що на практиці навчалися від інших жінок найпростіших народних засобів. Перші поодинокі акушери на Україні з'явилися в кінці 18 і в першій половині 19 століття, тоді ж працювали перші українці-гінекологи, що дістали освіту в Західній Европі.

Основоположником акушерства в Росії (тоді ж і в Україні) був українець *Нестор Максимович-Амбодик*.[1] Народився він 1744 року в селі Веприку на Полтавщині. Спочатку вчився в Києво-Могилянській Академії. У 1770 році Максимович-Амбодик виїхав до Страсбурзького університету, де в 1775 році після захисту дисертації «De hepate humano» одержав ступінь доктора медицини. У 1782 році йому присудили звання професора акушерства. Амбодик викладав акушерство у Петербурзькій медико-хірургічній школі і став одним з найкращих операторів того часу. У 1784-86 роках він написав перший у Росії великий підручник з акушерства «Искусство повивания, или наука о бабичьем деле», виготовив акушерські фантоми та «акушерську машину», за його малюнками виготували спеціяльні гінекологічні крісла та ліжка. Він запровадив систематичні практичні вправи з акушерства.

Його підручник — капітальна праця в шести частинах з великою кількістю малюнків, описом докладної анатомії жіночих статевих органів, поясненнями, як приймати пологи, доглядати матір за післяполового періоду й дитину, як лікувати жіночі та дитячі хвороби. Крім того, він був автором цінних перших підручників у Російській імперії з ботаніки «Врачебное вещество-словие или описание целительных растений . . .» (1783-89), «Первоначальное основание ботаники . . .» (1795), як також автором словників: медично-хірургічного (російською і латинською мовами), ботанічного (російською, латинською і німецькою мовами) та інших праць.

До перших українців гінекологів належать також *Данило Самойлович, Василь Ризенко, Олександер Данилевський.*

Данило Самойлович народився в с. Янівка на Чернігівщині в 1744 році. Спочатку вчився в Києво-Могилянській Академії, де виявив здібності до медицини, далі в Петербурзі в шпитальній школі при Адміралтейському шпиталі. У 1761 році був головним лікарем Жіночої венерологічної лікарні. У 1776 році виїхав на дальші студії до Страсбурґу, потім до Лейдену, де в 1780 році захистив дисертацію на тему про симфізеотомію та кесарів розтин: «Dissertatio medico-chirurgica inaugurolis sistens comporationem inter sectionem symphyseos ossium pubis et sectionem caesareum».[2]

Ця дисертація аж двічі була перевидана за кордоном. У своїх працях він накреслив докладний плян організації акушерського

---

[1] В. Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Мюнхен, 1970, стор. 177.

[2] В. Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Мюнхен, 1970, стор. 181, 184.

інституту, а у низці праць висловив дуже цікаві думки про організацію медичної освіти, завдання лікаря, лікарську етику. Дальше своє життя Данило Самойлович присвятив боротьбі з поширеною на той час чумою на Україні і в Московщині. Він був почесним членом Російської медичної колегії і членом багатьох закордонних академій наук і наукових товариств.

У Львові першим учбовим закладом для вишколювання акушерів, «патронів хірургії», цирульників і аптекарів була медична школа «Коллеґіюм Медикум», організована за указом австрійської імператриці Марії Терези в 1773 році. Творцем та головним викладачем цієї першої медичної школи був доктор медицини *Андрій (Анджей) Крупинський.*[3]

Народився Крупинський у селі Біланах (Галичина) у 1744 році в шляхетській родині. Медичну освіту одержав у Віденському університеті, який закінчив з ступенем доктора медицини в 1772 році.

Від самого початку організації медичної служби в Галичині Андрій Крупинський практично став так званим протомедиком намісництва, тобто керівником здоровоохорони в краю. У цій медичній школі викладав Крупинський «науку о человеческом теле» (анатомію), акушерство, загальну патологію і терапію.

У 1774-75 роках він написав перший на Україні посібник для цирульників у п'яти частинах.

Львівська медична школа видала 60 дипломів для «патронов хирургии» і цирульників та підготувала для краю «лекарей», які населенню були дуже потрібні. Хірург, якого випускала школа, знав анатомію, хірургію, акушерство та мав певні знання про різні хвороби, так що міг бути не тільки хірургом й акушером по селах і містечках Галичини, а й загальним лікарем. Навчання в медичній школі тривало три роки.

У 1784 році при Львівському університеті, що був заснований у 1661 році, створено медичний факультет, з яким і об'єднано «Коллеґіюм медикум» — першу медичну школу Західньої України. У 1805 році Львівський університет був закритий, а медичний факультет реорганізовано на дворічну медико-хірургічну школу. 1833 року вона стала трирічною. На другому та третьому курсах навчання викладалося акушерство. Після закінчення другого року навчання хірурги та акушери відбували двомісячну практику в шпиталях. У 1894 році відкрито новозбудований медичний факультет Львівського університету. У числі перших

[3] «К истории медицины на Украине». «Сборник научных трудов». Львів, 1961, стор. 262.

професорів, які прибули з Яґеллонського університету, був професор гінекології *А. Марс,* пізніше професорами гінекології були проф. *Адам Соловей,* проф. *Станіслав Мончевський.* У 1919 році доступ української молоді в університет і на медичний факультет зовсім був закритий. В усі наступні часи прийом на медичний факультет української молоді лімітувався 5-відсотковою нормою, аж до 1939 року.

Стан пологової, як і загальномедичної кваліфікаційної допомоги на Західній Україні був незадовільний. За офіційними статистичними даними («Zdrowie Publiczne» 1934, 4, Warszawa, та Львовский облгосархив, ф. 26, оп. 12, д. 469, стр. 7), у 1882 році на Західній Україні на 5 735 733 населення було 813 лікарів, тобто один лікар на 7055 осіб. У воєводствах Львівському, Тернопільському та Станиславівському один лікар припадав на 10-15 тисяч населення та обслуговував територію коло 60-140 кілометрів.[4] У 1902 році було в краю 1389 лікарів і 2099 акушерок. У державних лікарнях працювало 258 лікарів і 6 акушерок.[5] В 1912 році припадало одне пологове ліжко на 72 000 населення.

В 1903 році у Львові група лікарів-українців організувала «Народну лічницю».[6] Організаторами були доктор *Е. Озаркевич, Курівець* та інш. Пізніше там був створений також жіночий відділ, яким керував *д-р Подолинський.*

Інтенсивно почало розвиватися акушерство на Україні лише в другій половині 19 століття, коли при університетах виникли катедри жіночих хвороб і гінекологічні клініки. Перші акушерські клініки при університетах були відкриті в Харкові (1829) й Києві (1844).

Особливо відомі стали як центри акушерської науки клініка при Київському університеті, в якій працювали професори *Олександер Матвеїв, Т. Пейн, О. Муратов, М. Толочинов,* і харківська клініка *проф. Івана Лазаревича* (1829-1902).

О. Матвеїв[7] (1816-1882) закінчив медичний факультет Московського університету. З 1844 року був професором акушерства і гінекології Київського університету, з 1862 року — деканом ме-

---

[4] И. Я. Шапиро, «Из истории медицинского образования в западных областях Украины и на Буковине». Видавництво Львівського університету, 1957, стор. 8-9.

[5] «К истории медицины на Украине. Сборник научных трудов». Львів, 1961, стор. 26.

[6] Енциклопедія Українознавства. Париж-Нью-Йорк, 1966, том 5, стор. 1685.

[7] УРЕ, том 8, стор. 535. Київ, 1962.

дичного факультету, у 1865-71 та 1875-78 — ректором університету. Праці Матвеєва присвячені вивченню післяпологових захворювань, питанням лікування хронічного вивороту матки тощо. Він розробив у 1853 році методу профілактики бленореї новонароджених (закапуванням в очі 2-відсоткового розчину ляпісу). Професор Матвеїв був автором двох посібників з акушерства, що набули свого часу великої популярности.

Лазаревич Іван Павлович народився в м. Могилеві на Дністрі (тепер Могилів-Подільський), закінчив медичний факультет Київського університету в 1853 році, де й залишився працювати. У 1862-87 був професором Харківського університету. У 1869 році організував у Харкові Повивальний інститут, де вишколювались акушерки. Праці Лазаревича присвячені методам вимірювання жіночого таза, вивченню еклампсії, удосконаленню акушерсько-гінекологічного інструментарію тощо. Він один з перших висловив думку про те, що пологи є рефлекторним процесом, керованим центральною нервовою системою, опрацював питання знечулювання пологів. У 1869 році І. Лазаревич був віцепрезидентом Міжнародного медичного конґресу, а в 1883 році — почесним президентом Гінекологічної секції на Міжнародному медичному конґресі.

Після ліквідації кріпацтва почався розвиток так званої земської медицини. Напрям її розвитку йшов від роз'їзної до стаціонарної медицини, через проміжний тип — мішаної, з влаштуванням амбуляторій, збільшенням кількости лікарських дільниць. Відкриття земських акушерських і фельдшерських шкіл сприяло якості підготови кадрів. Велика хірургія почала виникати в земських лікарнях у кінці 80-их — на початку 90-их років. Кількість випадків рододопомоги на 1000 жителів видно з таблиці для п'ятьох губ.:

Роки	Катерин.	Полтавська	Харківська	Херсонська	Чернігівська
1890	1,0	0,3	1,0	0,3	0,1
1912	4,1	3,6	5,1	2,8	3,3

В усіх 70 повітах було 50 земських акушерок на півтораста лікарів. Допомога породіллям подавалася в одиничних випадках. Акушерки жили звичайно в містах, і випадки поданої ними допомоги породіллям припадали головним чином на міських мешканців. Наприкінці земського часу кількість випадків земської допомоги породіллям зросла більше ніж у 8 разів. У Чернігівській губернії допомога породіллям була подана земським персо-

налом у 7,3 відсотка усіх пологів; у Харківській — з найбільш розвиненою акушерською діяльністю — в 9,9 відсотка.[8]

Піднесення розвитку акушерства тривало в 20 віці, коли відомі українські професори, зокрема професор Г. Писемський[9] у Києві, створили свої наукові школи, що дали наукових і практичних працівників для відповідних катедр і клінік медичних факультетів, а з початком 1920-их років — медичних інститутів.

Писемський Григорій Федорович народився в м. Пирятині на Полтавщині в 1862 році. Закінчив медичний факультет Київського університету в 1888 році. У 1904 році захистив дисертацію на тему про інервацію матки. Від 1905 року став приват-доцентом при катедрі акушерства та гінекології Київського університету. У 1913 році був запрошений до Москви, де став професором катедри акушерства та гінекології Московського університету.

У 1915 році переїхав до Петербурґу, де в 1915-17 роках був директором Надеждинського рододопомогового заведення. Перед 1920 роком знов повернувся до рідного Києва, де працював до кінця свого життя. З 1920 року він став професором і директором акушерсько-гінекологічної клініки Київського медичного інституту. Одночасно до 1937 року був професором акушерсько-гінекологічної клініки Київського інституту вдосконалення лікарів. З 1930 до 1934 року був науковим керівником Київського науково-дослідного інституту охорони материнства та дитинства. Він написав понад 70 наукових праць, присвячених вивченню інервації матки; вони стали теоретичною основою для дослідження в акушерстві проблеми керування пологами. Г. Писемський працював над питаннями оперативної гінекології (зокрема хірургічного лікування захворювань фаллопієвих труб), онкології, післяпологових ускладнень та їх профілактики, організації допомоги при пологах на Україні тощо; організував у Києві першу консультацію для вагітних, приділяв багато уваги організації в УРСР колгоспних пологових будинків; очолював Українське та Київське наукові товариства акушерів-гінекологів.

З початком 20-их років по всій Україні почала зростати мережа пологових ліжок у лікарнях. Для порівняння: великі міста України 1914 року мали 984 пологових ліжок, 1931 року число їх зросло до 5291. Дальший розвиток мережі на Україні видно з таблиці:

---

[8] «Матеріяли до історії розвитку охорони здоров'я на Україні». Київ, 1957, стор. 70.

[9] БМЭ (Большая Медицинская Энциклопедия), том 24, стор. 476. Москва, 1962.

ЧИСЛО ПОЛОГОВИХ ЛІЖОК НА УКРАЇНІ[10]

Роки	У містах	На селах	У колгосп. полог. буд.
1937	11 191	6 682	8 895
1938	13 139	6 472	9 980
1939	12 750	7 710	13 475
1940	14 000	9 500	15 500

За офіційними даними, 1940 року охоплення жінок пологовою допомогою по містах України наближалося до 100 відсотків, а по селах до 83,9. Знеболювання пологів того самого року застосовувалося в 24,2% випадків. За даними 1947 року, на 1000 осіб українського неселення припадало 1,2 пологового ліжка. Однак задовільно устатковані на Україні лише пологові лікарні та відділи лікарень у великих містах. Далеко гірше устатковані пологові будинки на селах і зовсім примітивно в колгоспах. Велике значення мало для розвитку охорони здоров'я жінки те, що в 20-их роках були організовані науково-дослідні інститути охорони материнства та дитинства. У Харкові такий інститут був організований у 1923 році, у Києві — в 1928. У 1921-22 роках відновили свою діяльність Акушерсько-гінекологічні товариства в Києві, Харкові та Одесі.

Акушерська наука того часу працювала над проблемами поширення операцій кесаревого розтину, післяпологових захворювань, токсикозами другої половини вагітности, як також проблемами штучного аборту, який на той час був дозволений урядом.

Наукові установи працювали над вивченням конституції жінки (типом будови жіночого тіла), встановлювали зв'язок між конституцією й особливостями дітонароджувальної функції, як також зв'язок між конституцією та жіночими хворобами, уточнювали типи конституцій. Вивчали також вплив професії жінки, наприклад, кравчині, трамваєвої кондукторки, робітниці хемічної фабрики та ін., на перебіг вагітности, пологів. Цим питанням багато присвячувала уваги клініка в Києві під керівництвом проф. Писемського.

Важливу проблему на той час становила висока захворюваність та летальність післяродового сепсису, тобто інфекцій. У підході до цієї проблеми було заступлено дві течії. Представником однієї течії, найбільш поширеної, був *проф. Л. Бубличенко.* Він надавав великого значення в профілактиці і терапії інфекційного процесу вживанню бактеріоцидних хемічних засобів, починаючи

[10] М. Ф. Леви, «История родовспоможения в СССР». Москва, 1950, стор. 138-158.

від вагинальних дезинфекуючих упорскувань до therapia sterilisans magna — повної стерилізації.

Проф. Л. Бубличенко[11] народився в 1875 році. В 1900 році закінчив медичний факультет Харківського університету. З 1903 року працював на посаді земського лікаря в Харківській губерні. У 1912 році захистив дисертацію на ступінь доктора на тему «Бленорея глаз у новорожденных и ее предупреждение». Тоді ж, у 1912 році одержав медалю на Світовій гігієнічній виставці в Дрездені за діяльність у допомозі при пологах. У 1923 році він опублікував книжку «Руководство к изучению лихорадочных послеродовых заболеваний», а в 1946-49 написав монографію «Послеродовая инфекция». Всього опублікував він 166 наукових праць.

Представником другої течії в боротьбі з післяродовою інфекцією був *проф. В. Я. Ількевич*, який вважав, що інфекція виникає у зв'язку з ослабленим імунобіологічним станом організму. Тому профілактика і терапія мусить іти в напрямі збільшення відпорности організму. Намагаючись зменшити небезпеку інфікування, акушери відмовилися від вагінального дослідження породіль.

У 1927 році відбувся перший Всеукраїнський з'їзд акушерів-гінекологів у Києві. На цьому з'їзді розглядалися питання: 1. Допомога при пологах у містах і селах України; 2. Аборт; 3. Девіяції матки і їх лікування. На з'їзді було підтверджено більшістю акушерів, що стаціонарна пологова допомога розвивається добре і є одною з найліпших. Проф. Писемський відзначив на цьому з'їзді, що, на жаль, на селі допомога при пологах дуже відставала, і запропонував, щоб на селах були організовані спеціяльні хати для породіль з вишколеним персоналом для допомоги під час пологів. На з'їзді було зазначено, що штучний аборт шкідливий, і треба посилити з ним боротьбу.

Перші колгоспні пологові будинки були організовані на Україні в 1934 році. У 1936 році було заборонено робити аборт без медичних показань.

Кесарів розтин на ті часи почав набирати дедалі більшого розповсюдження. Причина цього пояснювалася тим, що пологова допомога ставала все більше і більше стаціонарною, деякий вплив мали також закордонні акушери (Гирш — Hirsch).

У 1928 році в Києві відбувся VIII Всесоюзний з'їзд гінекологів-акушерів, на якому вирішувалися питання: 1. Міоми матиці; 2. Рентгеностерилізація жінки; 3. Кесарів розтин; 4. Шкідливі

---

[11] БМЭ, том 4, стор. 699. Москва, 1958.

професії з погляду акушерства і гінекології; 5. Охорона материнства і дитинства.

Цей з'їзд завершив значний етап в історії акушерства і гінекології. Це був період освоювання ідей охорони материнства та дитинства, перебудови на засадах профілактики, апогею і спаду хірургічного напрямку, поширення наукового кругозору акушерів-гінекологів в наслідок розвитку вчення про конституції, ретикулоендотеліяльної системи, вегетативної нервової системи.

Розвиток лікувально-профілактичних закладів системи охорони материнства та дитинства, які подають консультативну та лікувальну допомогу жінкам і дітям, за цей час був дуже великий. Так, 1913 року на Україні працювало лише три такі установи («Краплі молока»), в 1924 році в УРСР було вже 172 дитячих та жіночих консультацій, у 1929 — 524, в 1940 — 1386 консультацій. До 1949 року дитячі та жіночі консультації існували переважно як самостійні заклади. У 1949-50 роках було здійснене об'єднання дитячих консультацій з дитячими лікарнями, а жіночих — з пологовими будинками.[12] Головне завдання жіночих консультацій полягає в систематичному нагляді за станом здоров'я жінок; це зокрема дозволяє запобігти ускладненням вагітности і жіночим захворюванням. В основу діяльности консультацій покладено територіяльно-дільничий принцип.

Великим організаційним заходом, який зародився в Україні і набув великого поширення в СРСР, є створення при консультаціях гінекологічних онкопрофілакторіїв. У їх завдання входить залучення всіх жінок, віком понад 35 років, до огляду з метою своєчасного виявлення передракового стану жіночої статевої сфери та ранніх форм рака. Всім жінкам з передраковим станом подавано медичну допомогу в онкопрофілакторії, а хворих на рак скеровували до відповідних спеціялізованих установ. Висока ефективність профілактичної діяльности цих установ проявилася дуже скоро і виявилася в різкому зменшенні числа задавнених форм рака. Цю методу застосували на всіх фельдшерсько-акушерських пунктах, у колгоспних пологових будинках.

Досвід України в справі організації гінекологічних профілактичних оглядів був обговорений у 1948 році на Другому всеросійському пленумі родопомочі і рекомендований республікам СРСР.[13]

Ідея масового обезболювання пологів фармакологічною методою з 1935 року в СРСР набула значного розвитку і була запро-

---

[12] УРЕ (Українська Радянська Енциклопедія), том 7, стор. 179. Київ, 1962.

[13] «Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР». Київ, 1958, стор. 221.

ваджена в практику майже у всіх пологоводопоміжних установах України.

У кінці 40-их років розвиток радянського акушерства набрав фізіологічного напряму. Для стимулізації пологів почали вживати засоби, які є природними збудниками матиці під час пологів або конечними інґредієнтами обміну речовин, які забезпечують оптимальну працю цього органу (глюкоза, кальцій, вітамін В1, карбохолін та інш.).

Величезне зрушення відбулося в теорії і практиці обезболювання пологів, коли замість медикаментозних засобів у практику обезболювання ввійшла метода психопрофілактичної підготови вагітних до пологів. Зародилася вона в Харкові в 1947 році, її автори *І. З. Вельвовський, В. А. Плотичер та З. А. Шугам* — перші почали застосовувати цю методу. Тепер вона дуже поширена по всьому СРСР і знаходить багато прихильників за кордоном.

У 1956 році обезболювання пологів в УРСР досягло 85-86 відсотків. Особливу ролю в пропаґанді та запровадженні методи відіграв *А. П. Ніколаєв*, який широко популяризував цю методу не тільки в СРСР, але і в багатьох інших країнах (Китай, Франція, Англія).[14]

Визначними професорами гінекології в Києві, Харкові, Львові, які вивчали проблему безплідности жінки, були: *Л. Я. Мельник, Т. Я. Калиниченко, В. І. Грищенко, О. Лур'е* (1897-1958).

Для боротьби з асфіксією новонароджениxx *І. С. Легенченко* (1947) розробив нову фізіологічну методу, яка давала добрі наслідки.

Україна зробила особливо великий внесок в опрацювання такої проблеми, як вагітність і захворювання внутрішніх органів та в розділ акушерства-токсикози вагітности. Ще в 1938 році академік *М. Д. Стражеско* відкрив при акушерській клініці 1 Київського медичного інституту — відділ для вивчення захворювань внутрішніх органів у вагітних та токсикозів вагітности. На чолі цього відділу він поставив видатних спеціялістів терапевтів, які безперервно стежили за хворими, лікували їх та разом з акушерами вирішували питання про методику перебігу пологів. Пізніше цю проблему особливо глибоко почали вивчати в Українському інституті клінічної медицини, керівником якого до 1952 року був академік *М. Д. Стражеско*. Працівники інституту на чолі з висококваліфікованим акушер-гінекологом *В. А. Хатунзовим*, а потім *Н. А. Панченко* і науковими співробітниками накреслили засоби підготови до пологів вагітних з захворюванням серця та

[14] О. Ю. Лур'є, «Шляхи та основні підсумки розвитку родопомочі та гінекології в УРСР». Досягнення охорони здоров'я. Київ, 1958, стор. 223, 224.

інших органів і систем, встановили показання для переривання вагітности у цих хворих. Було вивчено ролю надниркової залози в патогенезі нестримного блювання. Вперше для лікування були застосовані препарати надниркової залози, було розроблено питання харчування вагітних, хворих на важкий токсикоз. Особливо слід відзначити монографію *Д. Ф. Чоботаръова* «Гіпертонічний синдром вагітних». Вона дає лікареві цілковите уявлення про профілактику та терапію цього захворювання.

Над проблемою недоношуваности працював на Україні з 1918 року головним чином інститут Охматдиту в м. Харкові (науковий керівник проф. В. Константинів). У розробці цієї проблеми брали участь науковці *Р. Мирсагатова, М. Милославський, М. Гребенюк* та інші. Наслідком досліджень цих науковців було вияснено значення функціонального стану нервової системи у вагітних, що страждають на недоношувальність, патоморфологічні зміни в плаценті при недоношувальності, резус-факторів, вдалося уточнити клініку загрозливого переривання вагітности, висунути нові методи боротьби з недоношуваністю.

Велике значення мала розробка питань про резус-фактор. *С. Виноградова та Л. Тимошенко* у числі перших на Україні вивчали клініку гемолітичних захворювань новонароджених на основі резус-невідповідности крови матері й плоду. Вони підтвердили існування резус-антитіл у молоці матері, що послужило підставою до вироблення протипоказань для грудного годування матерям до повного зникнення резус-антитіл. У Харківському інституті охматдиту над цим самим питанням працювала *Р. Мирсагатова.*

Крім широкого користування переливанням крови у звичайній практиці родопомічних установ, на Україні було розроблене питання про використання для переливання у вену ретроплацентарної крови *(Д. Кинчій, 1934).* Ця метода пізніше була вивчена *С. Виноградовою, Є. Ставською* та ін.

Було також опрацьоване питання про використання сухої плацентарної крови для клізм *(Л. Мельник, Д. Кинчій).* Вивчено вживання оксигенованої крови, одержаної методою пропускання кисню через ампулу *(Т. Калиниченко).* Гінекологи України досягли високої хірургічної техніки при лікуванні рака *(С. Павленко, Ю. Ковалъ, Г. Павша* та ін.). Поставлені питання нейрохірургії та гінекології (операції резекції симпатичних вузлів, хордотомії та інш.); запропоновано ряд нових пластичних операцій відновлення вагіни при її відсутності *(В. Грищенко, З. Замятина* — Львів).

Розроблені нові методи хірургічного лікування випадіння матки *(Є. Янкелевич)*, методу трансплянтації слизової оболонки в шийковий канал при ампутації матки *(Бершадський, Н. Верхацький)*.

Широкого розвитку набули цитологічні та гістологічні методи дослідження з метою виявлення рака. Так, у 1942 році в УРСР було зроблено 1200 біопсій, а в 1956 році тільки в Сталінській області — 3500 біопсій.[15]

В Україні на 1 січня 1959 року було 28 549 пологових ліжок. Колгоспних пологових будинків було 7 306. У 1958 році стаціонарна допомога була подана в містах 99,7 відсотка, у сільських місцевостях — 96,7 відсотка вагітних.[16]

У 1956 році на Україні працювало 4 204 акушери-гінекологи та 30 532 акушерки. На селі акушерську допомогу подають: 625 лікарів акушерів-гінекологів, 2 213 лікарів сільських дільничих лікарень та 17 032 акушерки.[17]

Систематичне підвищення кваліфікації акушерок забезпечило зростання кількости акушерок I та II категорій, тобто акушерок, які самостійно можуть вести консультацію вагітних, всю складну практичну роботу, в тому числі й онкологічні огляди та подавати термінову акушерську допомогу. Таких акушерок у містах (1958) було 75 відсотків, по селах — 60 відсотків. Навчання акушерок відбувається в медичних технікумах на базі семилітньої освіти і триває три роки, на базі 10-літньої — 2 роки.

Акушери УРСР були піонерами створення так званих перерівистих курсів підвищення кваліфікації лікарів акушерів-гінекологів. Ці курси відограли вирішальну ролю у підвищенні кваліфікації тисяч лікарів, у вихованні клінічного мислення. Наказом Міністерства охорони здоров'я (13. 6. 1951) система перерівистих курсів підвищення кваліфікації лікарів усіх спеціяльностей узаконена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багдасарьян С. М., «Очерки истории высшего медицинского образования». Москва, 1959.

2. Бодяжина В. И., Жмакин К. Н., «Акушерство». Москва, 1970.

3. Большая Медицинская Энциклопедия. Москва, 1956-1969.

4. Енциклопедія Українознавства. Париж-Нью-Йорк, 1966.

[15] Там само, стор. 220.

[16] УРЕ том I, стор. 149.

[17] «Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР». Київ, 1958, стор. 218.

5. Киневский Л. О., Лотова Е. И., Идельчик, «Основные черты развития медицины в России в период капитализма». Медгиз, Москва, 1956.

6. «К истории медицины на Украине». Сборник научных трудов. Львів, 1961.

7. Конюс Э. М., «Пути развития советской охраны материнства и младенчества». (1917-1940). Москва, 1954.

8. Леви М. Ф., «История родовспоможения в СССР», Москва, 1950.

9. «Лікарський Вісник». Журнал Українського Лікарського Товариства в Америці. Нью-Йорк, 1954.

10. «Матеріяли до історії розвитку охорони здоров'я на Україні». За редакцією К. Ф. Дупленко. Київ, 1957.

11. «Очерки истории русской общественной медицины». Сборник статей под редакцией П. И. Калью. Москва, 1965.

12. «Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине». За редакцією Б. Петрова, В. Братуся та К. Дупленка. Київ, 1954.

13. В. Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти». Книга І, УВАН. Мюнхен, 1970.

14. Палкин Б. Н., «Русские госпитальные школы 18 века». Москва, 1959.

15. Страшун И. Д., «Русская общественная медицина 1907-1917 гг.». Москва, 1964.

16. Шапиро И. Я.». «Из истории медицинского образования в западных областях Украины и на Буковине». Львів, 1957.

17. Українська Радянська Енциклопедія. Київ, 1959.

Midwifery and Gynaecology in the 19th and Beginning of the 20th Centuries

The founder of midwifery in Ukraine and Russia was Nestor Ambodyk-Maksymovych. In 1784—86 he published a 6 volume work "Iskusstvo povyvaniya ili nauka o babichem dele" a work on various aspects of obstetrics and gynaecology including sketches of female reproductive organs. He also made and used obstetric models in his explanations. Some of the first gynaecologists were: D. Samoylovych, V. Ryzenko and O. Danylevsky. D. Samoylovych wrote a dissertation in 1780 on symphysiotomic and caeserian sections.

The first school of midwifery of the so-called "barbers", or "patrons of surgery" and pharmacists in Lviv was the medical school "Collegium Medicum" founded by decree of the Austrian Empress Maria Teresia in the year 1773. In the year 1784 a department of medicine was founded at the University of Lviv which incorporated the "Collegium Medicum". The main lecturer there was A. Krupynsky.

In 1805 the university was closed and the medical faculty was reorganized into the school of medicine and surgery where midwifery was also taught.

In 1894 with the opening of the new medical faculty at the University of Lviv, professors of gynaecology were A. Mars, followed by A. Solovey and S. Monchevsky.

The first clinic for midwifery and gynaecology was at the University of Kharkiv, opened in 1829, and in Kiev in 1844. Professors at these clinics were O. Matviyiv, T. Pine, O. Muratov, M. Tolochynov and I. Lazarevych. Whenever medical institutes were founded gynaecology clinics were attached to them. I. Lazarevych (1829—1902) taught on the topics of eclampsia, anaesthetics at birth and the improvement of obstetric and gynaecological instruments. O. Matviyiv worked on the problems of postpartum diseases, methodized the prophylactic treatment of blenorrhea in new born babies and published two handbooks on midwifery.

Another well-known gynaecologist was H. Pysemsky (1862—1937) who worked on identifying the innervation of the uterus, the process of birth, operative gynaecology, oncology and organized the first consultation of pregnant women in Kiev.

L. Bublychenko (1875—1949 worked on the topics of postpartum infections and blenorrhea prophylactics.

In 1913 there were three institutions the so called "Drops of milk" which gave women and children medical and consultatory aid. In 1924 there were 172 such institutions to which gynaecological oncology was later added. Starting in 1918 under the guidance of Prof. Konstantynova in Kharkiv, R. Myrsatratova, M. Myloslavsky and M. Hrebeniuk worked on the

problems of abortion. By 1935 painless births were performed in Ukraine using pharmaceuticals.

In 1947 I. Velvovsky, V. Plotycher, Z. Shuhan, and A. Nikolayev, working at the University of Kharkiv, developed psychological methods used in reducing the pain of child labor, which was accepted in the whole of the USSR and abroad.

Beginning in 1938 V. Chatunzov and N. Panchenko under the supervision of M. Strazhesko worked on the problem of pregnancy associated with internal diseases.

D. Chobotarov worked on the problem of hypertension in pregnancy. S. Vynohradova and L. Tymoshenko were the first in the Ukraine to work on the problem of rhesus incompatibility in the fetus and mother.

The question of advantagiously adding placental blood to the fetus was worked on by Z. Melnyk, D. Kynchy in 1934 and S. Vynohradova, Y. Stavsky and others.

In the field of plastic surgery and oncology S. Pavlenko, J. Koval, H. Pavsha, V. Hryshchenko, Z. Zamyatyn and Y. Yankelevych were some of its notable representatives.

Oncological prophylactics with histological and cytological research was well organized in Ukraine. According to Soviet statistics there were 4,204 obstetricians and gynaecologists and 30,532 midwives in Ukraine in 1956.

РЕНТҐЕНОЛОГІЯ

Рентґенологія — наука про рентґенівські проміння,[1] у вужчому значенні — це галузь медицини, що вивчає дію рентґенівського проміння на людський організм та застосування їх для розпізнавання і лікування різних хвороб. Медичну рентґенологію поділяють на три основні розділи: рентґенотехніку, рентґенодіягностику і рентґенотерапію. Властивість рентґенівського проміння проникати через тіла непроникні для видимого світла використовують для рентґеноскопії і рентґенографії, його здатність йонізувати повітря використовують в дозиметрії. Застосування рентґенівських променів з лікувальною метою — рентґенотерапія. Суть впливу рентґенівського проміння на живий організм, так звана біологічна дія полягає в тому, що в наслідок вбирання його енергії клітинами і тканинами в них (а також в організмі в цілому) виникають певні зміни життєдіяльности (аж до загибелі клітин). Найчутливіші до рентґенівського проміння є статеві залози, кровотворні органи, лейкоцити, клітини злоякісних пухлин. Метою рентґенотерапії є намагання вплинути на патологічно змінені тканини таким чином, щоб пригнітити життєдіяльність їхніх клітин або повністю їх зліквідувати, не пошкодивши, однак, здорових тканин. Розвиток рентґенології залежить від досягнень фізики, електротехніки і приладобудування. У 1906 році в Москві вийшла перша монографія з рентґенології, яку видав доцент Д. Ф. Решетило. У 1904-1905 роках кронштадтський лікар В. С. Кравченко перший у світі організував рентґенівське дослідження ранених військово-морської фльоти (БМЭ, т. 28, стор. 367). Перед 1914 роком на Україні було кілька десятків імпортних рентґенівських апаратів, сконцентрованих у великих містах на приватних практиках. У 1915 році, за ініціятивою групи професорів, фізиків та лікарів, у Києві була створена Київська рентґенівська комісія, головою якої був проф. Косоногов.

[1] Перше повідомлення про Х-проміння зробив у грудні 1895 року В. Рентґен (1845-1923). Х-проміння досліджував визначний український фізик й електротехнік проф. д-р Іван Пулюй (1845-1918). Він винайшов у 1882 році фосфоресценційну лямпу, попередницю рентґенівської. І. Пулюй був у 1877-83 роках доцентом експериментальної фізики Віденського університету, у 1884-1916 роках професором Празького політехнічного (німецького) інституту, а в 1888-89 роках ректором інституту. Докладніше про вченого див. статтю д-ра О. Барвінського в «Медичному часописі» (Львів, 1924), а також «Бюлетень УТГІ», ч. 1, стор. 17, ч. 4, стор. 13 (1980), Енциклопедію Українознавства, т. 7, стор. 2416.

Ця комісія зібрала благодійними пожертвами велику суму грошей, на які були створені десятки стаціонарних та пересувних рентґенівських кабінетів, як також підготовано фахівців для користування ними. Це була велика поміч для лікування поранених на південному фронті тогочасної війни.[2]

На початку 20-их років на Україні (у Києві, Одесі й Харкові) були засновані рентґенівські інститути та перші катедри рентґенології при медичних інститутах у цих містах. Піонерами рентґенології на Україні були: С. Григор'їв, А. Штерман, Г. Харандарян, М. Ісаченко, Ю. Тесленко, Ф. Богатирчук. Питання рентґенології досліджували також: В. Роше, О. Кронтовський, М. Марат, О. Репрєв, І. Міщенко, С. Нікітін, О. Тімофієвський, О. Смірнова-Замкова, Т. Шведкова-Роше, П. Бережанський, Г. Биховський, В. Іванов, А. Пипко, А. Богаєвський, Г. Бурлаченко, В. Бобрецька, М. Шор, Сікорський.

У 1920 році в Харкові створено Рентґенологічну академію, її першим директором був один з засновників наукової рентґенології на Україні та в Росії С. П. Григор'їв.

С. П. Григор'їв[3] (1878-1920) народився в Харкові, у 1902 закінчив медичний факультет Харківського університету. Працював у Харкові як лікар рентґенолог. Він висвітлив ряд нових на той час питань рентґенології, довів можливість рентґенівського дослідження хробакоподібного відростка (apendix), чим здобув світове визнання, зробив великий внесок у діягностику захворювань нирок.

У 1923 році академію перетворено на Науково-дослідний інститут рентґенології, який за передвоєнний період виріс у великий науково-дослідний заклад. При ньому була створена клініка на 250 ліжок з хірургічним, терапевтичним і рентґенологічним відділами, останній складається з рентґенодіягностичного і рентґенотерапевтичного кабінетів.

На початку двадцятих років створено Київський інститут рентґенології, першим директором якого був Ю. П. Тесленко. У 1929 році при інституті було відкрите радіологічне відділення з стаціонаром на 12 ліжок, пізніше відкрито онкологічну клініку інституту, хірургічний відділ якої очолював Г. Б. Биховський, а терапевтичний В. М. Іванов. Рентґено-фізичний відділ очолював фізик В. К. Роше.

У 1944 році фізико-технічний відділ очолив М. С. Овощников, який разом з В. М. Івановим розробив клінічне застосування томофлюорографії. У 1946 році вони сконструювали і переда-

---

[2] Большая Медицинская Энциклопедия, т. 28, стор. 368.
[3] УРЕ, т. 3, стор. 447.

ли у масове виробництво перший у Радянському Союзі апарат томофлюорограф. У 1953 році М. С. Овощников і М. Г. Буцик вперше в Радянському Союзі сконструювали апарат для одержання пошарових рентґенівських знятків у поперечній площині до довжини людського тіла. При цьому інституті здійснено вперше в світовій рентґенології конструкцію рентґенівського апарата для знімання людини на весь зріст.[4] При цьому використано методу флюорографії об'єкту «центральним променем» при синхронному русі трубки і екрана вздовж досліджувального об'єкту. М. Г. Ющенко розробив і сконструював пристрій до звичайного рентґенотерапевтичного апарата для одержання крутого спаду дози, що дає можливість вивчати поверхнево розміщені вогнища ураження з ощадженням тканин, що знаходяться нижче. М. Г. Ющенко сконструював портативний дозиметричний апарат для вимірювання рентґенових і гамма-променів. Ці нові апарати та пристрої послужили технічною основою для розробки нових метод рентґенологічного дослідження і рентґенотерапії.

Вивчення питань рентґенобіології провадяться на Україні у всіх рентґен-інститутах, а за післявоєнного періоду також в лабораторії біофізики Інституту фізіології імени О. О. Богомольця.

Основним напрямом у наукових дослідженнях відділів експериментальної біології та медицини інститутів була і є проблема злоякісного росту і природи перетворення нормальної клітини на ракову; вивчення біологічної дії радійових і рентґенових променів на нормальну і ракову клітину. Питання ранніх фізико-хемічних змін у раковій тканині після опромінення рентґеновими променями та основ дії променів Рентґена і радію на пухлину досліджував М. А. Магат.

Дослідження впливу рентґенових променів різної інтенсивности на кров та обмінні процеси в організмі провадив А. В. Репрєв.

Вивчення впливу променистої енергії на білкову молекулу, на функцію ретикулоендотеліяльної системи, еритропоез провадив І. П. Міщенко.

В одеському інституті над питаннями рентґенобіології працював С. А. Нікітін; він вивчав дію рентґенових променів на місцеву інфекцію і запальні процеси.

За перших часів існування рентґенівських інститутів у Харкові й Києві в центрі уваги рентґенотерапевтів була боротьба з грибковими захворюваннями, натоді досить поширеними. Багато цінних праць з рентґенотерапії шкірних захорювань належить А. Л. Халипському.

---

[4] С. О. Покровський та інші, «Розвиток рентґенології і радіології в УРСР», у зб. «Досягнення охорони здоров'я УРСР». Київ, 1958, стор. 315.

Рентґенотерапія злоякісних новоутворень застосовується як самостійна метода, так і в поєднанні з радійовою терапією та хірургічним лікуванням у залежності від характеру ураження та його льокалізації. Вперше на Україні радій застосувала для терапевтичної допомоги Г. Г. Ченч, дуже обмежено в Харкові в 1916 році. Наприкінці 1924 року Харківський рентґено-радіологічний інститут одержав перші 118,5 мг радію. Лікування провадилось амбуляторно. Великий розвиток лікувальної і науково-дослідної праці в галузі радіології почався після одержання штучних радіоактивних ізотопів. Провідна роля у боротьбі зі злоякісними новоутвореннями на Україні належить гаммавипромінювачеві — кобальтові (Co^{60}). З початку 1952 року одержано значну кількість препаратів радіоактивного кобальту в трубках-аплікаторах та голках, завдяки чому почало широко застосовуватися лікування хворих кобальтом з застосуванням внутрішньопорожнинного, внутрішньотканинного і частково позапухлинного опромінення. Ефективність його мало поступається перед ефективністю дії радію і радію-мезоторію, а кількість ускладнень трохи менша, ніж при застосуванні препаратів природних радіоактивних речовин. Тепер на Україні, крім науково-дослідних інститутів рентґенології та радіології, існують 20 катедр рентґенології при медичних інститутах та інститутах удосконалення лікарів, 6 754 рентґенівських кабінетів (у 1956 році було 2 603, з них на селах — 497), 4 100 рентґенологів. Видано такі праці з рентґенології: Я. Л. Шик, «Медична рентґенологія» (1930); І. Г. Шліфер, «Рентгенологическое исследование при опухлях органов брюшной полости»; С. А. Нікітін, «О биологическом действии рентгеновых лучей»; М. В. Ольховська, «Рельеф слизистой оболочки толстого кишечника в рентгеновском изображении» (1939); за ред. Б. Н. Маньковського і Я. І. Гейнісмана «Вопросы неврорентгенологии» (1939); О. П. Єфремов, «Диагностика бронхолегочного рака»; С. А. Покровський, «Рентгенодиагностика опухолей костей» (1954) та інші. Видавалися такі журнали з рентґенології: «Рентгеновский Вестник» (1907-1909, Одеса), «Известия Киевской рентгеновской Комиссии» (1915-17), «Експериментальна та клінічна рентґенологія» (1931). Рентґенівські інститути видають неперіодично наукові збірники.

Українське Товариство рентґенологів та радіологів об'єднує 1 855 осіб.

Рентґенівські інститути, катедри рентґенології та 390 онкологічних закладів з 7 723 ліжками ведуть значну роботу по боротьбі з пістряком та іншими злоякісними пухлинами. Упродовж 1964 року було профілактично оглянуто близько 14 млн осіб.

Radiology

Besides W. Roentgen, work in the field dealing with X-rays was also done by a notable Ukrainian physicist and electrotechnician Prof. I. Poluy (1845-1918). In 1882 he developed the phosphorescent lamp simultaneously with Roentgen. He taught physics at the University of Vienna and was a Professor at the Prague Polytechnical Institute.

The first monograph of radiology was published in Moscow in 1906 by D. Reshetylo.

A radiological committee was formed in Kiev in 1915, which with the help of private funds organized stationary and portable X-raying facilities.

In the early 1920's institutes of radiology were formed in such cities as Kiev, Odessa and Kharkiv. Some of the notable radiologists of that time were: S. Hryhoriv, A. Shterman, H. Charmandarian, M. Isachenko, Y. Teslenko, F. Bohatyrchuk, A. Bohayevsky, Sikorssky and V. Roshe among others. Research in the field of radiology was contributed to by: O. Krontovsky, M. Marat, O. Repryev, I. Mishchenko, S. Nikitin, O. Timofievsky, O. Smirnova-Zamkova, T. Shvedova-Roshe, P. Berezhansky, H. Bychovsky, I. Ivanov, A. Pypko, H. Burlachenko, V. Bobrecka, M. Shor.

Radiation therapy was first used in Ukraine in 1916. In 1920 a radiological academy was established in Kharkiv. In 1929 a department of radiology was created at the University of Kiev. Later a surgical clinic, specializing in oncology, was established and headed by H. Vychovsky while the therapy section was headed by V. Ivanov.

In 1923 the academy of radiology in Kharkiv was changed into a formal institute of radiology, which before World War II grew into an important academic institution with many specialized departments of its own. In 1944, M. Ovoshchnykov and V. Ivanov developed the clinical aspects of tomoflourography. In 1953, M. Ovoshchnykov and M. Butsyk were the first in the Soviet Union to develop a camera which was able to make serial X-rays (tomogramms). M. Yushchenko developed a portable decimetrical camera for the measurement of X- and gamma rays in radiotherapy.

In the area of radiobiology, one of the major problems worked on has been the role of various rays on normal as well as neoplastic cells, and the physico-chemical changes in these cells after the effects of those rays. This question has been studied in many radiological as well as physiological institutes in Ukraine. Contributors in this particular area were: O. Bohomolets, M. Mahat, A. Repryev, S. Nykitin, A. Chalypsky and many others. I. Mishchenko studied the effects of rays on protein

molecules, the reticulo-endothelial system and erythropoesis. Published works in the field of radiology were done by: J. Shyk, I. Shlifer, S. Nykitin, M. Olchovska, B. Mankovsky, Y. Heynisman, O. Efremov and S. Pokrovsky. The institutes of radiology do publish non-periodical collections of research in this field.

ОНКОЛОГІЯ

Онкологія — галузь медицини, що вивчає пухлини та їх лікування. За останнього часу захворювання на пухлини, зокрема на пістряк, у ряді країн стоять на першому місці серед причин смертности. У галузі онкології Україна посідає одне з видатніших місць у світі. З дореволюційних українських вчених, що вивчали пухлини, слід відзначити: В. Високовича, В. Підвисоцького, О. Репрева, А. Муратова (організатора Київського товариства для боротьби з злоякісними пухлинами), М. Мельникова-Разведенкова.

Особливого розвитку онкологія набула після революції. Видатні вчені в галузі експериментальної онкології: О. Кронтовський, Т. Швидкова-Роше, О. Тимофієвський, О. Смирнова-Замкова, М. Магат, Р. Кавецький, Н. Медведева; клінічної онкології — Т. Яновський, В. Іванов, І. Іщенко, О. Мельников, І. Шевченко, М. Амосов, О. Арутюнов. В. Іванов запропонував кліничну класифікацію пістряка шлунку та легенів, інші вищезгадані розробляли питання діягностики, хірургічного і комплексного лікування різноманітних пухлин. Багато працювали у галузі онкології також українські вчені: П. Кучеренко, О. Черняхівський, О. Богомолець, М. Яцимирська-Кронтовська, В. Хоминський, А. Даниленко, Л. Якименко, Г. Левчук, Г. Дядуша, Н. Туркевич, О. Насалевич, В. Бялик, Ю. Спасокукоцький, Г. Воронянський, Б. Мажбич, Б. Михайлівський, Л. Куниця, А. Руденко, Ю. Коваль. Над питаннями впливу нервової системи на розвиток пухлин працювали Ю. Вороний, І. Бондарчук, Т. Биховський, М. Лорин-Епштайн.

На Україні видано ряд підручників та монографій з онкології: «Злоякісні новотвори», за редакцією П. Кучеренка і Г. Биховського; «Клініка злоякісних новоутворів», за редакцією Н. Ліфшиця і О. Мельникова; «Загальна і спеціяльна онкологія», за редакцією О. Мельникова та ін. В УРСР працюють три науково-дослідні інститути онкологічного профілю, 390 онкологічних закладів, Українське наукове товариство онкологів (810 членів), є 7 723 ліжок для онкологічних хворих. У різних інститутах України синтезовано та випробувано низку нових протипухлинних препаратів, широко використовуються масові профілактичні огляди населення та потужні терапевтичні модерні апарати для лікування онкологічних хворих.

ПОШЕСНІ ХВОРОБИ

Пошесні хвороби (епідемічні хвороби), тобто інфекційні, заразливі хвороби, які можуть набувати масового поширення серед населення, спричиняються патогенними збудниками (бактерії, віруси та ін. найпростіші мікроорганізми), які передаються від зараженого організму до здорового. Їх тепер нараховують понад 1 300 і поділяють на кишкові (черевний тиф, холера, дизентерія, паратифи й ін.); кров'яні (малярів, поворотний та висипний тифи, чума, жовта пропасниця й ін.); дихальних шляхів (запалення легень, ґрипа, віспа, дифтерія й ін.); зовнішніх покровів (сифіліс, сибірка, парша, трахома та ін.). Збудників інфекційних хвороб вивчає мікробіологія, закономірності поширення інфекційних хвороб і методи боротьби з ними вивчає епідеміологія.

На Україні пошесні хвороби не раз згадувані у наших літописах; їх називали повітрями або морами. Вже тоді розуміли потребу ізоляції заразливих хворих. Пізніше (16-17 вв.) на Україні практикувалися вже систематично різні заходи проти поширення інфекційних хвороб (ізоляція хворих в окремих хатах, карантени, окремі кімнати у шпиталях, спалення заражених речей, дезинфекція вогнем, обкурювання тощо). Найстрашнішими з пошесних хвороб на Україні, як і в інших країнах Европи, у давні часи була чума, віспа, холера та ін. кишкові захворювання, які знищували сотні тисяч людей; з інших інфекційних хвороб поширеніші були туберкульоза, сифіліс, малярія, дитячі інфекційні хвороби (шкарлятина, дифтерія, кір, дитячі кишкові інфекції тощо). Ще у 19 віці на Україні спалахували великі епідемії віспи (1802, 1807, 1810, 1826) і холери (1830, 1831, 1847, 1853, 1855, навіть на початку 20 в.). У 1920 році на висипний і поворотний тифи хворіло 4,3 млн осіб; на малярію щорічно у 1923-24 роках — близько 3 млн, у 1932-34 — близько 2 млн, від туберкульози до революції вмирало щорічно близько 200 000 осіб, у 1937-40 роках — близько 100 000.

Деякі поради до боротьби з пошесними хворобами зустрічаємо вже у праці першої української вченої-медика, княгині Євпраксії-Зої (12 вік), пізніше у працях Юрія Дрогобича (15 вік).

Видатними епідеміологами українцями у 18 віці були дослідники чуми: Д. Самойлович (він також керував протиепідемічними заходами на півдні України), Я. Ягельський, О. Шафонський, І. Руцький; сибірки: С. Андрієвський, М. Гамалія, В. Жуковсь-

кий; сифілісу: І. Андрієвський, С. Венечанський; корости — Д. Писчеков. У 19-20 вв. визначилися у вивченні інфекційних хвороб (в епідеміології і мікробіології) вчені: І. Мечников, М. Гамалія, О. Безредка, Г. Мінх, В. Високович, В. Підвисоцький, Д. Заболотний, М. Нещадименко, О. Мочутковський, І. Савченко, В. Дроботько, Л. Громашевський, Б. Падалка, А. Зюков, В. Данилевський, В. Рубашкін та ін. У 1886 році Мечников заснував у Одесі першу на Україні бактеріологічну станцію (нині Одеський Науково-дослідний інститут епідеміології та мікробіології); пізніше виникли: 1896 року у Києві — перший Бактеріологічний інститут (тепер Київський науково-дослідний інститут епідеміології та мікробіології), 1908 року у Харкові Інститут для виготовлення вакцин та сироваток, 1913 року у Катеринославі Санітарно-бактеріологічний інститут (нині Дніпропетровський науково-дослідний інститут епідеміології, мікробіології та гігієни); крім того, існують науково-дослідні інститути з цих ділянок у Львові та Ужгороді.

Тепер на Україні епідемії холери, тифів, дизентерії майже ліквідовані, випадки віспи та чуми трапляються надзвичайно рідко, значно знизилися захворювання на туберкульозу, малярію, дитячі інфекційні хвороби. Велику ролю у ліквідації епідемій та зниженні захворювань на інфекційні хвороби відіграли широкі заходи профілактики, хемо- та антибіотична терапія.

Боротьбу з інфекційними хворобами на Україні ведуть нині через стаціонарно-поліклінічну мережу спеціяльні санітарно-епідемічні заклади, за допомогою інститутів епідеміології, мікробіології та гігієни. Катедри інфекційних хвороб існують при всіх медичних інститутах (одні з перших в Одесі — В. Стефанський, у Києві — А. Зюков, у Дніпропетровському — М. Станішевська) та при інститутах удосконалення лікарів. Там таки викладається епідеміологія, мікробіологія та імунологія. Одні з перших підручників інфекційних хвороб українською мовою написані А. Зюковим та Б. Падалкою (1947), з епідеміології К. Соловйовим (1936), з мікробіології Д. Заболотним (1932) і В. Дроботьком (1936). Інститут мікробіології АН УРСР видає науково-практичний журнал (з 1934 року) «Мікробіологічний журнал», який виходить у Києві 6 разів на рік.

РОЗВИТОК СТОМАТОЛОГІЇ

Стоматологією ми називаємо тепер науку, що вивчає хвороби органів порожнини рота, щелепів та суміжних ділянок обличчя та шиї.

Стоматологія розвинулася з одонтології та її попередниці — зуболікування.

Зуболікування було відоме з дуже давніх часів. У найдавніших пам'ятках письменности, наприклад, у славетному папірусі Ґеорґа Еберса (Georg Ebers, 1837-1898), вже є згадки про лікування зубів. Лікарі Єгипту за 3700 років до Р. Х. вже займалися зуболікуванням, каріес зубів був відомий китайським лікарям за 3000 років до Р. Х. Етруски застосовували золото й кераміку в зубній техніці вже в VII столітті до Р. Х. У працях гіндуського лікаря VIII століття до Р. Х. Сушрути описано 65 захворювань органів ротової порожнини, з них 23 захворювань зубів. У Єгипті вже в V столітті до Р. Х. існувала професія зубних лікарів.

Значний розвиток зуболікування відмічаємо в епоху грецької та римської культури. Так, наприклад, Гіппократ (Hippokrates — близько 460-377 до Р. Х.) описав досить докладно низку захворювань зубів і слизневої оболонки рота, він знав особливості прорізування зубів, описав остеоміеліт, парадентозу й сам лікував хвороби зубів та рота.

Ще в IV столітті до Р. Х. застосовували щипці для видалення зубів.

Корнель Цельзій (Cornelius Celsus — 25 р. до Р. Х. — 50 р. після Р. Х.) у своєму посібнику присвятив окремий розділ захворюванням зубів і порожнини рота, він між іншим умів лікувати переломи щелепів.

Проблемами лікування зубів цікавилися Ґален (Galen —129-199), арабські вчені Абул-Казім (Abul Quasim Chabat ben Abbasal Zarhawi — 936-1013), Авіценна (Avicenna-Abu, Ali al-Husain ibn'Abdallah ibn Sing — 980-1037).

Французький лікар Ґі де Шольяк (Guy de Chauliac — 1298-1368) у XIV столітті описав спеціяльний інструмент для видалення зубів.

Наприкінці XV століття італійський лікар Джованні д'Арколе († 1460) описав пльомбування зубів золотою, свинцевою та олов'яною фольгою. Видатний хірург Амбруаз Паре (Ambroise Paré —

1510-1590) у своїх творах докладно описав техніку видалення зубів та їх реплянтацію, сконструював ряд інструментів для лікування та видалення зубів.

Засновником наукової стоматології слід вважати П'єра Фушара (Pierre Fouchard — 1678-1761). У 1728 році він видав свій знаменитий підручник „Le chirurgien dentiste et traite des dents". Цей підручник більшість істориків медицини вважають першою науковою працею з стоматології.

Філіпп Пфафф (Philipp Pfaff — 1711-1766, який був придворським лікарем Фрідріха Великого (Friedrich der Große — 1712-1786),у 1756 році видав свою відому працю „Abhandlung von den Zähnen des menschlichen Körpers und deren Krankheiten", сперту на великому власному досвіді зуболікування.

У XIX столітті появилося вже багато праць з одонтології (Дарсе, Белл, Артур, Ліппольд, Ростен, Ліндерер, Делябарр, Морісон, Спунер, Томс, Вітуель Ведль, Блек та інші).

У XIX столітті засновані були зуболікарські школи в ЗСА (1839), Англії (1859), Франції (1879), Швайцарії (1881), Росії (1881), Німеччині (1884).

Зуболікування на українських землях розпочалося дуже давно. Під час розкопів у Неаполі Скитському, коло сучасного Сімферополя, в 1830 році було знайдено низку медичних інструментів, серед них інструмент для лікування зубів.

Велике документальне значення для історії української медицини має електронова ваза, яка була знайдена в так званому Кургані Куль-Оба біля м. Керчі. Вона датується IV століттям до Р. Х. На ній зображені сцени бандажування пораненої ноги та лікуванння зубів.

У першому томі «Нарисів з історії української медичної науки та освіти» ми вже відзначили, що в Україні-Русі досить добре, як на той час, була поставлена медична справа. Лікування людности провадилося як при манастирях, так і лікарями-чужинцями, а головне різними представниками народної медицини[1].

У 15-16 століттях появляються в Україні так звані цирульники. Цурильники були відомі в Західній Европі ще з XIII століття, це так звані „barbiers chirurgiens" у Франції, „the Barber surgeons" в Англії, „die Barbiere" в Німеччині. Ці цирульники, крім голення, займалися й так званою «малою хірургією», як то пускання крови, лікування ран, а зокрема виривання та лікуван-

[1] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. І. Мюнхен, 1970, стор. 13-18.

ня зубів. У статутах цехів цирульників України зафіксовано, що вони мали право лікувати рани, всякі зовнішні ушкодження, шкіряні та венеричні хвороби, хвороби зубів тощо. Крім цирульників, вириванням та лікуванням зубів займалися також так звані «партачі», які не належали до цеху цирульників, знахарі та інші представники народної медицини[2].

В українській частині Польщі зуболікування було поставлене краще, ніж у Великій Україні. Крім цирульників та інших «зубоврачевателів», були там уже особи з медичною освітою, які займалися зуболікуванням. Так, наприклад, у підручнику для медичних шкіл Андрія Крупинського «Опис хвороб» (Львів, 1775) є розділи, присвячені зуболікуванню. Докладніше про цей підручник ми вже писали у першому томі наших нарисів[3].

У 18 столітті, як відомо, Україна була поділена між російською імперією та Польщею.

Першим зубним лікарем, який отримав право лікувати зуби, в Росії був французький лікар Франсуа Дюбрель (Franşois Dubreuil). Це було в 1710 році за царювання Петра І: до речі, сам Петро І навчився рвати зуби й дуже любив це зайняття.

У 60-70 роках XVIII століття в Москві практикували учні П. П. Фошара — Бабель і Клере.

Наприкінці XVIII та на початку XIX століття у Росії працювало більше 20 дентистів з Франції, Англії, Німеччини та Італії. У першому «Россійськом медицинском списке» 1809 року серед 2596 лікарів було зареєстровано 18 зубних лікарів і дантистів.

У 1810 році було встановлене законом звання зубного лікаря, іспити на це звання провадилися при медико-хірургічних академіях або університетах.

У 1826 році у медичному списку було вже 44 зубні лікарі і дантисти, у 1840 —80, у 1845 — 114, у 1853 — 244.

У 1829 році право займатися зуболікуванням отримали жінки.

У 1838 році звання зубного лікаря було замінене званням дантиста. У 1883 році у згаданому вище медичному списку було вже 441 дантист.

Першу книгу про зуболікування написав у Росії штаблікар Олексій Соболєв, вона була видана в 1829 році під назвою: «Дентистика или зубное искусство о лѣченіи болѣзней съ приложеніемъ дѣтской гигіены».

Підготова зубних лікарів та дантистів до 1881 року провади-

---

[2] Див. ту саму працю, стор. 31.

[3] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», кн. І. Мюнхен, 1970, стор. 30-58 та 248.

лася шляхом учнівства у зубного лікаря або дантиста, після складання іспитів при медико-хірургічних академіях або університетах. Такий учень отримував звання дантиста.

Зрозуміло, що така примітивна підготова зубних лікарів не могла задовольнити потреб одонтології. Вже з середини XIX століття передові вчені медики починають кампанію за підготову зубних лікарів у спеціяльних школах.

Перше місце серед прихильників спеціяльної одонтологічної освіти посів видатний український вчений М. В. Скліфосовський. На 6 З'їзді природознавців та лікарів у 1880 році М. В. Скліфосовський у доповіді «О прочности зубовъ у обивателей столицы» констатував, що одонтологія в Росії «не имѣетъ научныхъ воздѣлывателей», і вимагав готувати зубних лікарів в університетах.

Під впливом М. В. Скліфосовського та інших учених медиків у 1881 році Ф. І. Важинському дозволили відкрити в Петербурзі першу зуболікарську школу, до неї приймали осіб з освітою не менше 4 кляс гімназії. Навчання в школі продовжувалося $2^1/_2$ роки.

За нормальним статутом 1891 року до зуболікарських шкіл мали приймати осіб з освітою не менше 6 кляс гімназії, навчання в цих школах мало, як і раніше, тривати $2^1/_2$ роки, особи, що закінчували такі школи мусіли складати іспити при Петербурзькій воєнно-медичній академії або при університетах.

Першу зуболікарську школу в Україні заснував лікар Т. Тичинський у 1892 році в Одесі. Між викладачами цієї школи були науковці Новоросійського (Одеського) університету та ординатори Одеського міського шпиталю. У першому році навчання у цій школі вчилося 82 учні.

Другу зуболікарську школу в Одесі відкрив лікар І. Марголін. У 1897 році лікар Л. Бланк заснував зуболікарську школу в Києві, а третю лікар С. Немировський у Харкові. У 1900 році засновано зуболікарську школу в Катеринославі (Дніпропетровському).

На чолі всіх зуболікарських шкіл мусіли, за законом, стояти доктори медицини. У зуболікарських школах України було багато учнів з повною середньою освітою, зокрема євреїв, яким, як відомо, заборонено було проживати в Великоросії, а лише в так званій «чѣртѣ осѣдлости» в Україні.

Крім зуболікарських шкіл, дантистів та так званих зубних техніків мали право підготовляти зубні лікарі. Отже, в XIX столітті в Російській імперії розрізняли зубних лікарів, що мали спеціяльну освіту, й дентистів, які такої фахової шкільної освіти не мали.

Зрозуміле, що зуболікарські школи не могли забезпечити підготову висококваліфікованих одентологів і нормальний розвиток одонтології як науки. Серед вчених медиків починається рух за організацію вищої освіти для зубних лікарів та за наукове опрацювання питань одонтології. Низка докторів медицини, з них немало українців, починають науково опрацьовувати проблеми одонтології.

Ще в 1856 році український вчений медик, професор теоретичної хірургії Петербурзької воєнно-хірургічної академії Н. П. Заблоцький-Десятковський видав першу наукову працю з одонтології «О болѣзняхъ рта и сосѣднихъ ему частей» («Труды Общества Врачей». СПБ, 1856).

Пізніше з'являється низка дисертацій на одонтологічні теми українських та російських вчених-медиків (М. Знаменський, Г. Вільга, М. Янковський, Ф. Звержховський, Н. Несмеянов, Г. Астахов та інші).

Воєнною стоматологією цікавилися вищезгаданий М. В. Скліфосовський, А. Чаруковський та інші українські вчені-медики.

У 1893 році у Харкові вийшов підручник з одонтології І. Шеффа та В. Ф. Грубе «Руководство къ лѣченію зубныхъ болѣзней», том І. Харків, 1893.

За ініціятивою М. В. Скліфосовського у 1885 році засновано першу приват-доцентуру з одонтології при медичному факультеті Московського університету, яку посів М. Знаменський, така ж доцентура була заснована в 1892 році при Воєнно-медичній академії в Петербурзі. Приват-доцентом було обрано П. Ф. Федорова. У тому ж році засновано катедру одонтології в Петербурзькому клінічному Інституті, професором її затверджено А. К. Лімберґа.

На Україні катедри одонтології були засновані лише в XX столітті.

У попередньому викладі ми вже писали про вклад українських вчених у розвиток стоматології. Коли розглядати цей вклад в історичному розрізі, то слід підкреслити наступне.

Деякі зауваги про зуби людини та про ролю зубів у виникненні захворювань зустрічаємо вже у пам'ятках старовинної української письменности, як то ізборники Святослава (1073 та 1076), в українських літописах, у творах медично-біологічного змісту, як то «Фізіолог», «Шестоднев», збірниках «Пчоли» та інші.[4]

---

[4] Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти, кн. І. Мюнхен, 1970, стор. 13-15, 238, 239.

Про гігієну харчування, а у зв'язку з цим про ролю зубів писала наша видатна вчена-медик княгиня Євпраксія-Зоя ще в XII столітті[5]. У XVIII знаходимо вже науковому працю-дисертацію українського вченого-медика Матвія Крутеня „De manducatione", яку він захистив у 1765 році у Лейдені. У 1775 році вийшла у Львові праця Андрія Крупинського, про яку ми вже згадували, «Опиć хвороб», в якій один з розділів був присвячений лікуванню зубів. Відомий український хірург, професор Петербурзької военно-медичної академії Ілля Буяльський перший зробив операцію резекції верхньої щелепи, він же написав одну з перших праць про утворення нижньої губи з шкіри підборіддя,[6] М. В. Склифосовський висунув ідею профілактики карієса за допомогою санації зубів у школярів.

У 1864 році видано підручник професора Київського університету Ю. К. Шимановського «Введеніе въ оперативную хирургію и элементы операціи», у якому досконало описано методи операцій на обличчі. У 1865 році появилася дисертація В. Антоновича про реплянтацію та трансплянтацію зубів. У 1886 році А. Дудукало видав у Харкові працю «Обсерваціи и изслѣдованія над реконструкціею костного поднебенья». У 1884 році П. Стеценко видав працю про патологічну анатомію підщелепної та під'язикової залоз у людини. М. Висоцький у 1872 році написав працю про походження і розвиток пістряка нижньої губи, у 1888 році вийшла у Києві праця І. Поповського «Очеркъ сравнительной анатоміи мускулатуры лица у животныхъ и людей».

У 1883 році засновано у Петербурзі два товариства зубних лікарів та дантистів. Невдовзі такі товариства постали в Одесі, Харкові, Києві, Катеринославі та інших містах України. Ці товариства відіграли досить значну ролю у розвитку стоматології. У 1905 році засновано Всеросійську професійну спілку зубних лікарів.

Перша катедра стоматології у Львівському університеті була заснована лише у 1920 році, першим професором її був А. Цешинський, у Харкові та Одесі перші приват-доцентури з одонтології були засновані під час першої світової війни. У 1919 році в Києві організовано Державний зуболікарський інститут. У 1921 році засновано одонтологічні факультети при Харківському та Київському медичних інститутах, а при Одеському мединституті організовано катедру одонтології.

---

[5] Про неї див. докладно: Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», Кн. І. Мюнхен, стор. 16-18.

[6] Одонтологические обозрѣніе. СПБ, 1899-1917.

ЛІТЕРАТУРА

Матеріялів про розвиток стоматології в Україні в XIX столітті є дуже мало. Ці матеріяли автор розшукував у різних працях з історії медицини. Нижче подаємо лише головні праці.

1. Змѣевъ А. Ф., «Русскіе врачебники». СПБ, 1895.
2. «Зубоврачебный вѣстникъ». Москва, 1894-1917.
3. «Зубоврачебный ежемѣсячникъ». Одеса, 1913-1916.
4. М. С. Кац, «История советской стоматологии». Москва, 1963, стор. 7-21.
5. Коварский М. О., «История зубоврачевания». Москва, 1927.
6. Мекве А., «История медицины». Москва, 1936.
7. І. О. Новик, М. В. Фетисов, «Розвиток стоматології в УРСР». «Досягнення охорони здоров'я в УРСР». Київ, 1958, стор. 386-392.
8. «Одонтологическое обозрѣніе». СПБ, 1899-1917.
9. «Одонтологія». Харків, 1924, 1927-1930.
10. Петров Б. Д. «История медицины», том І. Москва, 1954.

The Development of Dentistry in 19th Century Ukraine

The healing of tooth diseases goes back to the times of Christ. During archeological diggings near the present city of Symferopol in 1830 medical instruments, such as pliers for tooth extractions and instruments used in tooth healing were found. A vase was found near the city of Kerchy dating back to the 4th century which depicted the binding of a wounded leg and the treatment of teeth.

During the 15th and 16th centuries so-called "barbers" were the ones who treated tooth disease and performed tooth extractions in Ukraine. In a handbook for medical schools "Outline of Diseases" by A. Krupynsky published in 1775 in Lviv, there is a section specifically dealing with tooth treatment.

Pierre Fouchard (1678—1761) is given credit as the founder of stomatology. In 1728 he published "Le chirurgien dentiste et traite des dents". In the 18th century Ukraine was divided between Russia and Poland. The first notable dentist in Russia around 1710 was Françoise Dubreuil. At the end of the 18th century over 20 dentists working in Russia were from France, England and Germany. In 1810 a law was passed officially recognizing a doctorate of dentistry. The teaching for dentistry was performed by oral surgeons or dentists, and exams were given by medico-surgical academies or at Universities. By 1883 there were 441 dentists and oral surgeons. In 1880 the Ukrainian scientist M. Sklifosovsky demanded a formal university education for dentists, and in 1881 F. Vazhynsky received permission to open the first dental school in Petersburg which at first admitted candidates with 4 years of gymnasium and later 6; the dental school lasted $2^1/_2$ years.

The first dental school in Ukraine was headed by T. Tychynsky in 1892 in Odessa. The first class had 82 students. The first dental school in Kiev was founded in 1897 by Dr. L. Blank, and in Kharkiv S. Nemyrovsky was the founder, and in 1900 a dental school was opened in Katerynoslav. The heads of all dental schools had to have a degree in human medicine. In 1893, in Kharkiv, I. Szeffa and W. Hrube published a handbook entitled "The Art of Treating Tooth Diseases".

In 1920 the first dental school in Lviv was opened and headed by A. Ceshynsky. The first professorships in dentistry were awarded in Kharkiv and Odessa during the first World War. In 1919 the first government institute of dentistry was founded in Kiev, while in 1921 the first faculty of odontology was created at the medical schools in Kharkiv, Kiev and Odessa.

МЕДИЧНА ОСВІТА В УКРАЇНІ

Початки медичної освіти в Україні треба віднести до дуже давніх часів. Уже в Київській Україні-Русі існували не лише особи, що займалися лікуванням хворих, але також лікарські заклади та досить серйозна, відповідно до того часу, література, в якій були розділи, присвячені питанням біології, анатомії, гігієни та медицини. Ще за часів св. Ольги в Києві існувала лікарня, що, згідно з норвезькою сагою, була заснована великою княгинею Ольгою. За часів Володимира Великого таких лікарень було вже більше, бо в статуті про церковні суди згадується про існування лікарень, що на їх утримання встановлено спеціяльний податок. В уставі Ярослава Володимировича перераховуються «вдовиці, задушні человєці, странниці, манастирі і бані, і врачі їх, больниці і врачі їх».[1] У 1070 р. ігумен Печерського манастиря Теодосій побудував спеціяльний будинок для лікування хворих. За історичними даними, крім манастирської лікарні у Києві, існували вже в одинадцятому віці лікарні у Переяславі, Вишгороді та Чернігові.

Лікувальною справою в Україні займалися не лише знахарі, але й високоосвічені монахи і навіть представники тодішньої аристократії. Так, наприклад, княгиня Єфросинія Чернігівська, за свідченням літописів, дуже докладно вивчала тогочасну медицину й опікувалася хворими. Видатним ученим медиком, першою в світі жінкою, що прославилася своїми медичними знаннями, була донька Мстислава Великого і внучка Володимира Мономаха Євпраксія Мстиславівна. Вона у народі одержала ім'я «Добродії» за те, що з успіхом лікувала не лише представників вищих клясів людности, але і простий нарід. Ця перша в світі жінка — вчений лікар написала надзвичайно цікавий медичний трактат «Алліма» («Мазі»), в якому докладно висвітлила засади загальної гігієни, гігієни жінки та дитини, гігієни харчування, описала низку захворювань та засоби їх лікувань.[2]

Історичні дані доводять тісний зв'язок України-Руси з низкою держав Заходу і Сходу, отже не дивно, що в Україні ще у старі часи були розповсюджені праці, присвячені анатомії, гігієні та лікуванню хворих. З цих причин слід згадати «Ізборники Свято-

---

1 «Русская Правда» по древнейшему списку. Ленинград, 1930.

2 Докладніше про Євпраксію-Зою дивись: В. Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», книга 1. Мюнхен, 1970, стор. 13—18.

слава», що були своєрідною енциклопедією свого часу; в них були вміщені поради щодо харчування, розпізнавання хвороб та їх лікування. У половині XI віку перекладено на староукраїнську мову «Фізіолог» і «Шестоднев», де також подавалися відомості про будову та функції мозку, серця, легенів та інших частин людського тіла, а також була записана низка лікувальних засобів. Про бу́дову людського тіла є згадка у «Слові про праву віру» Дамаскина, яку було перекладено на старослов'янську мову у XI ст. У ряді літературних творів XII—XIII та XIV сторіч, наприклад, «Слово объ умеренности и воздержаніи», «О ласкосердіи и объяденіи и о пъянстви», а також у так званих манастирських обіходниках подавались поради гігієнічного та лікувального значення.

Ще більшу ролю в медичній освіті відігравали так звані «зелійники», «вертогради» та «лікувальники», що були широко розповсюджені в Україні.

Більшість лікарень у той час закладались при манастирях, зокрема відома лікарня була при Києво-Печерській Лаврі. При церквах та манастирях існували досить великі книгозбірні. Так, наприклад, князь Ярослав Мудрий, за свідченням літопису, заклав велику книгозбірню при Святій Софії. До речі, він сам був одним із найосвіченіших на той час володарів Европи й володів сімома мовами. Печерська Лавра мала багато високоосвічених лікарів-монахів, наприклад, святий Антоній, св. Олімпій, св. Пімен, св. Кузьма, св. Агапіт. Крім своїх лікарів, в Україні-Русі було немало лікарів-чужинців, що приходили туди як із Заходу, так і зі Сходу. Так, наприклад, відомим лікарем був Іоанн Смера, що лікував великого князя Володимира Святого.

Зрозуміло, що в ті часи в Україні ще не було навчальних медичних закладів у нашому розумінні слова, бо навіть в Европі вони з'явилися пізніше, але навчання лікарського мистецтва безумовно було, при чому це навчання здійснювалося або шляхом передачі медичних знань від батьків до дітей, або за зразком ремісничого учнівства, або нарешті шляхом навчання лікарської справи при манастирях. Так, апокрифи згадують, що цивільні лікарі та манастирські «лічці» мали так званих «врачевських отрочат», які з дитинства підготовлювались до виконування лікарських функцій.[3] Княгиня Анна Всеволодівна (Анка) була засновницею першої в українській історії світської школи, де викладались початки медицини.

---

[3] Детальніше про охорону здоров'я в Україні, зокрема про перші лікарні та перші медичні твори автор згадує у своїй праці «Охорона здоров'я в Київській Україні-Русі», витяги з якої надруковано в праці «Коротка історія

Першою медичною вищою школою в теперішньому розумінні цього слова, що була заснована на українських землях, слід уважати Замойську Академію. Замойська Академія була заснована заходами графа Яна Замойського у місті Замості у 1593 р. У 1594 р. ця Замойська Академія одержала права університету і зокрема право надавати вчені ступені докторів медицини. Перші учні були прийняті до академії у 1595 р. і, за даними К. В. Харламповича, у цій академії вчились українці, поляки, литовці та інші чужинці, зокрема дуже охоче йшли до цієї академії кияни.[4]

У 1610 р. Я. Замойський затвердив статут, що окреслював правила прийому до Академії, обов'язки деканів та студентів, у 1611 р. цей статут був доповнений ректором Ш. Пеховичем, при чому останній включив до статуту текст присяги для викладачів академії та студентів, форму диплома, з'ясував обов'язки професури, порядок вибирання ректора, виборів професорів тощо. Спочатку академія не мала факультетів, а складалася з так званих кляс. 4-та кляса була медична, і в ній викладалась натуральна історія, фізика та медицина. У 1648 р. у Замойській Академії були вже 4 факультети, з них окремий медичний.

Першими організаторами й першими викладачами медичного факультету були Ян Урсін та Симон Бирковський, обидва уродженці Львова, що закінчили львівську школу. Ян Урсін одержав науковий ступінь у Кракові, потім навчався в Падуанському Університеті, де й одержав у 1601 р. звання доктора медицини. Під час своєї праці в Замойській Академії він написав науковий трактат «De ossibus humani corporis». Симон Бирковський закінчив вищу освіту у Кракові.

У 1669 р. польський король Михайло Корибут надав Замойській Академії всі привілеї університетів і наказав «уважати її єдиним університетом для всієї Русі». Замойська Академія проіснувала з 1593 р. до 1784 р.

Курс медичних наук викладали тут такі відомі на той час доктори медицини, як В. Алембек, І. Аведик, Х. Запальський, Г. Колаковський, Я. Недзвецький, Т. Ківицький, Я. Леоніцен, Б. Монегіна, Т. Орминський, Г. Сольський, С. Шиманович та інші.[5] До

охорони здоров'я в Україні». Український Збірник, книга 9, видання Інституту для вивчення СССР. Мюнхен, 1957; у низці нарисів з історії медицини, що друкувалися у «Шляху Перемоги» за 1965 рік, та згаданих у примітці 2 «Нарисах».

[4] К. В. Харламповичъ, «Западнорусскіе православные школы 16-го и начала 17 вѣка». Казань, 1898.

[5] I. A. Wadowski, Wiadomość o profesorach Akademii Zamojskiej. Warszawa, 1899—1900.

речі, Х. Запальського називали «світочем великої Землі Руської». Ш. Пехович, крім викладання в академії, займався медичною практикою та користувався великою популярністю серед людности Замостя. Г. Сольський був особистим лікарем графа Замойського і великим меценатом, бо пожертвував на обладнання медичного факультету дуже значну суму — 17 тисяч золотих. Більшість професорів Замойської Академії закінчила Падуанський Університет, де і здобула вчені ступені докторів медицини та звання професорів.

Цікаво відзначити, що учнями Замойської Академії були Касіян Сакович, пізніше ректор Київської Братської школи, Сильверстр Косів — ректор Могилянської Колеґії, Ісая Козловський — префект тої ж самої колеґії, та низка інших видатних українських діячів.[6]

Другим медичним навчальним закладом на терені України слід уважати Collegium Medicum, що його засновано у 1773 р. у Львові за указом Марії Терези. Ця медична школа мала 2-річний курс навчання, при чому на першому році викладалась у ній анатомія, загальна патологія, загальна та спеціяльна хірургія, вчення про ліки та рецептура. На другому курсі вивчалась клінічна медицина, спеціяльна терапія та хірургія, десмургія, теоретичне та практичне акушерство. Навчання провадилось не лише теоретичне, але і практичне біля ліжка хворого.[7]

У цій школі викладали дуже кваліфіковані професори, зокрема одним з організаторів та основним викладачем її був доктор медицини Андрій Крупинський, що викладав анатомію, акушерство, загальну патологію та терапію. Крупинський був високоосвіченою людиною. В Україні довший час користувалася великою популярністю його книжка *«Опис хвороб»*, що вийшла в 1775 р. у Львові і була на той час одним із найкращих підручників медицини.[8] Він же написав сплахнологію, або науку про внутрішні органи.

За даними Львівського Обласного Державного Архіву, у 1776—77 навчальних роках у цій школі навчалось 37 осіб, у 1777—1784 рр. кількість учнів значно збільшилась і досягала 100 осіб, з них 40 навчалось акушерства, а 60 — хірургії. Цей Коллеґіум Медікум проіснував 11 років.[9]

---

[6] Докладно про Замойську Академію дивись: Василь Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», книга 1, Мюнхен, 1970, стор. 35—41.

[7] Докладно дивись вищезгадану працю В. Плюща, стор. 50—58.

[8] Jędrzej Krupiński: Opisanie chorób. Lwów, 1755.

[9] Львівський Обласний Державний Архів. Фонд 26.

У 1784 р. при Львівському Університеті, що був заснований в 1661 р., відкрито *медичний факультет.* Практично навчання на цьому факультеті розпочалось у 1785 р. Термін навчання був 4-річний. На першому курсі викладалися природознавство, хемія, ботаніка, анатомія; на другому курсі — фізіологія та хірургія; на третьому — патологія, фармакогнозія та акушерство; на четвертому — клінічна медицина.[10] Викладання на факультеті було побудоване за пропозицією одного з видатніших діячів освіти в Австрії, Ван Світена (Van Swietena), що був ректором Віденського Університету. Викладачами медичного факультету були, між іншим, проф. Бальтазар Гаке, що читав натуральну історію, Петро Кравзе, що викладав анатомію, Авґуст Кріґель, що провадив курс хірургії, фізіології та патології, професори Фрід, Франс, Мазель та інші. У 1789 р. на медичному факультеті вчилося 56 осіб, у 1790 р. — 92 особи.

У *1805 р.* Львівський Університет зачинено, а його медичний факультет *перетворено на медичну колеґію* з дворічним терміном навчання. *З 1883 р. вона перетворюється на медично-хірургічну* школу з 3-річним терміном навчання. На першому курсі цієї школи викладалася анатомія та ботаніка, на другому — фізіологія, загальна патологія та терапія, спеціяльна хірургія, фармакологія, рецептура, акушерство та інфекційні хвороби; на третьому курсі — спеціяльна терапія з практичними вправами, спеціяльна хірургія та курс акушерства. Після другого року навчання хірурги та акушери проходили 2-місячну практику в клініці. У 1815—16 навчальному р. у школі навчалась 41 особа, у 1824—25 рр. — 53, у 1830—31 рр. — 59, у 1836—37 рр. — 115, у 1838—39 рр. — 60, у 1840—41 рр. — 62, у 1841—42 рр. — 63, у 1842—43 рр. — 66, у 1845—46 рр. — 64, у 1849—50 рр. — 68, у 1854—55 рр. — 71, у 1859—60 рр. — 73, у 1869—70 рр. — 86, а в 1875 році школа перестала існувати.

На східньоукраїнських землях початки медичної освіти викладались у Києво-Могилянській Братській Академії. Цей вищий навчальний заклад, що відігравав надзвичайно велику ролю у справі підготови діячів культури та науки не лише для України, а й для всього Сходу Европи, був зорганізований у 1632 р. Києво-Могилянська Академія не була медичною школою, але завдяки своєму на той час дуже високому науковому рівневі вона підготовила десятки молодих українців, які потім мали змогу одержати спеціяльну вищу медичну освіту за кордонами України, наприклад: Нестор Максимович-Амбодик, Степан Андрієвський,

---

[10] L. Finkel i S. Starzyński, Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów, 1894.

Денис Волчанецький, Михайло Гамалія, Петро Гнідич, Василь Жуковський, Євстахій Звіряка, Андрій Італінський, Никон Карпинський, Матвій Крутень, Сава Леонтович, Опанас Масловський, Сила Митрофанів, Петро Погорецький, Кузьма Рожалін, Ілля Руцький, Данило Самойлович, Петро Симонтовський, Іван Сміловський, Михайло Стефанович-Донців, Мартин Тереховський, Йосип Тимковський, Хома Тихорський, Михайло Трохимовський, Степан Фіялковський, Олександер Шумлянський, Павло Шумлянський, Касіян Ягельський та багато інших.[11]

Українські керівні кола та українська інтеліґенція дуже добре розуміли вагу створення в Україні вищої школи типу університету, зокрема вищої медичної школи. Ще в 16-му столітті не раз підносилося питання про відкриття в Україні вищої школи з усіма правами університету. У 1764 р. питання про відкриття університетів в Україні підноситься вже перед новим окупантом України, Москвою. Перший такий університет мав би бути зорганізований на базі Києво-Могилянської Академії, другий університет передбачалось відкрити у резиденції гетьманів України — Батурині або у Переяславі. У 1786 р. ставиться питання про відкриття університету у Чернігові.

Царська московсько-петербурзька влада не була зацікавлена в розвитку вищої освіти в Україні і тому постійно відхиляла всі ці прохання українських керівних кіл. У наслідок відсутности в Україні вищих медичних шкіл, українська молодь була примушена виїздити для медичних студій поза межі України. Так, наприклад, з 1702 по 1800 р. у закордонних університетах українці захистили більше 60 докторських дисертацій. Високоосвічені медики-українці були примушені їхати для викладання медичних наук до Москви, Петербурґу або навіть за кордон. Так, наприклад, професорами вищих медичних шкіл у Росії були українські вчені Нестор Максимович-Амбодик, Петро Погорецький, Никон Карпинський, Касіян Ягельський, Хведір Політковський, Ілля Руцький та інші. Видатний український учений Іван Полетика був професором Медично-Хірургічної Академії в Кілю.

Під тиском української громадськости, з одного боку, а також завдяки всезростаючій потребі у лікарях для армії, фльоти та цивільного населення, у 1787 р. у місті Єлисаветграді при міському генеральному шпиталі відкрито *медико-хірургічну школу*, яку слід вважати *четвертим за чергою вищим навчальним медичним закладом в Україні і першим медичним навчальним закладом на Великій Україні*. Відкриття цієї першої медико-хірургічної шко-

[11] Докладно дивись вищезгадану працю В. Плюща, стор. 41—50.

ли в Україні було великою подією того часу, і цій школі належить велика роля в розвитку медичної освіти на нашій батьківщині.

Слід мати на увазі, що на той час у всій Росії було лише 46 докторів медицини, 488 лікарів та 364 підлікарів. На території всієї Росії існував лише один медичний факультет при Московському Університеті, а кількість його слухачів обчислювалась одиницями. (Московський Університет засновано у 1755 році, але навчання медицини у ньому почалося лише року 1764. Лише у 1791 р. Московському Університетові надане право надавати ступінь доктора медицини). До Єлисаветградської Медико-хірургічної школи існували лише Петербурзька, Московська, Кронштадська та Коливано-Воскресенська, але учнями вищезгаданих шкіл були також переважно українці. Так, наприклад, з 1754 до 1768 р. у Петербурзьку, Московську та Кронштадську медико-хірургічні школи вступило 300 учнів українців.

Першим директором Єлисаветградської школи був П. Шарой. Викладачами школи були П. Колб, В. Домініціюс, Є. Ф. Звіряка, Д. В. Волчанецький, П. Черновецький, Є. О. Мухін, Р. Чернявський, Н. Терновський та інші. Найвидатнішими з них були: Є. Ф. Звіряка, він викладав хемію, ботаніку, патологію та терапію; Є. О. Мухін, що викладав остеологію та десмургію, а також був прозектором анатомії; П. Колб викладав фізіологію, П. Черновецький викладав «практику медическую».

Не дивлячись на те, що перша на східніх землях України медична школа була заснована у маленькім місті, до неї негайно вступило 40 учнів, вихованців Києво-Могилянської Академії, Харківського, Переяславського та Чернігівського колеґіюмів.

Викладання медицини у цій школі було поставлене добре. Існували чотири офіційні катедри: анатомії, фізіології та хірургії; патології, терапії та медичної практики; ботаніки, хемії та «матерії медіки»; акушерства, жіночих та дитячих хвороб. Крім того, викладалися фізика, математика, малювання та латинська мова. Теоретичні зайняття провадились щоденно, а саме: з сьомої до десятої години з анатомії та хірургії, а з десятої до дванадцятої — про різні хвороби, з 2-ої пополудні про лікування хвороб та про ліки. Дуже велику вагу приділялося практичним вправам у палатах шпиталю. Слід не забувати, що у Єлисаветграді тоді був великий так званий генеральний шпиталь, що обслуговував південні землі України.

У 1795 р. члени Медичної Колеґії, українці С. С. Андрієвський та Я. О. Саполович, на підставі пропозицій Д. С. Самойловича, О. М. Шумлянського, П. М. Шумлянського, Г. І. Базилевича та

інших українських вчених медиків, опрацювали дуже докладні навчальні пляни для всіх медико-хірургічних шкіл тодішньої Росії, як також засади керівництва цими школами, ухвали про права та обов'язки викладачів та учнів.[12]

За цим пляном встановлено п'ятирічний термін навчання, при чому на перших трьох курсах викладалися математика, фізика, хемія, ботаніка, анатомія, фізіологія, рецептура, патологія, терапія, хірургія та курс розтинання. На 4-ому курсі вивчали хірургію та акушерство. На 5-ому курсі учні мали вже самостійно доглядати хворих, зробити не менше 4-ри великих операцій на трупі, несли дижур у так званій клінічній палаті. Після трьох років навчання студентам надавалося звання підлікаря, після 4-го курсу — звання кандидата хірургії. Хто закінчував повний курс навчання, одержував звання лікаря. Під час навчання відбувалися часті перевірки знань (іспити). Так, наприклад, існували іспити щотижневі, місячні, тримісячні, а наприкінці року відбувався генеральний іспит.

Для прикладу можемо навести, що наші земляки Андрій Шафрановський та Василь Македонець одержали атестати, в яких писалося, що вони: «Какъ изъ хирургіи такъ и медицины довольные на всѣ вопросы показали знанія и въ учиненномъ надъ тѣломъ операціями искусствѣ, а именно, Шафрановскій: лабіумъ лепоринумъ, ампутацію кубиты изъ суставовъ, отнятіе большого пальца въ ногѣ изъ сустава, а Македонець: трепанація, фистула лакриміаліумъ, ампутація крурисъ ниже колѣна, отнятіе среднего пальца руки».[13]

Як бачимо з навчального пляну та з атестатів, що видавалися після закінчення освіти, медично-хірургічні школи, у тому числі й Єлисаветградська, стояли на високому рівні і готували кваліфікованих лікарів.

Єлисаветградська Медична Школа проіснувала до 1797 р., при чому за час її існування в ній вчилося 247 учнів та 10 «вольонтерів». З цієї школи вийшов, до речі, украïнець Є. О. Мухін, який був пізніше одним з видатніших професорів Московського університету.

На жаль, у зв'язку з централістичною політикою Російського Уряду школу зліквідовано, не дивлячись на те, що інспектор школи Шарой підкреслював потребу дальшого існування школи тим, що школа готує лікарів, знайомих з місцевими умовами жит-

---

[12] Медична Колеґія у той час була вищим керівним органом при російському уряді, щось подібне до сучасного Міністерства Охорони Здоров'я.

[13] Центральний Державний Історичний Архів Ленінграду. Ф. 1296. Оп. 2. Кн. 66.

тя, що є багато бажаючих вступати до неї цілком підготованих осіб, що вона є базою для готування підлікарів.[14]

У 1802 р. Медична Колегія видала наказ про заснування медичної кляси у Києво-Могилянській Братській Академії. Першим викладачем медичних наук у цій клясі був губерніяльний інспектор, доктор медицини Опанас Масловський. Навчальний плян цих кляс мав відповідати навчальному плянові медичних шкіл, про які ми вже згадували. У списках студентів, що вивчали медицину, були 83 студенти реторичної кляси, 52 — філософської та 31 — богословської.

Розвиток медичної науки в світі, в тому числі і в Росії, нарешті примусив царську владу перебудувати систему медичної освіти та створити нормальні медичні факультети при університетах за зразком Західньої Европи.

У 1805 р. нарешті й Україна дочекалася свого власного університету, що його відкрито у місті Харкові. Українська громадськість з ентузіязмом зустріла ідею відкриття університету. На його утримання зібрано величезну на той час суму — 618 тисяч карбованців. Відомий український діяч Василь Каразін, закликаючи українську шляхту вносити пожертви на організацію університету, між іншим, писав: «Ми помножимо кількість лікарів, саме наближення яких до ліжка хворого принесе надію та полегшення».[15]

Згідно з указом уряду, до складу Харківського Університету мав входити і медичний факультет, але створення його не обійшлось без ложки дьогтю, який додав тодішній опікун Харківської Шкільної округи Потоцький. Він подав до уряду доповідну записку, в якій писав про те, що медичного факультету у Харкові не треба, мотивував цю заяву тим, що серед молоді України немає бажаючих студіювати медицину. Як ми вже зазначили вище, молодь України саме в той час не лише поповнювала медичні заклади Росії, але масово виїздила також для медичних студій за кордон, отже ця заява Потоцького абсолютно не відповідала дійсності. На щастя, наш земляк, міністер Розумовський не погодився з «опікуном» Потоцьким і відповів на його клопотання: «До медичних наук давно вже помітна схильність в українському юнацтві. Найбільша частина лікарів вийшла з Малоросії».[16] От-

---

[14] Докладно про цю школу дивись: В. Плющ, «Нариси з історії української медичної науки та освіти», книга 1. Мюнхен, 1970, стор. 59—69.

[15] Д. Багалѣй, Опытъ исторіи Харьковскаго Университета по неизданнымъ документамъ. Харків, 1894.

[16] Те саме джерело.

же, спроба наших «приятелів» та «опікунів» ще раз зірвати творення медичного факультету в Україні закінчилася неуспіхом.

Відкриття університету у Харкові було великою подією в Україні. Нарешті збулися давні мрії української еліти та українського народу мати свою власну вищу школу, побудовану на зразках Заходу.

Слід мати на увазі, що тоді на терені всієї Росії був лише медичний факультет при Московському Університеті й медичні факультети у Вильні та Дерпті. Навіть Петербург та Варшава ще не мали власних університетів. Медичний факультет при Львівському Університеті, як ми вже зазначили, був якраз зліквідований року 1805.

Столиця України Київ домоглася свого першого університету лише в 1834 р., а медичний факультет при ньому засновано аж у 1841 р. Діяльність медичного факультету Львівського Університету була відновлена в 1894 р., Новоросійський Університет в місті Одесі засновано в *1864 р.*, але медичний факультет при ньому був створений лише в *1900 р. В роках 1910—13* були відкриті Вищі Медичні Жіночі Курси в Києві та Одесі, Жіночий Медичний Інститут у Харкові і нарешті в *1916 р.* засновано медичний факультет при Катеринославському Університеті. *Українська національна влада створила в Києві в 1917 р. Український Державний Університет з медичним факультетом, де провадилось навчання українською мовою,* а також заплянувала відкриття медичних факультетів у Полтаві та Кам'янці Подільському.

Звичайно, у рамках коротенької статті неможливо всебічно та докладно висвітлити блискучу історію діяльности чотирьох найстаріших медичних факультетів в Україні, їх незабутні заслуги перед українською медичною наукою та українським народом і повністю виявити їх значення у справі підготови лікарів, і ми примушені в дальшому зупинитись лише на найважливіших датах, подіях та на найважливіших постаттях, що викладали в цих університетах.

Наш огляд дозволимо собі почати з найстарішого медичного факультету України, а саме Львівського, бо хоч у праці його були значні перерви, то дата його заснування є найдавніша. Як ми вже зазначали, Львівський Університет був заснований — у 1661 р., а медичний факультет при ньому у 1784 р. Після заснування факультету до нього влилася згадувана вже вище нами Медична Колегія, заснована у 1773 р. Тому деякі історики уважають датою заснування медичного факультету у Львові 1773 р.

У 1805 р. Львівський Університет закрито, а його медфакультет перетворено знову в Медичну Колегію. Звичайно, що ця

медична школа не могла задовольнити потреб Західньої України в лікарях, і тому громадськість Галичини не раз підносила питання про потребу відкриття медичного факультету. Наприклад, академічний сенат Львівського Університету звертався в цій справі до австрійського уряду в рр. 1820, 1849, 1852, 1863, 1872, 1873, 1883, а Галицький Сойм звертався у цій справі до Відня також у роках 1875, 1876, 1880 і 1882. На засіданні Державної Ради 17 березня 1886 р. представник Галицького Сойму знову висунув питання про заснування медичного факультету у Львові, при чому зазначив: «Молодь, що має нахил до медицини і прагне їй себе присвятити, мусить звертатися до Кракова чи до Відня, не дивлячись на те, що центр країни Галичина має всі умови для організації медичної освіти на цих землях».[17]

Питання відкриття медичного факультету підносилося також не раз на сторінках преси. Так, наприклад, газета «Червона Русь» у 1889 р. наводила дуже цікаві відомості про кількість університетів та медичних факультетів для німців, угорців, чехів, сербів, поляків, з чого було видно, що для всіх народів тодішньої Австро-Угорщини були університети та медичні факультети, крім українців.

Нарешті 25 жовтня 1891 р. вийшла постанова Державної Ради Австро-Угорщини про створення при Львівському Університеті медичного факультету. Складення проєкту організації факультету доручено професорові анатомії ветеринарної школи у Львові Г. Кадієві, що пізніше був деканом цього факультету. З 1893 до 1898 р. побудовано 5 корпусів медичного факультету, з цього три для теоретичних катедр та два для клінічних. Будинок анатомічного корпусу, між іншим, був побудований відомим українським архітектом Іваном Лівицьким. 9 вересня 1894 р. відбулося святкове відкриття медичного факультету, а 13 вересня проф. Кадій прочитав першу лекцію з анатомії, яку закінчив таким зверненням до студентів: «Майбутнє нашого медичного факультету лежить у ваших руках».[18]

З 1894 до 1939 р. створено на медичному факультеті 21 катедру, зокрема у 1894 р. — нормальної анатомії, у 1895 р. — фізіології, у 1896 р. — біологічної хемії, патологічної фізіології, патологічної анатомії та фармакології, у 1897 р. — хірургії, терапії та гістології, у 1898 р. — акушерства та гінекології, очних, шкірно-венеричних хвороб та судової медицини, у 1899 р. — гігієни, у 1904 р. — дитячих хвороб, у 1905 р. — нервових хвороб, у 1908 р. — хвороб

[17] Газета «Новый Проломъ», ч. 324, 1886.

[18] Досягнення Охорони Здоров'я в Українській РСР. Державне Медичне Видавництво УРСР. Київ, 1958, стор. 649.

вуха, горла та носа, у 1920 р. — стоматології та біології, у 1930 р. — історії медицини та в 1936 р. — мікробіології.

Професорами та викладачами Львівського Університету були переважно поляки. За нашими відомостями викладали на факультеті: *Г. Кадій, І. Марковський* (анатомія), *А. Бек, Н. Цибульський, М. Вежуховський* (фізіологія), *А. Обжут, З. Дмоховський, В. Новицький* (патологічна анатомія), *І. Прус, М. Франке* (патологічна фізіологія), *В. Немилович, С. Бондзинський* (біологічна хемія), *Р. Вайґль* (біологія), *В. Зембицький* (історія медицини), *В. Соберанський, Л. Попельський, В. Косковський* (фармакологія), *В. Шимонович, Б. Яловий* (гістологія), *С. Бондзинський, П. Кучера, З. Штайзінґ* (гігієна), *Н. Ґонсьоровський* (мікробіологія), *В. Серацький* (судова медицина), *Л. Ридіґер, А. Шрам, Т. Островський* (хірургія), *А. Ґлюзинський, Р. Ренцький* (терапія), *В. Лукасевич, І. Ленартович* (шкірно-венеричні хвороби), *Є. Махек, А. Беднарський* (очні хвороби), *Є. Гальбан, Є. Артвинський* (нервові хвороби), *А. Юраш, Т. Залєвський* (отоляринголоґія), *А. Марс, К. Боженський* (акушерство та гінекологія), *А. Цєшинський* (стоматологія), *І. Рачинський, Ф. Ґроєр* (дитячі хвороби).

Серед цих професорів були видатні медики, наприклад, Ф. Ґроєр, Т. Островський, Р. Ренцький та інші, видатні теоретики, як проф. Р. Вайґль, всесвітньовідомий своїми дослідженнями висипного тифу і запропонованою ним висипнотифозною вакциною, В. Новицький, що опублікував коло 200 наукових праць, зокрема підручник патологічної анатомії, І. Ленартович, автор підручника та атласу шкірних хвороб, відомий фізіолог Н. Цибульський, що багато років працював у академіка Івана Павлова.

Трохи докладніше дозволимо собі зупинитися на постатті *Г. Кадія*, що був першим деканом медичного факультету, першим його професором анатомії та заснував анатомічний музей. Він був нагороджений низкою почесних дипломів, створив велику колекцію анатомічних препаратів, застосував парафіну для виготовлення стійких анатомічних препаратів і написав відому монографію «Про кровоносні судини спинного мозку». Його заслуги в організації медичного факультету, анатомічного музею і у вихованні перших лікарів у Львові дуже великі. Цікаво, що у Г. Кадія працював старшим асистентом проф. Маріян Панчишин, про якого мова буде далі. Дуже цікавою постаттю був Ф. Ґроєр, з яким, між іншим, знайомий був автор цих рядків. Талановитий клініцист і непересічний експериментатор, він дуже багато уваги присвячував вивченню дитячої туберкульози, зокрема питанням алергії та імунітету при туберкульозі.

За часів радянської влади він активно брав участь в організації різноманітних закладів.

Докладніше писати про професорів медичного факультету Львівського Університету за часів австрійської та польської влади та про їх праці ми не маємо змоги за браком місця. Крім того, слід зазначити, що для виховання українських лікарів, вже не кажучи про виховання українських учених, цей факультет зробив дуже мало. Не дивлячись на те, що медичний факультет Львівського Університету був єдиним вищим медичним закладом у Західній Україні, що він був відкритий у стародавньому українському місті Львові і мав би в першу чергу обслуговувати українську людність, завдяки австрійській, а ще більше польській національній політиці доступ українцям до Львівського Університету, а в тому числі на медичний факультет, був надзвичайно утруднений.

У перші роки існуваня медичного факультету кількість українців на ньому була мала, але ще більш-менш можлива. Так, наприклад, у 1894—95 навчальному році на медичному факультеті було на 84 студентів 24% українців, 63% поляків та 12,5% євреїв, але вже в 1899—1900 рр. кількість українців знизилась до 13,8%, а за часів польської влади ця кількість катастрофічно впала. Лише у 1925—26 рр., як свідчить д-р Михайло Логаза, кількість усіх студентів збільшилась до 24 осіб, що складало коло 20 відсотків усіх студентів. У наступні роки, за свідченням того самого автора, на медфакультет приймали всього 5—8 українців.[19]

Польський уряд та польська громадськість створювали умови, що робили студії для українців неможливими. Так, наприклад, у вересні 1921 року Міністерство віровизнання та народної освіти Польщі видало розпорядження про заборону приймати українців до вищих навчальних закладів Львова та Польщі.[20] У 1920 р. ректор Львівського Університету Каспрович на прохання представників «Української Студентської Громади» про відкриття доступу для української молоді до університету відповів короткою зауважою: «Щоб диктувати треба було виграти війну. До побачення, мої панове».[21] У 1923—24 навч. р. ректор університету Макаревич заявив: «До університету приймають лише тих, щодо яких ні на одну хвилину нема сумніву в їх польському похо-

---

[19] М. Логаза: Спогад з часів У.Т.У. у Львові. «Лікарський Вісник» чч. 22—23. Жовтень 1961.

[20] Львівський Державний Архів. Архів Львівського Університету. Фонд 26.

[21] Д-р Юліян Радзикевич: «Дещо з життя Українського Тайного Університету». «Лікарський Вісник» чч. 22—23 за липень—жовтень 1961 року.

дженні».[22] Не краще ставилася до цього питання польська громадськість та польські студенти. Так, наприклад, у вересні 1920 р. відбулося віче студентів Львівського Університету, яке ухвалило, що для того, щоб бути прийнятим до високих львівських шкіл, студенти мусять виказатися службою при польській армії, а студентки — приналежністю до польських організацій.[23] У Львівському Обласному Державному Архіві є документи про те, що ухвала Міністерства віровизнання про заборону прийняття українців до університету була зустрінута з ентузіязмом польськими шовіністичними елементами.[24] Ми вже не згадуємо про те, що викладання в університеті провадилося польською мовою, про що була винесена спеціяльна ухвала Академічного Сенату університету: «Викладання в університеті не може відбуватися якоюнебудь іншою мовою, крім польської.[25]

Ще гірше стояла справа з працею українських лікарів в університеті, зокрема на медичному факультеті. Оскільки нам відомо, лише Маріянові Панчишинові та ще кільком українцям пощастило деякий час працювати на посадах асистентів медичного факультету. Українцям забороняли навіть працювати у державних лікарнях та лябораторіях. Так, наприклад, у журналі «Лікарський Вісник», що видавався у Львові, писалося: «Лікарі українці позбавлені можливости одержати працю у шпиталях, лікарнях, лябораторіях. Про наукову працю не можна і мріяти».[26]

Перший випуск лікарів медичного факультету Львівського Університету відбувся в 1900 р. Тоді одержали дипломи 15 осіб, з них декілька українців, як Іван Полохайло та Ярослав Грушкевич. З 1899 до 1939 рр., тобто до зайняття Західньої України совєтським військом, медичний факультет Львівського Університету закінчили 3023 лікарів, з них 505 жінок. У перші роки медичний факультет випускав у середньому від 13 до 35 осіб щорічно, в останні роки, саме у 1934—37, кількість випускників збільшилася і досягала майже 300 осіб.

Спочатку випускникам видавали дипломи, що уповноважували їх носити звання «доктора всіх наук лікарських». З 1930 р. для одержання докторського диплому треба було прослухати ще спеціяльний курс, представити докторську працю і скласти докторський іспит.

---

[22] Хроніка університету у Львові за 1923—24 рр.

[23] Софія Панкевич-Смішко, Українські Медичні Курси у Львові і Тайний Український Університет. «Лікарський Вісник» чч. 22—23 за липень—жовтень 1961 р.

[24] Див. вищезгаданий Фонд.

[25] Див. той самий Фонд.

[26] «Лікарський Вісник», ч. 5—6 за 1920 р. Львів.

В 1924 р. при медичному факультеті розпочав діяльність фармацевтичний відділ, він незабаром був перетворений на фармацевтичний факультет. Цей факультет випустив 518 провізорів.

У жовтні 1939 р. Рада Народних Комісарів УССР ухвалила створити на базі медичного факультету Львівського Університету — *Львівський Державний Медичний Інститут* у складі 2-ох факультетів: лікувального та фармацевтичного. Навчальна база Медичного Інституту була значно поширена, крім 9 існуючих раніш клінік відкрито 6 нових, кількість ліжок збільшилась з 600 до 1184, створено 19 нових катедр, а саме: топографічної анатомії, судової хемії, ботаніки з фармакогнозією, фізики, органічної та неорганічної, аналітичної та фізіологічної хемії, організації здоровоохорони, фізичного виховання, санітарної оборони, максизмуленінізму, мов, відкрито шість нових клінічних катедр: факультетської та шпитальної терапії, факультетської та шпитальної хірургії, інфекційних хвороб та психіятрії.

Значно збільшилася кількість викладачів. Уперше за час існування медичного факультету Львівського Університету до викладання притягнено місцеві українські сили. Зокрема катедру внутрішніх хвороб очолив відомий лікар Західньої України, кол. професор, декан та ректор Українського Тайного Університету *Маріян Панчишин.*

Обмеження прийому українців до університету знесено, прийом до Медичного Інституту збільшився. Так, наприклад, у 1939 р. прийнято 244 особи на лікувальний факультет та 100 осіб на фармацевтичний. Дуже змінився національний склад студентства, серед студентів першого набору було вже 48 відсотків українців, 16 відсотків поляків та 36 відсотків росіян, євреїв та осіб інших національностей.

За перші два роки існування Мединституту при советській владі він випустив 495 лікарів та 100 провізорів. У червні 1941 р. проведено перші совєтські іспити.

Під час німецької окупації на базі Львівського Медичного Інституту були створені Медично-Природничі Інститути (Staatliche Medizinisch-Naturwissenschaftliche Institute), яким німецька влада один рік пізніше дала назву: *Державні Медично-Природничі спеціяльні курси* (Staatliche Medizinisch-Naturwissenschaftliche Fachkurse), що за своєю програмою, системою навчання та вимогами дорівнювали медичним факультетам Німеччини.

Відновлення цієї вищої медичної школи було можливе лише завдяки наполегливим старанням української громадськости, зокрема лікарської. У тих заходах велику ролю відіграли проф. д-р Маріян Панчишин, доц. д-р Роман Осінчук, доц. д-р Леонтій Мак-

симонько та д-р Олександер Подолинський, що у 1941 р. перебував у Кракові.

Директором Медичного Інституту після приходу німців до Львова був доц. д-р мед. Роман Осінчук, затверджений німецькою владою як тимчасовий керівник Інституту, в лютому 1942 року його на цьому посту замінив німець проф. д-р мед. Карл Шульце (Karl Schulze), заступником директора був доц. д-р Р. Осінчук, потім проф. д-р філософії Карл Бодендорф, врешті від 1943 р. д-р Ярослав Гинилевич.

У той час існували два факультети: медичний та фармацевтичний. На медичному факультеті курс навчання охоплював 10 триместрів, з них 4 передклінічних та 6 клінічних.

На перших 4-ох триместрах викладалися: анатомія, фізика, хемія, зоологія, ботаніка, гістологія, вчення про лікарські рослини, історія медицини, ембріологія, фізіологічна хемія, топографічна анатомія, фізіологія, німецька мова, фізіологія праці та спорту з відповідними практичними вправами в галузі фізики, хемії, мікроскопії, фізіології, фізіологічної хемії та анатомії.

На клінічних триместрах викладалися: загальна патологія, хірургічна та медицинська пропедевтика, пропедевтика гінекології та породова допомога, курс клінічної хемії, курс перкусії та авскультації, спеціяльна патологія, топографічна анатомія, фармакологія, бактеріологія, гігієна, судова медицина, медична, хірургічна та гінекологічна клініки, дитяча клініка, очні хвороби, курс шкіряних хвороб, хвороби вуха, горла, носа, психіятрія та нервові хвороби, стоматологія, інфекційні, ортопедичні хвороби, професійні хвороби, питання соціяльного забезпечення та лікарське право. Крім того, на всіх клінічних семестрах викладалася німецька мова, а також провадились курси рецептури, практичні вправи в клініках та поліклініках.

На фармацевтичному факультеті були виклади з хемії, фізики, ботаніки, аналітичної хемії, фармацевтичної хемії, фармакогнозії, галенівської фармації, клінічної хемії, гігієни, аптечного законодавства, бухгальтерії, німецької мови, з практичними вправами в галузі хемії, аналітичної хемії, ботаніки, фармації, харчової хемії та фармакології.

Офіційною викладовою мовою уважалася німецька, але більшість курсів неофіційно провадилась українською мовою так само, як практичні вправи провадились українською, польською та німецькою мовами.

Клінікою внутрішніх хвороб керував спочатку проф. *Маріян Панчишин,* потім *проф. К. Шульце,* професорами, доцентами цієї

клініки були: *проф. д-р Василь Плющ,* доцент *д-р Вінцент Чернецький,* доцент *д-р Антон Сабатовський,* доцент *д-р Роман Осінчук.*

Клінікою хірургічних хвороб керував спочатку німець проф. д-р Отто Хіярі (Otto Chiari), але він був на клініці лише короткий час, по його від'їзді властивим керівником клініки був доц. д-р Ярема Малис, з 1943 року клінікою керував відомий український хірург проф. д-р *Борис Андрієвський,* доцентами цієї клініки були: д-р *Максим Журко,* д-р *Андрій Сапожніков* та д-р *Ярема Малис.*

Дитячою клінікою керував проф. д-р *Франц Ґроєр* (Franz von Gröer), неврологічною клінікою — *проф. д-р Євген Артвінський,* ортопедичною клінікою — проф. д-р *Адам Ґруца,* шкірного клінікою — проф. д-р *Іван Ленартович,* клінікою вуха, горла, носа — проф. д-р *Теофіль Залевський,* очною клінікою — д-р *Леонтій Максимонько,* клінікою жіночих хвороб — проф. д-р *Ю. Подолинський* та пізніше д-р *Ярослав Воєвідка,* клінікою інфекційних хвороб — д-р *Марта Барановська,* стоматологічною клінікою — д-р *Мєчеслав Янковський.* Директором анатомічного Інституту був проф. д-р *Юзеф Марковський,* керівником катедри патологічної фізіології був проф. д-р *М. Франке,* директором Фізіологічного Інституту був проф. д-р *Микола Попов,* Гістологічним Інститутом керував д-р *Федір Мучій,* Інститутом Фізіологічної Хемії — проф. д-р *Тадеуш Барановський,* Фармакологічним Інститутом — проф. д-р *Юзеф Дадлец,* Патологічним Інститутом — д-р *Гелена Шустер,* Бактеріологічним Інститутом — доцент д-р *Ричард Гаса* та проф. *Здзіслав Штойзінґ,* Інститутом Судової Медицини — доцент д-р *Болеслав Попєльський,* Інститутом Судової Хемії — д-р *Маріян Вествалевіч,* Інститутом Історії Медицини — проф. д-р *Вітольд Зембіцкі,* Інститутом Фізики — проф. д-р *А. Ластовецький* та пізніше д-р *Ґеорґ Мачук,* Хемічним Інститутом — проф. д-р *Євген Вертипорох,* Ботанічним Інститутом — доцент д-р *Ольга Мриц,* Зоологічним Інститутом — проф. д-р *Володимир Бриґідер,* Інститутом Фармацевтичної Хемії — д-р *Євген Вертипорох,* Інститутом Галенівської Фармації — *Альфред Крижановський,* Інститутом Фармакогнозії — проф. д-р *Тадеуш Вільчинський.* Лекторатом німецької мови керував *Микола Пушкар.* Крім вищезгаданих професорів та доцентів, слід згадати також, що на медичних курсах працювало багато інших українців, як то проф. *Валентина Радзимовська,* доцент д-р *Б. Собчук,* д-р *Богдан Гординський,* д-р *Мирослав Грушка,* д-р *Володимир Паляниця,* д-р *Володимир Врецьона,* д-р *Олександер Ковалъ,* д-р *Роман Лисяк,* д-р *Андрій*

Гарасимович, д-р *Іван Мриц*, д-р *Нарциз Лукіянович* та низка інших.[27]

Існування медичних курсів під час німецької окупації було надзвичайно важливе, бо дало змогу не лише продовжувати медичну освіту соткам українців, давало місце затруднення для українців вчених-медиків Західньої України та Великої України, але і берегло всіх цих людей від примусової праці в Німеччині.

Після звільнення Західньої України від німецької окупації у Львові знову почав працювати Львівський Медичний Інститут (з 1 жовтня 1944 р.). Тоді вступили до Інституту 1062 студенти. У липні 1945 р. відбувся перший після війни випуск лікарів, при чому закінчили тоді інститут 54 особи.

У 1951—52 навчальному році при Львівському Мединституті утворено 2 нові факультети, а саме: санітарно-гігієнічний та педіятричний, трохи пізніше утворено ще один факультет, стоматологічний.

На протязі 1953—55 рр. утворено 5 нових катедр, а саме: гігієни харчування та комунальної гігієни, пропедевтичної хірургії, пропедевтичної терапії, акушерства та гінекології.

У 50-тих роках у Львівському Мединституті було 6 факультетів (лікувальний, педіятричний, санітарно-гігієнічний, фармацевтичний, стоматологічний та вдосконалення лікарів), разом 54 катедри. У ньому працювало 29 професорів та 76 доцентів (за станом 1956 року).

З тодішніх професорів Львівського Мединституту згадаємо *проф. Н. А. Кевдина*, що керував катедрою факультетської терапії, *проф. Т. Т. Глуханького* (шпитальна терапія), *Л. М. Кузьменка* (шпитальна хірургія), *Л. М. Рождественського* (неврохірургія), *проф. А. М. Родиґіна* (катедра очних хвороб), *проф. С. В. Михайловського* (катедра хвороб вуха, горла, носа), *проф. О. І. Журбіна* (катедра біології), *проф. В. З. Мартинюка* (катедра гігієни), *проф. М. М. Туркевича* (катедра фармацевтичної хемії), *проф. Т. Ф. Вільчинського* (катедра фармакології), *проф. Г. В. Козія* (катедра ботаніки), *проф. Г. А. Петровського, проф. Ю. Г. Петровського, проф. Я. П. Склярова, проф. І. Г. Федорова, доц. Б. А. Собчука, доц. І. І. Літвіна.*[28]

---

[27] Список професорів, керівників катедр та інститутів подаю за офіційним списком персоналу, друкованим німецькою мовою у Львові, (Staatliche Medizinisch-Naturwissenschaftliche Fachkurse. Personal- und Vorlesungsverzeichnis, Lemberg, 1944).

[28] Про наукову роботу Львівського Мединституту дивись у нашій праці «Медична наука в Україні в першій половині XX-го сторіччя», стор. 96—160.

Львівський Медичний Інститут є одним із найбільших медичних закладів в Україні, і його роля у підготові лікарів та наукових робітників у галузі медицини дуже значна. Так, наприклад, у 1940 р. у Львівському Медінституті вчилося 1068 студентів, у 1941 р. — 1444, у 1945 р. — 924, у 1946 р. — 1647, у 1947 р. — 2200, у 1948 р. — 2522, у 1949 р. — 2483, у 1950 р. — 2269, у 1951 р. — 1962, у 1952 р. — 1899, у 1953 р. — 2482, у 1954 р. — 2504, у 1961 р. — 3200. Випуск лікарів був такий: у 1941 р. — 228, у 1945 р. — 60, у 1946 р. — 108, у 1947 р. — 225, у 1948 р. — 367, у 1949 р. — 545, у 1950 р. — 600, у 1951 р. — 556, у 1952 р. — 99, у 1953 р. — 285, у 1954 р. — 351.

На жаль, з місцевого населення в перші роки праці Львівського Медичного Інституту було дуже мало студентів. Так, наприклад, у 1940 році народжених у Західніх областях України було лише 105 студентів, у 1941 р. — 207 студентів. Лише пізніше кількість місцевих студентів збільшилась, а саме: у 1953 р. було вже 1069 студентів з місцевої людности, а в 1954 р. — 1204. З наведених цифр бачимо, що у Львівському Медінституті, навіть за офіційними совєтськими даними вчиться багато студентів з інших республік СССР, найбільше росіян.

Після війни у Львівському Медінституті опрацьовано коло 1200 наукових праць, 20 монографій. При інституті існує 45 науково-дослідних гуртків, де працює коло тисячі студентів. За роки 1940—1955 наукові робітники інституту захистили 142 кандидатські та 7 докторських дисертацій.

У 1954 р. при Львівському Медінституті створено факультет спеціялізації та вдосконалення лікарів, який до 1961 року випустив 1397 лікарів-фахівців.

Як і при інших медичних інститутах України, при Львівському Медінституті існує аспірантура та клінічна ординатура. З 1945 по 1955 р. на аспірантуру зараховано 180 лікарів, а в клінічну ординатуру — 254. Закінчили аспірантуру 154 особи. За час з 1939 по 1956 р. інститут випустив 3006 лікарів та 1029 провізорів.

Тепер, як і в 50-их роках, у Львівському Державному Медінституті є шість факультетів, при чому лікувально-профілактичний має вечірній відділ, а фармацевтичний — заочний відділ.

Тепер в інституті є 54 катедри, бібліотека має біля 230.000 томів. В 1945—60 р.р. інститут підготував 6321 лікарів та провізорів. На факультеті спеціялізації вчилось — 1397, а на факультеті удосконалення — 774 лікарів. При інституті є Студентське Наукове Товариство.

Навчальний процес здійснюють тепер наступні професори: *Роман О. Бариляк,* 1912 р. народження (в Львові), з 1963 р. зав.

катедрою оториноларингології (працює головне в галузі вивчення склероми дихальних шляхів); *Вільховий Василь Ф.*, 1918 р. народження (на Полтавщині), професор нормальної анатомії; *Владзімірська Олена В.*, народилась на Ровенщині в 1929 р., з 1955 р. — доцент фармацевтичної хемії; *Гнатищак Анатоль І.*, народився в Польщі в 1917 р., з 1961 р. — професор загальної хірургії, працює переважно в галузі онкології; *Даниленко Михайло В.*, народився в Оренбурзькій області в 1918 р., — керівник катедри грудної хірургії, посідає також посаду ректора інституту; *Журбін Олексій І.*, народився на Полтавщині в 1899 р., з 1949 р. керує катедрою біології; *Збарж Яків М.*, народився в Мелітополі в 1907 р., з 1961 р. — професор ортопедичної стоматології, науково працює переважно у галузі ортопедії обличчя; *Зербіно Дмитро Д.*, народився у Луганську в 1926 р., з 1966 р. — професор патологічної анатомії, працює переважно над вивченням патології серцево-судинної системи; *Івашкевич Григорій А.*, народився на Київщині в 1917 р., з 1966 р. — професор шпитальної хірургії, працює науково в галузі вивчення правця; *Ігнатов Сергій Л.*, народився в Луганську в 1899 р., з 1951 р. — професор педіятрії, науково працює переважно в галузі вивчення інфекційних хвороб у дітей; *Камаєв Михайло Ф.*, народився на Курщині в 1904 р., з 1954 р. — професор катедри факультетської хірургії; *Каторгіна Ольга О.*, народилася в м. Грозному в 1916 р., з 1964 р. керує катедрою очних хвороб, науково працює переважно над питаннями лікування сліпоти та пухлин очей; *Крамаренко Василь П.*, народився на Чернігівщині в 1916 р., з 1948 р. керує катедрою аналітичної хемії; *Красногородський Микола М.*, народився в Воронежі в 1922 р., з 1963 р. керує катедрою пропедевтичної та факультетської педіятрії; *Кузьменко Леонід М.*, народився в Орлі в 1908 р., з 1952 р. керує катедрою шпитальної хірургії, працює науково переважно в галузі хірургії черевної дуплавини та сечових шляхів, один час був ректором інституту; *Луцик Дмитро П.*, народився в Івано-Франківській області у 1913 р., працює доцентом катедри факультетської терапії, цікавився переважно гематологією; *Любомудров Андрій П.*, народився в Москві в 1895 р., з 1946 р. керує катедрою нормальної анатомії, науково працює переважно у галузі вивчення анатомії судинної системи; *Марков Іван І.*, народився на Смоленщині, в 1911 р., з 1954 р. — професор шпитальної терапії, науково працює в галузі вивчення виразкової хвороби; *Мартинюк Влас З.*, народився в Бресті в 1896 р., з 1946 р. — керівник катедри загальної гігієни, у рр. 1950—1965 був деканом та проректором; *Міскіджан Сергій П.*, родом з Туреччини, народився в 1910 р., з 1965 р. — керівник катедри фізичної та колоїдної хемії; *Мітіна*

Тетяна В., народилась в Армавірі в 1920 р., з 1964 р. — керівник катедри патологічної фізіології, науково працює переважно в галузі алергії; *Мороз Гнат М.*, народився на Хмельниччині в 1921 р., з 1965 р. — керівник катедри загальної хірургії, науково працює головно у галузі вивчення серцево-судинної системи та туберкульози; *Олійник Степан Ф.*, народився на Вінничині в 1918 р., з 1959 р. керує катедрою факультетської терапії, працює науково переважно в галузі кардіології; *Омельченко Володимир М.*, народився на Житомирщині в 1920 р., з 1965 р. — керівник катедри оперативної хірургії, науково працює над вивченням анатомії судинної системи; *Подільчак Михайло Д.*, народився на Львівщині в 1919 р., з 1961 р. — професор катедри шпитальної хірургії, науково працює переважно в галузі вивчення пістряка та його хірургічного лікування, іноді пише наукові праці українською мовою; *Познякова Валентина Т.*, народилась на Забайкальщині у 1917 р., професор фармакології, декан фармацевтичного факультету, працює науково переважно над питаннями анестезії; *Середницький Анатоль М.*, народився року 1908 в Миколаєві, з 1956 р. — професор загальної хіурургії; *Скляров Яків П.*, народився на Полтавщині в 1901 р., з 1952 р. — керівник катедри нормальної анатомії, проректор по науковій праці; *Стукало Іван Т.*, народився на Курщині в 1892 р., з 1951 р. — керівник катедри туберкульози, працює науково над питанням клімато-терапії, хемотерапії та антибіотикотерапії туберкульози; *Тимошенко Леонід В.*, народився на Чернігівщині в 1921 р., з 1964 р. — керівник катедри акушерства та гінекології; *Трошков Олексій О.*, народився в Алтайському краю в 1912 р., з 1965 р. — керівник катедри дитячої хірургії, іноді пише наукові праці українською мовою; *Туркевич Микола М.*, народився на Львівщині в 1912 р., з 1955 р. — професор фармацевтичної хемії, відомий своїми працями з синтези лікувальних речовин, має 12 авторських свідоцтв; *Штейн Олександер О.*, народився в Ленінграді в 1895 р., з 1951 р. — керівник катедри дерматології та венерології, науково працює переважно над вивченням лепри; *Штейнберг Марк А.*, народився в Кам'янці Подільському в 1897 р., з 1956 р. — професор дерматології, науково працює переважно у галузі вивчення фітопатології, іноді пише праці українською мовою; *Щербакова Ганна К.*, народилась в Армавірі в 1920 р., з 1964 р. — доцент катедри дерматології; *Яворський Микола П.*, народився в Стрию в 1915 р., з 1966 р. — керівник катедри органічної хемії.

Тепер у Львівському Мединституті працює 36 докторів медицини, короткі відомості про яких ми подали вище; крім того, в ньому працює біля 200 кандидатів медичних наук. До 1962 року

Інститут видав 23 збірки наукових праць, 38 монографій та 8 підручників.

Обурливе ставлення польської влади до справи навчання українців у Львівському Університеті викликало потребу у створенні своєї власної вищої української школи. Тому що організація навіть приватного українського університету за часів Польщі була неможлива, українська громадськість створила у Львові *Український Тайний Університет,* що є, мабуть, безпрецедентним явищем в історії освіти та науки.

Нашим завданням не є на цьому місці докладно зупинятися на історії організації та праці цієї української вищої школи, але ми мусимо для повноти нашого нарису про медичну освіту в Україні подати хоч короткі відомості про цю знамениту українську школу.

Позбавлена можливости вчитись у вищих школах Польщі і навіть у Львівському Університеті, українська молодь вирішила у *1920 р.* за допомогою української громадськости створити свою власну підпільну високу школу. Спочатку були створені *підпільні українські медичні курси,* і їх відвідувало 12 студентів, але вже в 1921 р. ці курси перетворилися на *медичний факультет Українського Тайного Університету* з 2 семестрами та повною програмою навчання медичної науки першого року. На цей курс записалося коло 200 студентів, що перевищувало, до речі, кількість студентів першого курсу офіційного державного медичного факультету Львівського Університету. У 1922 р. створено дальші 2 семестри, а в 1923 р. вже працювало 5 семестрів.

Ректорами Українського Тайного Університету були д-р *Василь Щурат,* д-р *Маріян Панчишин,* та д-р *Євген Давидяк.* Деканами Медичного факультету були д-р *Маріян Панчишин,* потім д-р *Мирон Вахнянин* і, нарешті, від 1924 р. до часу ліквідації факультету — д-р *Максим Музика.*

На медичному факультеті були такі катедри: описової анатомії та топографічної анатомії (керував д-р *Маріян Панчишин),* гістології та ембріології (керівник д-р *Максим Музика,* а пізніше д-р *Олександер Барвінський),* біохемії (д-р *Максим Музика* та д-р *Олександер Барвінський),* фізіології (д-р *Святослав Балей),* органічної хемії (д-р *Мирон Вахнянин),* загальної патології (д-р *Леонтій Максимонько),* фізики (д-р *Володимир Кузьмович),* неорганічної хемії (д-р *Юліян Гірняк* та інж. *Маріяш),* пропедевтики внутрішніх хвороб (д-р *Мирон Вахнянин).* Крім того, надобов'язково психологію викладав д-р *Степан Балей,* анатомію та фізіологію жіночих статевих органів — д-р *Олександер Подолинський.* Д-р *Олександер Тисовський* (не лікар) викладав біологію.

На 5 семестрі відбувався перший державний іспит, чи так званий перший риґороз, при чому в іспитовій комісії брав участь, як представник Українського Уряду, колишній міністер здоров'я на Західніх Українських Землях д-р *Іван Куровець*.

Звичайно після закінчення 4 семестрів студенти медичного факультету Українського Тайного Університету виїздили для продовження своїх студій до закордонних університетів, бо дальше навчання у Львові було майже неможливе через відсутність клінік та відповідно кваліфікованої професури.

Цікаво, що багато европейських університетів визнавали свідоцтва медичного факультету Українського Тайного Університету і визнавали проведені там зайняття та іспити. Лише деколи провадилась чисто формальна перевірка, після якої наших студентів приймали на відповідний семестр закордонного університету.

Без огляду на винятково тяжкі умови праці Українського Тайного Університету у Львові, працю в підпіллі, постійну загрозу для студентів та професури з боку польської влади, зокрема з боку польської поліції, — навчання у ньому стояло на досить високому рівні. Теоретичні навчання провадились у залях різних українських організацій (Просвіти, Народного Дому, Ставропігії, Музичного Інституту ім. Лисенка, у школі при вул. Мохнацького, у домівці Лікарського Товариства та в будинку НТШ), практичні вправи провадились передусім у Бактеріологічно-Хемічному Інституті НТШ, у підвалах бурси Українського Педагогічного Товариства, у пивниці Наукового Товариства ім. Шевченка та у малярському ательє на піддаші самого будинку. Дуже часто практичні вправи відбувалися також у приватних помешканнях.

Багато учнів медичного факультету Українського Тайного Університету пізніше закінчили закордонні університети, частина з них закінчила свої студії у Львові та в інших польських школах, при чому чимало учнів цього Тайного Університету стали пізніше видатними українськими громадськими та політичними діячами, а головне добрими українськими лікарями.[29]

Медичний факультет Київського Університету був заснований 1841 р. Після довгої боротьби з царською російською владою українська інтеліґенція нарешті домоглась створення у славній древній столиці України, що довший час була центром освіти та культури для всього Сходу Европи, вищої медичної школи.

---

[29] Докладно про медичний факультет Українського Тайного Університету у Львові є дуже цікаві спомини д-рів Томи Воробця, Романа Осінчука, Ярослава Хмілевського, Софії Панкевич-Смішко, д-ра Юліяна Радзикевича та д-р Михайла Логази, див. «Лікарський Вісник» чч. 22—23 за липень—жовтень 1961 року, звідкіля і автор цих рядків узяв наведений матеріял.

Велика заслуга в цьому між іншими представниками української еліти належить тодішньому ректорові Київського Університету *Михайлові Олександровичу Максимовичеві* (1804—1873). Це був відомий український громадський діяч та науковець, історик та збирач українських народних пісень. З 1834 р. Михайло Максимович був професором російської словесности та ректором Київського Університету. За освітою Михайло Максимович був ботаніком, і йому, як природознавцеві та українцеві, справа відкриття вищої медичної школи в Україні була дуже близька до серця. Він не раз підносив питання про створення медичного факультету при Київському Університеті як перед радою професорів в університеті, так перед місцевою та центральною владою. Нарешті його заходи та заходи інших видатних представників української еліти закінчились успіхом. Київський Університет одержав дозвіл заснувати медичний факультет.

Створення медичного факультету на той час було нелегкою справою. Потрібні були не лише відповідні кадри викладачів, але, порівнюючи з іншими факультетами, складне обладнання, а головне клінічна база.

За існуючим тоді статутом про вищі школи, медичний факультет Київського Університету мусів мати десять катедр. Згадаємо, що медичний факультет Харківського Університету під час його заснування мав лише шість катедр, а медичний факультет Львівського Університету, що його організовано значно пізніше, у перші три роки свого існування мав лише катедри нормальної анатомії та фізіології, патологічної анатомії та фізіології, біологічної хемії та фармакології.

Для нового медичного факультету важко було підшукати відповідні професорські кадри, бо в той час бракувало високоосвічених учених медиків, дуже важкою справою було знайти відповідні приміщення для клінік. Так, наприклад, факультетська хірургічна клініка досить довго не мала окремого приміщення, була розташована на першому поверсі головного корпусу університету в мало придатному приміщенні і мала лише 20 ліжок; акушерська клініка, що була відкрита в 1844 р., мала лише декілька ліжок.

На щастя, найшлось багато ентузіястів нового медичного факультету. З них слід назвати *М. І. Козлова*, що був основником катедри нормальної анатомії та керував тією катедрою з 1841 до 1844 р. Другим керівником катедри анатомії був відомий анатом, громадський діяч, педагог та видавець першого в Україні медичного часопису *О. П. Вальтер*.

Олександер Петрович Вальтер (1817—1889) був не лише видатним анатомом, але також фізіологом і хірургом. У 1841 р. він закінчив Дерптський Університет, у 1842 р. написав працю «Про значення симпатичних нервових шляхів у сідальному нерві», у 1845 р. він захистив докторську дисертацію про ковтуна. Вже в 1843 р. він одержав посаду адьюнкта Київського Університету, а у 1846 р. був обраний на катедру фізіологічної анатомії та мікрографії (гістології) медичного факультету цього ж університету.

На медичному факультеті проф. Вальтер пропрацював коло 30 років і, крім анатомії, викладав курси фізіології, хірургії, історії медицини. Його роля в організації катедри анатомії та фізіології, у праці всього медичного факультету була без перебільшення надзвичайною. Крім професорської праці, проф. Вальтер був відомий, як громадський діяч, при чому він багато цікавився питаннями громадської медицини, організації медичної допомоги в Україні, організацією педагогічного процесу. Незабутня його роля як видавця та редактора часопису »Современная Медицина».[30] Відомий він також, як автор одного з перших підручників анатомії в Росії: «Курс анатомії людського тіла», що був найкращим підручником у цій галузі на той час.

Надзвичайно велику ролю в організації, а потім в розбудові медичного факультету Київського Університету відіграв *В. О. Караваїв. Володимир Опанасович Караваїв* (1811—1892) закінчив медичний факультет Казанського Університету в 1831 р., потім працював у Петербурзі, за кордоном та у Дерпті. У 1839 р. він захистив докторську дисертацію про травматичні флебіти, а в 1841 р. був запрошений на катедру хірургії до медичного факультету Київського Університету. Володимир Караваїв був не лише першим керівником катедри хірургії, але й довголітнім деканом медичного факультету.

Професор Караваїв був одним із найвидатніших хірургів свого часу, він надзвичайно добре володів оперативною технікою та працював майже в усіх ділянках хірургії. Так, наприклад, відомі його праці з ринопластики, оваріотомії, ампутації кінцівок, резекції щелеп. Він один із перших здійснив операцію проколу перикарду, був відомий як фахівець операції виділення каміння з сечового міхура, запропонував клаптеве закриття раневої культі при ампутаціях тощо.

Особливо прославився проф. Караваїв у галузі хірургічної офтальмології. Він один із перших почав успішно оперувати хворих

---

[30] Дивись нашу статтю «Медична преса в Україні» у збірнику «Матеріяли до історії української медицини». Нью-Йорк—Мюнхен, 1975, стор. 161—190.

на катаракту. Десятки сотень хворих з усіх кутків України та Росії, а також із закордону звертались до нього за лікуванням. Серед його пацієнтів були бідаки з сіл України, що прозвали його «Каравай», представники французької аристократії, високі австрійські урядовці та перські купці.

Без уваги на те, що він мав малесеньку клініку, в ній прооблено декілька тисяч операцій, при чому коло сотки дуже складних, в обсязі черевної порожнини. Так, з 1844 до 1882 р. в хірургічній клініці медичного факультету Київського Університету лікувався 3881 хворий, зроблено 2930 операцій, з них 171 у черевній порожнині.

Проф. Караваїв користувався любов'ю не лише серед студентів, лікарів, але й серед широких кіл громадськости. У 1886 р. з приводу святкування 50-ліття наукової діяльности він одержав почесну адресу, в якій було написано: «Ви принесли молодому Київському Університетові й місцевому юнацтву Ваші глибокі знання і щасливі таланти, не лише навчали юнаків Вашого лікарського мистецтва, але й давали високий приклад самобутности та сили думки, поєднаних із зворушливою простотою, чужою найменшій тіні перебільшення та самозакохання».[31]

У 60-ліття професорської діяльности Володимира Караваїва обрано почесним громадянином міста Києва, а Шулявську вулицю, на якій він жив, перейменували на Караваївську.

Першим професором терапії медичного факультету Київського Університету був *Федір Степанович Цицурин* (1814—1895), він також був не лише видатним терапевтом та педагогом, але непересічним науковцем, що цікавився не тільки проблемами лікування, але й загально біологічними питаннями.

Його висловлювання показують глибокий філософський підхід до медицини. Так, наприклад, він писав: «Цілком зрозуміло, що без ясного уявлення про життя ми не можемо дати цілком окресленого пояснення про здоров'я та хворобу, як про дві різні сторінки життя». А далі він підкреслює: «Життя, медичною мовою — це струнке поєднання різних органічних процесів» ... «Кожна теорія, коли вона правдива, мусить знаходитись у постійному відношенні з фактами, кожен факт мусить знаходити своє пояснення в теорії».[32]

Проф. Цицурин запропонував струнку систему медичної освіти, при чому надавав дуже великого значення систематичному навчанню біля ліжка хворого, підкреслював важливість фізикаль-

---

[31] «Журналъ Министерства Народного Просвѣщенія» за роки 1894—95.
[32] «Журналъ Министерства Народного Просвѣщенія» за роки 1844—1845.

ного дослідження хворого, завжди звертав увагу на велике значення спостережливости лікаря. Наприклад, у своїй праці «Вступление в курс частной патологии, семиотики и клиники внутренних болезней», що була видана в 1845 р., він пише: «Не досить бачити — треба вміти бачити, не досить спостерігати — треба вміти спостерігати». І далі: «Перший обов'язок клінічного викладача — показати своїм слухачам, як треба досліджувати хворого, як збирати явища для створення правильного розуміння про хворобу».

Надаючи великого значення діягностиці, проф. Цицурин бачив основну мету лікаря в лікуванні хворих, при чому завжди підкреслював необхідність індивідуалізувати стан хворого: «Передусім треба поставити важливе питання: наскільки потрібна участь лікарського мистецтва і наскільки власні сили організму вистачають для знищення хвороби».[33]

Ми так докладно зупинились на висловленнях проф. Цицурина, бо вони не лише характеризують його постать, але й показують, на якій висоті стояла лікарська думка у той час на медичному факультеті Київського Університету. Слід не забувати, що навіть у славних европейських університетах у ті часи часто панувала схоластика та шабльоновий підхід до хворих.

Отже, не дивлячись на всі труднощі, як бачимо вже з наведених небагатьох прикладів, медичний факультет Київського Університету вже з перших років свого існування завоював почесне місце серед вищих медичних шкіл того часу й відіграв дуже велику ролю не лише в розвитку медичної освіти в Україні, але також у справі лікування її людности.

Ще більше зросло значення медичного факультету у Києві в другій половині та наприкінці XIX-го століття, коли до медичного факультету Київського Університету прийшли такі всесвітньовідомі вчені, як *В. О. Бец, П. І. Перемежко, В. В. Підвисоцький,* а трохи пізніше *В. К. Високович, В. Ю. Чаговець, В. П. Образцов, М. М. Волкович, В. Є. Чернов, І. В. Троїцький* та низка інших.

У рамках цього розділу ми не можемо детально зупинятися на заслугах для медичної науки та освіти всіх перелічених вище та інших професорів медичного факультету, але мусимо хоч коротко згадати про декого з них.

Володимир Олексійович Бец (1834—1894) був учнем і наступником О. В. Вальтера на катедрі анатомії (з 1860 до 1890 рр.). Це був всесвітньо відомий дослідник тонкої мікроскопічної будови центральної нервової системи, він відкрив у 1874 р. великі пірамі-

[33] «Журналъ Министерства Народного Просвѣщенія» за роки 1844—1845.

дальні клітини рухової зони кори великих півкуль головного мозку, які одержали потім назву «Клітин Беца», створив основи цитоархітектоніки та застосував еволюційний метод до вивчення кори головного мозку.

Крім його праць у галузі дослідження центральної нервової системи, велике значення мала його докторська дисертація на тему «Про механізм кровообігу в печінці», його праці над мікроскопічною будовою надниркових залоз, «Атлас людського мозку» та інші. *В. О Бец* був не лише видатним ученим, але і видатним українським громадським діячем. Зокрема опублікував книжку «Історичні діячі Південно-західньої Росії», що була скерована проти національної політики царського уряду.

Петро Іванович Перемежко (1833—1894) був видатним гістологом, відкрив і детально описав феномен непрямого ділення тваринних клітин, що було знаменним для того часу науковим відкриттям.

З інших професорів анатомії медичного факультету Київського Університету слід згадати *М. А. Тихомирова,* відомого своїми працями в галузі анатомії кровоносної системи, *Ф. А. Стефаніса,* що детально досліджував лімфатичну систему, і, нарешті, блискучого педагога *А. В. Старкова.*

З анатомів пізнішого часу можна назвати *Ф. А. Цешківського, О. А. Іваківа, М. С. Спірова,* про яких ми будемо згадувати у своїй праці «Медична наука в Україні». З київської анатомічної школи вийшли також такі відомі анатоми, як *М. І. Вовкобой, В. П. Кибальчич, П. І. Конашко, М. М. Сауляк-Савицька, О. А. Сушко.*

О. П. Вальтер, В. О. Бец, М. А. Тихомирів, Ф. А. Стефаніс, М. С. Спіров створили науковий і навчальні музеї катедри, що стоять на дуже високому науковому рівні та вражають досконалістю оброблення препаратів.

З фізіологів не можна не відзначити *Никанора Адамовича Хржонщевського* (1836—1906), що був професором Харківського, а потім Київського Університетів і відомий своїми працями з фізіології легенів, нирок, печінки. Він, власне кажучи, був одним із засновників гістофізіології і перший, ще у 1864 році, застосував методу вітального фарбування для вивчення функцій нирок. З фізіологів передреволюційного часу слід згадати надзвичайно талановитого *В. Ю. Чаговця,* що був довголітнім професором медичного факультету Київського Університету, створив йонну теорію збудження, конденсаторну теорію роздратування і був одним із найвідоміших у світі електро-фізіологів.

Визначними фізіологамм були *О. В. Леонтович* (1869—1943), *Г. В. Фольборт* та *Д. С. Воронцов.*[34]

Надзвичайно талановитими *гістологами* були *О. Г. Черняхівський, О. А. Кронтовський.*[35]

Володимир Костянтинович Високович (1854—1912) був, безумовно, найвидатнішим *патолого-анатомом, епідеміологом* та *бактеріологом* свого часу. У 1876 р. він закінчив медичний факультет Харківського Університету, з 1884 до 1886 р. працював у Німеччині, потім викладав патологічну анатомію у Харківському Університеті. У 1895 р. його вибрали професором патологічної анатомії Київського Університету.

В. К. Високович відкрив здібність ендотеліяльних клітин сполучної тканини захоплювати мікроби, висловив думку про вірусне походження злоякісних пухлин, багато працював у галузі холери, туберкульози, менінґіту, перший у Росії провадив профілактичні щеплення проти черевного тифу. Не раз він керував експедиціями для вивченя холери, чуми. Разом він написав більше 90 праць.

З інших професорів патологічної анатомії медичного факультету Київського Університету слід згадати *П. О. Кучеренка, Б. П. Кучеренка та Є. І. Чайку.*[36]

З видатних *патофізіологів* Київського Університету не можна не згадати *Володимира Валеріяновича Підвисоцького* (1857—1913), що, правда, коротко, але дуже плодотворно працював керівником катедри патології медичного факультету та опублікував у 1905 р. один з найкращих підручників загальної патології, що був перекладений на 17 чужих мов.

З патофізіологів пізнішого часу слід згадати *М. П. Вашетка,* що працював багато над фізіологією та патологією центральної нервової системи, а з патсфізіологів совєтського часу — *М. М. Сиротиніна, Є. О. Татаринова, В. П. Комісаренка,* про яких ми будемо згадувати в іншій праці.[37]

Серед видатних *бактеріологів,* що вклали багато своєї праці у розвиток бактеріологічної науки та бактеріологічної освіти в Київському Університеті, був *Григорій Миколайович Мінх* (1835—1896), що працював у Киеві з 1876 до 1894 р. Крім всесвітньовідо-

---

[34] Дивись нашу працю «Медична наука в Україні в першій половині XX-го сторіччя» у зб. «Матеріяли до історії української медицини». Нью-Йорк—Мюнхен, 1975, стор. 96—160.

[35] Про їх наукову працю див. у статті «Медична наука в Україні в першій половині XX-го сторіччя» у тому самому збірнику, стор. 96—160.

[36] Там само.

[37] Там само.

мих його праць у галузі вивчення прокази, чуми, сибірки, тифів, він написав низку цінних праць з патологічної анатомії та морфології крови. Експериментом на самому собі він довів, що кров хворих на поворотний тиф є заразлива. Видатним бактеріологом і українським громадським діячем був *Марко Петрович Нещадименко* (1869—1942), що трагічно загинув під час німецької окупації Києва, *О. А. Кронтовський*, а з теперішніх мікробіологів слід згадати *Л. В. Громашевського*.[38]

На катедрах фізики та хемії Київського Університету працювали такі видатні вчені, як *Йосип Йосипович Косоногов* (1866—1922), *Сергій Миколайович Реформатський* (1860—1934), *Володимир Олександрович Плотников* (1873—1947). Видатним біохеміком Київського Мединституту була *Валентина Василівна Радзимовська* (1886—1953). З зоологів слід згадати *Миколу Васильовича Бобрецького* (1843—1907), що довший час був ректором університету, *М. М. Воскобійника*, *І. І. Шмальгавзена*, з ботаніків *О. В. Фоміна*.

Наприкінці 19 століття в Києві працював відомий *гігієніст Віктор Андрійович Субботін* (1844—1898), що мав катедру гігієни на медичному факультеті і видав один із перших підручників у галузі гігієни: «Короткий курс гігієни». З інших дореволюційних видатних гігієністів медичного факультету Київського Університету слід згадати *Овксентія Васильовича Корчак-Чепурківського* (1857—1947), що відомий своїми працями з історії медицини, епідеміології дифтерії, санітарної статистики, а для української науки зокрема дуже прислужився у справі складання сучасної номенклятури хвороб українською мовою.

З гігієністів після революційного часу слід згадати *В. В. Удовенка*, блискучого педагога, відомого українського громадського діяча, *В. Я. Підгаєцького*, першого професора професійної гігієни в Україні, *Соломона Соломоновича Кагана*, що організував першу в Україні катедру соціяльної гігієни, *С. І. Радченка*, *П. І. Баранника*, *Г. Х. Шахбазяна*, *О. М. Марзєєва*.

У галузі *судової медицини* працювали в Києві *Н. А. Оболонський*, *Ю. С. Сапожников*. Відомими фармакологами були *Г. Л. Шкавера*, *О. І. Черкес*.

Історію медицини у різні часи викладали *М. І. Козлов*, *Н. Я. Кожевників*, *Ф. Ф. Мерінг*, *О. П. Вальтер*, *Є. Г. Гейбель*.

З видатних терапевтів, що керували катедрою внутрішніх хвороб після *Ф. С. Цицурина*, слід згадати *В. Т. Покровського*, *Є. І. Афанасьєва*, *Л. А. Марковського* та *В. П. Образцова*.

---

[38] Про їх наукову працю див. у статті: «Медична наука в Україні в першій половині XX-го сторіччя», стор. 96—160.

Василь Тимофійович Покровський (1839—1877) був професором частної патології та терапії медичного факультету з 1867 р., він був ініціятором фізіологічного напрямку клінічної медицини, дуже цікавився методикою викладання медичних наук, завжди відстоював наочний метод викладання терапії, багато писав про удосконалення організації охорони здоров'я. За ініціятивою проф. Покровського у Київському Університеті почали читати курси шкіряних хвороб, оториноларингології, нервових хвороб та психіятрії.

Л. А. Марковський один із перших читав курс ларингології, у лекціях про діягностику внутрішніх хвороб він звертав увагу на потребу докладного збирання анамнези захворювання, надавав великого значення професії хворого, отже, одним із перших звернув увагу на так звані професійні хвороби, він опрацював низку метод об'єктивної діягностики, зокрема діягностики захворювань серця та легенів.

Василь Парменович Образцов (1849—1920) був одним з найвидатніших терапевтів свого часу.

У 1875 р. він закінчив Медико-Хірургічну Академію, потім працював земським, полковим лікарем, деякий час був у Німеччині. У 1880 р. захистив докторську дисертацію на тему «До морфології утворення крови у кістковому мозку», потім працював приват-доцентом і нарешті, з 1893 р., професором катедри частної патології та терапії медичного факультету Київського Університету. З 1904 до 1918 рр. він керував катедрою факультетської терапевтичної клініки.

Проф. Образцов створив оригінальну методу пальпації органів черевної порожнини, перший відокремив ентерити як окрему клінічну форму, вкупі з М. Д. Стражеско перший описав картину тромбози коронарних артерій і довів можливість прижиттєвого розпізнавання інфаркту міокарду, опрацював особливий метод безпосердньо вислухування серця, описав клініку різних форм апендициту. Загалом перу В. П. Образцова належить більше 50 наукових праць. Він був творцем сьогочасної терапевтичної школи в Україні, і з його клініки вийшла низка видатних професорів-терапевтів.

Перша половина 20-го століття приносить Київському Університетові, а потім Київському Медичному Інститутові блискучу плеяду *терапевтів*, що завдяки своїм працям стали широковідомі не лише в межах України, але і за кордоном. До цих українських учених слід зарахувати *М. Д. Стражеска, Т. Г. Яновського, М. М. Гіберґріца, В. В. Виноградова, М. О. Свенсона, Ф. А. Удінцова, В. Солнцева.* Перший із них прославився працями в галузі серце-

во-судинної системи, другий був видатним педагогом і дослідником, що працював у галузі захворювань легенів та нирок. *М. М. Губергріц* відомий своїми працями з захворювань черевної порожнини, багато працював над питанням дієтетики, *В. В. Виноградов* приділяв багато уваги вивченню патології крови, *Ф. А. Удінцев* спричинився до розвитку та вдосконалення фізичних методів лікування при внутрішніх захворюваннях.

До 1962 р. катедрою внутрішніх хвороб Київського Медичного Інститутут керував академік *В. М. Іванов*, відомий своїми дослідженнями над застосуванням флюорографії, працями з патології шлунково-кишкового тракту та серцево-судинної системи. Всі вищезгадані професори були також видатними педагогами, вони підготували низку професорів-терапевтів, що працюють тепер у різних мединститутах України.[39]

З видатних хірургів медичного факультету Київського Університету, а потім Київського Мединституту слід згадати *Ю. К. Шимановського*, що написав один із перших підручників з оперативної хірургії, *М. В. Скліфосовського*, *Михайла Михайловича Дітеріхса*, *М. М. Волковича*, видатного хірурга та педагога, що відомий своїми працями у галузі риносклероми, хірургічного лікування апендициту, жовчно-кам'яної хвороби та травматології. *М. М. Волкович* був організатором Київського Хірургічного Товариства та його головою. Видатними хірургами були *О. П. Кримов*, що написав один із перших підручників хірургії українською мовою, *Є. Г. Черняхівський*, видатний педагог і український діяч, *І. Н. Зав'ялів*, що керував довгий час шпитальною хірургічною клінікою та був блискучим оператором. У галузі ортопедії працювали *С. Л. Тимофіїв*, *І. О. Фрумін*, *О. Г. Єлецький*. З сучасних хірургів слід згадати *М. С. Коломийченка*, *Ю. Ю. Крамаренка*, *О. Л. Пхакадзе*, *І. М. Іщенка*.[40]

Одним із перших *акушерів-гінекологів* Київського Університету був *Олександер Павлович Матвіїв* (1816—1882), він багато зробив для розвитку акушерсько-гінекологічної клініки та один із перших застосував специфічну профілактику гонобленореї.

Видатним педагогом, що підготував низку відомих гінекологів та акушерів, був *Г. Ф. Писемський*, відомий своїми працями з

---

[39] Про наукову працю згаданих вище професорів дивись у нашій праці «Медична наука в Україні в першій половині XX-го сторіччя». З видатніших учнів М. Д. Стражеска та Т. Г. Яновського слід подати, крім В. М. Іванова, А. М. Зюкова, В. Х. Василенка, І. В. Базилевича, Ф. Я. Примака, А. Л. Міхньова, Б. С. Шклярова та інш.

[40] Про наукову працю згаданих вище професорів дивись у нашій праці «Медична наука в Україні в першій половині XX-го сторіччя». У ній подано також деякі біографічні дані про декого з них.

вивчення іннервації матки, *О. І. Крупський* багато працював над проблемами обезболювання пологів. Здібним акушером-гінекологом є *Л. Я. Мельник,* з інших професорів акушерів-гінекологів слід згадати *О. Ю. Лур'є, Ф. О. Соколова, К. Н. Жмакіна.*

Першим професором *дитячих* хвороб в Україні був *В. Є. Чернов,* що зорганізував першу в Україні дитячу клініку при Олександрівській лікарні в Києві. Відомим педіятром Київського Університету був *І. В. Троїцький,* що, до речі, заснував Київське Товариство Дитячих Лікарів і до 1903 р. був його головою. З 1915 р. катедрою дитячих хвороб медичного факультету Київського Університету, а потім Київського Мединституту керував проф. *Ф. Д. Рум'янців,* відомий своїми працями з питань рахіту, захворювань нирок, дифтерії, шкарлатини та інших інфекційних дитячих хвороб. З педіятрів совєтського часу можна згадати *О. М. Хохол, Черкасова, Л. Й. Фінкельштайна.*

Керівниками катедри психіятрії в Києві були такі відомі вчені, як *І. О. Сікорський, П. І. Нечай, В. М. Гаккебуш, Я. П. Фрумкін, Капустянський,* катедрою *нервових хвороб керували О. Р. Кириченський, Б. М. Маньківський, В. В. Селецький,* катедрою туберкульози — *Д. Я. Епштайн,* катедрою *інфекційних захворювань — А. М. Зюков, Б. Я. Падалка,* катедрою *венеричних хвороб — М. І. Стуковенків, О. М. Тижненко.* Катедра *офтальмології* була зорганізована в 1869 р., нею керували *А. В. Ходін, О. В. Іванов, М. А. Левитський, В. М. Архангельський.* Першим професором *отоляринголоґії* у Києві був *О. М. Пучківський.* Відомим київським *урологом* був *А. А. Чайка.* На катедрі *рентґенології працював А. Я. Богаєвський, М. Ф. Заркевич.*

Медичний факультет Київського Університету, а потім Київський Медичний Інститут відіграли виняткову ролю не лише у підготові лікарів, але й у вихованні сотки видатних українських учених медиків.

Під час совєтської влади спочатку проведено низку експериментів з медичною освітою в Україні. Так, у квітні 1920 р. на базі медичного факультету Київського Університету та Жіночого Медичного Інституту створено Інститут Охорони Здоров'я. У грудні 1920 р. цей інститут перейменовано на Київську Державну Медичну Академію, у грудні 1921 р., відповідно до нового положення про вищі навчальні заклади, Київська Державна Медична Академія була перетворена на Київський Медичний Інститут. Декілька років після цього ще продовжувались експерименти з застосуванням так званих семінарських та лябораторних метод навчання, але врешті Медичний Інститут перейшов до нормального навчального пляну.

У 50-х роках у складі Київського Медичного Інституту функціонувало чотири факультети, а саме: терапевтичний, педіятричний, санітарно-гігієнічний та стоматологічний. На всіх цих факультетах було 61 катедра, з більш як 500 професорами, доцентами та асистентами, з них низка із званням дійсних членів Академії Наук УССР, Академії Медичних Наук СССР, членів-кореспондентів Академії Наук УССР, заслужених діячів науки.

Кількість студентів Київського Медичного Інституту в 1956 р. перевищувала 4200 осіб. За всі роки свого існування Київський Мединститут випустив коло 40 тисяч лікарів. В інституті працює Наукове Студентське Товариство (з 1881 р.), що має більше тисячі членів. Разом із мурів інституту вийшло коло 8 тисяч наукових праць. На 1 січня 1960 р. у Київському Медичному Інституті навчалось 3535 студентів, серед викладачів було 55 докторів і 252 кандидатів медичних наук.

У 1970 році в Київському Мединституті було також 4 факультети, з них лікувально-профілактичний мав вечірній відділ, а стоматологічний — заочний відділ. При низці катедр існує аспірантура, у 1945—60 р.р. підготовлено було 171 аспірантів, 354 клінічних ординаторів. В інституті є 35 клінік, клінічна база має біля 5.000 ліжок, інститут має бібліотеку біля 400.000 томів, друкарню, експериментальну майстерню, наукову кінолябораторію.

Київський Мединститут, порівняно з іншими інститутами, має тепер найбільшу кількість професорів, з них 61 доктор медичних наук. Подаємо короткі відомості про них:

Айзенберґ Олександер А., народився на Білоцерківщині в 1898 р., з 1958 р. — професор катедри шпитальної терапії, працює переважно над питаннями ревматизму; *Бакшеєв Микола С.*, народився на Білгородщині в 1911 р., з 1959 р. — професор катедри акушерства та гінекології, наукові праці присвячені переважно лікуванню кровотеч та реанімації; *Балабан Віра Г.*, народилась у Кременчуці в 1892 р., з 1946 р. — професор педіятрії, працює над питаннями ревматизму та захворюваннями кишкового тракту; *Баранник Петро І.*, народився в Адигейській області в 1895 р., з 1937 р. — професор гігієни, працює над питаннями очищення вод, заслужений діяч науки УССР; *Барченко Іван П.*, народився на Чернігівщині в 1899 р., з 1944 р. — професор гігієни харчування; *Бернадський Юрій О.*, народився в Малині в 1915 р., з 1950 р. — професор хірургічної стоматології; *Бетельман Абрам І.*, народився в Брацлаві в 1889 р., з 1949 р. — професор ортопедичної стоматології; *Братусь Василь Д.*, народився в Актюбінській області в 1916 р., з 1964 р. — професор хірургії стоматологічного факультету, один час був ректором інституту, міністром охорони здо-

ров'я в Україні; *Бурчинський Георгій О.*, народився в Києві в 1908 р., з 1954 р. — професор катедри факультетської терапії, досить відомий інтерніст, написав дисертацію на тему: «Нагноювальні захворювання легенів», тепер працює над проблемами лікування виразкової хвороби та гнійних захворювань; *Габович Рафаїл Д.*, народився в Києві в 1909 р., з 1960 р. — професор комунальної гігієни, науково працює над питанням очистки води та в галузі гігієни сільських місцевостей; *Глуханький Тимофій Т.*, народився на Чернігівщині в 1902 р., з 1957 р. — керівник катедри шпитальної терапії, досить відомий вчений терапевт, працює над вивченням курортного лікування, проблемами профілактики та лікування вола, інфаркту міокарда тощо, підготував 40 кандидатів медичних наук; *Голігорський Соломон Д.*, народився в Одесі в 1911 р., з 1966 р. — керівник катедри урології, працює над проблемами діагностики урологічних захворювань, пластичними операціями, над лікуванням пієло-нефритів, має почесне звання заслуженого діяча науки Молдавської ССР; *Грицюк Олександер О.*, народився в м. Києві в 1923 р., з 1967 р. — професор катедри шпитальної терапії, працює переважно над вивченням патогенези тромбоутворення; *Гудзенко Прокіп М.*, народився на Черкащині в 1913 р., з 1965 р. — керівник катедри педіятрії, голова Українського Республіканського Наукового Товариства Дитячих Лікарів, працює переважно над питанням патогенези і клініки дитячих хвороб, зокрема менінгіту; *Дмитрієва Неоніла М.*, народилася в Луганській області в 1910 р., з 1962 р. — професор фармакології, одночасно проректор по учбовій роботі, працює переважно над дослідженням фармакології серцевих глюкозидів; *Дяченко Сергій С.*, народився на Чернігівщині в 1898 р., з 1945 р. — професор, керівник катедри мікробіології, працює над проблемами імунології, реактивности організму під дією гормональних препаратів, має більше 100 друкованих праць, з них низка українською мовою, у 1967 р. одержав звання заслуженого діяча УССР; *Зазибін Микола І.*, народився в м. Таганрозі в 1903 р., з 1931 р. — керує катедрою гістології, один з найвідоміших тепер гістологів України, член-кореспондент АМН СССР, заслужений діяч науки УССР, працює над дослідженням розвитку периферичної нервової системи; *Зайко Микола Н.*, народився в м. Актюбінську в 1908 р., з 1960 р. — керівник катедри патологічної фізіології, одночасно декан лікувального факультету, голова правління Українського Республіканського Наукового Товариства Патофізіологів, працює над проблемами нервової трофіки; *Іщенко Іван М.*, народився на Київщині в 1891 р., з 1944 р. — керівник катедри факультетської хірургії, генерал-майор медичної служби у відставці, був проректором

інституту, з 1945 р. — член кореспондент АН УССР, голова правління Українського Республіканського Товариства Хірургів, заслужений діяч науки УССР, працює переважно над питаннями алергії, один з найвидатніших хірургів України; *Кісельова Олександра П.*, народилась в Алтайському краю у 1918 р., з 1960 р. — професор катедри патологічної анатомії, працює переважно в галузі вивчення сполучної тканини при патологічних процесах, над питаннями запалення та пухлинного росту; *Ковальов Михайло М.*, народився у Ростовській області в 1916 р., керує катедрою шпитальної хірургії, працює переважно в галузі вивчення патології органів травлення та ендокринних органів, з 1966 р. — заслужений діяч науки УССР, має 140 друкованих праць зокрема «Очерк истории развития хирургии в России и СССР», досить видатний хірург, який запропонував низку метод у діягностиці та лікуванні захворювань щитовидної залози, вола, холециститу та інш.; *Коломийченко Михайло І.*, народився на Чернігівщині у 1892 р., з 1936 до 1955 р. — керував катедрою хірургії Київського Інституту Удосконалення Лікарів, з 1955 р. — керує катедрою хірургії Київського Мединституту, один з найбільш видатних хірургів сучасности, голова Правління Українського Республіканського Товариства Хірургів, член Міжнародної Асоціяції Хірургів, заслужений діяч науки УССР, має понад 100 друкованих праць. Основні напрямні наукової діяльности: питання непрохідности кишечника, гострі панкреатити, хірургія стравоходу та інш.; *Кольнер Рахиль Ю.*, народилась в 1902 р. в м. Воронежі, з 1953 р. — керівник катедри педіятрії, ректор Київського Міського Народнього Університету Здоров'я, працює над дослідженням патології печінки, жовчевих шляхів та кровотворної системи; *Концевич Іраїда П.*, народилась на Житомирщині в 1922 р., з 1954 р. — доцент катедри судової медицини, секретар парткому Київського Мединституту, працює над дослідженням судово-медичної травматології; *Кострюкова Ксенія Ю.*, народилася в м. Нарві в 1892 р., керує катедрою біології, працює над проблемами розвитку чоловічих гамет вищих рослин; *Кошель-Лескунова Олена С.*, народилась у 1904 р. в Тбіліській області, з 1950 р. — керівник катедри пропедевтики дитячих хвороб, вивчає вікові особливості дитячого організму в нормі та патології; *Красноселъсъкий Гліб О.*, народився в 1900 р. в Ярославській області, з 1957 р. керує катедрою лікарського контролю та лікувальної фізкультури, працює над питаннями клінікофізіологічного обґрунтування механізмів лікувальної фізкультури; *Кульчицький Костянтин І.*, народився в 1922 р. в м. Миколаєві, керує катедрою оперативної хірургії та топографічної анатомії, посідає посаду проректора по учбовій

роботі, працює над створенням експериментальних біологічних моделей патологічного стану; *Курилін Іван О.*, народився у 1918 р. в Білорусі, з 1963 р. — керівник катедри хвороб вуха, горла і носа, працює над тонзилярною проблемою, комплексним лікуванням склером, опрацював низку метод операцій на гортані; *Ліхтенштейн Єфрем І.*, народився в 1910 р. на Хмельниччині, з 1963 р. — професор терапії; *Малихіна Раїса І.*, народилась у 1915 р. на Курщині, з 1962 р. — керує катедрою акушерства та гінекології, працює над питанням діягностики та лікування туберкульози гінеталій; *Моргунов Ігор М.*, народився в Донецькій області в 1913 р., з 1962 р. керує катедрою епідеміології, працює над проблемами дії бактерійних токсинів і анотоксинів, питаннями загальної імунології та епідеміології; *Нестеров Володимир С.*, народився в 1898 р. в м. Новоросійську, з 1960 р. — керівник катедри терапії, працює над питаннями міокардіосклерози та аневризми серця; *Новик Ісак О.*, народився в м. Кременчуку в 1891 р., керівник катедри терапевтичної стоматології, працює над профілактикою та лікуванням стоматологічних хвороб; *Озеров Антон Х.*, народився у м. Володимир-Волинську в 1913 р., з 1954 р. керує катедрою травматології та ортопедії, працює над дослідженням деформації тазогомілкового суглоба; *Пелещук Анатоль П.*, народився в 1913 р. в м. Києві, з 1962 р. керує катедрою внутрішніх хвороб, працює в галузі гастроентерології, фізіології шлунку та нефрології; *Пилипчук Георгій С.*, народився у Брестській області в 1926 р., з 1960 р. — керівник катедри туберкульози, працює над питаннями хірургічного та медикаментозного лікування хворих на туберкульозу, написав підручник «Туберкульоз», К. 1964, та «Хірургія туберкульозу легенів і плеври», К. 1965, обидві книжки українською мовою; *Плітас Павло С.*, народився в 1892 р. в Донецькій області, з 1954 р. — професор катедри очних хвороб, працює над проблемами професійної патології зору; *Потоцький Іван І.*, народився в Саратовській області в 1898 р., керує катедрою дерматології та венерології, голова Українського Республіканського Наукового Товариства Дермато-Венерологів, має 165 друкованих праць, працює над питанням лікування дерматоз, алергій, розповсюдження венеричних хвороб та інш.; *Примак Федір Я.*, народився на Чернігівщині в 1899 р., біля 30 років керує катедрою внутрішніх хвороб, заслужений діяч науки УССР, видає праці українською мовою, Ф. Я. Примак є один з видатніших вчених терапевтів України, учень Т. Г. Яновського;*Путилін Микола І.*, народився на Курщині в 1910 р., з 1960 р. керує катедрою нормальної фізіології, працює над проблемами фізіології травлення, енергетики органів і тканин та інш.; *Руднев Іван М.*, народився

в Москві, в 1910 р., з 1962 р. — керує катедрою шпитальної педіятрії, працює над проблемою ревматизму та над дитячою кардіологією; *Сапожніков Юрій С.*, народився на Саратовщині в 1897 р., керівник катедри судової медицини, голова Правління Українського Наукового Товариства Судових Медиків і Криміналістів. Ю. С. Сапожников працює науково біля 40 років, основними працями є «Первичный осмотр трупа на месте его обнаружения», К. 1940, «Воспоминания судебного медика», К. 1966, останній час працює над втіленням криміналістики в судову медицину, судовою травматолгією та інш.; тепер найвидатніший вчений у галузі судової медицини в Україні; *Сітковсъкий Микола Б.*, народився в 1916 р. на Житомирщині, працює доцентом на катедрі дитячої хірургії, досліджує питання дитячої проктології; *Сокол Олександра С.*, народилася на Київщині в 1919 р., з 1962 р. — керівник катедри інфекційних хвороб, працює над патогенезою інфекційних хвороб та над дією серцево-судинних ліків при них; *Спіров Михайло С.*, народився в 1892 р. в Горьківській області, біля 40 років керує катедрою анатомії, заслужений діяч науки УССР, автор більше 70 наукових праць, головне в галузі вивчення лімфатичних судин, один з видатніших тепер анатомів України; *Стражеско Дмитро М.*, народився в 1913 р. в м. Киеві, керує катедрою біохемії, основний напрямок наукової діяльности — вивчення адсорбційних та йоннообмінних процесів; *Туровець Осип Г.*, народився в 1899 р. на Житомирщині, з 1955 р. керує катедрою загальної хірургії, працює переважно над питаннями патогенези та лікування тромбозів і емболій; *Федоренко Євген Г.*, народився в 1903 р. на Житомирщині, з 1963 р. — професор катедри марксо-ленінської філософії; *Федоровсъкий Олексій О.*, народився в 1897 р. на Білгородщині, з 1954 р. — керівник катедри клінічної хірургії, заслужений діяч науки УССР, працює переважно у галузі переливання крови, один з піонерів цієї справи в Україні, винайшов стабілізатор крови «натрог», співавтор створення кровозамінювача БК-8, один з авторів препарату «колонхон», який вживають для лікування опіків і гнійних ран; *Фрумкін Яків П.*, народився в 1902 р. в м. Смоленську, з 1932 р. — керівник катедри психіятрії, заслужений діяч науки УССР, автор більше 120 наукових праць, низки монографій, тепер один з найвідоміших і найстаріших вчених психіятрів України; *Чайка Євген І.*, народився в 1902 р. на Сумщині, керує катедрою патологічної анатомії, заслужений діяч науки УССР, один з видатних патологоанатомів України, багато років працює над вивченням патології сполучної тканини; *Черкес Олександер І.*, народився в 1894 р. в м. Харкові, з 1944 р. керує катедрою фармакології, дійсний член АМН

СССР, голова Українського Наукового Товариства Фармакологів, заслужений діяч науки УССР, видатний фармаколог України, підготував більше 40 кандидатів медичних наук; *Чернишенко Лідія В.*, народилась в м. Києві в 1916 р., з 1966 р. — доцент катедри анатомії, працює над вивченням лімфатичної системи; *Шамрай Євген Ф.*, народився в 1911 р. на Хмельниччині, був ректором, деканом, керує катедрою біологічної хемії, працює над застосуванням вітамінів у медичній практиці; *Шахбазян Гайк Хачатурович*, народився в Вірменії в 1896 р., керує катедрою гігієни праці, заслужений діяч науки УССР, член-кореспондент АМН СССР, експерт Міжнародної Організації Охорони Здоров'я, має більше 100 наукових праць, співавтор і редактор «Підручник гігієни», К. 1962, один з видатніших гігієністів України, зокрема в галузі вивчення гігієни праці; *Шварцберг Яків О.*, народився на Білгородщині в 1885 р., працював доцентом, професором, в останній час працює консультантом клініки вуха, горла, носа, тепер один з найстаріших найвидатніших оториноларингологів України, заслужений діяч науки УССР; *Шлопак Тетяна В.*, народилась у 1918 р. в м. Києві, з 1965 р. керує катедрою очних хвороб, депутат Верховної Ради СССР, працює над проблемами короткозорости, туберкульози очей та інш.; *Шуринок Андрій Р.*, народився на Житомирщині в 1894 р., керує катедрою дитячої хірургії, заслужений діяч науки УССР, працює над вивченням апендицитів, перитонітів, непрохідности кишок, стафілокової інфекції у дітей.

Ми вже згадували раніш, що *Харківський Університет був заснований у 1805 р.* Не дивлячись на те, що Харків упорівень із Києвом був другорядним провінційним містом, навколо цього університету відразу скупчилися видатні українські сили. Організація університету в Харкові викликала активну діяльність української інтеліґенції, з університетом були пов'язані різні культурні інституції, видання українських часописів та альманахів, організація леґальних та нелеґальних українських товариств.

Медичний факультет Харківського Університету спочатку мав лише шість катедр, а саме: анатомії, фізіології та судово-лікарської науки; патології, терапії та клініки внутрішніх хвороб; хірургії; акушерського знання; тваринолікування; лікарського «речовинословія», фармації та лікарської словесности. Як і медфакультет Київського Університету, медичний факультет Харківського Університету в перші роки свого існування мав великі труднощі як матеріяльного, так і організаційного характеру, але вже з середини 19-го сторіччя в ньому налагоджується нормальний навчальний процес.

З перших професорів медичного факультету Харківського Університету слід згадати *Івана Каменського,* який очолював катедру акушерства цього університету з 1810 р. до 1819 р., та першого декана медфакультету, професора хірургії *Павла Шумлянського,* одного з найосвіченіших професорів-медиків того часу.

П. Шумлянський низку років вчився за кордоном, захистив докторську дисертацію в Страсбурзькому Університеті, був раніш професором анатомії та хірургії Кронштадтської Медико-Хірургічної Школи, професором фармакології та хірургії Московської Медико-Хірургічної Школи, професором хірургії Московської Медико-Хірургічної Академії, він був не лише улюбленим та дуже поважаним педагогом, але, як на той час, видатним науковцем, написав низку наукових праць, між ними «Про мінеральні води Полтавської Губернії», 1806. За свої наукові праці та педагогічну діяльність він був обраний почесним членом Петербурзької Медико-Хірургічної Академії та членом «Общества Соревнованія Врачебныхъ и Физическихъ Наукъ» при Московському Університеті. Для нас особливо цікаво, що він був першим професором-медиком, який читав лекції українською мовою.

З професорів теоретичних катедр медичного факультету Харківського Університету слід згадати відомих фізіологів: *І. Д. Книгіна, І. П. Щелкова, О. С. Венедіктова, І. Й. Каленичeнка, М. Ф. Білоусова, В. Я. Данилевського,* хеміків: *В. С. Гулевича, М. О. Валяшко, М. М. Бекетова, О. Я. Данилевського,* патофізіологів та патологоанатомів: *В. П. Крилова, О. В. Репрьова, М. Ф. Мельникова-Розведенкова,* гістолога *В. Я. Рубашкіна,* бактеріологів: *Л. С. Ценковського, В. І. Неригайлова.* З вищезазначених учених дозволимо собі лише коротко зупинитися на деяких постатях.

Видатним ученим із світовим ім'ям був *Василь Якович Данилевський* (1852—1939). Він закінчив медичний факультет Харківського Університету в 1874 р., провів там свої знамениті досліди над впливом головного мозку на дихання та кровообіг, у 1876 р. захистив докторську дисертацію, потім працював за кордоном в лабораторіях Людвіґа та Д'Арсонваля. Проф. Данилевський багато працював над реґістрацією електричних явищ у головному мозку, був піонером вивчення гіпнози. З 1883 до 1909 р., а потім з 1917 по 1926 р. він керував катедрою фізіології Харківського Університету, а згодом Харківського Медінституту, крім того, був організатором Українського Інституту Праці, директором Всеукраїнського Інституту ендокринології та органотерапії, дійсним членом Академії Наук УССР. Данилевський опублікував 217 наукових праць, зокрема великий 3-томовий підручник фізіології.

Брат Василя Яковича Данилевського, *Олександер Якович Данилевський* (1838—1923) був також професором Харківського Університету, де керував катедрою медичної хемії. Він закінчив медфакультет Харківського Університету в 1860 р., в 1863 р. захистив докторську дисертацію, з 1885 до 1892 р. був професором Харківського Університету. Він відомий своїми працями у галузі вивчення структури білкових тіл, зокрема тканинних, казеїни, він уперше довів можливість синтези білкоподібних речовин при участі ферментів.

Лев Семенович Ценковський (1822—1887) був видатним ботаніком та зоологом, основником школи бактеріологів, протистологів та мікологів у Росії. Його праці набули світової слави, зокрема ще у 1856 р. він підкреслював відсутність принципової різниці між рослинним та тваринним світом, доводив, що вірулентність бактерій змінюється під впливом зовнішніх факторів, запропонував свою методу вакцинації проти сибірки.

Володимир Сергійович Гулевич (1867—1933) був професором Харківського Університету на катедрі медичної хемії. Він відомий своїми працями над вивченням амінокислот, азотистих екстрактивних речовин м'язової тканини, зокрема відкрив т. зв. карнозину, карнетину та метилгуанідину, запропонував методи кількісного визначення живого срібла, золота та хлору при біохемічних дослідженнях, був автором більше 40 наукових праць та двох підручників, з яких особливою популярністю користувався «Курс биологической химии».

Одним із найвидатніших українських патолого-анатомів із світовим ім'ям був довголітній професор патологічної анатомії Харківського Університету *Микола Федотович Мельников-Разведенков* (1866—1937). Він керував катедрою з 1902 по 1920 р. потім був директором Українського Патоанатомічного Інституту, а з 1930 р. — керівником патоморфологічного відділу Українського Інституту Експериментальної Медицини. Проф. Мельников-Разведенков багато працював у галузі патоморфології алергічних процесів, запропонував методу консервування препаратів із збереженням природної їх барви, вивчав альвеолярний ехінокок, при чому встановив можливість розмноження цього паразита без проміжного господаря. В Україні дуже відомий його підручник «Пособие к практическому курсу патологической гистологии». Великою заслугою М. Ф. Мельникова-Разведенкова є підготова дуже великої кількости прозекторів для українських науково-дослідних інституцій та лікарень.

Видатним анатомом Харківського Медичного Інституту був *Володимир Петрович Воробйов* (1876—1937), що про нього ми ще

згадаємо в іншій праці в цьому збірнику. В. П. Воробйов був учнем теж видатного українського вченого *О. К. Білоусова,* що також був професором анатомії Харківського Університету і, між іншим, виготовив, укупі з відомим українським малярем Сергієм Івановичем Васильківським, низку анатомічних малюнків та анатомічних альбомів.

З інших професорів Харківського Університету слід згадати *Михайла Дійовича Пономаръова,* що написав один із перших підручників про хвороби новонароджених, *І. В. Троїцького,* що керував катедрою дитячих хвороб у Харкові, *Павла Івановича Ковалевського,* що був засновником та керівником катедри психіятрії, *А. Р. Штермана,* що зорганізував першу в Україні катедру рентґенології при Харківському Мединституті, *Леонарда Леопольдовича Гіршмана,* керівника катедри очних хвороб, *Івана Павловича Лазаревича,* що керував катедрою акушерства та гінекології і видав один із перших підручників у галузі акушерства, *Іринарха Поліхронійовича Скворцова,* відомого гігієніста, *М. С. Бокаріуса,* керівника катедри судової медицини, *М. П. Трінклера* (ортопедія).

З видатних терапевтів у Харкові працювали як керівники катедри внутрішніх хвороб професори *П. І. Шатилов, І. І. Файншмідт, В. М. Коган-Ясний,* відомими хірургами Харківського Медичного Інституту були *В. М. Шамов, М. І. Ситенко, О. В. Мельників, М. П. Новаченко,* катедрою отоляринґології керували *С. Г. Сурукчи, С. М. Компанієць.*

З видатних діячів совєтського періоду слід згадати *Г. В. Фольборта* (фізіологія), *С. І. Златогорова* (бактеріологія), *О. В. Палладіна* (біохемія), *А. І. Струкова* (патологічна анатомія), *В. П. Протопопова, Є. О. Попова* (психіятрія), *О. М. Гринштейна* (неврологія), *О. М. Марзєєва* (гігієна), *Д. О. Альперна* (патологічна фізіологія), *Є. К. Приходькову* (фізіологія), *А. М. Утевського* (біохемія), *В. С. Деркача* (мікробіологія), *В. О. Білоусова* (педіятрія), *Б. Є. Панкратьєва* (хірургія), *Н. П. Татаренко* (психіятрія), *В. І. Грищенко* (акушерство та гінекологія), *М. О. Бравштейна* (очні хвороби) і *Г. А. Бурлаченка* (рентґенологія).

Харківський Медичний Інститут має три факультети: лікувальний, педіятричний та санітарно-гігієнічний з 51 катедрою. В інституті працювало у 50-их роках 39 професорів, 62 доценти і коло 300 асистентів. У 1956 р. в інституті навчалося 3501 студент. Разом з мурів медичного факультету Харківського Університету та з Харківського Медичного Інституту вийшло коло 28 тисяч лікарів. З 1950 до 1956 р. в інституті захищено 243 дисертації на звання кандидата та доктора медичних наук. При інституті існує Студентське Наукове Товариство, що об'єднує коло

тисячі студентів. На 1 січня 1963 р. в Інституті навчалось 3295 студентів, серед викладачів було 47 докторів і 198 кандидатів медичних наук, разом було 52 катедри та 25 клінік.

Нижче подаємо короткі відомості про професорів Харківського Мединституту, що мають вчені ступені докторів медичних наук:

Альошин Борис В., народився у Польщі в 1901 р., з 1937 р. — керівник катедри гістології, заслужений діяч науки УССР, працює над проблемами ендокринології, зокрема над патогенезою хвороби во́ла, один з видатних тепер гістологів України; *Альперн Данило О.,* народився в 1894 р. в м. Харкові, з 1930 р. — професор патофізіології, член-кореспондент Академії Наук УССР, заслужений діяч науки УССР, працює над питанням реактивности організму, над значенням нервових і гуморальних факторів, питаннями алергії, зокрема відкрив медіятори запалення, показав значення нервової системи у судинній проникненості, встановив ролю гіпофізи в патогенезі алергії. Д. Альперн опублікував біля 200 друкованих праць, зокрема видав підручник патофізіології, який був перекладений на німецьку, англійську, китайську, болгарську та румунську мови; *Андреасов Леон М.,* народився у 1891 р. в м. Тбілісі, з 1962 р. — керівник катедри загальної хемії; *Білоусов Володимир О.,* народився в м. Курську у 1895 р., з 1918 р. безперервно працює в Мединституті, в останній час професором-консультантом катедри педіятрії, член кореспондент АМН СССР, заслужений діяч науки УССР, працює над проблемами ревматизму та туберкульози у дітей, досліджує питання серцево-судинної патології, один з видатніших педіятрів України; *Бобін Володимир В.,* народився в 1924 р. у м. Харкові, працює доцентом катедри нормальної анатомії, досліджує анатомію нервової системи; *Богрі Сара М.,* народилася у 1907 р. в м. Полтаві, читає курс нормальної анатомії; *Бравнштейн Микола О.,* народився в 1898 р. у м. Харкові, з 1940 р. — керує катедрою очних хвороб, працює над питанням фітобіології та фізіотерапії в офтальмології, над туберкульозою ока та інш.; *Бурлаченко Георгій А.,* народився в Донській області в 1894 р., з 1953 р. керує катедрою рентгенології та радіології, працює переважно над методиками дослідження серця і легенів; *Горкін Зіновій Д.,* народився у 1897 р. в м. Березині, з 1939 р. — професор гігієни праці; *Грищенко Валентин І.,* народився в м. Харкові в 1928 р., з 1966 р. — професор акушерства та гінекології, проректор по науковій роботі, працює над вивченням фізіології та патології вагітности; *Грищенко Іван І.,* народився на Воронежчині у 1897 р., з 1944 р. керує катедрою акушерства та гінекології, заслужений діяч науки, проректор Харківського Українського Народного Здо-

ров'я працює над пластичними операціями в гінекології, вивчає проблеми охорони зародка та новонароджених; *Гуревич Зіновій А.*, народився в м. Глухові у 1898 р., з 1933 р. керує катедрою соціяльної гігієни, працює переважно над питаннями алкоголізму, проблемами організації охорони здоров'я та інш., один з найстаріших соціял-гігієністів України; *Деркач Василь С.*, народився в Донецькій області у 1894 р., з 1944 р. керує катедрою мікробіології, заслужений діяч науки УССР, член-кореспондент АМН СССР, працює над дослідами різних антибіотиків, він запропонував саназин і протипухлинний антибіотик неоцид. В. Деркач автор першої в Україні експериментальної праці з бактеріофагії, він виявив цитоплазматичні базофільні включення в ракових клітинах, тепер один з найвидатніших бактеріологів України; *Дерман Григорій Л.*, народився у м. Артемівському в 1890 р., з 1945 р. керує катедрою патологічної анатомії, має 113 друкованих праць, зокрема написав підручник «Посібник для розтину трупів», 1936; *Доброгаєва Ганна Ф.*, народилася в 1901 р. в м. Білопіллі Сумської області, з 1965 р. керує катедрою шпитальної педіятрії, працює над проблемою респіраторної патології, над вивченням туберкульозного менінґіту у дітей; *Дубинський Арон А.*, народився в м. Умані в 1911 р., з 1966 р. керує катедрою факультетської та шпитальної терапії, працює над діягностикою та лікуванням хвороб серця; *Жаботинський Василь М.*, народився в м. Ленінграді у 1895 р., з 1943 р. керує катедрою комунальної гігієни, працює переважно над питаннями водопостачання міст та сел; *Задорожний Борис Я.*, народився на Сумщині у 1923 р., з 1966 р. керує катедрою дерматології та венерології (з 1959 р. — ректор інституту), вивчає променеві ураження шкіри; *Зінченко-Гладких Валентина Д.*, народилась на Донбасі в 1923 р., з 1966 р. — професор катедри оперативної хірургії та топографічної анатомії, працює над проблемами травм та ортопедичних захворювань; *Каліман Павло О.*, народився на Полтавщині у 1930 р., з 1967 р. читає курс біологічної хемії; *Караванов Георгій Г.*, народився в м. Харкові у 1899 р., з 1944 р. керує катедрою факультетської хірургії, має понад 200 друкованих праць переважно в галузі хірургічного лікування цирози печінки, ендокринних органів; *Левін Марко М.*, народився в Білорусі у 1898 р., з 1939 р. керує катедрою загальної хірургії, працює переважно над хірургією шлунку, розробив деякі нові методики в хірургії; *Лисковцев Михайло М.*, народився на Саратовщині у 1924 р., з 1964 р. керує катедрою інфекційних захворювань, вивчає переважно клініку вісцеральної патології та методи лікування інфекційних хвороб; *Максимова Віра М.*, народилася в м. Волгограді у 1914 р., з 1964 р. керує

катедрою лікарського контролю та лікувальної фізкультури, вивчає проблеми лікувальної фізкультури при нервових захворюваннях; *Мала Любов Т.*, народилась на Запоріжжі у 1917 р., з 1955 р. керує катедрою факультетської та шпитальної терапії, член-кореспондент АМН СССР, працює переважно в галузі кардіології та діягностики злоякісних новоутворень, була делеґаткою Всесвітнього Конґресу Жінок, вважається одним з видатних терапевтів України; *Матвєєва Віра Ф.*, народилася в м. Києві у 1904 р., з 1953 р. керує катедрою акушерства та гінекології, була деканом та заступником директора інституту, одна з перших в Україні провадила психопрофілактичне обезболювання пологів, запропонувала комплексні методи оживлення новонароджених, працює над проблемою запальних процесів статевих органів; *Налбат Олександра С.*, народилася в Донбасі в 1907 р., з 1963 р. — професор катедри патологічної анатомії, була деканом педіятричного факультету, працює над патологією кісткової туберкульози, захворювань нирок, легенів, серцево-судинної системи; *Орленко Юрій М.*, народився на Харківщині у 1901 р., з 1960 р. керував спочатку катедрою факультетської, а згодом шпитальної хірургії, працює над проблемами захворювань жовчевих шляхів, печінки, запропонував низку нових лікувальних препаратів; *Пікін Костянтин І.*, народився на Курщині у 1901 р., з 1958 р. керівник катедри хірургії, працює над питаннями хірургії печінки та жовчевих шляхів; *Почепцов Валентин Ґ.*, народився в 1919 р. на Кіровоградщині, керує катедрою факультетської терапії, досліджує проблеми алергії, запобігання та лікування серцево-судинної недостатности; *Приходько Валентина С.*, народилась на Харківщині у 1926 р., з 1965 р. керує катедрою пропедевтики та факультетської педіятрії, працює над дитячою кардіологією та респіраторними захворюваннями у дітей; *Сиворонов Володимир О.*, народився у 1900 р. в м. Харкові, з 1945 р. керує катедрою гігієни харчування, працює над питаннями раціонального харчування і профілактикою харчових отруєнь, запропонував низку метод досліду харчових продуктів; *Синельников Рафаїл Д.*, народився в 1896 р. в Бердянському, з 1937 р. керує катедрою анатомії, видав атлас анатомії людини в трьох томах, підготував 43 кандидатів наук, один з видатніших анатомів України, працював і працює над морфологічним вивченням систем органів і тканин у віковому і порівняльно-анатомічному пляні, розробив низку нових метод анатомічних досліджень; *Соловйов Михайло М.*, народився в 1886 р. у Липецькій області, з 1930 р. керує катедрою епідеміології, дійсний член АМН СССР, заслужений діяч науки УССР, найстаріший та найвидатніший тепер епідеміолог України,

написав більше 70 друкованих праць, у тому числі низку монографій українською мовою; *Татаренко Ніна П.*, народилася в 1900 р. на Воронежчині, з 1951 р. керує катедрою психіатрії, заслужений діяч науки УССР, працює над питаннями патофізіології психозів, над шизофенією, опрацювала низку методик клінічних досліджень, має більше 100 друкованих праць, один з видатніших тепер психіятрів України; *Тец Григорій І.*, народився в 1898 р. у м. Гомелі, з 1944 р. керує катедрою дитячих захворювань, працює над різними питаннями педіятрії; *Трубніков Віктор П.*, народився на Тамбовщині у 1924 р., з 1962 р. керує катедрою травматології та ортопедії, працює над вивченням реґенерації кісткової тканини, лікуванням вогнепальних переломів та в галузі історії медицини; *Утевський Арон М.*, народився в 1904 р. в м. Конотопі, з 1944 р. керує катедрою біохемії, член-кореспондент АН УССР, має 140 друкованих праць, підготував 30 кандидатів наук, працює над біохемією ферментів та гормонів, розробив низку нових метод у біохемії, встановив перетворення в м'язевій тканині пировиноградного квасу у молочний, один з видатніших біохеміків України; *Фуголь Ольга М.*, народилась у 1908 р. в м. Харкові, читає курс нормальної фізіології, працює над вивченням вищої неровової діяльности; *Халєєва Лариса Д.*, народилась у 1929 р. на Сумщині, доцент, читає курс нормальної фізіології, працює над проблемами гіпертонічної хвороби, атеросклерози, коронарної недостатности, іноді пише праці українською мовою; *Харченко Микола С.*, народився в 1906 р. на Одещині, з 1941 р. керує катедрою фармакології, працює в галузі експериментальної фармакології та ендокринології; *Черненко Володимир Д.*, народився в 1925 р. на Чернігівщині, читає курс епідеміології, з 1966 р. — декан санітарно-гігієнічного факультету, працює в галузі вивчення імунітету при дифтерії; *Шаповал Володимир І.*, народився у 1924 р. на Кіровоградщині, з 1956 р. — професор катедри факультетської хірургії, працює над проблемами нефрології та урології; *Штельмах Микола І.*, народився у 1920 р. на Харківщині, з 1964 р. керує катедрою внутрішніх хвороб, працює у галузі ранньої діягностики захворювань серця та судин; *Шульга Юрій Д.*, народився у 1920 р. в м. Полтаві, керує катедрою пропедевтичної терапії, працює у галузі вивчення патології нирок.

Медичний факультет Новоросійського Університету, тепер Одеський Медичний Інститут імени М. І. Пирогова, теж відіграв значну ролю не лише в розвитку медичної освіти та в підготові лікарів для України, але виконав видатну працю в розвитку медичної науки. З Новоросійським (Одеським) Університетом пов'язані прізвища таких видатних всесвітньовідомих учених, як *Ілля*

І. Мечников (1845—1916), що був професором зоології та порівняльної анатомії цього університету, *Іван Михайлович Сеченов* (1829—1905), що керував катедрою фізіології, *Яків Ю. Бардах* (1857—1929), що створив катедру мікробіології, *Володимир Валеріянович Підвисоцький* (1857—1913), що був першим деканом медичного факультету, *Б. Ф. Веріго* (1860—1925), *С. С. Головін* (1866—1931).

В Одеському Університеті працювали *Микола Федорович Гамалія* (1859—1949), *Лев Олександрович Тарасевич* (1868—1927), *Микола Д. Стражеско* (1876—1952); ректором Медичної Академії в Одесі, що була створена на базі Медичного факультету Новоросійського Університету, був *Данило К. Заболотний* (1866—1929), що, до речі, зорганізував тут першу в Російській імперії катедру епідеміології.

Як ми вже зазначали, медичний факультет Новоросійського Університету був зорганізований у 1900 р. Першим керівником катедри анатомії був *М. А. Батуїв,* патологічної анатомії — *Д. П. Кішенський,* фізіології — *Б. Ф. Веріго,* топографічної анатомії — *М. К. Лисенков* (1865—1941), який, до речі, багато працював у галузі антропології та оперативної хірургії. Катедрою гігієни керував один із видатніших гігієністів Росії та України *Г. В. Хлопін,* шпитальною терапевтичною клінкою завідував *Т. Г. Яновський.* Професором Одеського Університету та першим директором Одеського Мединституту був відомий патофізіолог *Володимир Васильович Воронін,* що багато працював у галузі вивчення будови та функції сполучної тканини, приват-доцентом Одеського Університету був відомий хемік-органік *Микола Дмитрович Зелінський* (1861—1953). Катедрою біології довший час керував видатний учений біолог *Олександер Онуфрійович Ковальський* (1840—1901). Довголітнім керівником катедри очних хвороб був *Володимир Петрович Філатов,* всесвітньовідомий своїми працями в ділянці пересадження рогівки та у тканинній терапії. Професор *В. К. Стефанський* уперше описав щурячу проказу, відкрив її збудника (паличка Стефанського).

З інших професорів Одеського Університету та Одеського Медичного Інституту слід згадати *Д. К. Третякова* (гістолог), *Я. М. Розенблята,* що зорганізував у 1922 р. катедру рентґенології, *Н. Н. Ісаченка* (рентґенолог), *С. С. Головіна* (офтальмолог), *О. М. Пучківського* (отоляринголог), *Л. П. Дмитренка* (терапевт), *Д. Л. Меерсона* (туберкульоза), *М. Н. Зайко* (патофізіолог), *Г. І. Маркелова,* що вивчав веґетативну нервову систему, *Л. Б. Бухштаба,* що відомий своїми працями з ділянки серцево-судинних захворювань, *Є. І. Сінельнікова, Л. В. Громашевського* (епідеміологія та со-

ціяльна гігієна), *М. О. Ясиновського, І. Я. Дейнеку, А. І. Бурштайна, Л. К. Коровицького, П. А. Наливкина* та *С. М. Щасного,* що зорганізував катедру мікробіології цього інституту.

За час свого існування медичний факультет Новоросійського Університету та Одеський Медичний Інститут підготували коло 20 тисяч лікарів, з яких коло 200 були керівниками катедр інших навчальних закладів або провадили лабораторії в різноманітних науково-дослідних інститутах. До речі, учнями Одеського Університету були *О. О. Богомолець, Л. В. Громашевський* та *Г. І. Маркелов,* пізніші академіки Української Академії Наук.

Одеський Медичний Інститут має 4 факультети, а саме: лікувально-профілактичний, педіятричний, санітарно-гігієнічний та стоматологічний. У середньому до інституту щорічно вступає 450 осіб. Як і при інших медичних інститутах, при Одеському Інституті існує Студентське Наукове Товариство та аспірантура для підготови викладачів вищих навчальних закладів. На 1 січня 1961 року в Одеському Медичному Інституті навчалося 2857 студентів, було 54 катедри, серед викладачів було 36 докторів та 165 кандидатів медичних наук.

За час свого існування Одеський Мединститут видав більше 120 збірників наукових праць, має бібліотеку біля 300.000 томів.

З професорів Одеського Мединституту, що працюють в ньому тепер, слід згадати наступних, які мають титули докторів медичних наук:

Алейникова Людмила О., народилася в 1923 р., з 1966 р. керує катедрою шпитальної терапії, працює над проблемою коронарної недостатности, атеросклерози та гіпертонії; *Борзов Михайло В.,* народився в 1899 р., з 1959 р. керує катедрою дерматології, працює переважно над вивченням професійних захворювань шкіри; *Варламов Володимир І.,* народився в 1908 р., з 1958 р. керує катедрою оперативної хірургії та топографічної анатомії, працює над вивченням змін у кишках під впливом порушення нормального кровообігу; *Васильєв Костянтин Ґ.,* народився в 1919 р. в м. Омську, керує катедрою епідеміології, має 120 друкованих праць, головне в галузі вивчення специфічної профілактики та історії епідеміології; *Волинський Федір А.,* народився в 1890 р. на Харківщині, з 1944 р. керує катедрою анатомії, заслужений діяч науки УССР, працює над вивченням будови вегетативної нервової системи; *Волошин Яків М.,* народився у 1904 р. в м. Вінниці, з 1946 р. керує катедрою факультетської хірургії, заслужений діяч науки УССР, працює переважно в галузі відтворювальної хірургії, черевної хірургії та ендокринології; *Герцен Іван Г.,* народився у 1917 р. на Ставропільщині, з 1960 р. керує

катедрою ортопедії та травматології, з 1963 р. — проректор Інституту по учбовій роботі, працює над проблемою остеосинтези та обезболювання; *Двожильна Катерина Д.*, народилася у 1913 р. на Донбасі, з 1955 р. керує катедрою загальної хірургії, працює над питаннями діягностики, профілактики та лікування захворювань черевної порожнини; *Дейнека Іван Я.*, народився в 1904 р. на Полтавщині, професор шпитальної та військової хірургії, з 1951 р. — ректор Інституту, заслужений діяч науки УССР, працює над вивченням злоякісних пухлин, лікуванням ехінококу, у галузі відновної хірургії та інш., має понад 150 друкованих праць; *Дмитрієв Модест Л.*, народився в 1909 р. у м. Ташкенті, з 1952 р. керує катедрою хірургії і ортопедії дитячого віку, працює над проблемами реґенерації, пластики кісток, запропонував нові методи кістково-пластичних операцій; *Дубовий Юхим Д.*, народився у 1898 р. на Одещині, з 1944 р. керує катедрою рентґенології і радіології, заслужений діяч науки УССР, має 124 друковані праці, вперше в СССР застосував рентґенотерапію хронічних тонзилітів, опрацював методики телерентґенотерапії; *Зайцев Микола Д.*, народився в 1911 р. в м. Іваново, з 1950 р. керує катедрою гістології, працює над проблемами інервації та гістогенези органів і тканин; *Іванченко Прокіп Л.*, народився в 1907 р., з 1954 р. керує катедрою біології, працює в галузі медичної паразитології; *Кальфа Семен Ю.*, народився в 1892 р. в м. Одесі, керує катедрою очних хвороб, учень В. Філатова, має 170 друкованих праць, працює в галузі боротьби з главкомою, над питанням пересадки роговиці, тканинної терапії та інш., один з видатніших офтальмологів України; *Куколєв Яків В.*, народився у 1900 р., з 1959 р. керує катедрою акушерства та гінекології, працює над проблемою лікування запальних процесів статевих органів жінок та пластичними операціями в гінекології; *Левіна Цецілія О.*, народилася в 1904 р. в м. Одесі, керує катедрою внутрішнх хвороб, заслужений діяч науки УССР, працює над вивченням серцево-судинної патології; *Мірельзон Лев А.*, народився в 1890 р. в м. Кременчуку, з 1934 р. керує катедрою психіятрії, працює переважно над реактивними психозами; *Осташков Костянтин В.*, народився в 1929 р. у м. Вінниці, з 1966 р. керує катедрою фізіології, працює у галузі вивчення фізіології центральної нервової системи, запропонував новий мікрометр для визначення газів крови; *Поповкін Євген М.*, народився у 1922 р. в м. Кіровограді, професор анатомії, працює над морфологією вегетативної нервової системи; *Семенченко Григорій І.*, народився у 1919 р. на Київщині, з 1959 р. керує катедрою хірургічної стоматології, працює над проблемою гострих і хронічних остеоміелітів щелеп, іноді видає праці українською мовою;

Синовець Анатолій С., народився в 1918 р. на Кіровоградщині, з 1965 р. керує катедрою факультетської хірургії, працює переважно над патогенезою та лікуванням облітерируючої хвороби судин кінцівок; *Соколовський Михайло П.*, народився в 1887 р. в м. Ржеві, з 1945 р. — керівник катедри, з 1965 р. — професор-консультант хірургічної клініки, опрацював новий спосіб лікування облітерируючої хвороби судин, методу пластичного закриття твердої мозкової оболонки сальником; *Соколянський Ґеоргій Г.*, народився в 1899 р. у м. Ставрополі, з 1956 р. керує катедрою нервових хвороб, працює переважно над питанням нейроінфекцій, менінгітами, енцефалітами та інш.; *Тагібеков Кіяс Гусейн-Огли*, народився в 1900 р. у Азербайджані, з 1959 р. керує катедрою шпитальної хірургії, працює над проблемами військово-польової хірургії, хірургії печінки та інш.; *Тараненко Марія І.*, народилася у 1918 р. на Одещині, з 1966 р. керує катедрою туберкульози, працює над проблемою консервативного лікування туберкульози; *Успенський Євген О.*, народився в 1901 р., з 1957 р. — професор катедри патологічної анатомії, працює над патологічною анатомією нервової системи; *Чернюк Володимир П.*, народився в 1902 р. на Херсонщині, з 1954 р. керує катедрою педіятрії, працює в галузі туберкульози, ревматизму та інфекційних хвороб у дітей; *Ярошик Лідія І.*, народилася у 1911 р. в м. Алчевському, з 1964 р. — доцент мікробіології, працює в галузі вивчення ревматизму, застосувала вперше алерген, виготовлений з культур стрептококів, висіяних зі крови хворих; *Ясиновський Михайло О.*, народився в 1899 р. в м. Одесі, з 1956 р. керує катедрою факультетської терапії, з 1964 р. — дійсний член АМН СССР, видав 196 друкованих праць, переважно з питань ревматизму, епідемічного гепатиту, еритремії та інш., підготував 39 кандидатів наук, заслужений діяч науки УССР, один з видатніших ревматологів України, Голова Українського Республіканського Комітету по боротьбі з ревматизмом.

Дніпропетровський Державний Медичний Інститут, раніш медичний факультет Катеринославського Університету, був заснований у 1916 р. Тепер він має 4 факультети, а саме: лікувальний, педіятричний, санітарно-гігієнічний та фармацевтичний. На 1 січня 1960 р. у Дніпропетровському Мединституті навчалося 3487 студентів, серед викладачів було 26 докторів та 152 кандидати медичних наук, з них низка відомих українських учених, наприклад, *М. М. Денисенко, Д. О. Василенко, В. П. Карпов, С. М. Компанієць, Д. Б. Франк* та інші.

Дніпропетровський Медичний Інститут за час свого існування підготовив коло 15 тисяч лікарів та коло 4 тисяч фармацевтів. До речі, професорами Дніпропетровського Університету були ві-

домий хемік *Лев Володимирович Писаржевський* (1874—1938), що пізніше був директором Українського Інституту Фізіологічної Хемії, автор відомих підручників «Вступ до хемії» та «Неорганічна хемія», відомий хірург *Олександер Олексійович Абражанов* (1867—1931) та наш видатний громадський діяч і хірург *Борис Юрійович Андрієвський.*

Тепер Дніпропетровський Мединститут, крім 4-ох вищезгаданих факультетів, має вечірній відділ лікувально-профілактичного факультету, 56 катедр, бібліотеку з більш як 300.000 томів. Після другої світової війни його клініки і лябораторії відбудовано і поширено. При інституті існує Студентське Наукове Товариство.

Нижче подаємо відомості про професорів інституту, які мають учений ступінь доктора медичних наук:

Архипенко Володимир І., народився в м. Харкові в 1925 р., з 1962 р. керує катедрою гістології, працює переважно над вивченням ендокринної системи; *Батрак Григорій О.,* народився на Донбасі в 1905 р., з 1944 р. керує катедрою фармакології, заслужений діяч науки УССР, має 125 друкованих праць, частина їх друкована українською мовою, працює переважно над дослідженням проблеми наркозу та фармакотерапією інфекційних захворювань; *Безпалов Георгій С.,* народився у 1914 р. у Брянській області, з 1964 р. керує катедрою патологічної анатомії, працює над проблемами онкології; *Богданович Віра В.,* народилася в 1905 р. на Дніпропетровщині, з 1966 р. керує катедрою біології, працює над вивченням протозойних інвазій; *Гольдштейн Ісаак М.,* народився в 1896 р. в Орловській області, з 1948 р. керує катедрою епідеміології, має 80 друкованих праць, з них 4 монографії українською мовою, працює над вивченням поліомієліту, ящуру, дифтерії та інш.; *Дашевський Арон І.,* народився в 1904 р. на Київщині, з 1949 р. керує катедрою очних хвороб, заслужений діяч науки УССР, має 140 друкованих праць, працює над вивченням рефракції ока, над боротьбою зі сліпотою та інш., за створення методики фотоофтальмометрії ока одержав Всесоюзну премію АМН СССР; *Демиховський Юхим І.,* народився в 1901 р. в Менській області, з 1947 р. керує катедрою мікробіології, працює над вивченням нових антибіотиків; *Демко Михайло Ю.,* народився в 1900 р. на Київщині, з 1962 р. керує катедрою оперативної хірургії і топографічної анатомії, працює над вивченням кровопостачання органів і тканин; *Дзяк Віктор М.,* народився в 1920 р. в м. Дніпропетровському, з 1958 р. керує катедрою внутрішніх хвороб, має 140 друкованих праць, підготував 40 кандидатів медичних наук, працює над питаннями серцево-судинної патології, ревматизму та інш.; *Єгоров Олександер С.,* народився в 1903 р. на Орловщині, з 1959 р.

керує катедрою акушерства та гінекології, вивчає питання охорони здоров'я жінки, матері та новонароджених; *Зеленський Анатолій Ф.*, народився в 1895 р. на Дніпропетровщині, керує катедрою дитячих хвороб, працює над патологією дітей раннього віку; *Зубенко Павло М.*, народився в 1901 р. на Дніпропетровщині, з 1958 р. керує катедрою біохемії, працює над біохемією м'язів, обміном речовин та інш.; *Кашпур Олександер М.*, народився в 1899 р. в м. Москві, з 1963 р. керує катедрою органічної хемії, працює над вивченням біохемічної еволюції м'язів; *Кржанівська Інна І.*, народилася в 1913 р. в м. Черкасах, керує катедрою шпитальної терапії, з 1964 р. — ректор Мединституту, видатний партійний робітник, була делегатом XXI-го З'їзду КПУ та XXIII-го З'їзду КПРС, працює над проблемою хронічної недостатности кровообігу; *Куліна Олена І.*, народилася в 1921 р. на Сумщині, читає курс очних хвороб, працює над главкомою, короткозорістю та інш.; *Луковський Леон А.*, народився в 1903 р. в м. Воронежі, з 1948 р. керує катедрою оториноларингології, заслужений діяч науки УССР, працює над вивченням анґіни, пістряка гортані та інш., має 90 друкованих праць; *Малевич Євген С.*, народився в 1910 р. у Могилівській області, з 1965 р. керує катедрою хірургічної стоматології, працює над вивченням злоякісних пухлин та над питаннями відновлювальної хірургії обличчя; *Медведєв Євген С.*, народився в 1902 р. на Смоленщині, з 1958 р. керує катедрою факультетської терапії, працює у галузі кардіології; *Мошков Борис М.*, народився в 1904 р. в м. Томську, з 1952 р. керує катедрою акушерства та гінекології, працює над удосконаленням методів боротьби з маточними кровотечами; *Нестеренко Георгій Борисович*, народився в 1919 р. в м. Тулі, з 1964 р. — професор дерматовенерології, працює над вивченням алергічних дерматозів; *Новикова Анастасія А.*, народилася в 1914 р. на Кіровоградщині, з 1964 р. — професор катедри біохемії, працює над питаннями порушень білкової виміни в м'язовій тканині; *Переладова Ольга Л.*, народилась у 1922 р. в м. Ленінграді, читає курс дитячих хвороб, працює переважно над проблемою пневмонії у дітей; *Розе Федір Я.*, народився в 1902 р. на Дніпропетровщині, з 1955 р. керує катедрою нервових захворювань, працює над ревматичними ушкодженнями нервової системи; *Рубежанський Анатоль Ф.*, народився в 1924 р. в м. Краснодарі, з 1967 р. керує катедрою судової медицини, крім медичної, має юридичну освіту, працює в галузі судово-медичної травматології; *Сидоренко Анатоль С.*, народився в 1918 р. в м. Дніпропетровському, з 1966 р. керує катедрою загальної хірургії, працює в галузі травматології; *Смірнова Лідія О.*, народилася в 1907 р. в м. Ленінграді, керує катедрою ортопедії

і травматології, працює над проблемою реґенерації кісткової тканини; *Сотська Зоя А.*, народилася в 1906 р. в Брестській області, професор катедри мікробіології, працює над вивченням ефективности вакцини проти поліомієліту; *Степашкіна Клавдія І.*, народилася в 1912 р. в м. Саратові, з 1948 р. керує катедрою пропедевтики внутрішніх захворювань, заслужений діяч науки УССР, працює над проблемою функціональних порушень печінки; *Тихий Анатоль К.*, народився в 1925 р. на Кіровоградщині, з 1966 р. керує катедрою шпитальної педіятрії, працює над проблемами фізіотерапії, хемотерапії, ревматизму та нефрології; *Хорошманенко Микола Я.*, народився в 1897 р. на Дніпропетровщині, з 1965 р. керує катедрою шпитальної хірургії, з 1959 р. до 1964 р. був ректором інституту, працює над вивченням стовбняку, во́ла, пластичною хірургією; *Христич Агафія Д.*, народилася в 1908 р. на Одещині, керує катедрою дитячої хірургії, є проректором інституту з наукової частини, працює над трансплянтацією в хірургії; *Чухрієнко Дмитро П.*, народився в 1918 р. в м. Вінниці, з 1950 по 1953 р. був заступником міністра охорони здоров'я УССР, з 1953 р. — директор Медінституту, з 1959 р. керує катедрою шпитальної хірургії, заслужений діяч науки УССР, має 156 друкованих праць, працює над проблемами грудної хірургії, анестезіології та невідкладної хірургії; *Шостакович Володимир В.*, народився в 1898 р. в м. Ленінграді, з 1959 р. керує катедрою психіятрії, працює в галузі патофізіології психозів, над проблемою шизофренії та інш.

Для повноти огляду слід зазначити, що у 40-их роках були створені на терені України так звані виробничі медичні інститути на базі великих лікарень Харкова, Києва, Дніпропетровського, Кременчука, Полтави, Житомира, Вінниці, Запоріжжя, Кіровограду, Херсону, Миколаєва. До цих інститутів прийнято 1240 середніх медичних робітників, що продовжуючи працювати, набули вищої медичної освіти. Деякий час у Києві та Харкові існували Другий Київський та Другий Харківський Медичні Інститути, у Харкові працювали Санітарно-Гігієнічний та Психоневрологічний Інститути.

Тепер в Україні існують такі медичні Інститути: Вінницький, що був заснований у 1931 р. і має лише один лікувальний факультет; *Дніпропетровський; Київський; Кримський* (у Симферополі), що був заснований у 1931 р. і має два факультети, а саме: лікувальний та педіятричний; *Луганський,* заснований у 1956 р., з одним лікувальним факультетом; *Львівський; Одеський; Донецький,* що його засновано у 1930 р., він має факультети удосконалення лікарів, лікувальний, педіятричний стоматологіч-

ний та санітарний; *Івано-Франківський,* заснований у *1945 р* з одним лікувальним факультетом; *Тернопільський,* що був заснований 1957 р., також з одним лікувальним факультетом; *Харківський; Чернівецький,* заснований 1944 р. з одним факультетом; медичний факультет *Ужгородського* Університету; *Харківський Медичний Стоматологічний Інститут,* що був заснований у 1921 р.; *Запорізький Фармацевтичний Інститут,* заснований у 1921 р.; *Харківський Фармацевтичний Інститут,* що був заснований у 1921 р.

Вінницький Державний Медичний Інститут заснований 1931 року в м. Вінниці, має лікувально-профілактичний факультет з денним та вечірнім відділами. На 1 січня 1960 р. в ньому було 34 катедри, при багатьох з них є аспірантура, навчалось у ньому 2087 студентів, до 1960 р. закінчило цей інститут 4740 лікарів. Бібліотека має біля 160.000 томів. Серед викладачів 19 докторів медичних наук та 71 кандидат медичних наук, при Мединституті є Студентське Наукове Товариство.

Нижче подаємо короткі відомості про професорів-докторів медичних наук інституту:

Альперович Павло М., народився в 1908 р. в м. Вільнюсі, з 1947 р. керує катедрою нервових захворювань, має 75 друкованих праць, деякі написані українською мовою, працює переважно над вивченням пухлин головного мозку та нейроінфекціями; *Братусь Ніна В.,* народилась у 1926 р. в м. Ромнах, з 1964 р. керує катедрою нормальної фізіології, працює над проблемами електрофізіології центральної нервової системи; *Бритван Яків М.,* народився в 1903 р. в м. Одесі, з 1945 р. керує катедрою патологічної фізіології, має 90 друкованих праць, з них низка написані українською мовою, працює над проблемами центрально-нервових механізмів регуляції дихання та кровообігу; *Гнатюк Олександер І.,* народився на Вінничині, з 1964 р. керує катедрою педіятрії, працює над вивченням патології нирок; *Грабченко Іван М.,* народився в 1894 р. на Харківщині, з 1951 р. керує катедрою факультетської хірургії, працює над проблемами клінічної онкології, написав низку монографій про пістряк українською мовою; *Корхов Сергій І.,* народився в 1918 р., з 1964 р. — ректор інституту і керівник катедри хірургії, працює над проблемами ранньої діягностики пістряку шлунку; *Кулик Петро П.,* народився в 1902 р. в м. Рівному, з 1964 р. — професор топографічної анатомії та оперативної хірургії, керує також відділом аспірантури та клінічної ординатури, написав низку монографій українською мовою, як то про дивертикул Меккеля, анатомо-топографічні особливості сліпої кишки, червоподібного відростка у дорослих та дітей та інш., працює над проб-

лемами фізіології та патології органів травлення; *Кучук Олександер П.*, народився в 1925 р. на Житомирщині, з 1965 р. керує катедрою терапії, має 20 друкованих праць, деякі написані українською мовою, працює в галузі гематології та переливання крови; *Лекарев Леонід Г.*, народився у 1908 р. в м. Кременчуку, з 1946 р. керує катедрою соціяльної гігієни та організації охорони здоров'я, працює в галузі вивчення охорони здоров'я та історії медицини; *Лобова Таїсія А.*, народилася в 1908 р. на Донбасі, з 1955 р. керує катедрою мікробіології, працює над питаннями краєвої патології склероми, її імунології та лікування; *Маковська Єлизавета І.*, народилася в 1916 р. на Полтавщині, професор патологічної анатомії, працює над питанням тканинних реакцій, гігієною праці та інш.; *Милимовка Михайло Ю.*, народився в 1903 р. на Одещині, з 1962 р. керує катедрою пропедевтики внутрішніх хвороб, працює в галузі кардіології, курортології та гастроентерології; *Мізрухін Ісаак А.*, народився на Київщині в 1905 р., з 1955 р. керує катедрою психіятрії, має 126 друкованих праць, з них багато написані українською мовою, працює над проблемами психічної геріятрії, шизофренії, лікуванням психічних захворювань за допомогою сну та інш.; *Панева Валентина О.*, народилася в 1902 р., з 1953 р. керує катедрою очних хвороб, має низку друкованих праць написаних українською мовою, працює над проблемами травми очей, над главкомою тощо, вперше застосувала переливання скловидного тіла при великих пораненнях ока; *Піневич Михайло В.*, народився в 1888 р. на Чернігівщині, з 1962 р. — професор урології, працює над вивченням пієлонефритів, туберкольозою органів чоловічої статевої системи; *Праведников Сергій М.*, народився в 1901 р. на Курщині, з 1965 р. — професор шпитальної хірургії, працює над проблемами щелепно-лицевої хірургії, травматології, онкології та інш.; *Сардак Григорій А.*, народився в 1916 р. на Запоріжжі, з 1965 р. керує катедрою шпитальної хірургії, працює над хірургією черевної порожнини, кардіохірургією тощо; *Ципковський Василь П.*, народився у 1906 р. в м. Харкові, з 1950 р. керує катедрою судової медицини, працює над проблемами судово-медичної експертизи, написав монографію «Огляд місця події і трупа на місці його знайдення», К. 1960.

Донецький Державний Медичний Інститут ім. О. М. Ґорького заснований в 1930 р., має лікувально-профілактичний, санітарно-гігієнічний, педіятричний, стоматологічний факультети, при чому лікувально-профілактичний з денним та вечірнім відділами та факультет удосконалення лікарів.

На 1 січня 1963 р. було в ньому 56 катедр, книгозбірня з біля 400.000 томів, Студентське Наукове Товариство, при низці катедр

існує аспірантура, навчалось у ньому 4.110 студентів (в 1963 р.). Всього інститут підготував біля 10.000 лікарів, спеціялізацію та удосконалення при інституті щороку одержують 250—300 лікарів. Серед викладачів є 36 докторів меднаук і 168 кандидатів меднаук.

Нижче подаємо відомості про професорів-докторів медичних наук:

Агарков Федір Т., народився в 1924 р. в м. Донецьку, з 1965 р. — професор катедри фізіології, має понад 100 друкованих робіт, вивчає питання фізіології праці у вугільній та металюрґійній промисловостях; *Богославський Ростислав В.*, народився в 1919 р. в м. Саратові, з 1953 р. керує катедрою шпитальної хірургії, дійсний член Міжнародної Асоціяції Хірургів, вивчає питання хірургічного лікування перикардиту, шлунково-кишкового тракту, судинних захворювань, кінцівок та інш.; *Боревська Бела Д.*, народилася в 1909 р. в м. Прилуках, з 1960 р. керує катедрою пропедевтичної терапії, має 95 друкованих праць, працює переважно над патологією дихання та травлення; *Бухарович Мойсей Н.*, народився в 1919 р. в м. Кишиньові, з 1965 р. — професор катедри шкірних та венеричних захворювань, працює над питанням патогенези пранців, вперше в СССР описав пізню порфірію шкіри; *Вишневський Олександер О.*, народився в 1928 р. в м. Сталінграді, з 1964 р. керує катедрою акушерства та гінекології, працює над створенням акушерсько-гінекологічної електронної апаратури, має 25 раціоналізаторських посвідчень, досліджує функціональний стан уразу; *Воронов Абрам С.*, народився в 1899 р. в м. Ростові — на Дону, керує катедрою шпитальної терапії, працює над вивченням хвороб серцево-судинної системи, вивчає гематологію, написав підручник шпитальної терапії російською мовою; *Губергріц Олександер Я.*, народився в 1912 р., з 1960 р. керує катедрою факультетської терапії, заслужений діяч науки Удмуртської АССР, має 255 друкованих праць, працює в галузі патології травлення, хвороб крові та кровотворних органів, над вивченням лікувальних рослин тощо; *Дикштейн Катерина О.*, народилася в 1913 р. в м. Ленінграді, з 1956 р. керує катедрою патологічної анатомії, працює в галузі патоморфології пухлин і патології серцево-судинної системи; *Дрель Костянтин О.*, народився у 1917 р. на Донбасі, з 1966 р. керує катедрою біохемії, працює над вивченням виміни нуклеінових квасів; *Загородній Леонтій Г.*, народився у 1919 р. на Харківщині, з 1963 р. керує катедрою хірургії факультету удосконалення лікарів, працює над вивченням патології діяфрагми, раптових хірургічних захворювань та в галузі переливання крови; *Зелігман Соломон Б.*, народився у 1905 р., з 1965 р. керує катед-

рою анатомії, працює над віковою морфологією людини; *Зорін Богдан М.*, народився у 1926 р. на Донбасі, з 1954 р. керує катедрою судової медицини, працює над питанням експертизи шахтних травм; *Каменецький Шльома Е.*, народився у 1904 р. на Черкащині, з 1958 р. керує катедрою факультетської терапії, працює над вивченням взаємозв'язку вітамінів з функціональним станом деяких фізіологічних систем; *Кац Григорій Л.*, народився у 1914 р. на Хмельниччині, з 1966 р. — професор шпитальної терапії, вивчає гіпертонічну хворобу та ревматичні пороки серця; *Кімбаровська Олена М.*, народилася в 1925 р. в м. Дніпропетровському, з 1965 р. — професор катедри гістології, працює в галузі вивчення реакцій і потенцій нервової системи; *Комісаров Ігор В.*, народився у 1931 р., з 1962 р. керує катедрою фармакології, працює над вивченням молекулярної та біохемічної фармакології біогенних амінів; *Кондратенко Віктор І.*, народився в 1923 р. на Кіровоградщині, з 1966 р. керує катедрою нейрохірургії, вивчає захворювання нервової системи, зокрема травми мозку;*Кузнецов Володимир О.*, народився у 1895 р. на Саратовщині, читає курс акушерства та гінекології, працює над вивченням фіброміом уразу; *Ландау Яків М.*, народився у 1898 р. в м. Рівному, з 1960 р. керує катедрою акушерства та гінекології, працює переважно над вивченням злоякісних новотворів жіночих статевих органів; *Любомудров Віктор Є.*, народився в 1923 р. на Краснодарщині, з 1966 р. керує катедрою професійної патології, має понад 140 друкованих праць, працює переважно в галузі професійної патології, професійних інтоксикацій та інш.; *Мальков Олексій О.*, народився в м. Саратові у 1892 р., з 1953 до 1964 р. керував катедрою гігієни, а з 1964 р. — професор-консультант її, працює над питанням комунальної гігієни, курортології та інш.; *Матяшин Гнат М.*, народився в 1925 р. на Донбасі, з 1964 р. керує катедрою загальної хірургії, працює переважно над хірургією органів травного тракту та застосування у клініці кровозамінників; *Мерзон Олександер К.*, народився у 1924 р. в м. Києві, з 1966 р. — професор катедри пропедевтичної терапії, працює над захворюванням серця та нирок; *Овнатанян Каро Томасович*, народився в 1902 р. в Азербайджані, з 1953 р. керує катедрою факультетської хірургії, заслужений діяч науки УССР, має понад 185 друкованих праць, працює переважно над хірургією жовчевих шляхів; *Ольшанецький Олександер О.*, народився в 1927 р. у м. Одесі, з 1966 р. — професор катедри факультетської хірургії, працює над питаннями компенсаційної терапії та в галузі гастроентерології; *Раввин Вульф А.*, народився у 1888 р. в Білорусі, з 1934 р. керує катедрою гістології, працює головне над вивченням пневмоконіози, один з перших

описав морфологічний образ антракози; *Родін Володимир О.*, народився в 1925 р. на Донбасі, читає курс оториноларингології, член комісії по боротьбі з силікозою при АН УССР, вивчає аерозолі лікарських речовин при захворюваннях вуха, горла, носа; *Смоляк Леонід Г.*, народився в 1907 р. у Новгородській області, з 1958 р. керує катедрою факультетської хірургії, працює над питаннями анестезіології, ендокринології, урології; *Торсуєв Микола О.*, народився в 1902 р. в м. Ґорькому, з 1961 р. керує катедрою дерматовенерології, заслужений діяч науки УССР, написав багато праць головне про професійні дерматози, лепру, боротьбу з шкірними та венеричними хворобами, описав декілька нових дерматозів, видав підручник по дерматології; *Фельдман Олександер Б.*, народився в 1903 р. на Херсонщині, з 1936 р. керує катедрою фізіології, вивчає процеси втоми і гальмування та вплив емоційних станів на вищу нервову діяльність; *Франкфурт Мойсей І.*, народився в 1908 р. в м. Сатанові, з 1951 р. керує катедрою пропедевтичної терапії, працює в основному над вивченням захворювань нирок та серцево-судинної системи; *Ховенко Михайло В.*, народився в 1899 р. на Київщині, з 1957 р. керує катедрою ортопедії та травматології, працює над лікуванням внутрішньо-суглобових пошкоджень.

Івано-Франківський Державний Медичний Інститут засновано в 1945 р., він має лікувально-профілактичний факультет з денним та вечірнім відділами, 33 катедри, Студентське Наукове Товариство, книгозбірню з близько 110.000 томів.

На перше січня 1963 р. у ньому навчалося 1669 студентів, за час його існування підготовано біля 3.000 лікарів, серед викладачів є 20 докторів медичних наук та 65 кандидатів медичних наук.

Нижче подаємо короткі відомості про професорів інституту — докторів медичних наук:

Анісімов Олександер В., народився в 1892 р. в Калінінській області, керує катедрою акушерства та гінекології; *Бабенко Георгій О.*, народився в 1921 р. на Черкащині, з 1954 р. — ректор інституту й одночасно керує катедрою медичної хемії, був делеґатом XXIII-го З'їзду КПРС, працює переважно над застосуванням мікроелементів у медицині, деякі праці пише українською мовою; *Борин Яків В.*, народився в 1899 р. в м. Києві, з 1946 р. керує катедрою шпитальної терапії, працює над вивченням захворювань серця, судин, крови та над питаннями гастроентерології; *Верхайський Сергій А.*, народився в 1894 р. на Вінничині, з 1946 р. керує катедрою шпитальної хірургії, працює над проблемами вдосконалення діягностики та лікування органів черевної порожнини та сечево-статевих органів, один з небагатьох вчених

медиків України, який працює над вивченням історії української медицини, автор підручника «Історія медицини», написаного українською мовою; *Гарагаш'ян Ара А.*, народився в 1902 р. в м. Ерзерумі, з 1951 р. керує катедрою соціяльної гігієни і організації охорони здоров'я, з 1961 р. — проректор інституту по учбово-науковій роботі, працює над різними соціяльно-гігієнічними проблемами, вивчав ендемічне воло, перший запропонував радіоактивні ізотопи для діягностики та лікування його; *Дельва Віктор О.*, народився у 1924 р. на Луганщині, з 1962 р. керує катедрою нервових хвороб, досліджує виміну мікроелементів при захворюваннях нервової системи; *Думка Микита С.*, народився у 1896 р. у Польщі, з 1945 р. працює в Інституті, а з 1954 р. керує катедрою іноземних мов, у 1964 р. одержав звання професора, має 148 друкованих праць, один з видатних істориків України, зокрема Київської Русі; *Іванова Тамара І.*, народилася в 1912 р. в Дніпропетровському, з 1951 р. керує катедрою мікробіології, працює над вивченням дії антибіотиків на мікро- та макроорганізми; *Ковшар Федір В.*, народився в 1904 р. на Харківщині, з 1947 р. керує катедрою фармакології, працює над питаннями токсикології, вивчає дію алкалоїдів; *Кравець Микола П.*, народився в 1913 р. на Вінничині, з 1967 р. керує катедрою факультетської терапії, працює в галузі клінічної паразитології; *Машталер Гаврило А.*, народився в 1902 р. в м. Одесі, з 1965 р. керує катедрою біології, має 105 друкованих праць, працює над проблемами еволюції пристосувань та над проблемою довголіття; *Мельман Юхим П.*, народився у 1913 р. в м. Одесі, з 1949 р. керує катедрою анатомії, працює над проблемою нервових і судинних зв'язків в організмі, іннервацією органів травлення та інш.; *Мінц Сарра М.*, народилася в 1914 р. в м. Одесі, з 1963 р. керує катедрою патофізіології, вивчає нервову трофіку і проникливість судин, зокрема значення цих процесів у патогенезі хвороб; *Райцес Володимир С.*, народився в 1921 р. на Орловщині, з 1954 р. керує катедрою фізіології, працює переважно в галузі нейрофізіології, одержав деякі нові дані про функціональну структуру патологічних інтероцептивних рефлексів; *Сакфельд Егон О.*, народився в 1898 р. в м. Талліні, з 1954 р. керує катедрою факультетської хірургії, працює в галузі невідкладної хірургії та травматології; *Сенютович Василь Ф.*, народився в 1912 р. на Львівщині, у 1936 р. закінчив медичний факультет Ґрацького Університету, з 1966 р. керує катедрою загальної хірургії, працює переважно над проблемами абдомінальної хірургії; *Сосунов Олексій В.*, народився в 1918 р. на Рязанщині, керує катедрою гістології, працює в галузі порівняльно-еволюційної морфології та клінічної магнетобіології; *Углова Те-*

тяна Г., народилася у 1909 р. в Іркутській області, з 1967 р. керує катедрою очних хвороб, працює у галузі лікування опіків очей; *Шифрін Арон Р.*, народився в 1901 р. у Могилівській області, з 1961 р. керує катедрою шкірних хвороб, має 58 друкованих праць, переважно з питань алергії.

Кримський Державний Медичний Інститут заснований в 1931 році на базі існувавшого тут раніш університету, який був створений в 1918 р.

Тепер він має лікувально-профілактичний та педіятричний факультети з денним та вечірнім відділами. На 1 січня 1960 р. він мав 42 катедри, 23 клініки з 2335 ліжками, бібліотеку з біля 250.000 томів, аспірантуру при низці катедр, Студентське Наукове Товариство.

Інститут знаходиться в м. Симферополі, а виробниче навчання та практика студентів відбувається в лікарнях Кримської, Херсонської та Запорізької областей.

Науковий колектив інституту вивчає переважно курортні фактори Криму, проблеми ревматизму, лікування вóла. До 1960 р. інститут підготував 5.088 лікарів, видав більше 30 томів наукових праць.

Нижче подаємо відомості про професорів інституту — докторів медичних наук:

Азарова-Храпович Надія. С., народилася в 1897 р. в м. Маріюполі, з 1951 р. керує катедрою очних хвороб, вивчає переважно питання лікування туберкульози очей, етіологію трахоми; *Арешев Петро Г.*, народився в 1922 р. в м. Сочі, з 1966 р. керує катедрою судової медицини, працює над проблемами судової травматології; *Бакуліна Елла В.*, народилася в 1928 р. в м. Ташкенті, з 1960 р. працює на катедрі мікробіології, з 1966 р. — доктор медичних наук; *Бердоносова Тетяна І.*, народилася в 1901 р. на Московщині, з 1957 р. керує катедрою загальної хірургії, вивчає захворювання черевної порожнини та проблеми хірургічного лікування їх; *Біркун Олексій О.*, нардився в 1921 р. на Сумщині, з 1967 р. керує катедрою патологічної анатомії, вивчає питання легеневої патології; *Бобін Віктор В.*, народився в 1890 р. в м. Харкові, з 1931 р. керує катедрою анатомії, має понад 100 друкованих праць, працює над вивченням вегетативної нервової системи; *Бродовська Зинаїда І.*, народилася в 1913 р. в м. Омську, з 1966 р. — професор катедри біології, працює в галузі гематології; *Виноградов Сергій О.*, народився в 1917 р. в Ярославській області, керує катедрою патологічної анатомії, вивчає патологічну анатомію різних серцевих хвороб; *Домрачов Володимир М.*, народився в 1901 р. у Кіровській області, керує катедрою інфекційних хвороб, вивчає фарма-

кодинаміку кровообігу при інфекційних захворюваннях, працює над проблемами дизентерії та черевного тифу; *Захаров Євген І.*, народився в 1897 р. на Воронежчині, з 1951 р. керує катедрою шпитальної хірургії, працює переважно в галузі відновлювальної хірургії та алопластики; *Захаров Олександер Є.*, народився в 1930 р. в м. Ленінграді, з 1966 р. керує катедрою загальної хірургії, працює над застосуванням у хірургії клейких речовин; *Іванова Маргарита В.*, народилася в 1929 р., керує катедрою пропедевтики дитячих хвороб, вивчає клімато-бальнеологічне лікування в педіятрії; *Корольова Наталія І.*, народилася в 1904 р. в м. Сімферополі, з 1948 р. керує катедрою шпитальної педіятрії, має більше 110 друкованих праць, зокрема на тему санітарно-курортного лікування дітей, працює над проблемою ревматизму; *Коханович Михайло В.*, народився в 1908 р. в Білорусі, керує катедрою факультетської терапії, написав біля 70 наукових праць, зокрема про мінеральні води Криму, далі працює над вивченням курортних факторів його та над проблемою ревматизму; *Кульчинський Петро О.*, народився в 1919 р. на Волині, професор шпитальної хірургії, працює над питанням клінічної онкології, удосконаленням операцій на легенях та шлунково-кишковому тракті; *Маслов Степан І.*, народився в 1915 р. в Ленінградській області, з 1966 р. керує катедрою оперативної хірургії та топографічної анатомії, працює над питаннями хірургічної анатомії органів черевної порожнини; *Мирецький Оскар Я.*, народився в 1904 р. в м. Києві, з 1938 р. керує катедрою біології, працює в галузі загальної та медичної гельмінтології; *П'яткін Кирило Д.*, народився в 1905 р. на Тамбовщині, з 1945 р. керує катедрою мікробіології, написав більше 80 наукових праць, з них низку монографій видав українською мовою, зокрема «Лекції з мікробіології» видано тричі в Києві в 1959, 1961, 1962 р.р., працює над вивченням питань патогенези та імунітету при дифтерії; *Рейнус Абрам М.*, народився в 1897 р. в Білорусі, з 1942 р. — професор оториноларингології, вивчає проблеми нервової трофіки та алергії в патології вуха та верхніх дихальних шляхів; *Сизганова Констанція М.*, народилася в 1912 р. в Калінінській області, з 1964 р. керує катедрою акушерства та гінекології, вивчає проблему жіночої безплідности; *Скоблін Олексій П.*, народився в 1926 р. в м. Новочеркаську, з 1966 р. керує катедрою ортопедії та травматології, опрацьовує питання реґенерації кісткової тканини; *Соркіна Діна О.*, народилася в 1924 р. в м. Грозному, читає курс біохемії, вивчає структуру білків сироватки крови, працює над різними проблемами виміни речовин; *Теппер Петро А.*, народився в 1902 р. в Білорусі, з 1954 р. керує катедрою шпитальної терапії, вивчає зсідання крови при різних

внутрішніх хворобах, написав монографію про плеврити; *Тетіна Галина Ф.*, народилася в 1922 р. в м. Ростові на Дону, читає курс хвороб ока, працює над проблемою туберкульози очей; *Троїцький Герман В.*, народився в 1913 р. в м. Казані, з 1951 р. керує катедрою біохемії, працює над вивченням білків крови; *Урбанюк Г.*, народилася в 1916 р. в м. Симферополі, з 1946 р. керує катедрою шпитальної терапії, працює над вивченням зсідання крови при захворюваннях серця та судин; *Хватов Борис П.*, народився в 1902 р. в м. Дніпропетровському, керує катедрою гістології, має 124 наукові праці, вивчає гістофізіологію статевої системи, ембріологію людей і тварин та інш.; *Хватова Віра П.*, народилася в 1918 р. в м. Брянську, професор катедри фізіології, працює над вивченням нервової системи; *Шаповалов Юрій М.*, народився в 1929 р. в м. Свердловську — професор катедри гістології та ембріології, проректор по науковій роботі, вивчає закономірності ранньої ембріогенези людини;*Шахназаров Олександер Б.*, народився в 1902 р. в м. Баку, з 1947 р. керує катедрою пропедевтики внутрішніх хвороб, вивчає гіпертонічну хворобу та атеросклерозу; *Шварсалон Микола С.*, народився в 1899 р., з 1952 р. керує катедрою фармакології, працює над вивченням біохемічних змін під впливом лікувальних засобів; *Яцожинський Юрій Д.*, народився в 1927 р. в м. Івано-Франківському, з 1964 р. керує катедрою туберкульози, написав більше 60 наукових праць, працює над вивченням можливостей лікування хворих на розповсюджені і застарілі форми туберкульози легень.

Луганський Державний Медичний Інститут заснований у 1956 року в м. Луганську, має лікувально-профілактичний факультет з денним та вечірнім відділами, аспірантуру при низці катедр, Студентське Наукове Товариство, на 1 січня 1961 р. навчалось у ньому 1716 студентів, бібліотека має біля 60.000 томів, виробниче навчання та практичні вправи студентів відбуваються у лікарнях Луганської области.

Тепер Інститут має 33 катедри на яких працюють 12 докторів медичних наук та 49 кандидатів медичних наук.

Подаємо нижче коротенькі відомості про професорів інституту, які мають науковий ступінь докторів медичних наук:

Гречишкин Дмитро К., народився в 1912 р. на Луганщині, з 1955 р. керує катедрою факультетської хірургії, працює над дослідженням патогенези хірургічного сепсису, в галузі урології та інш.; *Єренков Володимир А.*, народився в 1922 р. в Білорусі, з 1959 р. керує катедрою педіятрії, має 120 друкованих праць, присвячених питанням клініки та діягностики ревматизму, пневмонії та іншим захворюванням у дітей; *Кочетов Анатоль М.*,

народився в 1921 р. в Липецькій області, з 1966 р. керує катедрою факультетської терапії, вивчає захворювання серцево-судинної системи, опрацював методики лікувальної гімнастики при захворюваннях серця; *Овчинникова Марія Д.*, народилася в 1903 р. в Куйбишевській області, з 1960 р. керує катедрою акушерства та гінекології, працює над проблемами зниження перинатальної смертности при акушерській патології, розробляє заходи профілактики захворювань у робітниць, має більше 50 наукових праць, з них низка написана українською мовою; *Ординський Сергій І.*, народився в 1902 р. у Молодеченській області, з 1961 р. керує катедрою фармакології, вивчає вплив лікувальних речовин на серцево-судинну систему; *Первомайський Борис Я.*, народився в 1916 р. на Хмельниччині, з 1959 р. керує катедрою психіятрії, вивчає клініку та патофізіологію низки психічних захворювань, працює над клінічною та соціяльною типологією, описав декілька симптомів психічних захворювань; *Петруня Степан П.*, народився в 1899 р. на Київщині, з 1964 р. — професор офтальмології, працює над проблемами боротьби з сліпотою та главкомою, застосував кератопластику при сліпоті, запропонував операцію наскрізної пересадки роговиці; *Синило Михайло І.*, народився в 1924 р. на Полтавщині, професор травматології, опрацьовує питання лікування опорнорухового апарату, організації травматологічної допомоги у шахтах; *Смик Михайло М.*, народився у 1910 р. в м. Одесі, з 1957 р. керує катедрою внутрішніх хвороб, працює переважно над питанням діягностики та лікування туберкульози, вивчає порушення функцій ендокринних залоз та інш.

Тернопільський Державний Медичний Інститут заснований в 1957 р., має лікувально-профілактичний факультет з денним та вечірнім відділами, 32 катедри, низка з них мають аспірантуру, практика студентів відбувається в лікарнях Тернопільської та Рівенської областей.

На 1 січня 1963 р. навчалось у ньому 1510 студентів, досі закінчили цей інститут близько тисячі лікарів. Серед викладачів є 13 докторів медичних наук та 75 кандидатів медичних наук.

Нижче подаємо короткі відомості про професорів докторів медичних наук:

Беков Дмитро Б., народився в 1926 р. в м. Умані, з 1965 р. керує катедрою анатомії, має 41 друковану працю, з них «Атлас вен головного мозга человека», М., 1965; *Бергер Емануїл Н.*, народився в 1910 р. в м. Києві, з 1957 р. керує катедрою патологічної фізіології, працює над вивченням патофізіології нервово-гуморальної регуляції функцій організму; *Глухеньский Тихон Т.*, народився в 1896 р. на Чернігівщині, з 1958 р. керує катедрою дермато-

венерології, має більше 90 друкованих праць, працює над вивченням етіології та патогенези екземи, лускатого лишаю та інш.; *Коморовський Юрій Т.*, народився в 1920 р. в Чехо-Словаччині, з 1965 р. керує катедрою шпитальної хірургії, працює над вивченням патологічних синдромів після резекції шлунку; *Ластовецький Василь В.*, народився в 1900 р. в м. Кіровограді, з 1959 р. керує катедрою психіятрії, працює над проблемою лікування психозів ендогенної генези; *Масик Михайло Г.*, народився в 1907 р. на Сумщині, керує катедрою факультетської терапії, вивчає питання кардіології та гематології; *Перов Орест В.*, народився в 1908 р. в м. Ленінграді, закінчив зоологічний факультет Ленінградського Університету та Ленінградський Медичний Інститут, з 1959 р. керує катедрою гігієни, працює над вивченням інструкційно-формативних впливів середовищних факторів на організм, написав між іншим дисертацію на тему «Гигиена и санитарная техника в России»; *Русанов Георгій О.*, народився в 1904 р. в Бєлгородській області, з 1961 р. керує катедрою оперативної хірургії та топографічної анатомії, працює над проблемою відновлюваних процесів в організмі після травм і оперативних втручань; *Скакун Микола П.*, народився в 1924 р. на Вінничині, з 1957 р. керує катедрою фармакології, має 100 друкованих праць, деякі з них видані українською мовою, російською мовою видав «Краткое пособие по врачебной рецептуре» 1961, працює над вивченням фізіології та патології травлення; *Хазанов Онисим Т.*, народився в 1903 р. в м. Смолєнську, з 1960 р. керує катедрою патологічної анатомії, працює над вивченням патологічної анатомії малого кола кровообігу, патогенезою легеневого серця, написав низку праць про патологічну анатомію та патогенезу пневмонії, з них декілька видано українською мовою; *Шамраєвський Семен М.*, народився в 1899 р., з 1957 р. керує катедрою фізики, працює над вивченням біактивних електродів; *Шилко Микола О.*, народився в 1921 р. в м. Дніпропетровському, з 1962 р. керує катедрою акушерства та гінекології, має 70 друкованих праць, працює над вивченням етіології, патогенези та лікування кровотеч уразу при пологах та у післяпологовому періоді; *Ярош Олександер А.*, народився в 1919 р. в Рівенській області, з 1958 р. керує катедрою нервових хвороб, працює над проблемою реґенерації нервової тканини.

Чернівецький Державний Медичний Інститут заснований в 1944 р. в м. Чернівцях, має лікувально-профілактичний факультет з денним та вечірнім відділами та факультет підвищення кваліфікації лікарів, при низці катедр є аспірантури, виробниче навчання та практика студентів відбуваються в лікарнях Чернівецької та Хмельницької областей. При інституті є Студентське

Наукове Товариство, бібліотека інституту нараховує біля 120.000 томів.

На 1 січня 1963 року навчалось в інституті 1605 студентів, підготовлено було в ньому 3833 лікарів. Мединститут має 33 катедри, серед педагогічного колективу є 17 докторів медичних наук і 79 кандидатів медичних наук.

Нижче подаємо короткі відомості про професорів Мединституту, які мають наукову ступінь докторів медичних наук:

Борима Трохим В., народився в 1914 р. в м. Хмельницькому, з 1963 р. керує катедрою акушерства та гінекології, вивчає патогенезу, діягностику та методи лікування генітальної туберкульози та інш.; *Закривидорога Степан П.,* народився в 1905 р. на Харківщині, з 1946 р. керує катедрою фармакології, вивчає дію наркотиків, лікарські засоби народної медицини, ввів у практику препарат під назвою «Терпентин»; *Кац Семен А.,* народився в 1907 р. на Волині, з 1955 р. керує катедрою загальної хірургії, вивчає проблеми травматології та хірургії органів травлення; *Киршенблат Яків Д.,* народився в 1912 р. в м. Тбілісі, з 1954 р. керує катедрою фізіології, працює над вивченням ендокринології, паразитології, ентомології, описав понад 50 нових видів безхребетних, написав російською мовою підручник «Общая эндокринология», М. 1965; *Липновський Василь П.,* народився в 1922 р. на Миколаївщині, керує катедрою інфекційних хвороб, працює над серцево-судинними розладами в інфекційних хворих та над епідемічним гепатитом; *Радзиховський Борис Л.,* народився в 1909 р. на Херсонщині, з 1945 р. керує катедрою очних хвороб, має біля 100 друкованих праць, працює переважно над винайденням нових метод офтальмологічної діягностики, над питанням рефракції та акомодації ока; *Роман Лев І.,* народився в 1918 р. в м. Ростові-на-Дону, керує катедрою шпитальної хіругії, має 93 друковані праці присвячені питанням хірургії гематораксу, жовчових шляхів, сечо-кам'яної хвороби та інш.; *Савенко Сергій М.,* народився 1901 р. на Полтавщині, з 1945 р. керує катедрою нервових хвороб, має більше 100 наукових праць, працює над вивченням пістряку мозку, енцефаломієліту, нейроінфекціями та інш.; *Самсон Олена І.,* народилася в 1921 р. в м. Кременчуку, з 1956 р. керує катедрою пропедевтики внутрішніх хвороб, працює над вивченням фізіології та патології травлення, профілактикою та лікуванням виразкової хвороби та хронічного гастриту; *Тригер Володимир А.,* народився в 1898 р. в м. Одесі, з 1952 р. керує катедрою шпитальної терапії, працює над патологією серцево-судинної та системи травлення; *Троян Галина А.,* народилася в 1921 р. на Дніпропетровщині, з 1964 р. керує катедрою мікробіології, вивчає власти-

вості нових антибіотиків, збудників дерматомікозів; *Туркевич Микола Г.*, народився в 1894 р. в Ленінградській області, з 1956 р. керує катедрою анатомії, вивчає закономірності еволюційного розвитку хребетних; *Хенкін Валентин Л.*, народився в 1901 р. в м. Ростові-на-Дону, з 1962 р. керує катедрою факультетської хірургії, працює над проблемами пересадки органів, розробив і здійснив пересадку кінцівки в експерименті, пересадку ендокринних залоз в експерименті і клініці, опрацював низку питань хірургії судин і легень, зокрема написав монографію про резекцію легень при туберкульозі; *Цвєтов Євген П.*, народився в 1921 р. в Ленінградській області, з 1960 р. керує катедрою топографічної анатомії та оперативної хірургії, працює над хірургією сечової системи та інш.; *Шевчук Іван А.*, народився в 1903 р. на Хмельниччині, з 1951 р. керує катедрою гістології, працює над гістологією підшлункової залози, зокрема встановив закономірності вікових змін її; *Шинкерман Наум М.*, народився в 1907 р. на Одещині, з 1945 р. керує катедрою патологічної анатомії, працює над вивченням во́ла.

Медичний факультет Ужгородського Державного Університету є єдиним медичним факультетом в Україні, бо інші вищі навчальні медичні заклади носять назву інститутів.

З професорів медфакультету Ужгородського Університету згадаємо наступних, які мають вчені ступені докторів медичних наук:

Бут Нестір І., народився в 1898 р., з 1947 р. керує катедрою анатомії людини, працює над віковою анатомією її; *Голіцинська Марія Т.*, народилася в 1906 р. в Ленінградській області, професор патологічної фізіології, має біля 100 друкованих праць, вивчає механізм стійкого підвищення кров'яного тиску; *Марантіді Ґеорґій Є.*, народився в 1906 р. в м. Орджонікідзе, з 1958 р. керує катедрою терапії, працює переважно над проблемами курортології та фізіотерапії; *Пащенко Олександер Ю.*, народився в 1923 р. на Харківщині, з 1963 р. керує катедрою біохемії та фізіології, має близько 70 друкованих праць, з них підручник «Клінічна біохімія», К. 1966, тепер працює над біохемією атеросклерози; *Степанова Галія Г.*, народилася в 1915 р. в Башкирській АРСР, з 1963 р. керує катедрою оперативної хірургії та топографічної анатомії, працює над вивченням атеросклерози та над пересадкою органів; *Туркельтауб Мирон С.*, народився в 1898 р. в м. Пензі, з 1955 р. керує катедрою шпитальної терапії, має понад 100 друкованих праць, працює в галузі кардіології, дієтетики, кліматології та бальнеології; *Фединець Олександер В.*, народився в 1897 р. на Закарпатті, в 1924 р. закінчив Празький Університет, потім працював в Братіславському Університеті, з 1952 р. керує катедрою хірургії,

читає курс шпитальної хірургії, має 60 друкованих праць, працює над проблемою вóла, хірургією шлунка, сечового міхура та інш.

Харківський Державный Медичний Стоматологічний Інститут, заснований в 1931 році (раніш працював як факультет мединституту — з 1921 р.), готує лікарів стоматологів, при ряді катедр є аспірантура. Інститут має бібліотеку біля 80 тисяч томів.

На 1 січня 1963 р. у ньому навчалося 1026 студентів, виробниче навчання та практика студентів відбуваються в медичних закладах Харкова та Харківської, Дніпропетровської, Полтавської та Луганської областей. Науковці інституту опрацьовують проблеми парадентози, ортопедичної стоматології, щелепно-лицьової хірургії, карієсу зубів та інш.

За рр. 1945—1962 видано 7 збірників наукових праць Інституту.

За роки його існування підготовлено біля 6 тисяч лікарів-стоматологів.

Серед викладачів — 13 докторів і 60 кандидатів медичних наук.

Інститут має 14 катедр та 13 самостійних курсів.

Нижче подаємо короткі відомості про деяких професорів інституту, які мають наукову ступінь доктора медичних наук.

Брежнєв Володимир С., народився в 1899 р. в м. Путивлі Сумської области, з 1956 р. керує катедрою рентґенології та радіології, має 40 друкованих праць, вивчає диференціяльну рентґенодіягностику запальних і пухлинних процесів кістково-суглобної системи, опрацював методику томографоанатомічного вивчення додаткових порожнин носа, застосування зонографії та інш.

Ейделъман Мальвіна М., народилася в 1908 р. на Вінничині, з 1945 р. читає курс біохемії, має 75 друкованих праць, науково працює над вивченням взаємодії вітамінів і гормонів.

Золотарьова Тамара, народилася в 1912 р. в м. Симферополі, з 1952 р. професор оперативної хірургії та топографічної анатомії, має понад 60 друкованих праць, з них декілька монографій, працює переважно над вивченням зовнішньої та внутрішньої будови периферійних нервів та інш.

Косицин Іван І., народився в 1906 р. в Рязанській області, з 1960 р. керує катедрою анатомії, має 40 наукових друкованих праць, переважно про лімфатичну систему людини та хребетних тварин. Має звання заслуженого лікаря Удмуртської АССР.

Куліченко Михайло І., народився в 1926 р. на Харківщині, з 1958 р. керує катедрою марксизму-ленінізму, має 50 друкованих праць, головне в національному питанню, низку монографій.

Логачов Клавдій Д., народився в 1911 р. в м. Харкові, з 1961 р. — професор невропатології та психіятрії, має 65 друкованих праць, праці присвячені переважно загальній неврології та дентології.

Бромберг Евеліна Д., народилася в 1904 р. в м. Фрідберзі (Німеччина), з 1937 р. керує катедрою гістології, має понад 50 друкованих праць, працює над дослідженням гістофізіології органів і тканин при порушенні їх іннервації, над патогенезою парадентози та інш.

Гуревич Григорій М., народився в 1898 р. в м. Гомелі, з 1934 р. керує катедрою загальної та часткової хірургії, має понад 80 друкованих праць переважно в галузі хірургічної ендокринології та нейроендокринних реакцій, заслужений діяч науки УССР.

Харківський Державний Фармацевтичний Інститут, заснований в 1921 р., має стаціонарний та заочний факультети, при низці катедр є аспірантура. Готує провізорів, хеміків-аналітиків і судових хеміків.

У 1963 р. навчалось у ньому 977 студентів, з них 303 на заочному факультеті, разом за час існування інституту підготовлено в ньому 4810 провізорів, з них 1124 шляхом заочного навчання.

Інститут має 16 катедр, бібліотеку (біля 60 тисяч томів).

Науковий колектив вивчає лікарські рослини, опрацьовує нові способи виготовлення ліків, здійснює організаційно-економічні дослідження в галузі фармації тощо. З інституту вийшла низка пропозицій щодо нових препаратів та методів виготовлення ліків, ряд збірників та підручників.

При інституті є Наукове Студентське Товариство.

З професорів інституту назвемо наступних, які мають наукові ступені докторів медичних наук:

Гуревич Віктор Г., народився в 1895 р. в м. Керчі, з 1947 р. — професор аналітичної хемії, має низку наукових праць в галузі теорії та практики застосування окислювально-відновлювальних реакцій для визначення органічних речовин.

Єфімова Тетяна Г., народилася в 1898 р. на Одещині, з 1962 р. керує катедрою анатомії та фізіології, має 25 друкованих праць, встановила гіпотензивний вплив препарату цибулі на різні форми експериментальної гіпертонії, як також вплив вітаміну «Д» на гіпертонію.

Петюнін Павло О., народився в 1914 р. на Саратовщині, з 1961 р. керує катедрою органічної хемії, має 110 наукових праць, підготував 12 кандидатів медичних наук, член Наукової Ради Міністер-

ства Охорони Здоров'я СССР, вивчає переважно хемію гетероциклів і магнезіламінів, оксамінових кислот та їх перетворення.

Сила Василь І., народився в 1904 р. в м. Слов'янському, з 1952 р. керує катедрою фармакології, з 1963 р. має звання професора. Наукова діяльність присвячена проблемам вивчення механізму дії нових лікарських речовин, написав більше 40 наукових праць.

Запорізький Державний Фармацевтичний Інститут, заснований в 1921 р. в Одесі, на базі колишніх Вищих Жіночих Курсів, спочатку як хеміко-фармацевтичний інститут, у 1959 р. перенесений до м. Запоріжжя.

Інститут має стаціонарний та заочний факультети, при деяких катедрах організовано аспірантуру, він готує провізорів. У 1960 р. навчалось в ньому 1274 студенти, з них 584 на заочному факультеті.

В інституті є 16 катедр, бібліотека має біля 50 тисяч томів.

Науковий колектив інституту вивчає лікарські рослини України, нові методи виготовлення лікарських речовин, опрацьовує питання виготовлення галенових препаратів та інш. З 1945 р. видано 3 збірники наукових праць.

При інституті є Студентське Наукове Товариство.

Разом в інституті підготовлено біля 6 тисяч провізорів з них біля 400 на заочному факультеті.

Крім медичних інститутів, в Україні існують так звані інститути удосконалення лікарів, завданням яких є підвищувати кваліфікацію лікарів і підготовлювати лікарів-фахівців. Вони розташовані в Києві, Харкові та Запоріжжі. Нарешті, в Україні є два інститути фізичної культури.

Запорізький Державний Інститут Удосконалення Лікарів, заснований в 1926 р. в м. Одесі як клінічний інститут, з 1930 р. реорганізований в Інститут Удосконалення Лікарів, у 1955 р. — переведений до м. Запоріжжя.

Як й інші інститути, провадить спеціялізацію та удосконалення лікарів з основних медичних спеціяльностей.

В 1960 р. в інституті було 5 теоретичних і 16 клінічних катедр з 1647 ліжками. При ряді катедр є аспірантура та клінічна ординатура, бібліотека має більше як 120 тисяч томів .

В інституті працює 11 докторів і 24 кандидатів медичних наук. Науковий колектив інституту вивчає різні проблеми, зокрема питання промислового травматизму, онкології та краєвої патології. За роки 1955—60 видано 7 збірників наукових праць.

Київський Державний Інститут Удосконалення Лікарів, заснований в 1919 р. як вищий медичний навчальний заклад, в 1930 р. реорганізований в інститут удосконалення лікарів.

У 1960 р. в інституті було 4 факультети, а саме: санітарно-гігієнічний, терапевтичний, хірургічний і фармацевтичний з 40 катедрами. При низці катедр існує аспірантура та клінічна ординатура. Викладачі Інституту працюють над вивченням різних внутрішніх хвороб, зокрема над гіпертонічною хворобою, атеросклерозою, коронарною недостатністю, ревматизмом, туберкульозою, главкомою, гігієною та злоякісними новотворами.

За 1944—70 рр. в інституті підвищило кваліфікацію понад 30 тисяч лікарів і біля 1500 провізорів.

Харківський Державний Інститут Удосконалення Лікарів, заснований в 1923 р., має лікувальний та санітарно-гігієнічний факультети з 32 катедрами, при більшості з них є аспірантура та клінічна ординатура.

Науковий колектив інституту опрацьовує питання профілактики та лікування туберкульози, онкології, атеросклерози, травматології та інш.

Науковцями інституту запропоновано низку метод, як то метода пункцій та дослідження промивних вод при діягностиці пістряка, методики реконструкції кульшевого суглоба, протикоклюшно-дифтерійно-правцеву вакцину тощо.

За роки 1923—63 в Інституті підвищило кваліфікацію 39165 лікарів.

Київський Державний Інститут Фізичної Культури, заснований спочатку в 1930 р. в Харкові, з 1944 р. перенесений до Києва. В інституті є 3 факультети, а саме: педагогічний, спортивний та факультет заочного навчання з вечірнім відділом. Крім того, при інституті є школа тренерів, спеціяльний відділ для майстрів спорту, курси удосконалення та аспірантура.

В інституті є 18 катедр з 140 викладачами, з них 37 мають вчені ступені та звання, 8 звання заслуженого майстра спорту, 25 — майстра спорту. В інституті працює 17 наукових студентських гуртків, викладачі інституту написали біля 2000 наукових праць, з них 2 докторських та 37 кандидатських дисертацій, крім того, видано 298 підручників.

Науковий колектив інституту опрацьовує питання впливу фізкультурних вправ на організм дорослої людини та дитини, питання виробничої гімнастики, лікувальної фізкультури, харчування спортсменів.

Інститут має бібліотеку з більше, як 70 тисяч томів.

Інститут готує викладачів фізкультури і тренерів. За 30 років у ньому підготовано понад 5 тисяч фахівців з фізкультури та спорту, зокрема 32 випускники інституту мають звання заслуженого майстра спорту СССР, 164 — звання майстра спорту СССР,

серед вихованців Інституту є абсолютні чемпіони Олімпійських грищ, як В. Цибуленко, М. Откаленко та інші.

Львівський Державний Інститут Фізичної Культури, заснований в 1946 р. на базі Львівського технікуму фізичної культури.

Інститут має лише один педагогічний факультет з вечірнім відділом та відділом заочного навчання, крім того, при інституті є вечірня школа тренерів.

В інституті є 15 катедр з 66 викладачами, з них 14 мають вчені ступені та звання, 2 — звання заслуженого майстра спорту, 13 — майстра спорту і 2 — заслуженого тренера СССР.

Інститут готує викладачів фізкультури та тренерів. У 1961 р. навчалось в ньому 1004 студенти.

У 1959 р. при інституті створено Народний Університет Фізичної Культури.

За час існування інституту в ньому підготовано біля 1500 висококваліфікованих фахівців, його вихованцями були такі видатні спортсмени, як Ю. Кутенко, В. Чукарін та інші.

Науковий колектив інституту виконав багато наукових праць з питань фізкультури учнів, фізіології фізичних вправ, методичного обґрунтування виробничої гімнастики, історії та організації фізичної культури, інститут видає Наукові записки.

На 1 жовтня 1959 р. в усіх медичних вищих навчальних закладах України навчалося 31.837 студентів. На 1 жовтня 1956 р. в вищих навчальних закладах України працювало 3157 наукових робітників, з них 308 докторів медичних наук та 1518 кандидатів медичних наук. За роками з вищих навчальних медичних закладів України випущено: у 1940 році — 3967 лікарів, у 1945 р. — 1530, у 1946 р. — 3101, у 1947 р. — 3453, у 1948 р. — 4812, у 1949 р. — 5573, у 1950 р. — 3690, у 1951 р. — 4361, у 1952 р. — 3269, у 1953 р. — 2589, у 1954 р. — 3414, у 1955 р. — 3027, у 1956 р. — 3523 лікарів. У 1960—61 рр. вчилося в усіх медичних вищих школах України 34369 студентів, в тому ч. 18050 жінок. У 1961—62 рр. всіх студентів було 35135. Інститути вдосконалення кожного року підвищують кваліфікацію біля 6000 лікарів. На вечірніх факультетах вчилося в 1960—61 рр. 1386 осіб, на заочних відділах — 1150 осіб.

На закінчення дозволимо собі зупинитися на системі організації медичної освіти в Україні.

Освіта нижчого медичного персоналу, так званих санітарів та санітарок, в Україні провадилась раніш, як і тепер провадиться, шляхом навчання бажаючих осіб з відповідною освітою на базі лікарень, методою практичного курсу догляду за хворими. По деяких лікарнях, особливо клініках науково-дослідних та медич-

них інститутів, для цього персоналу провадились більш-менш випадкові або систематичні теоретичні виклади.

Підготова середнього медичного персоналу, тобто сестер-жалібниць, акушерок та фельдшерів до революції здійснювалась у 33 середніх медичних школах. Ці школи належали земству, військовому відомству або Червоному Хрестові. Декілька шкіл в Україні були зорганізовані приватними особами та релігійними громадами. Після революції система середньої медичної освіти в Україні декілька разів мінялася; спочатку були створені так звані професійно-технічні медичні школи, у 1930 р. вони були реорганізовані у медичні технікуми, яких у 1930 р. було 47, у 1931 р. — 66, а в 1932 р. — 73, відповідно з 8063, 12.336 та 20.983 студентами. Крім того, у 1931 р. були організовані 33 вечірні медтехнікуми, у яких навчалося 1931 р. — 2080, а 1932 р. — 4080 студентів. У наступні роки мережа медичних технікумів значно збільшувалася і до 1940 року досягла 207.

Слід зазначити, що медичні технікуми випускали фахівців середньої медичної освіти з різних фахів, наприклад, крім медичних сестер, помічників лікарів, акушерів та акушерок, медичні технікуми випускали спеціяльно підготованих осіб для праці у різних дитячих установах, профілактичних закладах, помічників санітарних лікарів, ляборантів, рентґен-техніків та інших. Рівень підготови середнього медичного персоналу у медичних технікумах був досить високий, пересічний рівень освіти медичних сестер, що їх випускали медичні технікуми України, був вищий, ніж медичних сестер на Заході. Після німецької окупації кількість медичних шкіл в Україні зменшилася, тож на початок 1946—1947 навчального року відновлено лише 100 медичних шкіл. У 1948—1949 році була проведена нова реорганізація медичної освіти й уведено новий профіль середнього медпрацівника, так званого фельдшера. Для фельдшерів та акушерок встановлено 4-річний термін навчання. Ще зберігалася підготова середніх медичних працівників за окремими вузькими фахами.

У 1954 р. медичні школи були реорганізовані в медичні училища для підготови фельдшерів, санітарних фельдшерів, фельдшерів-ляборантів, акушерок, зубних техніків і помічників провізорів.

У 50-их роках в Україні працювало 90 медичних училищ, де навчалось коло 35 тисяч студентів, кількість викладачів досягала приблизно 4000 осіб. У 1960—61 навч. році було 90 середніх медичних шкіл, у яких навчалося 31 160 осіб, з них 1210 на вечірніх і понад 4000 осіб на заочних відділах. У 1961—62 навч. році вчилося у 90 середніх школах 40 140 осіб.

Вища медична освіта в Україні здійснюється через мережу медичних інститутів, фармацевтичних та стоматологічних інститутів.

На протязі років система вищої освіти не раз змінювалася, але без уваги на всі експерименти в Україні завжди була п'ятирічна вища медична освіта, як у той час у РСФСР деякий час термін навчання був встановлений у 4 роки, а для стоматологів та санітарних лікарів навіть три роки з половиною.

З 1945 р. почався перехід медичних інститутів на 6-річний термін навчання. Тепер у всіх мединститутах існує 6-річний термін навчання, а стоматологічні та фармацевтичні інститути й факультети мають п'ятирічний термін навчання.

Як ми вже бачили, в українських медичних інститутах звичайно існує декілька факультетів, а саме: лікувальний, педіятричний, санітарно-профілактичний, фармацевтичний, стоматологічний, отже інститути готують лікарів декількох профілів, а саме: лікаря-лікувальника (терапія, хірургія та інші спеціялізовані фахи), лікаря-педіятра, лікаря-стоматолога та лікаря санітарного. Фармацевтичні факультети випускають фармацевтів високої кваліфікації, провізорів.

До вищих медичних навчальних закладів приймаються особи до 35 років, що мають закінчену нормальну середню освіту (відповідає гімназіям на Заході) або мають диплом про закінчення середнього спеціяльного навчального закладу, наприклад, медичного технікуму. Перевага при прийомі надається особам, що мають не менше як два роки виробничого стажу, в першу чергу приймаються особи, що працювали в медичних та профілактичних установах. Приймальні іспити провадяться з фізики, хемії, російської мови та одної з чужинецьких мов. Навчання в мединститутах безкоштовне, приблизно коло 80 відсотків усіх студентів забезпечені стипендією.

Ми не маємо можливости тут докладно зупинитися на навчальному пляні та системі викладів у медичних інститутах, але мусимо зазначити, що поставлення навчального процесу є добре, від студентів вимагають дуже наполегливої праці, для переходу з курсу на курс потрібно складати річні іспити, при чому особи, що не склали відповідного іспиту, не допускаються до дальшого навчання. Перші два курси здійснюють загально-теоретичну підготову, на третьому курсі студенти вивчають патологічну фізіологію, патологічну анатомію, фармакологію та проходять пропедевтичні клініки. Після закінчення третього курсу студенти проходять практику у клінках та лікарнях на посадах середніх медробітників. На четвертому та п'ятому курсах студенти ви-

вчають інфекційні, нервові, шкірно-венеричні хвороби, хвороби вуха, горла, носа, психіятрію, медичну радіологію, працюють у факультетській та шпитальних клініках з внутрішніх та хірургічних хвороб, проходять акушерство та гінекологію. Після четвертого курсу студенти відбувають так звану виробничу практику у лікарнях, де працюють на посадах субординаторів в галузі терапії, хірургії та акушерства. Нарешті, з третього курсу частина клінічного навчання провадиться в амбуляторіях, при чому на четвертому-шостому курсах на амбуляторії припадає до 25 відсотків всіх клінічних занять. На жаль, навчальний плян перевантажений також різними теоретичними, гігієнічними, а головне політичними предметами. Так, наприклад, студенти мусять вивчати не лише загальну гігієну, але й гігієну професійну, шкільну, комунальну та військову. На санітарно-гігієнічних факультетах існують самостійні катедри епідеміології, комунальної гігієни, гігієни харчування, гігієни дітей та підлітків.

Як визнають самі керівні совєтські органи, надзвичайно велику вагу приділяється політично-виховній роботі та так званому ідейному вихованню студентів-медиків. Так, обов'язковими дисциплінами є історія КПСС, політична економія, діялектичний та історичний матеріялізм.

У совєтській Україні, як і в цілому СССР, немає жадної академічної свободи. Керівництво вищими медичними закладами здійснюється дирекцією інституту, до якої входять директор інституту з дуже широкими повноваженнями (так зване єдиноначальство), заступник директора з навчально-наукової ділянки, заступник директора з адміністративно-господарської частини та декани факультетів.*

Всі вищі навчальні медичні заклади номінально підпорядковані міністерствам охорони здоров'я відповідних республік, але фактичне керівництво ними здійснює Міністерство Охорони Здоров'я СССР і Міністерство вищої та середньої спеціяльної освіти СССР. Так, наприклад, Міністерство Здоровоохорони СССР опрацьовує єдині для всіх республік навчальні пляни та програми, плянує розвиток мережі навчальних закладів, встановлює континґенти прийому студентів до медичних навчальних закладів по цілому Союзу та по окремих республіках.

При директорі мединституту працює спеціяльний орган, так звана Рада Інституту. У тих медичних навчальних закладах, яким дозволено надавати вчені ступені, функціонує Вчена Рада Інституту та Вчені Ради Факультетів.

* В останні часи директорів інститутів знову називають ректорами.

В Україні, як і в усьому СССР, студент, що закінчує медичну освіту, складає державні іспити й після цього одержує диплом лікаря. Після закінчення вищої медичної освіти в СССР немає порядку присвоєння звання доктора медицини. Отже, диплом лікаря в СССР відповідає дипломові доктора медицини на Заході. Ті особи, що хочуть працювати у науково-дослідних чи педагогічних вищих медичних закладах, мусять проходити додаткову спеціяльну підготову.

В Україні, як і в цілому СССР, існує система підготови так званих кандидатів та докторів медичних наук, а крім того, система підготови асистентів, доцентів та професорів вищих навчальних медичних закладів, молодших і старших наукових робітників та професорів науково-дослідних інститутів. Титули кандидата та доктора медичних наук в СССР називаються *науковими ступенями,* а титули асистента, молодшого наукового робітника, доцента, старшого наукового робітника та професора мають назву *наукових званъ.* Для того, щоб одержати ступінь кандидата медичних наук, особа, що закінчила вищу медичну освіту, має попрацювати певну кількість років за своїм фахом, потім відбути так звану аспірантуру при вищому навчальному медичному закладі чи науково-дослідному інституті на протязі трьох, чотирьох років, скласти відповідні, так звані кандидатські іспити, приготувати кандидатську дисертацію та публічно захистити її при одному з медичних інститутів, якому дозволено приймати такі захисти. Одержавши науковий ступінь кандидата медичних наук, лікар має право претендувати на посаду асистента, а коли він має відповідний стаж праці, то доцента вищого навчального медичного закладу або на посаду молодшого чи старшого наукового робітника науково-дослідного інституту. Після дальшої кількарічної праці на посаді асистента, доцента, старшого чи молодшого наукового робітника, при наявності відповідних здібностей та наукових робіт, лікар може підготовлятись до одержання ступеня доктора медичних наук. Для цього він має представити і публічно захистити так звану докторську дисертацію. Докторська дисертація визнається за задовільну лише при тій умові, коли вона містить у собі якісь нові відкриття у галузі теоретичної чи практичної медицини. Після захисту докторської дисертації та одержання ступеня доктора медичних наук переможцеві відкривається в СССР блискуча кар'єра. Майже всі без винятку доктори медичних наук дуже легко одержують керівництво катедрами у вищих медичних навчальних закладах або керівні посади у науково-дослідних інститутах (керівництво відділів, лябо-

раторій, посади директорів або заступників директорів науково-дослідних інститутів).

З вищезгаданого вже можна бачити, що одержання наукового ступеня кандидата медичних наук, а особливо доктора медичних наук пов'язане в СССР з великими труднощами. Для одержання цих ступенів дійсно треба мати великі здібності і пройти довгорічну дуже серйозну підготову. Для того, щоб уникнути ширшого присвоєння наукових ступенів кандидатів та докторів наук, в СССР дозволено приймати захист докторських дисертацій лише 26 медичним інститутам, 23 мединститутам дозволено приймати лише кандидатські дисертації. Типово, що затвердження наукових звань доцента чи старшого наукового робітника, а також професора ухвалює безпосередньо Москва.

Навіть до сьогодні ще багато професорів, з них навіть керівники катедр, не мають наукового ступеня докторів наук. Так, наприклад, у вищих медичних навчальних закладах України у 1956 р. було лише *308 докторів наук* при наявності значно більшої кількости самостійних катедр. Разом в Україні в науково-дослідних та вищих навчальних закладах працювало лише *389 докторів наук* та *2593 кандидатів медичних наук* у той час, як усіх лікарів в Україні у 1956 р. було 65 234. Навіть у всьому СССР на більше, як 350 тисяч лікарів, було тоді лише *2634 доктори медичних наук та 13 567 кандидатів медичних наук.*

Дальшими науковими ступенями, які може одержати лікар в Україні, є звання члена-кореспондента, далі дійсного члена Академії Наук УССР, члена-кореспондента або дійсного члена однієї з академій союзних республік і, нарешті, члена-кореспондента або дійсного члена Академії Медичних Наук СССР. Як вінець усіх старань, український науковець може одержати звання члена-кореспондента чи дійсного члена Академії Наук СССР.

Крім вищезгаданих наукових ступенів та звань, в СССР існують ще звання заслуженого лікаря республіки, заслуженого діяча науки, ударника охорони здоров'я тощо.

Для одержання звання лікаря-фахівця на нашій батьківщині існують такі можливості: найпростішою з них є відвідування курсів спеціялізації при вищезгаданих інститутах для вдосконалення лікарів. Лікар, що закінчив 4-місячні курси вдосконалення, а потім працював декілька років за вузьким фахом, одержує звання лікаря-фахівця, тобто терапевта, хірурга, педіятра, рентґенолога, фахівця з шкірних та венеричних хвороб, психіятра тощо. Звичайно така короткотривала підготова не може дати висококваліфікованого лікаря-фахівця. Для одержання кадрів висококваліфікованих фахівців існують клінічні ординатури

та аспірантури при навчальних медичних закладах та науково-дослідних інститутах. Клінічна ординатура триває звичайно два роки, і той, хто її закінчує, одержує звання фахівця; аспірантура триває три роки, заочна аспірантура — 4 роки. Особи, що закінчили аспірантуру, також одержують звання лікаря-фахівця, але вже вищої кваліфікації.

Для того, щоб дати уявлення про підготову лікарів-фахівців, можемо зазначити, що, наприклад, Український Інститут Удосконалення Лікарів у Харкові випустив у 1940 році 883 лікарів, у 1946 р. — 711, у 1950 р. — 1240, у 1955 р. — 1250, у 1956 р. — 1455; Донецький Інститут Удосконалення Лікарів випустив у 1940 р. — 411 лікарів, у 1946 р. — 538, у 1950 р. — 832, у 1955 р. — 859, у 1956 р. — 1019 лікарів. Київський: у 1940 р. — 999, у у 1946 р. — 530, у 1950 р. — 1493, у 1955 р. — 1599, у 1956 р. — 1670; Запорізький: у 1940 р. — 1095, у 1946 р. — 540, у 1950 р. — 700, у 1955 р. — 697, у 1956 р. — 880 лікарів. На жаль, не маємо відомостей, скільки саме є тепер аспірантів в Україні, але для орієнтації подаємо, що в усьому СССР у 1956 р. було в медичних закладах лише 1149 аспірантів, з них 926 у вищих навчальних закладах та 223 у науково-дослідних інститутах. Значно більше підготовано клінічних ординаторів, а саме: 4035 у вищих навчальних закладах, 927 у науково-дослідних інститутах та 735 у інших великих клінічних лікарнях.

Підвищення кваліфікації, спеціялізація та підготова висококваліфікованих фахівців у різних галузях теоретичної та практичної медицини провадяться також науково-дослідними інститутами України, яких було у 1970 році 49, з них 4 терапевтичного профілю, 7 — хірургічного, 1 — стоматологічний, 1 — вакцин та сироваток, 3 — рентґенології та онкології, 4 — акушерства та педіятрії, 4 — для вивчення туберкульози, 2 — очних хвороб, 1 — шкірно-венерологічний, 2 — психоневрологічні, 2 — оториноляринґологічних, 2 — курортології та 12 — санітарного профілю, тобто інститутів гігієни праці, комунальної гігієни, бактеріологічних тощо. У науково-дослідних інститутах України в 1956 році працювали 1554 наукові робітники, з них 673 кандидати медичних наук та 66 докторів медичних наук. У 1972 році в Україні було 50 науково-дослідних інститутів, з них три АН УССР, два АМН СССР та 45 у віданні Міністерства Охорони Здоров'я УССР. Науково-дослідні інститути провадять підготову висококваліфікованих фахівців через аспірантуру та клінічну ординатуру, влаштовують короткотермінові курси спеціялізації лікарів, провадять підготову лікарів за своїм фахом на периферійних базах інститутів, нарешті, вони на протязі років влаштовують так звані тема-

тичні конференції як у стінах інституту, так і на периферії, що також служить справі підвищення кваліфікації лікарів як загально практикуючих, так і фахівців. Фахівці дуже високої кваліфікації готуються також у спеціяльних інститутах Академії Наук УССР, а саме: в Інституті Клінічної Фізіології, в Українському Біохемічному Інституті та в Інституті Мікробіології. З цих цифр ми ще раз бачимо, що підготова професорів та учених медиків вищої кваліфікації проходить значно повільнішими темпами, ніж підготова лікарів та лікарів-фахівців.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрѣевскій Е. И.* Россійскій медицинскій списокъ. СПБ. 1848.
2. *Антонов А. Н.* Охрана материнства и младенчества. Л. 1929.
3. *Архангельъский Г. В.* История неврологии от истоков до 20 века. М. 1965.
4. *Багалѣй Д. И.* Опытъ исторіи Харьковского Университета. Т. 1—2. Х. 1893—1904.
5. *Бантышъ-Каменскій Д. Н.* Словарь достопамятныхъ людей Русской Земли. Т. 1—5 та 1—3. М. 1836. СПБ. 1847.
6. *Бернадский Ю. И.* Советская стоматологическая литература. Библиографический Указатель за 1917—1945 г.г. Том І. М. 1951.
7. Біографическій словарь профессоровъ и преподавателей Императорского Университета св. Владиміра. К. 1884.
8. Біографическій словарь профессоровъ и преподавателей Харьковского Университета. Х. 1905—1906.
9. *Блинкин С. А.* В борьбе с инфекциями. М. 1971.
10. *Блинкин С. А.* Люди большого мужества. М. 1963.
11. *Бляхер О. Я.* История эмбриологии в России. М. 1955.
12. Большая Советская Энциклопедия. Второе издание. Томи 1—51. М. 1949—1958.
13. Большая Медицинская Энциклопедия. Томи 1—36 та додаткові 1—3. М. 1956—1971.
14. *Бородулин Ф. Р.* Лекции по истории медицины. М. 1955.
15. *Wadowski J. A.* Wiadomość o profesorach Akademii Zamojskiej. Warszawa. 1899—1900.
16. *Вайндрах Г. М.* Подвиги русских врачей. М. 1959.
17. *Венгеровъ С. А., Андрѣевскій Е. И.* Критико-біографическій словарь русскихъ писателей и ученыхъ. СПБ. 1889.
18. *Верхратський С. А.* Історія медицини. К. 1964.
19. *Владимірскій-Будановъ М. Ф.* Исторія Императорского Университета св. Владиміра. К. 1884.
20. *Воробець Т., Осінчук Р., Хмілевський Я.* Медичний факультет Українського Тайного Університету у Львові в роках 1920—1925. «Лі-

карський Вісник». Ч. 22—23 від липня-жовтня 1961. Нью-Йорк—Чікаго.
21. *Гамбург А. М.* Развитие судебно-медицинской науки и практики. К. 1958.
22. *Ганделъсман Б. И., Рыжков А. А.* Организация дезифекционного дела в СССР. М. 1956.
23. *Gąsiorowski Z.* Zbiór wiadomości do historiy i sztuki lekarskiej w Polsce. T. 1—4. Poznań. 1854.
24. *Гезеръ Г.* Основы исторіи медицины. Казань. 1890.
25 *Гезеръ Г.* Исторія повальныхъ болѣзней. Казань. 1867.
26. *Гельфенбейн Л. Л.* Русская эмбриология второй половины 19-го века. Х. 1956.
27. *Герценштейнъ Г. М.* Очеркъ исторіи медицинского образованія въ Россіи. СПБ. 1883.
28. *Грищенко О. А.* Труды судебно-медицинских экспертов Украины. К. 1958.
29. *Груздевъ В. С.* Краткій очеркъ исторіи акушерства и гинекологіи. М. 1907.
30. *Европеинъ А. К.* Историческій очеркъ кафедры судебной медицины. СПБ. 1898.
31. *Жук А. П.* Развитие общественно-медицинской мысли в России в 60—70 г.г. 19 века. М. 1963.
32. *Заблудовский П. Е.* Развитие хирургии в России в 19 веке. М. 1955.
33. *Заблудовский П. Е.* Развитие клинической медициты в России во второй половине 19 века. М. 1955.
34. *Заблудовский П. Е.* Естествознание и медицина в России во второй половине 19 века. М. 1955.
35. *Заблудовский П. Е.* Медицина в России в период капитализма. М. 1956.
36. *Загоскинъ Н. П.* Врачи и врачебное дѣло въ старинной Россіи. Казань. 1891.
37. *Змѣевъ Л. Ф.* Русскіе врачи-писатели. СПБ. 1886—1892.
38. *Змѣевъ Л. Ф.* Былое врачебной Россіи. СПБ. 1890.
39. *Зыков А. А.* Очерки развития местного обезболивания в СССР. Л. 1954.
40. *Иконниковъ В. С.* Словарь профессоровъ и преподавателей Университета св. Владиміра. К. 1884.
41. Исторія Императорской Военно-Медицинской Академіи за 100 лѣтъ. СПБ. 1908.
42. История хирургических обществ России и СССР. Л. 1969.
43. *Каганович Р. Б.* Из истории борьбы с туберкулезом в дореволюционной России. М. 1952.
44. *Карпов Л. Н.* Земская санитарная организация в России. Л. 1964.
45. *Кованов В. В.* Н. В. Склифасовский. М. 1952.
46. *Ковнеръ С. М.* Исторія средневѣковой медицины. К. 1893.
47. *Кононенко И. Ф.* Высшее медицинское образование на Украине. К. 1946.

48. *Кукуев Л. А.* В. А. Бец. М. 1950.
49. *Лазарев П. П.* Очерки истории русской науки. М.—Л. 1950.
50. *Лахтинъ М. Ю.* Краткій біографическій словарь знаменитыхъ врачей всѣхъ временъ. СПБ. 1902.
51. *Лахтинъ М. Ю.* Этюды по исторіи хирургіи. М. 1901.
52. *Лахтинъ М. Ю.* Этюды по исторіи медицины. М. 1902.
53. *Лесневичъ В. М.* Очерки по исторіи медицины. В. 1—2. К. 1895—96.
54. *Lukaszewicz J.* Historia szkól. T. 1—3. Warszawa. 1857.
55. *Лушников А. Г.* Лекции по истории русской медицины. М. 1956.
56. *Марголин Е. М.* Илья Буяльский. М.—Л. 1948.
57. *Маркевичъ А. И.* 25-ти лѣтіе Императорского Новороссійского Университета. Одеса. 1890.
58. Матеріалы для исторіи медицины въ Россіи. Подготовленные къ печати Н. Е. Мамоновымъ. В. 1—4. СПБ. 1881—1884.
59. Медицинскій факультетъ Харьковского Университета за первые сто лѣтъ его существованія. Х. 1905—1906.
60. *Мейер-Штейнег Т., Зудгоф К.* История медицины. М. 1925.
61. *Менье Л.* История медицины. Л.—М. 1926.
62. Наши дѣятѣли по медицинѣ. СПБ. 1910—1911.
63. *Новомбергскій Н.* Матеріалы по исторіи медицины. Томи 1—5. СПБ. Томскъ. 1905—1910.
64. *Образцовъ П. М.* Историческій очеркъ литературы практической медицины 19 столѣтія. СПБ. 1862.
65. Очерки истории высшего медицинского образования и научных школ на Украине. К. 1965.
66. Очерки истории русской общественной медицины. М. 1965.
67. *Палкин Б. Н.* Русские госпитальные школы 18 века и их воспитаники. М. 1959.
68. *Панкевич-Смішко С.* Українські медичні курси у Львові і Тайний Український Університет. «Лікарський Вісник», чч. 22—23, липень-жовтень 1961. Нью-Йорк—Чікаго.
69. *Петровъ Н. И.* Кіевская академія во второй половинѣ 17 вѣка. К. 1895.
70. *Плющ Василь.* Українські вчені медики 18 століття. «Лікарський Вісник», ч. 10, травень 1958. Нью-Йорк.
71. *Плющ Василь.* Медицина на українських землях за часів гетьмана Івана Мазепи. «Лікарський Вісник», ч. 15, вересень 1959. Нью-Йорк.
72. *Плющ Василь.* Нариси з історії української медичної науки та освіти. Книга І. Мюнхен. 1970.
73. Повесть временных лет. Т.т. 1—2. М.—Л. 1950.
74. *Полонська-Василенко Н. Д.* Українська Академія Наук. Томи 1—2. Мюнхен. 1955—58.
75. Пятьдесят лет советского здравоохранения (1917—1967). М. 1967.
76. *Радзикевич Ю.* Дещо з життя Українського Тайного Університету. «Лікарський Вісник», чч. 22—23, липень-жовтень 1961. Нью-Йорк-Чікаго.

77. *Рихтеръ В. М.* Исторія медицины въ Россіи. Т.т. 1—3. М. 1814—1820.
78. *Российский Д. М.* 200 лет медицинского факультета Московского Государственного Университета. М. 1955.
79. *Свиньинъ П. И.* Исторія Императорской М.Х.А. «Отечественные Записки». 1821.
80. *Sigerist H. E.* Große Ärzte. München. 1970.
81. *Starzyński S., Finkel L.* „Historia Uniwersytetu Lwowskiego". Lwów. 1894.
82. Сто лет Киевского Медицинского Института (1841—1941). К. 1947.
83. *Тикотин М. А.* А. П. Загорский и первая русская анатомическая школа. М. 1950.
84. *Удерман Ш. И.* Избранные очерки истории отечественной хирургии 19 столетия. Л. 1970.
85. Ukraine a concise encyclopaedia. Vol. I., II. Toronto. 1963—1971.
86. *Харламповичъ К. В.* Западно-русскіе православные школы 16-го и начала 17-го вѣка. Казань. 1888.
87. Харьковский Государственный Университет им. А. М. Горького за 150 лет. Х. 1955.
88. Харьківський Медичний Інститут (1810—1935). М.—Л. 1935.
89. *Чистовичъ Я.* Очерки по исторіи медицинскихъ учрежденій въ Россіи. СПБ. 1870.
90. *Чистовичъ Я.* Исторія первыхъ медицинскихъ школъ въ Россіи. СПБ. 1883.

Крім того, для цієї праці використана література, яка вміщена на стор. 152—157, 185—188 зб. «Матеріяли до історії української медицини». Нью-Йорк—Мюнхен, 1975, українські медичні часописи (див. стор. 175—185) та енциклопедичні словники: «Энциклопедическій Лексиконъ А. А. Плюшара». Томи 1—17. СПБ. 1835—1841, «Энциклопедическій Словарь Ф. А. Брокгауза и И. Е. Ефрона». Томи 1—86. СПБ 1890—1907, «Энциклопедическій Медицинскій Словарь А. Віларе». Томи 1—3. СПБ. 1892—1893, «Энциклопедическій Словарь Русского Библіографического Института Гранат». Томи 1—58. М. 1910—1940, «Энциклопедическій Словарь Военной Медицины». Томи 1—6. М. 1946—1950, «Энциклопедическій Словарь по физической культуре и спорту» Томи 1—3. М. 1951—1963, «Українська Радянська Енциклопедія». Томи 1—17. К. 1959—1966, «Український Радянський Енциклопедичний Словник». Томи 1—3. К. 1966—1968, «Українська Мала Енциклопедія». Книги 1—16. Буенос-Айрес. 1953—1967. «Українська Загальна Енциклопедія». Книга Знання. Томи 1—3. Львів. 1930—1935. «Енциклопедія Українознавства». Том І. Книги 1—3. Том ІІ. Книги 1—6. Видання НТШ, Париж—Нью-Йорк—Мюнхен. 1949—1974, довідник «Учені ВУЗів УРСР». К. 1968.

The beginnings of medical education in Ukraine reach far back into the past. As early as the 11th and 13th centuries, during the Kievan Ukraine-Rus era, medical knowledge had been handed down from generation to generation and imparted to students at schools run by monasteries.

The first higher medical school, in the modern meaning of the word, established in Ukrainian lands was the Zamoyska Academy (1593—1784).

The second medical school founded in Ukraine was the Collegium Medicum in Lviv (1773—1784). In 1784 a medical faculty was instituted at the Lviv University.

In Eastern Ukraine, the first medical school to be founded was the Medical-Surgical School in Elysavethrad (1787—1797). Moreover, in 1802, a medical class (faculty) was inaugurated at the Kievan Mohyla Academy.

The second university in Ukraine to open a medical faculty was the University of Kharkiv, in 1805.

In his further discourse, the author produces a detailed outline of the activities of the medical faculties of the Lviv, Kiev (founded in 1841), Kharkiv, Odessa (1900), Katerynoslav (1916) universities as well as those of the Higher-Level Medical Courses for Women held in Kiev, Kharkiv, Odessa and Katerynoslav. He surveys their educational and scientific accomplishments and furnishes profiles of the most distinguished professors of these medical faculties, among them: Oleksander Walter, Volodymyr Bets, Petro Peremezhko, Volodymyr Vysokovych, Hryhoriy Minkh, Viktor Subbotin, Vasyl Pokrovsky, Vasyl Obraztsov, Vasyl and Oleksander Danylevsky, Lev Tsenkovsky, Volodymyr Gulevych, Mykola Hamaliy, Lev Tarasevych, Mykola Strazhesko, and a number of others.

A special chapter is devoted to the history of the Ukrainian Underground University.

The author also deals in great detail with the activities of Medical Institutes (a designation applying to higher medical schools in the Ukrainian SSR, which replaced the medical faculties of the former universities, and to the new higher medical schools created between 1920—1957).

Presently, there are 12 Medical Institutes in Ukraine: in Lviv, Kharkiv, Kiev, Odessa, Dnipropetrovsk, Donets (founded in 1930), the Crimea (at Symferopil, founded in 1931), Vinnytsia (1932), Chernivtsi (1944), Ivano-Frankivsk (1945), Luhansk (1956), Ternopil (1957), the medical faculty at the Uzhorod University; the Kharkiv

Stomatological Institute (1921), Zaporozhe (1921) and Kharkiv Pharmaceutical Institutes (1921); 2 Institutes of Physical Culture in Kiev and Lviv respectively, 3 institutes for the post-graduate training of physicians in Kiev, Kharkiv and Zaporozhe respectively, 50 scientificresearch institutes, which prepare medical-specialists with highest qualifications.

Approximately 40,000 students annually attend higher medical schools in Ukraine; some 4,000 graduate annually.

Altogether, there are more than 135,000 physicians in Ukraine presently pursuing their profession.

Approximately 3,500 scientific workers — among them more than 400 professors — are employed at the higher schools of learning.

Drawing on a wealth of source material and his own experience, the author affords concise information concerning the aforementioned educational schools, their educational and scientific work, and also conveys succint data on professors engaged in these schools as well as on their work.

Moreover he relates information on a number of distinguished contemporary Ukrainian medical scientists, such as:

In Lviv: Oleksiy Zhurbin (biologist), Leonid Kuzmenko (internist), Vlas Martyniuk (hygienist), Stepan Oliynyk (internist), Volodymyr Omelchenko (surgeon), Yakiv Skliarov (anatomist), Leonid Tymoshenko (obstetrician-gynaecologist), Mykola Turkevych (chemist).

In Kiev: Petro Barannyk (hygienist), Ivan Barchenko (hygienist), Vasyl Bratus (surgeon), Georhiy Burchynsky (internist), Timophy Hlukhenkiy (noted internist), Serhiy Diachenko (eminent microbiologist), Prokop Hudzenko (pediatrician), Mykola Zazybin (noted histologist), Mykola Zaiyko (eminent pathophysiologist), Ivan Ishchenko (surgeon), Mykhailo Kolomiychenko (surgeon), Georhiy Pylypchuk (phthisiologist), Pavlo Plitas (ophthalmologist), Ivan Pototsky (dermatologist-specialist in venereal diseases), Fedir Prymak (noted internist), Yuriy Sapozhnikov (eminent medico-legal physician), Mykhailo Spirov (noted anatomist), Oleksiy Fedorovsky (specialist in blood transfusion operations), Yakiv Frumkin (prominent psychiatrist), Yevhen Chaika (noted pathologist-anatomist), Oleksander Cherkes (noted pharmacologist), Chaik Shakhbazian (eminent hygienist) Yakiv Shwartsberg (eminent otorhinolaringolist), Tatiana Shlopak (oculist), Andriy Shurynok (surgeon-pediatrician).

In Kharkiv: Borys Alyoshin (histologist), Danylo Alpern (eminent pathophysiologist), Volodymyr Byelousov (eminent pediatrician), Georhiy Burlachenko (radiologist), Ivan Hrishchenko (obstetrician-gynae-

cologist), Zinoviy Hurevych (hygienist), Vasyl Derkach (eminent microbiologist), Hryhoriy Derman (pathologist-anatomist), Borys Zadorozhny (dermatologist-specialist in venereal diseases), Georhiy Karavanov (surgeon), Liubov Mala (eminent internist), Yuriy Orlenko (surgeon), Valentyna Prykhodko (pediatrician), Raphail Synelnykov (eminent anatomist), Mykhailo Solovyov (eminent epidemiologist), Nina Tatarenko (eminent psychiatrist), Aron Utevsky (eminent biochemist), and others.

In Odessa: Fedir Volynsky (anatomist), Yakiv Voloshyn (surgeon), Ivan Deyneka (surgeon), Yukhym Dubovy (radiologist), Semen Kalfa (eminent ophthalmologist), Hryhoriy Semenchenko (surgeon-stomatologist), Mykhailo Yasynovsky (eminent internist), and others.

In Dnipropetrovsk: Hryhoriy Batrak (pharmacologist), Aron Dashevsky (ophthalmologist), Mykhailo Demko (surgeon), Viktor Dziak (internist), Leon Lukovsky (eminent otorhinolaringologist), Anatol Sydorenko (surgeon), Mykola Khoroshmanenko (surgeon), Dmytro Chukhrienko (surgeon), and others.

In Vinnytsia: Yakiv Brytvan (pathophysiologist), Ivan Hrabchenko (surgeon), Petro Kulyk (anatomist), Leonid Lekarev (hygienist), Mykhailo Mylomovka (internist), Isaac Mizrukhin (psychiatrist), Valentyna Panyeva (ophthalmologist), Mykhailo Pinevych (urologist). Vasyl Tsypkovsky (medico-legal physician), and others.

In Donetsk: Rostyslav Bogoslavsky (surgeon), Oleksander Gubergrits (internist), Leontiy Zavhorodny (surgeon), Oleksiy Malkov (hygienist), Karo Ovnatanian (surgeon), Volodymyr Rodin (otorhinolaringologist), Mykola Torsusiev (dermatologist-specialist in veneral diseases), Mykhailo Khovenko (orthopaedist), and others.

In Ivano-Frankivsk: Georhiy Babenko (medical chemistry), Serhiy Verkhratsky (surgeon and historian of medicine), Mykyta Dumka (eminent historian), Mykola Kravets (internist), Vasyl Seniutovych (surgeon), and others.

In Symferopil: Oleksiy Birkun (pathologist-anatomist), Viktor Bobin (anatomist), Yevhen Zakharov (surgeon), Natalia Korolyova (pediatrician), Kyrylo Piatkin (microbiologist), Abram Reinus (otorhinolaringologist), Borys Khvatov (histologist), Yuriy Yatzozhynsky, and others.

In Luhansk: Dmytro Hrechyshkyn (surgeon), Maria Ovchynnykova (obstetrician-gynaecologist), Borys Pervomaisky (psychiatrist), Stefan Petrunia (ophthalmologist), Mykhailo Synylo (orthopaedist and traumatologist), Mykhailo Smyk (internist), and others.

In Ternopil: Dmytro Bekov (anatomist), Tykhon Hlukhenkiy (dermatologist-specialist in veneral diseases), Vasyl Lastovetsky (psy-

chiatrist), Mykhailo Masyk (internist), Mykola Skakun (pharmacologist), Onysym Khazanov (pathologist-anatomist), Mykola Shylko Stefan Petrunia (ophthalmologist), Mykhailo Synylo (orthopaedist and others.

In Chernivtsi: Trokhym Boryma (obstetrician-gynaecologist), Stepan Zakryvydoroha (pharmacologist), Vasyl Lypnovsky (epidemiologist), Borys Radzykhovsky (ophthalmologist), Serhiy Savenko (neurologist), Olena Samson (internist), Halyna Troyan (microbiologist), Mykola Turkevych (anatomist), and others.

In Uzhorod: Nestor Bunt (anatomist), Oleksander Pashchenko (physiologist), Halia Stepanova (surgeon and anatomist), Oleksander Fedynets (surgeon), and others.

The work affords information on more than 500 Ukrainian medical scientists.

In conclusion, the author describes the system of medical education in the Ukrainian SSR.

СПИСОК ІМЕН

А

Аббе Ернст (Abbe Ernst) 15, 106
Абдергальден Е. (Abderhalden E.) 18
Абражанов Олександер 314
Абу-Алі Ібн-Сіна (Avicenna) 190
Абул Казім (Abul Quasim Chabat ben Abbasal Zarhawi) 256
Августинович Ф. М. 132
Аведик І. 266
Авенаріюс М. П. (Avenarius) 32, 99
Авіценна — Абу-Алі Ібн-Сіна (Avicenna Abu, Ali al-Husain ibn Abdablah ibn Sina) 190, 121, 256
Авогардо Амадео (Avogardo Amadeo) 13
Агапіт св. 265
Агарков Федір Т. 319
Азарова-Хронтович Надія С. 323
Айзенберґ О. 297
Айнтховен В. (Eintchoven W.) 17
Айнштайн А. (Einstein A.) 17
Алейникова Людмила О. 311
Александров В. С. (Aleksandrov V.) 226, 231
Алексеєв Петро 37
Алексенко М. О. 50
Алембек В. 266
Аллен Е. (Allen E.) 18
Альошин Борис (Alyoshin B.) 306, 377
Альперн Д. О. (Alpern D.) 305, 306, 377
Альперович Павло М. 317
Альфер'їв С. П., Алфйоров (Alferyev S.) 63, 64, 208, 230
Альфонский А. 207
Амбодик-Максимович Н. (Ambodyk-Maksymovych) 20, 26, 47, 48, 100, 125, 126, 136, 139, 140, 157, 165, 196, 233, 268, 269
Амбруаз Паре (Ambroise Pare) 256
Амі Е. Т. 53
Амосов М. М. 253
Андерсен Д. (Andersen D.) 42
Анджейовський А. Л. 44
Андіон П. П. (Andion N.) 182, 189
Андреасов Леон М. 306
Андрієвський Борис Ю. (Andriyevsky B.) 280, 314
Андрієвський І. Е. 150, 202, 255
Андрієвський Степан С. (Andriyevsky S.) 20, 26, 76, 82, 104, 139, 140, 162, 165, 186, 203, 206, 207, 254, 268
Андрієвський Юхим 207
Анініфієв І. Я. (Annifiev I.) 132, 136
Анісімов Олександер В. 321
Анна Всеволодівна, Ганна, Янка 265
Антоній св. 265
Антонович В. 261
Араґо Домінік Франсуа (Arago Dominique Francois) 13
Арендаренко Н. 132, 136
Арешев Петро Г. 323
д'Арколе Джованні 256
Арнольді В. М. 50
д'Арсонваль 303
Артвинський Є. 275, 280
Артур 257
Арутюнов О. 253
Архангельський В. М. 296
Архипенко Володимир 314
Астахов Г. 260
Ауенбруґґер Леопольд (Auenbrugger Leopold) 15, 26
Афанасьєв Є. І., Афанасьїв (Afanasiv I.) 86, 211, 293
Афанасьєв К. 67
Ахшарумов Д. (Achsharumov D.) 153, 163
Ашгейм С. (Aschheim S.) 18, 25
Ашоф Л. (Aschoff L.) 18, 25, 115
Аюрведа А. 120

Б

Бабель 258
Бабенко Ґеоргій О. (Babenko G.) 321, 347
Бабський Е. Б. 69
Багалей Д. И., Багалій Дмитро 31, 143
Багенський С. К. 61
Багрянський М. (Bachriansky M.) 139, 162
Базаров Олександр І. 37
Базилевич Григорій (Basylevych H.) 20, 26, 70, 76, 82, 139, 140, 203, 270
Базилевич І. В. (Bazylevych I.) 220, 230
Бакуліна Елла В. 323
Бакшеєв М. С. 297
Балабан Віра Г. 297
Балановський К. 83
Балей С. 285
Барабашев П. Н. (Barabashev P.) 192, 195
Баранецький Й. В. 51

Баранник П. І. (Barannyk P.) 293, 297, 346
Барановська Марта 280
Барановський Тадеуш 280
Барвінський Олександер 247, 285
Бардах Яків Ю. (Bardach J.) 86, 108, 110, 119, 310
Барзиловський Яків М. 38
Барсук-Мойсеєв Х., Мойза 70, 82, 126, 204, 205
Барченко І. П. (Barchenko I.) 297, 346
Бательман А. І. 297
Батрак Григорій О. (Batrak H.) 314, 347
Батуїв М. А. 310
Бах Олексій М. 43
Беднарський А. 275
Беєрінк М. 109
Безпалов Ґеоргій 314
Безредка Олександер М. (Bezredka O.) 22, 26, 85, 91, 108, 116, 119, 255
Бек А. (Beck A.) 71, 101, 275
Бекарюков Д. Д. (Bekariukov D.) 150, 153, 163
Бекетов Андрій М. 49
Бекетов М. М. (Beketov M.) 36, 65, 100, 303
Беков Д. (Bekov D.) 326, 348
Белл Чарльз (Bell Charles) 14, 257
Бер Карл М. 53, 60
Бергер Емануїл Н. 326
Берґер І. (Berger I.) 18
Берґман Е. (Bergmann E.) 173
Бердоносова Тетяна І. 323
Бережанський П. (Berezhansky P.) 248, 251
Березинський Х. 83, 124, 203
Беретті 60
Берінг Еміль (Behring Emil) 16, 25
Бернадський Ю. О. 297
Бернар Кльод (Bernard C.) 14, 67, 69
Бернарський А. (Bernarsky A.) 194, 195, 275
Бернштейн Н. О. (Bernstein N.) 62, 69, 148, 163
Бершацький 243
Бессер Віллібальд (Besser V.) 50, 100
Бетельман Абрам І. 297
Бец Володимир О. (Bets V., Bez V.) 20, 26, 53, 61, 69, 73, 100, 131, 290, 291
Бедінський О. 123
Білецький Василь 64
Білецький М. Ф. 64, 66
Білопольський Ю. 48, 124, 203
Білоус О. (Bilous O.) 153, 163
Білоусов В. О. (Byelousov V.) 305, 306, 347
Білоусов М. Ф., Белоусов 66, 303
Білоусов О. К. 60, 305
Білявський В. (Biliavsky V.) 132, 136
Бір Август (Bier August) 16, 25
Біркун Олексій О. (Birkun O.) 323, 347
Біша Марі Ксаве (Bichat Marie Xavier) 13, 25
Бирковський Симон 201, 266
Биховський Г. Б. (Bychovsky H.) 248, 251
Биховський Т. 253
Бланк Л. (Blank L.) 259, 263
Бланкард Степан 123
Блек 257
Бобін Віктор В. 323, 347
Бобін Володимир 306
Бобрецька В. М. (Bobrecka V.) 248, 251
Бобрецький Микола В. 45, 46, 293
Богаєвський А. Я. (Bohayevsky A.) 248, 251, 296
Богаєвський О. Т. 174, 178, 179, 180, 181, 182, 185, 188, 226
Богатирчук Ф. П. (Bohatyrchuk F.) 248, 151
Богданов А. П. 53
Богданович А. В. (Bohdanovych A.) 132, 136
Богданович Віра В. 314
Богданович П. (Bohdanovych P.) 125, 140, 157, 162
Богомолець О. О. (Bohomolets O.) 22, 27, 90, 239, 251, 253, 311
Богославський Р. В. (Bogoslavsky R.) 319, 347
Богрі Сара М. 306
Бодендорф Карл Ф. 279
Бойченко І. (Boychenko I.) 153, 154, 163
Бойченко П. 154, 226
Бокаріус М. С. 305
Болгаревський М. П. (Bolcharevsky M.) 222, 230
Болтін 41
Бондарчук І. А. 253
Бондзинський С. (Bondzinsky S.) 147, 163, 275

Бор Н. (Bohr N.) 18
Боревська Бела Д. 319
Борзов Михайло В. 311
Борима Трохим В. (Boryma T.) 328, 348
Борин Яків В. 321
Борнгаупт 176
Борщов І. Г. 38, 51
Боткін С. П. 197
Бохенський К. 275
Бошар 111
Бравнштейн М. О. 305, 306
Брандт О Ф. 66
Братус Ніна В. 317
Братусь В. Д. 297
Брауншгейн Е. П. (Braunstein Y.) 192, 195
Брежнєв Володимир Т. 330
Бреід Джемс (Braid James) 14
Бритван Яків М. (Brytvan Y.) 317, 347
Бріґідер Володимир 280
Бродовська Зинаіда І. 323
Брока Поль (Broca Paul) 14
Бромберг Евеліна Д. 331
Броун Секар Шарль (Brown-Sequard Charles) 16
Брюкке Е. (Brücke E.) 61, 69, 73, 191
Брюхоненко Сергій (Briukhovenko S.) 22, 27
Бубличенко Л. (Bublychenko L.) 238, 239, 245
Буграв Герман (Boerhaave H.) 204
Буґі Е. (Buggie E.) 19
Будзинський 41
Булль О. (Bull O.) 18
Бунге М. А. 37
Бунзен Р. (Bunsen R.) 61, 73
Бурак С. М. (Burak S.) 198
Бурденко Микола М. (Burdenko M.) 23, 28, 165, 188
Бурлаченко Г. А. (Burlachenko H.) 248, 305, 306
Бурчинський Г. О. (Burchynsky G.) 298, 346
Бурштейн А. І., Бурштайн 311
Бут Нестір І. (Bunt Nestor) 329, 348
Бутко П. 201
Бутковський П. А. (Butkovsky P.) 84 101, 222, 223
Бутлеров А. М. 64
Бухарович Мойсей Н. 319
Бухштаб Л. Б. 310
Буцик М. Г. (Butsyk M.) 249, 251
Буш І. Ф. (Busch I.) 190, 195
Буяльський Ілля В. (Buyalsky Ilia) 20, 26, 57, 58, 76, 77 ,165, 170, 186, 196, 206, 260, 261
Бюффон 103
Бялашкович Симон 122
Бялик В. 253

В

Важинський Ф. І. (Vazhynsky F.) 259, 263
Вайґль Р. 275
Вайсман А. (Weismann A.) 18
Ваксман С. (Waksmann S.) 19
Валуєв Петро 30
Валяшко М. О. 303
Вальтер О. П. (Walter O.) 53, 60, 61, 69, 100, 132, 146, 150, 180, 188, 287, 288, 290, 291, 293
Вальтух І. А. 51, 184
Вальц Я. 51
Ванотті Л. О. (Wanotti L.) 59, 63, 100, 143, 147
Ванцетті Т. Л. (Wancetti T.) 180, 184, 186, 189
Варбург О. (Warburg O.) 19
Варвинський Й. 206
Варламов Володимир І. 311
Василевський М. П. (Vasylevsky M.) 153, 163
Василенко В. Х. (Vasylenko V.) 218, 220, 230
Василенко Д. О. 313
Васильєв К. Ґ. 311
Васильківський С. І. 305
Вассерман А. (Wassermann A.) 18, 25
Вахнянин Мирон 285
Вашетко М. П. 292
Вдовиківський Т. І. (Vdovykovsky T.) 178, 186, 189
Веґнер К. Ф. 184
Ведль В. 257
Вежуховський М. 275
Вейксельбаум А. (Weichselbaum A.) 15
Веккер Л. (Wecker L.) 193
Велер Фрідріх (Wöhler F.) 13
Великий В. М. 69
Величко Г. 54
Велланський Д., Кавунник (Vellansky D.) 72, 83, 101, 207

Вельвовський І. З. (Velvovsky I.) 241, 246
Вельямінов Н. Я. 179
Венедиктів А. С., Венедіктов О. С. (Venediktov) 59, 63, 100, 143, 303
Венечанський Степан 140, 157, 255
Веріго Б. Ф. 62, 71, 310
Веріго О. А. 39, 70, 114
Вертипорох Євген 280
Верхайський С. А. 321, 347
Верхацький Н. 243
Верхратський І. Т 52, 54, 55
Верхратський С. А. (Verkhratsky S.) 168
Виноградов В. В. (Vynohradov V.) 220, 230, 294, 295
Виноградов Сергій О. 323
Виноградова С. (Vynohradova S.) 242, 246
Виноградський Сергій (Vynohradsky S.) 21, 26, 109
Вирансевич 124
Висоκович В. К. (Vysokovych V.) 21, 22, 26, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 112, 113, 114,115, 119, 132, 148, 215, 218, 253, 255, 290, 292
Висоцький М. 261
Висоцький Т. 110
Вишинський Л. М. 179
Вишневський О. О. 319
Відаль Фернанд (Widal Fernand) 16
Вікул Д. С. 127
Вільга Г. 260
Вільховий Василь Ф. 283
Вільчинський Тадеуш Ф. 280 281
Вінер Н. (Wiener N.) 19
Вінтерштайнер О. (Wintersteiner O.) 19, 25
Вірхов Р. (Virchov Rudolf) 14, 25, 64, 167
Вішневський А. В. 19
Владзімірська Олена В. 283
Вовк-Карачевський В. (Vovk-Karachevsky V.) 153, 154
Вовк Федор (Vovk F.) 53, 100
Вовкобой М. І. 291
Воєвідка Ярослав 280
Волинський Федір А. (Volynsky F.) 311, 347
Волкович Микола М. (Volkovych M.) 23, 28, 176, 177, 181, 182, 183, 184, 185, 198, 290, 295
Волошин Яків М. (Voloshyn J.) 311, 347
Волощак О. 52
Волчанецький Д. В. (Volczanecky D., Volchanecky) 76, 83, 124, 139, 164, 203, 229, 269, 270
Волянський Є. І. 181
Воробйов Володимир П. (Vorobyov V.) 23, 27, 60, 100, 304, 305
Вороний Ю. 253
Воронін В. В. 310
Воронов Абрам С. 319
Воронцов Д. С. (Vorontsov D. 69, 292
Воронянський Г. С. 253
Воскобійник М. М. 293
Вредень Р. Р. 195, 196

Г

Габліц Карл 43
Габович Р. Д. 298
Гаке Бальтазар 268
Гаккебуш В. М. (Hackebusch V.) 296
Гален Клавдій (Galenus Claudius) 121
Галин Мартирій (Halin M.) 158, 226, 231
Галлер Альбрехт (Haller Albrecht) 204
Гальбан Є. 275
Гальперін Я. (Halperin Y.) 198, 199
Гамалія Микола Ф. (Hamaliya M. 21, 26, 86, 108, 110, 111, 112, 119, 149, 255, 310, 345
Гамалія Михайло (Hamaliya M.) 140, 157, 203, 254, 269
Ганзен А. Ґ. Г. (Hansen A. G. H.) 15
Гарагашян Ара А. 322
Гарасимович Андрій 281
Гармашів Всеволод (Harmashiv V.) 158, 163
Гарнич-Гарницький Федір М. 37
Гаррісон Р. (Harrison R. G.) 18
Гаса Ричард 280
Гастер Р. (Haster R.) 42
Гата С. (Hata S.) 18
Гедройц В. І. 187
Гейбель Є. Г. 130, 293
Гейнісман Я. І. (Heynisman Y.) 250, 252
Гельвіг Р. І. 61, 62
Гельмгольц Г. Л. Ф. (Helmholtz H. L. F.) 14, 15, 61, 73, 191
Генле Ф. Ґ. Я. (Henle F. G. J.) 14

Геродот (Herodotos) 121
Герцен Іван Г. 311
Гесс В. (Hess W.) 18
Гешелін О. І. (Heshelin O.) 198
Гинилевич Ярослав 279
Гиренко Л. 198
Гирш (Hirsch) 239
Гізе Ф. 36, 130
Гільтербрандт Ф. А. (Hildebrand F.) 190, 195, 202
Гіппократ (Hippokrates) 120, 232, 256
Гіренко Л. (Hirenko L.) 198, 199
Гіршман Л. Л. (Hirschman L.) 191, 192, 305
Гіряк Юліян 285
Глухенький Т. Т. (Hlukhenkiy T.) 281, 298, 326, 348
Глюзинський А. 275
Гнатищак Анатоль І. 283
Гнатюк Олександер І. 317
Гнідич Петро (Hnidych P.) 196, 199, 269
Голігорський С. Д. 298
Голіцинська Марія Т. 329
Головін С. С. (Holovin S.) 194, 195, 310
Гольдштейн Ісаак М. 314
Гопкінс Ф. (Hopkins F. G.) 18
Гоппе-Зейлер Г. (Hoppe-Seyler) 64
Горбанєв Я. М. (Horbaniv J.) 147, 163
Горбачевський Іван Я. 22, 43, 54, 55, 56
Горголі Сава 83
Гординський Богдан 280
Гординський К. С. 132
Гордієнко Є. 130
Горецький Л. К. (Horecky L.) 146, 163, 211, 212
Горіневський В. В. 150
Горкін Зіновій Д. 306
Горохівський М. 70
Гофмайстер В. (Hofmeister W.) 17
Гофман Е. (Hoffman E.) 22, 26, 113
Грабченко Іван М. (Hrabchenko I.) 317, 347
Граль Федір 124
Граман Іван 201
Гребенюк М. (Hrebeniuk M.) 242, 245
Гречишкин Дмитро К. (Hrechyshkyn D.) 325, 348
Грибінюк Юхим (Hribiniuk J.) 158, 163, 226
Григор'їв С. П. (Hryhoriv S.) 248, 251
Гринцевич-Талько Ю. 53
Гринштейн О. М. 305
Грицюк О. О. 298
Грищенко В. І. (Hryshchenko V.) 241, 242, 305, 306
Грищенко Іван І. (Hryschenko I.) 306 347
Громашевський Л. В. 255, 293, 310, 311
Грубе В. Ф. (Hrube V.) 65, 171, 172, 173, 179, 180, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 260, 263
Грубі Йосип (Hruby J.) 190, 195
Грушка Мирослав 280
Грушкевич Ярослав 54, 277
Губергріц М. М. (Huberhrits M.) 294, 295
Губергріц Олександер Я. (Gubergritz O.) 319, 347
Губерт Г. 182
Гудзенко Прокіп (Hudzenko P.) 298, 346
Гузенський А. (Huzensky A.) 83, 203
Гулевич Володимир С. 22, 40, 132, 303, 304
Гуревич Григорій М. 331
Гуревич Зіновій А. (Hurevych Z.) 307, 347
Гуревич М. І. 303
Гуфелянд Х. (Hufeland Ch.) 72, 127, 165
Гюббенет Х. Я. (Huebbenet H.) 140, 162, 177
Гюбнер Ю. Ю. 152, 153

Ґ

Ґавле (Gaule) 65
Ґален (Galen) 256
Ґарція Мануель (Garcia Manuel) 15
Ґерен А. (Guerin A.) 18
Ґлюзінський А. 225
Ґмелін 104
Ґонсьоровський Н. 275
Ґрефе А. (Graefe A.) 191
Ґрефе К. (Graefe C. F.) 166
Ґроєр Ф. (Groyer F., Gröer) 275, 280
Ґруца Адам 280

Д

Давен 105
Давидяк Євген 285
Дадлець Юзеф 280
Дакура О. (Dakura O.) 54, 55, 158, 159, 226, 231

Данилевський Василь Я. (Danylevsky V.) 22, 27, 40, 64, 65, 66, 93, 132, 146, 255, 303, 304
Данилевський Д. Я. 149
Данилевський І. (Danylevsky I.) 138, 139, 162
Данилевський Олександер Я. (Danylevsky O.) 21, 26, 40, 132, 233, 303, 304
Даниленко А. 253, 158
Даниленко Михайло В. 283
Даниленко Михайло І. 283
Дарвін Чарлз (Darwin Charles R.) 14, 53
Дарсе 257
Дашевський Арон І. (Dashevsky A.) 314, 347
Двожильна Катерина 312
Дейнека Іван Я. (Deyneka I.) 311, 312, 347
Деленс (de Lenc) 197, 198
Делябарр 257
Делявінь Франц О. (Delavin F.) 43, 48, 49, 63, 65, 100
Делярю Є. 52
Дельва Віктор О. 322
Демиховський Юхим І. 314
Демко Михайло Ю. (Demko M.) 314, 347
Денисенко М. М. 313
Деркач В. С. (Derkach V.) 305, 307, 347
Деркач М. П. 305
Дерман Григорій Л. (Derman H.) 307, 347
Дерюгін І. О. 307
Десятковський-Заблоцький П. 169, 206, 260
Делов В. С. 192
Дженнер 105
Дзегелинський Ісай 122
Дзяк Віктор М. (Dziak V.) 314, 347
Дибковський В. І. 131
Дикштейн Катерина О. 319
Діатропов П., Діатроптів (Diatropov P.) 149, 153, 154, 163
Діоскорід (Dioscorides Pedanius) 120
Дітеріхс М. М. (Diterichs) 177, 188, 295
Діфенбах 179
Дмитренко Л. П. (Dmytrenko L.) 225, 226, 230, 310
Дмитрієв Модест Л. 312
Дмитрієва Неоніла М. 281, 298
Дмоховський З. 275
Добєлов Р. Х. 143
Добровольський К. Є. (Dobrovolsky K.) 186, 189
Доброгаєва Ганна Ф. 307
Дойзі Е., Аллен І. Дойзі (Doisi Allen і E.) 18
Домаґк Ґ. (Domagk G.) 19, 25
Домініціюс В. 124, 276
Домрачов Володимир М. 323
Дорофієв Ф. (Dorofiev) 190, 195
Дрель Костянтин О. 319
Дрималюк С. (Drimaliuk S., Drimalik) 158, 159, 226, 231
Дроботько Віктор Г. (Drobotko V.) 23, 27, 115, 116, 119, 133, 255
Дрогобич Ґ. Ю. М. (Drohobych-Kotermak) 200, 230, 254
Дубинський Арон 307
Дубинський Гаврило 83
Дубовий Юхим Д. (Dubovy J.) 312, 347
Дудукало А. 261
Думка Микита (Dumka M.) 322, 347
Дунаєв В. (Dunayev V.) 212, 230
Дюбрель Ф. (Dubreuil Francoise) 258
Дюбуа Реймон Еміль (Du Bois Reymond E.) 68, 144, 191
Дювернуа Л. Л. 61
Дюкло Е. П. (Duclaux E. P.) 103
Дюпюїтрен 179
Дядковський І. Є. 206
Дядуша Г. Ф. 253
Дяков П. І. 182
Дяченко С. С. (Diachenko S. S.) 298, 346

Е

Еберс Ґ. (Ebers Georg) 120, 256
Еванс Г. (Evans H. M.) 18, 25
Егоров Б. 19
Егер Е. (Eger E.) 191
Едріан Е. (Adrian E.) 19
Ейдельман Мальвіна 330
Екеблад Х. А. 66
Елізен 126
Ельтеков Олександр 36
Епштайн Д. Я. 296
Епштейн-Лорин М. (Epstein L.) 253
Ерве 53
Ергардт Ф. Ф. 61
Д'Ерель Ф. (F. de Herelle) 18
Еренберг С. 104
Ерісман Ф. Ф. 154
Еріштель К. Г. 215
Ерліх А. (Ehrlich A.) 18, 25

Есмарх І. Ф. (Esmarch J. F. A., Esmark) 187, 189

Є

Євпраксія-Зоя Мстиславна (Добродія) 122, 138, 232, 261
Єгоров Олександер С. 314
Єлецький О. Г. (Yeletsky O.) 295
Єлізен Йоган (Ellisen Johann) 202
Єллінський Митрофан (Jelynsky M.) 164, 171, 188, 203
Єльський Костантин Роман 45
Єндик Р. 53
Єнько І. Д. 149
Єренков Володимир А. 325
Єрсен А. (Jersin A.) 15
Єфименко П. 53
Єфремов О. П. 250

Ж

Жаботинський Василь 307
Жіґмонді Р. (Zsigmondy R. 17
Жмайлович 41
Жмакін К. Н. 296
Жоліо-Кюрі Ф. і І. (Joliot-Curie F. і I.) 19
Жук К. М. 32
Жук М. М. (Zhuk M.) 197, 198, 199
Жук Н. І. 61
Жуковський Василь (Zhukovsky V.) 203, 230, 254, 269
Журбін Олексій І. 283
Журко Максим 280

З

Заблоцький-Десятковський Л. П. 169, 206
Заблоцький-Десятковський Н. П 169, 206, 260
Заболотний Данило К. (Zabolotny D.) 21, 22, 26, 85, 90, 91, 93, 101, 110, 112, 113, 114, 116, 119, 255, 310
Завадовський 124
Завадський А. (Zavadśky A.) 46, 100
Зав'ялів І. Н. 295
Загоровський П. 83
Загородній Леонтій І. (Zahorodny L.) 319, 347
Загорський П. О. (Zahorsky P.) 57, 58, 59, 70, 76, 77, 164, 169, 170, 188, 196
Задорожний Борис Я. 307
Зазибін М. І. (Zazybin M.) 298, 346
Зайко М. (Zaiyko M.) 298, 310, 346
Зайончевський В. І. 32
Зайцев Микола Д. 312
Закривидорога Степан П. (Zakryvydoroha S.) 328, 348
Залєвський Т. 198, 275, 280
Залісова Е. Н. (Zalisova E.) 132, 136
Замкова-Смирнова А. (Smirnova-Zamkova A.) 115, 119, 248, 251, 253
Замойський Ян граф 266
Замятина З. (Zamyatyna Z.) 242, 246
Запаловіч Г. 52
Запальський Х. 266, 267
Заркевич М. Ф. 296
Зарубін І. К. (Zarubin I.) 172, 187, 189
Захаров Євген (Zakharov Y.) 324, 347
Захаров Олександер Є. 324
Захарьїн Т. А. 204
Збарж Яків М. 283
Звержховський Ф. 260
Звіряка Євстахій 269, 270
Звіряка О. Ф. (Sviryaka O. F., Zviriaka O.) 34, 82, 202, 229, 230
Зеленський Анатолій Ф. 315
Зелігман Соломон Б. 319
Зелінський Микола Д. 39, 310
Зембицький В. 275, 285
Земмельвайс І. Ф. (Semmelweis Ignaz Philipp) 15
Зенкевич З. (Zenkevych Z.) 226, 231
Зенович Степан Ф. (Senovych S. F.) 36, 100
Зербіно Дмитро Д. 283
Зембіцкі Вітольд 280
Зибольд К. 107
Зимович П. (Zymovych P.) 203, 230
Зібер-Шумова М. Я. 220
Зіденгопф Х. (Siedentopf H.) 17
Зільберберг Я. В. (Zilberberg Y.) 174, 179, 180, 188
Зільберґ Л. А. 90
Зінченко-Гладких Валентина Д. 307
Златогоров С. І. 305
Знаменський М. 260
Золотарьова Т. 330
Зорін Богдан М. 320
Зубенко Павло М. 315
Зюков А. М. 218, 219, 255, 296

І

Івакін О. А. 291
Іван з Рави Руської 201
Іваницький Ф. (Ivanycky F.) 139, 169
Іванов Вадим М. (Ivanov V.) 24, 28, 219, 230, 248, 253, 295

Іванов О. В. (Ivanov O.) 192, 193, 195, 296
Іванова Маргарита В. 324
Іванова Тамара І. 322
Івановський Дмитро Й. (Ivanovsky D.) 21, 109, 119
Іванченко Прокіп Л. 312
Івашкевич Григорій А. 283
Ігнатов Сергій 283
Ігумнов М. 153, 163
Ігумнов С. М. (Ihumnov M.) 149, 153, 154, 163
Іллінський Т. С. (Illinsky T.) 58, 74, 76, 77, 78, 100
Ільїнський А. 151
Ількевич В. Я. 239
Ісаченко М. (Isachenko M.) 248, 251, 310
Італінський Андрій 269
Іщенко І. М. (Ishchenko I.) 253, 295, 298, 346

К

Кавантю І. Б. (Caventue J. B.) 13
Кавецький Р. Є. (Kavetsky R.) 253
Каган С С. (Kahan) 293
Кадій Г. 62, 275
Кадьян А. А. 182
Каковський А. Ф. (Kakovsky A.) 218, 230
Калениченко І. Й. (Kalynychenko M.) 50, 63, 84, 100, 222, 303
Каленський В. П. (Kalensky V.) 129, 136
Калиниченко Т. Я. 241, 242
Калинський-Гелита Й. 206, 207
Калинський Тимофій 30
Каліман Павло О. 307
Калькау А. Я. (Kalkau A.) 143, 222, 230
Кальмет А. (Calmette A.) 18
Кальфа Семен Ю. (Kalfa S.) 312, 347
Камаєв Михайло Ф. 283
Каменецький Й. 157, 207
Каменецький Шльома Є. 320
Каменський Іван П. (Kamensky I.) 59, 76, 146, 163, 202, 203, 222, 230, 303
Каменський Ф. 52
Капельський П. 183
Капніст Василь 29
Капустянський 296
Караваїв В. О., Караваєв (Karavayev V.) 173, 174, 180, 182, 186, 188, 192, 197, 288, 289
Караванов Ґеоргій (Karavanov G.) 307, 347
Каразін В. Н. 34, 35
Карпинський Никон (Karpinsky N.) 20, 26, 125, 126, 127, 136, 140, 165, 186, 269
Карпінський О. Л. 44, 45
Карпов В. П. 313
Катон Старший (Cato Marcus Porcius) 121
Каторгіна Ольга О. 283
Кауфман 31
Кац Григорій 320
Кац Семен А. 328
Кашинський Іван (Kashynsky I.) 48, 100, 125, 157, 165
Кашпур Олександер М. 315
Кащенко П. П. 149
Каяндер М. М. 38
Кевдин Н. А. 281
Кедров М. П. 148, 163
Келлікер А. (Kelliker A.) 73
Кендалл Е. (Kendall E.) 18, 19, 25
Кепінь І. 183, 203
Кесслер Карл Ф. 44, 45, 46
Кибальчич В. П. 291
Кийоно К. 115
Кинчий Д. А. (Kynchy D.) 242, 246
Киричинський О. Р. 296
Киршенблат Яків Д. 328
Ківицький Т. 266
Кілліян Густав (Killian Gustaf) 16
Кімбаровська Олена М. 320
Кірічевський 124
Кісельова Олександра П. 299
Кістяковський Василь (Кістяківський В. Ф.) 41, 67, 132
Кітасато Субасабуро (Kitasato Shibasaburo) 16, 25
Кішенський Д. П. (Кишенський) 81, 310
Клере 258
Кляйн Б. І. (Klein B.) 115, 119
Кнер Р. 46
Книгін І. Д. (Knyhin) 59, 63, 84, 203, 222, 230, 303
Книгін І. О. (Knyhin I.) 143, 303
Кнорр Е. А. 32

Кобилянський Люцій (Kobyliansky L.) 158, 159, 226, 231
де Кобра Іван Орлай (De Kobra I.) 83, 203
Ковалевський Н. О. 64
Ковалевський О. О., Ковальський 44, 45, 310
Ковалевський П. І. 305
Коваль О. 280
Коваль Ю. Т. (Koval Y.) 242, 246, 253
Ковальов Михайло М. 299
Ковшар Федір В. 322
Коган-Ясний В. М. 305
Кожевників Н. Я. 293
Козак І. (Kozak I.) 201, 230
Козачинський А. П. (Kozachynsky A.) 182, 189
Козій Г. В. 281
Козлов М. І. 60, 79, 287, 293
Козловський 124
Козловський Б. С. (Kozlovsky B.) 178, 181, 182, 185
Козловский Ісая 189, 267
Колаковський Г. 266
Колб П. 124, 270
Коломийченко М. С. 295
Коломийченко Михайло І. (Kolomiychenko M.) 299, 346
Коломнін С. П. (Kolomnin S.) 175, 179, 183, 187, 189
Кольнер Рахил Ю. 299
Кольравша Ф. (Kohlrausch) 65
Комісаренко В. П. (Komisarenko V.) 292
Комісаров Ігор В. 320
Комлишинський Василь С. 130
Комнен Іоанн 138
Коморовський Юрій Т. 327
Компанієць С. М. (Kompaniyets S.) 305, 313
Конашко П. І. 291
Кондратенко Віктор І. 320
Константинів В. (Konstantinov) 242, 245
Концевич Іраіда П. 299
Коперницький І. С. 53, 61
Корвізар Жан Ніколь (Corvisart Jean Nicol) 15
Корейша П. 57
Корецький А. Г. 179
Корибут Михайло 265, 266
Коробкін М. П. (Korobkin M.) 178, 182, 189
Коровицький Л. К. 311
Король М. (Korol M.) 201, 230
Корольова Наталія І. (Korolyova N.) 324, 347
Коротнєв Олексій О. 46
Корхов Сергій І. 317
Корчак-Чепурківський О. В. (Korchak-Chepurkivsky O.) 142, 143, 156, 162, 293
Коршун С. В. (Korchun S.) 115, 119
Кос Михайло (Kos M.) 54, 159, 163, 227
Косицин Іван І. 330
Косів Сильвестр 267
Косковський В. 275
Кособудський К. (Kosobudsky K.) 198
Косоногов І. Й. (Kosonohov) 33, 99, 247, 293
Костин Б. 41
Кострюкова Ксенія Ю. 299
Кох Роберт (Koch Robert) 15, 25, 106
Коханович Михайло В. 324
Кочетов Анатоль М. 325
Кочубей А. С. 38
Кошель-Лескунова Олена Є. 299
Кошуга І. 52
Кравець Микола П. (Kravets M.) 322, 347
Кравців Петро (Kravciv P.) 159, 163, 227
Кравченко В. С. 247
Крамаренко Василь П. 283
Крамаренко Ю. Ю. 295
Красногородський Микола 283
Красносельський Г. О. 299
Кравзе Петро 201, 268
Кребс Х. (Krebs H..) 19
Кременецький 124
Крижанівська Інна І. 315
Крижановський Альфред 280
Крижановський Б. 53
Крилов В. П. 78, 79, 81
Крилов Олексій (Krylov Oleksy) 23, 28
Кримов О. П. (Krymov O.) 177, 182, 184, 188, 295
Криницький Іван А. (Krinycky I.) 44, 100
Криницький Ш. І. 81
Кріґель Авґуст 177, 201, 268
Крога А. (Krogh A.) 19

Кронтовська-Яцимирська М. 253
Кронтовський Олексій А. (Krontovsky O.) 23, 27, 75, 100, 248, 253, 292, 293
Крупінський Андрій (Krupinsky A.) 82, 201, 234, 245, 258, 261, 267
Крупський О. І. (Krupsky O.) 296
Крутенів М. 83
Крутень Матвій 261, 269
Кряжев В. С. 165
Кудашева 191
Кудіна Олена І. 315
Кудрицький В. (Kudrycky V.) 186, 189
Кудрявцев П. Ф. (Kudrevcev P.) 153, 163
Кузнецов Володимир О. 320
Кузнецов М. М. 181
Кузьма св. 265
Кузьменко Л. М. (Kuzmenko L.) 281, 283, 346
Кузьмович В. 285
Куколєв Яків В. 312
Кулик Петро П. (Kulik P.) 317, 347
Куліченко Михайло І. 330
Куліш П. 57
Кульчиневський С. 52
Кульчинський Петро О. 324
Кульчицький Костянтин І. 299
Куниця Л. К. 253
Купер 179
Курика Феодосій (Kuryka F.) 34, 47, 100
Курилін І. О. 300
Курівець Іван 158, 235
Куровець Іван (Kurovec I.) 159, 163, 227, 286
Курчинський 68
Кусмауль Адольф (Kußmaul A.) 16
Кучера П. 275
Кучеренко Б. П. 292
Кучеренко П. О. (Kucherenko P.) 253, 292
Кучук Олександер 318
Кюв'є Жорж (Cuvier Georges) 13, 25
Кюрі П'єр (Curie Pierre) 16, 25
Кюрі Складовська Марія (Curie-Skladowska M.) 16, 25

Л

Лавдовський М. (Lavdovsky M.) 75, 100
Лаверан А. (Laveran A.) 15
Лавров Д. М. (Lavrov D.) 131, 136
Лаеннек Рене (Laönnek Rene, Theophile Hyacinthe) 15, 25
Лазарев П. П. (Lazarev P.) 18
Лазаревич І. П. (Lazarevych) 146, 163, 235, 236, 305
Ланге М. М. 70
Ланґенбек Б. (Langenbeck B.) 166, 167
Ландау Яків М. 320
Ландштайнер К. (Landsteiner K.) 17, 19
Ластовецький А. 280
Ластовецький Василь В. (Lastovetsky V.) 327, 348
Лауденбах Ю. П. (Laudenbach) 68, 69, 131, 136
Лашкевич В. Г. (Lashkevych V.) 222, 230
Лащенко П. М. 36
Лащенков П. Н. 149
Левандовський 203
Левенгук А. (Leeuwehoek van Antoni, Leovenhoek) 103, 119
Левенець М. 203
Левитський Д. І. 126, 127
Левитський М. А. 296
Левицький В. А. 54, 55, 150
Левицький В. Й. 56
Левицький Модест П. 154, 227
Леві Мішель (Levis M.) 16
Леві О. (Loewi O.) 18
Левін Марко М. 307
Левіна Цецілія О. 312
Левінсон Д. М. (Levinson D.) 148, 163
Левіт М. 206
Левчук Г. А. 253
Легенченко І. С. 241
Лейкарт Р. 107
Лекарев Л. Т. (Lekarev L.) 318, 347
Ленартович І. 275, 280
Леонідович А. Т. (Leonidovych A.) 147, 163
Леоніцен Я. 266
Леонов І. Ф. (Leonov I.) 63, 84, 100, 140
Леонтович А. Е. 148
Леонтович Іван (Leontovych I.) 126, 127, 136
Леонтович О. В. (Leontovych O.) 68, 75, 90, 100, 292
Лесгафт П. Ф. 64
Летурно 53
Леффлер Ф. 109
Леш Ф. 15

Лещин Іван 122
Липа Іван (Lypa I.) 154, 163, 227, 231
Липновський Василь П. (Lypnovsky V.) 328, 348
Лисенков М. К. 310
Лисковцев М. М. 307
Лисовинний І. 83
Лисяк Роман 280
Лі-Ді 121
Лібіг Юстус (Justus von Liebig) 14, 39, 40, 105
Лівицький Іван 274
Лімберг А. К. 260
Ліндеман В. К. 84
Ліндеман Е. 132
Ліндерер 257
Лінк А. В. (Link A.) 143, 162
Лінней Карл (Linnaei Karl) 103
Ліннеман Е. 39
Ліппольд 257
Лістер Джозеф (Lister Joseph) 16, 25, 105, 168, 172
Літвін І. І. 281
Ліфшиць Н. 253
Ліхтенштейн Є. І. 300
Лобова Таїсія А. 318
Логачов К. Д. 331
Логвинський В. (Lohvynsky V.) 203, 230
Логінов П. (Lohinov P.) 164, 165, 186, 188
Лоєвський Ф. 125, 133, 157
Ломиковський М. М. (Lomykovsky M.) 197, 198, 199
Лоначевський-Петруняка Е. І. 37
Лонг І. А. (Long J. A.) 18, 25
Лорин-Епштейн М. Ю. 253
Лукасевич В. 275
Лукасевич Євген (Lukasevych J.) 153, 155, 227, 231
Лукашевич А. І. 180
Лукіянович Нарциз 280, 281
Луковський Леон А. (Lukovsky L.) 315, 347
Лук'янів Ф. (Lukianiv F.) 158, 159, 163, 227
Лур'є О. Ю. 241, 296
Луцик Дмитро П. 283
Любова Т. А. 318
Любомудров Андрій П. 283
Любомудров В. Є. 320
Людвіґ Карл (Karl Friedrich Wilhelm Ludwig) 14, 61, 64, 65, 67, 69, 73 131, 303
Люїс 38
Лямбль Д. Ф. (Lyambl D.) 59, 78, 84, 183, 222, 230
Лянґенбек Б. (Langenbeck B.) 165, 166, 167
Ляндштайнер К. (Landsteiner K.) 17, 19
Ляуе М. (Laue M. F. T.) 18
Львовянин Еразм Сикет 201
Льофлер Ф. (Loefler F.) 15

М

Магат М. А. (Mahat M.) 249, 251, 253
Маер Й. 53
Мажанді Франсуа (Magendie Francois) 13
Мажбич Б. І. 253
Мазель 177, 268
Майдель 68
Македонець Василь 271
Маковська Є. І. 318
Максимович-Амбодик Нестор (Ambodyk-Maksymovych) 20, 26, 47, 48, 100, 125, 126, 139, 140, 157, 162, 165, 233, 245, 269
Максимович Віра М. 307
Максимович Михайло О. (Maksymovych M.) 52, 53, 100, 287
Максимонько Леонтій 278, 280, 285
Мала Любов Т. (Mala Liubov) 308, 347
Малахів П. (Malachiv P.) 139, 162, 227, 231
Малевич Євген С. 315
Малиновський Л. І. 182
Малис Ярема 280
Малихіна Раїса І. 300
Мальков Олексій О. (Malkov O.) 320, 347
Мальцев О. (Malcev O.) 227, 231
Манасеїн В. А. 151
Мандельштам М. Є. (Mandelshtam M.) 193, 195
Манувр'є 53
Маньківський (Манковський) Б. Н. (Mankovsky B.) 250, 252, 296
Маньковський А. Ф. 181
Марантіді Ґеоргій Є. 329
Марголін І. 259
Марзеєв О. М. 293, 305
Марія Тереза Імп. 234
Маркелов Г. І. 310, 311
Марков Іван І. 283

Марковський Л. А. 293, 294
Марковський Юзеф 275, 280
Маровський Л. А. (Marovsky L.) 146, 163, 211
Марс А. (Mars A.) 235, 245, 275
Мартинов А. В. 181
Мартинюк В. З. 281, 283
Масик Михайло Ґ. (Masyk M.) 327, 348
Маслов Степан І. 324
Масловський Опанас Ф. (Maslovsky O.) 44, 48, 49, 63, 65, 83, 100, 124, 125, 136, 146 163, 202, 203, 224, 230, 269
Матвєєва Віра Ф. 308
Матвіїв О. П. (Матвеїв), (Matviyiv O.) 146, 163, 235, 236, 295
Матяшин Гнат М. 320
Махек Є. (Machek E.) 194, 195, 275
Мацон Ю. І. (Matson Y.) 79, 85, 146, 163, 210
Мачук Ґеорґ 280
Машталер Г. А. 322
Медведєв Євген С. 315
Медведєва Н. Б. 253
Меерсон Д. Л. 310
Мелікішвілі П. (Меліков) П. Г. 39
Мельман Є. П. 322
Мельник Л. Я. (Melnyk L.) 241, 242, 246, 296
Мельників О. В. (Мельников) 253, 305
Мельников-Розведенков М. Ф. 78, 253, 303, 304
Менделеєв Д. І. 38
Мендельштам М. Є. 193
Мерзон Олександер К. 320
Мерінг Ф. Ф. (Mering F.) 140, 146, 162, 208, 210, 230, 293
Мечников Ілля І. (Mechnikov I.) 21, 26, 44, 46, 64, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 100, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 115, 116, 119, 154, 255, 310
Микола з Острова 201
Милимовка М. Ю. (Mylomovka M.) 318, 347
Милославський М. (Myloslavsky M.) 242, 245
Мирецький Оскар Я. 324
Миронович В. Є. 127, 165
Мирсагатова Р. (Myrsahatova R.) 242, 245
Митрофанів Сила (Mytrofaniv S.) 83, 164, 188, 269
Михайлівський Б. Г. 253
Михайленко Я. І. 38
Михалевич О. (Mychalevich O.) 158, 159, 163
Міддендорф Олександр Ф. (Middendorf O.) 44, 100
Мізрухін Ісаак А. (Mizrukhin I.) 318, 347
Мінх Г. М. (Mink Gregory), Minch 21, 26, 80, 81, 85, 116, 119, 146, 255, 292
Мінц Сара М. 322
Мірам Едвард Е. (Miram E.) 44, 66, 101
Мірельзон Лев А. 312
Міскіджан Сергій П. 283
Мітіна Тетяна 284
Міщенко І. П. (Mishchenko I. P.) 248, 249, 251
Мокренець Г. (Mokrynec H.) 164, 188
Монастирський Н. Д. (Monastyrsky N.) 181, 185, 189
Монеґіна Б. 266
Мончевський С. (Monchevsky S.) 235, 245
Морган Т. Г. (Morgan T. H.) 18
Моргунов Ігор М. 300
Морісон 257
Моровський Л. А. 197
Мороз Гнат 283, 284
Мортон Віліям Тома (Morton William Thomas) 14
Мочутковський Йосип (Mochutkovsky J.) 21, 26, 110, 255
Мошков Борис М. 315
Мриц І. 280, 281
Мудрий Ярослав, князь 265
Мудров М. Я. 204
Музика Максим 285
Муратов О. (Muratov O.) 235, 245, 253
Мухін Єфрем О. (Mukhin Efrem), (Muchin) 20, 26, 57, 72, 76, 77, 82, 140, 157, 183, 184, 188, 196, 199, 203, 205, 206, 270, 271
Мухін Є. Й. (Muchin J.) 58, 146
Мучій Федір 280
Мюллер Йоган (Müller Johann Peter, Mjller) 14, 25, 67, 104
Мюллер О. Ф. (Mueller) 104

Н

Навашин Сергій Г. (Novashin S.) 51, 52, 100
Надеждін О. І. 32
Надзвецький Я. 266
Найсер А. (Neisser A.) 15
Налбат Олександра С. 308

Наливкин П. А. 311
Наранович П. А. (Naranovich P.) 57, 58, 76, 77, 100, 165, 171
Насалевич О. 253
Натансон Д. М. (Natanson D.) 192
Недригайлов В. І. (Недригайлів) (Nedrychaylo W.) 114, 115, 119, 303
Нелятон А. (Nelaton A.) 167, 179
Немировський С. (Nemyrovsky S.) 259, 263
Немілович В., Немилович 43 275
Несмеянов Н. 260
Нестеренко Ґеоргій Б. 315
Нестеров Володимир С. 300
Нечай П. І. 296
Нечипоренко В. С. 178, 181
Нечуй-Левицький І. 57
Нещадименко Марко П. (Neshchadymenko M.) 23, 27, 115, 119, 255, 293
Нидхен 103
Нікітін С. А. (Nikitin S.) 248, 250, 251
Ніколаєв А. П. (Nikolayev Anatoliy) 241, 246
Ніколаєр А. (Nikolaier A.) 15
Нікольський Д. П. 150
Нікольський П. В. 181
Ніс С. Д. (Nis S.) 155, 158, 163, 227
Новачек С. І. (Novachek S.) 218, 230
Новаченко М. П. (Novachenko M.) 305
Новик Ісак 300
Новикова Анастазія А. 315
Новицький В. 275
Носаль І. М. 133
Носаль М. А. 133

О

Обермайер О. (Obermeier O.) 15, 25
Обжут А. 82, 275
Оболенський І. М. 78
Оболонський Н. А. 293
Образцов В. П. (Obraztsov V.), (Obrascov) 24, 28, 85, 132, 213, 214, 220, 221, 230, 290, 293, 294
Овнатанян Каро Т. (Ovnatanian Karo) 320, 347
Овощников М. С. (Ovoshchnykov M.) 248, 249, 251
Овчинникова Марія (Ovchinnikova M.) 326, 348
Огоновський П. 54, 55, 57
Озаркевич Євген (Ozarkevych E.) 54, 55, 158, 159, 227, 231, 235
Озеров Антон Х. 300
Оккелем Ф. П. 196
Олександер I Імп. 34
Олійник Степан Ф. (Oliynyk S.) 284, 346
Олімпій св. 265
Ольхович (Olchovich) 186
Ольховська М. В. (Olchovska M.) 250, 252
Ольшанецький О. О. (Olshanetsky O.) 320
Омелянський В. Л. (Omeliansky V.) 109, 119
Омельченко Володимир М. 284
Ординський Сергій І. 326
Орлай де Кобра І. (Orlay I.) 83, 203
Орленко Юрій М. (Orlenko Y.) 308, 347
Орлик Григорій 29
Орлов В. Д. (Orlov V.) 141, 162
Орлов Л. В. 183
Орловський О. (Orlovsky O.) 203, 230
Орминський Г. 266
Осипов І. П. 36
Осиповський Т. Ф 33
Осінчук Роман 249, 278, 280
Осташков Костянтин В. 312
Островський Т. 275

П

Павленко С. І. (Pavlenko S.) 242, 246
Павлов І. П. (Pavlov I.) 18, 19, 25, 83, 131, 275
Павловський А. Д. 179
Павша Г. Ф. (Pavsha H.) 242, 246
Падалка Б. Я. 255, 296
Палладін В. І. 50
Палладін О. В. (Palladin A.) 23, 27, 40, 100, 305
Паллас Симон 43
Палюта Г. А. 66
Паляниця Володимир 280
Панева Валентина (Panyeva V.) 318, 347
Панкратьєва Б. Є. 305
Пантюхов Іван (Pantiuchov I.) 158, 160, 163, 228
Панченко Н. А. (Panchenko N.) 241, 246
Панчишин Маріян (Panchyshyn M.) 249, 277, 278, 285
Парпура М. Й. (Parpura M.) 126, 136, 202, 230
Пастер Люї (Pasteur Louis) 14, 15, 16, 25, 26, 86, 105, 106, 108, 110, 111

Пастернацький Ф. І. (Pasternacky F.) 209, 212, 230
Паульсон Отто 45
Пащенко Олександер Ю. (Pashchenko O.) 329, 348
Пейн Т. 235
Пелех Григорій 168
Пелехін П. П. (Pelechin P.) 146, 163, 165, 168, 169, 179, 188, 190, 195, 224, 225.
Пелещук А. П. 300
Пеллетьє П. Й. (Pelletie P.) 13
Пенський Ю. Р. (Pensky Y. R.) 181, 184, 186, 187, 189
Первомайський Борис Я. (Pervomaisky B.) 326, 348
Переладова Ольга Л. 290, 291, 315
Перемежко Петро І. (Peremezhko P.) 21, 26, 74, 75, 100, 131, 291
Перов О. В. 327
Петро I 30, 258
Петров С. І. (Petrov S.) 186, 189
Петровська О. В. 132
Петровський Г. А. 281
Петровський М. 139
Петровський Ю. Г. 281
Петруня Степан П. (Petrunia S.) 326, 348
Петтенкофер Макс (Pettenkofer Max) 16, 25, 141
Петюнін Павло 331
Пехович Ш. 267
Пивоконський Я. І. 61
Пилипчук Георгій С. (Pylypchuk G.) 300, 346
Пильчиков М. Д. (Piltshykov M.) 33, 99
Пипко А. (Pypko A.) 248, 251
Пирке К. (Pirre), (Pirguet K.) 18
Пирогов М. І. (Pyrogov M.) 60, 149, 165, 166, 175, 178, 179, 188, 206
Писаржевський Лев В. (Pysarshevsky L.) 39, 100, 314
Писемський Григорій Ф. (Pysemsky H.) 61, 62, 237, 238, 239, 245, 295
Писемський Ф. Г. (Pysemsky F.) 146, 163
Писчеков Д. (Pyshchekov D.) 124, 125, 136, 202, 203, 228, 230, 255
Підвисоцький В. В. 85, 86, 92, 93, 112
Підвисоцький В. О. (Pidvysotcky V.) 21, 26, 84, 85, 86, 89, 90, 91, 92, 101, 132, 253, 255, 290, 292, 310
Підгаєцький В. Я. (Pidhayetsky V.) 293
Піддубик-Сущевський П. (Piddubyk Suschchevsky P.) 83, 164, 183, 185, 188, 203, 228, 230
Підріз А. Г. (Подрез) Аполінарій (Pidriz A.) 23, 27, 171, 172, 173, 179, 182, 184, 185, 186, 187, 188
Пікін Костянтин І. 308
Пільгер Ф. В. 66
Пімен св. 265
Піневич Михайло В. (Pinevich M.) 318, 347
Пірґе К. (Pirguet C.) 18
Пітра А. С. (Pitra A.) 143, 162
Плавт (Plautus, 234-149 до Р. Х.) 121
Пленк Я. 127
Пліній Старший (Plinius Sekundus) 121
Плітас Павло С. (Plitas P.) 300, 346
Плотичер В. А. (Plotycher V.) 241, 246
Плотников В. О. (Plotnikov V.) 38, 100, 293
Плющ Василь (Plushch V.) 25, 280
Плянк М. (Plank M.) 17, 25
Погорелко О. К. 34
Погорецький Петро (Pohorecky P.) 124, 136, 202, 203, 230, 269
Погребенський 198
Подвисоцький В. В. (Pidvysocky V.) 21, 26, 101, 225, 230
Подільчак Михайло Д. 284
Подолинський Олександер 279, 285
Подолинський С. (Podolynsky S.) 153, 155, 163, 228
Подолинський Ю. 235, 280
Пожарський І. Ф. 81
Познякова Валентина Т. 284
Покотило В. Л. 178, 179, 180
Покровський В. І. 150
Покровський В. П. 85, 212
Покровський В. Т. (Pokrovsky V.) 197, 199, 208, 209, 210, 230, 293, 294
Покровський С. А. (Pokrovsky S.) 250, 252
Полетика Василь 30
Полетика Іван (Poletyka I.) 202, 203, 230, 269
Політковський Федір І. 47, 82, 146, 203, 204
Політковський Федір О. (Politkovsky F.) 47, 83, 163, 269
Полохайло Іван 277

Понирко Денис (Ponyrko D.) 124, 136
Пономарьов М. Д. 305
Попеельський Болеслав 280
Попельський Л. Б. (Popelsky L.) 131, 136
Попов Є. О. 305
Попов Микола (Popov M.) 60, 100, 280
Попов С. А. (Popov S.) 131, 136
Поповкін Євген М. 312
Поповський І. С. (Popovsky I.) 61, 100, 261
Постоєв Я. Я. (Postoyev Y.) 131, 136
Потоцький Іван І. (Pototsky I.) 272, 300, 346
Почепцов В. Г. 308
Правац Шарль (Pravaz Charles Gabriel) 15
Правдич-Неминський В. (Pravdych-Neminsky V.) 22, 27
Праведников Сергій М. 318
Примак Ф. Я. (Prymak F.) 220, 230, 300, 346
Приходько Валентина С. (Prykhodko V.) 308, 347
Приходькова Єлизавета К. 305
Прокопенко П. П. (Prokopenko P.) 192, 195
Протопопов В. П. 305
Прохаска Іржі Георг (Prochaska Georg) 13, 72
Прус І. (Pruss I.) 84, 101, 275
Пулюй Іван 16, 54, 55, 56, 57, 247
Пурієвич К. А. ((Purievych K.) 52, 100
Путилін Микола І. 300
Пучківський О. М. (Pushkivsky O.) 197, 198, 199, 296, 310
Пушкар Микола 280
Пфафф Ф. (Pfaff Philipp) 257
Пхакадзе Т. Л. 295
П'яткін Кирило Д. (Piatkin K.) 324, 347

Р

Рабінович М. 198
Рава А. Л. (Равва О. Л.), (Ravva O.) 67, 101, 179, 185
Раввин Вульф А. 320
Радзимовська Валентина (Radsymovska V.) 41, 42, 100, 280, 293
Радзимовський І. В. 180, 182, 184
Радзиховський Борис Л. (Radzykhovsky B.) 328, 348
Радзієвський О. Г. (Radzievsky O.) 177, 188
Радзішевський Б. (Radzyshevsky B.) 39, 100
Радченко С. І. 293
Разянців М. В. 66
Райнгардт В. 44
Райпольський І. М. (Raypolsky I.) 84, 100, 222, 223, 230
Райцес Володимир С. 322
Раковський І. 53
Ракочі А. Г. (Rakochy A.) 41, 42, 100
Ратзерфорд Е. (Rutherford E.) 18
Рафалович А. (Rafalovych A.) 153, 163, 228
Рачинський І. 275
Рейн Г. Є. 179
Рейнус Абрам М. (Reinus A.) 324, 347
Рентґен В. К. (Röntgen Wilhelm Konrad) 16, 25, 33, 99, 247
Ренцький Р. 275
Репрєв А. В. (О. В.), (Reprev O.) 84, 91, 92, 93, 101, 132, 248, 249, 253, 303
Реформатський С. М. (Reformatsky S.) 38, 100, 293
Решетило Д. Ф. (Reshetylo D.) 247, 251
Ридіґер Л. (Ridiger L.) 178, 188, 275
Ризенко В. 233
Рилеєв Р. (Ryleyev R.) 201, 230
Ринек А. Х. 179
Рише Ц. (Richet C.) 18, 25
Рогов І. М. (Rogoff J.) 18, 25
Рогович М. О. 68
Рогович Опанас С. 51
Родигін А. М. 281
Родін Володимир О. 321
Рожалін Кузьма (Rozhalin K.) 202, 230, 269
Рождественський Л. М. 281
Розе Ф. Ю. 181
Розе Федір Я. 315
Розенблят Л. Є. 181
Розенблят Я. М. 310
Розумовський В. І. (Rozumovsky V.) 181, 185, 186, 187, 189
Розумовський Кирило, міністер 29, 272
Рокитанський Карл (Rokitansky Karl) 14, 64
Роман Ґ. (Roman G.) 18
Роман Лев І. 328
Ростафінський Й. 52
Ростен 257
Роше В. К. (Roshe V.) 248, 251
Ру Е. 108

Рубашкін В. Я. 255, 303
Рубежанський Анатоль Ф. 315
Руданський С. (Rudansky S.) 153, 155, 163
Руденко А. 253
Руденко С. (Rudenko S.) 53, 100
Рудиковський Остап 155
Руднев Іван М. 300
Рукін В. О. 192
Рум'янців Ф. Д. 296
Рунґе Ф. (Runge F.) 13
Русанов Ґеоргій О. 327
Русин Василь 122
Рустицький Й. О. (Rustycky J.) 177, 188
Руфанов І. Г. 179
Руцький Ілля 76, 254, 269
Рязанців М. В. 66

С

Сабанєєв І. Ф. (Sabanyev I.) 174, 182, 183, 184, 188
Сабатовський Антон 280
Савенко Сергій М. (Savenko S.) 328, 348
Савченко Іван (Savchenko I.) 21, 26, 85, 90, 91, 92, 93, 94, 101, 108, 112, 255
Садовень О. А. 41, 42
Сакович Касіян 267
Сакфельд Егон О. 322
Самарин 198
Самойлович Данило С. (Samoilovych D.) 20, 25, 26, 76, 104, 119, 157, 202, 233, 254, 269, 270
Самойлович Іван 190
Самсон Олена І. (Samson O.) 328, 348
Сандул-Стурдза Я. (Sandul-Strudze Y.) 124, 228, 230
Сапіжко (Сапежко) К. М. (Sapeshko K.) 174, 177, 179, 181, 182, 185, 193, 194, 188
Сапожників Андрій 280
Сапожників Ю. С. 293, 301
Саполович Яків (Sapolovych J.) 20, 26, 157, 165, 183, 188, 207, 270
Сардак Григорій 318
Сауляк-Савицька М. М. 291
Свеберг Т. (Sveberg T.) 18
Свенсон М. О. 294
Свиридов І. А. (Svyrydov I.) 143, 162
Світен, ван (van Swieten) 268
Своєхотов О. С. 61, 62
Святловський Е. В. (Sviatlovsky E.) 150, 156, 163, 228, 231
Седійо (Ch. E. Sedillot) 103
Секар (Sequard Charles Brown) 16
Селецький В. В. 296
Селле 72
Сельський-Щасний Ф. (Selsky-Shchasny F.) 158, 160, 163, 228, 231
Семенченко Григорій П. (Semenchenko H.) 312, 347
Сенджер Ф. (Sanger F.) 19
Сенютович Василь Ф. (Seniutovych V.) 322, 347
Сеньковський А. 124
Серафимович 186
Серацький В. 275
Середницький Анатоль 284
Сертюрнер Ф. В. (Sertürner F.) 13, 25
Сеченов І. М. (Sechenov I.) 68, 69, 71, 74, 101, 132, 144, 310
Сиворонов Володимир О. 308
Сидоренко Анатоль С. (Sydorenko A.) 315, 347
Сидорицький Г. 139
Сизганова Констанція М. 324
Сила Василь І. 332
Сильванський В. Н. (Sylvansky V.) 186, 187, 189
Симановський (Симанівський) М. П. (Symanivsky M.) 197, 199
Симонтовський Петро (Symontovsky P.) 76, 83, 139, 202, 203, 230, 269
Симпсон Д. Ю. (Simpson James-Young) 167
Сингаєвський 198
Синельников Рафаїл Д. (Synelnykov R.) 308, 347
Синило Михайло І. 326
Синовець Анатолій С. 313
Сиреніюс Симеон 123
Сиротинін М. М. 292
Сирський З. (Sirsky Z.) 46, 100
Ситенко М. І. 305
Сицянко І. С. (Sytsjanko I.) 222, 223, 230
Сікорський І. О. (Sikorssky I.) 248, 251, 296
Сімон І. Е. (Simon I.) 39, 40
Сімпсон М. (Simpson M.) 19
Сімс І. М. (Sims I.) 15
Сінельніков Є. І. 310
Сіріець (Сіріянин) Петро 122
Сітковський Микола Б. 301
Скакун Микола П. 327

Скворцов (Скворців) І. П. (Skvorciv I.) 21, 75, 143, 145, 149, 152, 163, 305
Складовська-Кюрі Марія (Skladowska-Curie M.) 16, 17
Скліфосовський М. В. (Sklifosovsky M.) 23, 27, 148, 163, 165, 167, 168, 175, 180, 182, 184, 185, 187, 188, 198, 259, 260, 261, 295
Скляров Я. П. (Skliarov Y.) 281, 284, 346
Скоблін Олексій П. 324
Скрипт О. А. 198
Слободзинський А. І. (Slobodzynsky A.) 140, 162
Смер Іоан (Смер Іван), (Smear I.) 122, 136, 265
Смик Михайло М. (Smyk M.) 326, 348
Смирнова-Замкова О. І. (Smirnova-Zamkova O.) 115, 119, 248, 253
Сміловський Іван 83, 202, 203, 207, 230, 269
Сміловський Тимофій А. 34, 47, 48, 100, 124, 125, 127, 128, 136
Смірнова Лідія О. 315
Смоляк Леонід Г. 321
Соберанський В. 131, 275
Соболевський Григорій 47, 124
Соболев О. 258
Собчук Б. А. 280, 281
Совинський В. К. 46
Содді Ф. (Soddy F.) 18
Сокол Олександра С. 301
Соколов Ф. О. 296
Соколовський М. П. 313
Соколянський Ґеоргій Г. 313
Солк Е. (Salk E.) 19
Солнцев В. 294
Соловей А. (Solovey A.) 235, 245
Соловйов К. 255
Соловйов Михайло М. (Solovyov M.) 308, 347
Сольський Г. 266, 267
Соркіна Діна О. 324
Сосунов Олексій В. 322
Сотська Зоя А. 316
Соханський 186
Сочава Н. А. (Sochava N.) 147, 163, 179
Спасокукоцький Ю. О. 253
Спіро П. А. (Spiro P.) 70, 71, 101
Спіров М. С. (Spirov M.) 291, 301, 346
Спунер 257
Ставракі С. 198
Ставська Є. Я. (Stavska J.) 242, 346
Станішевська М. 255
Старков А. В. 291
Старший Пліній (Plinius Secundus) 121
Степанова Галя (Stepanova Halia) 329, 348
Степашкіна Клавдія І. 316
Стефанівський В. К. 149
Стефаніс Ф. А. 61, 62, 291
Стефанович-Донцов М. (Stefanovych-Dontsov M.) 186, 189, 269
Стефанович-Донцов Яків 48, 124, 203, 228
Стефанський В. К. (Stefansky V.) 149, 163, 255, 310
Стеценко П. 261
Стойкевич О. (Stoikevych O.) 33, 99
Стойнович А. (Stoynovych A.) 146, 163
Столяров І. В. Ф. (Stoliarov I.) 147, 163
Стражеско М. Д. (Strazhesko Mykola) 24, 28, 85, 132, 214, 220, 221, 225, 241, 294, 301, 310, 345
Страус О. Е. 32, 111
Струков А. І. 305
Струковенків М. І. 296
Струсь Й. (Srus Y.) 201, 230
Стукало Іван Т. 284
Стуковенків М. І. 296
Стюарт Ґ. Н. (Stewart G. N.) 18, 25
Субботін Н. М. 182
Суберан Е. (Soubeiran E.) 14
Суботін (Субботін) В. А. (Subbotin V.) 67, 141, 149, 152, 162, 293
Суботін М. С. 187
Сумцов М. 30
Сурукучі С. Г. (Surukuchi S.) 197, 198, 199, 305
Суханов П. Ф. 68
Сухорський М. Д. 150
Сушко О. А. 291
Сушрута Р. Х. 120, 256

Т

Тагібеков Кіяс 313
Тализін М. І. (Talysin M.) 32, 99
Талько-Гринцевич 53
Тараненко Марія 313
Тарасевич Лев О. (Tarasevych Lev) 22, 26, 85, 90, 108, 110, 114, 132, 310
Тарасенко О. 157
Татаренко Ніна П. (Tatarenko N.) 305, 309, 347

Татаринов Є. О. 292
Тезяков М. І. (Teziakov M.) 153, 156, 163
Теофраст (Theophrast) 120
Теппер Петро 324
Тереховський Мартин (Terechovsky M.) 20, 25, 43, 47, 48, 82, 100, 103, 104, 119, 124, 125, 269
Терновський Н. 270
Тесленко Ю. П. (Teslenko Y.) 248, 251
Тетіна Галина 325
Тец Георгій І. 309
Тижненко О. М. 296
Тимковський Йосип (Tymkovsky Y.) 202, 230, 269
Тимковський Олександер 285
Тимофієв В. Ф. 36
Тимофієвський Олександр Д. (Tymofiyevsky O.) 23, 27, 90, 248, 253
Тимофіїв С. Л. 295
Тимошенко Леонід В. (Tymoshenko L.) 242, 246, 284, 346
Тисовський О. 285
Титович І. (Tytovych I.) 203, 230
Тихий Анатоль К. 316
Тихомиров М. А. (Tychomyrov M.) 61, 62, 100, 291
Тихонович Ф. В. 65
Тихорський Хома (Фома), (Tyhorsky H.) 202, 203, 207, 230, 269
Тичинський Т. (Tychynsky T.) 259, 263
Тишевський І. (Tyshevsky I.) 124, 164, 186, 188, 228, 231
Тищевський І. (Tyshevsky I.) 203, 231
Толочинов М. (Tolochynov M.) 235, 245
Томилін Сергій А. (Томілін), (Tomilin S.) 153, 156, 163
Томс 257
Томса В. Б. 67
Топінар 53
Торсуєв Микола О. 321
Траубе Людвіг (Traube Ludwig) 15
Траутфеттер Рудольф (Trautfetter R.) 50, 100
Трегубов С. Л. 185
Третяков Д. К. 310
Тригер В. А. 328
Трінклер М. П. (Trinkler M.) 179, 181, 182, 184, 185, 188, 305, 328
Трітшель К. Г. 219
Троїцький Герман 325
Троїцький І. В. (Troyitsky I.) 146, 163, 290, 296, 305
Трофімов М. П. (Трофимів) 198
Трохимовський Михайло (Trockymovsky M.) 48, 124, 228, 231, 269
Трошков Олексій О. 284
Троян Галина А. (Troyan Halyna) 328, 348
Трубніков Віктор П. 309
Турбаба Д. П. 36
Туркевич М. М. 284
Туркевич Микола Г. 284, 329
Туркевич Н. 253
Туркельтауб Мирон С. 329
Туровець Осип Г. 301
Турський А. 198
Тютчів І. А. 37

У

Уваров М. С. (Uvarov M.) 153, 156, 163
Углова Тетяна Г. 322
Удінцов Ф. А. 294, 295
Удовенко В. В. 293
Умов Микола О. 33
Урбанюк Г. 325
Урсін Ян 201, 230, 266
Успенський Євген О. 313
Успенський М. В. 198
Утевський А. М. (Utevsky Aron) 305, 309, 347

Ф

Фабрикант М. Б. (Fabrikant M.) 182, 189
Фавр В. В. (Faver V.) 146, 149
Файншмідт І. І. (Feinschmidt I.) 222, 224, 230, 305
Фалімірж Стефан (Falimirz Stefan) 123
Фанарета 232
Фединець Олександер В. (Fedynets O.) 329, 348
Федоренко Євген Г. 301
Федоров І. Г. 281
Федоров П. Ф. 260
Федоровський Андрій Н. (Fedorovsky A.) 57, 100
Федоровський Олексій О. (Fedorovsky O.) 301, 346
Фельдман О. Б. 321
Фібіґер Й. (Fibiger Johannes) 90
Фік А. (Fick A.) 65

Філатов В. П. (Filatov Volodymyr) 22, 27, 310
Філіпов Н. Н. 172, 181
Фінк Ю. Ф. 184
Фінкель М. (Finkell M.) 148, 163
Фінкельштайн Л. Й. 296
Фінкельштейн Я. Д. (Finkelstein J.) 182, 189
Фішер Е. (Fischer E.) 17, 18
Фіялковський Степан 269
Флейшер А. Ф. (Fleischer A.) 182, 189
Флемінг А. (Fleming A.) 18, 19, 25
Флемінг В. (Fleming W.) 74
Флорі Х. (Flory H.) 19
Фоґт К. (Fogt C.) 65
Фольборт Г. В. 293, 305
Фомін О. В. 293
Фонберг Г. М. 36, 37
Фореус Р. (Fahreus R.) 18
Фостер М. (Foster M.) 67
Фошар П. (Фушар) 257, 258
Франк А. (Frank A.) 18
Франк Д. Б. 313
Франк Йоган Петер (Frank Johann Peter) 16, 127, 138
Франке М. 275, 280
Франкфурт Мойсей І. 321
Франс 177, 268
Френкель А. (Fränkel A.) 15
Френкель З. Г. 149
Фрід 177, 268
де Фріс Г. (H. de Vries) 18
Фрош П. 109
Фрумін І. О. 295
Фрумкін Я. П. (Frumkin Y.) 296, 301, 346
Фуголь Ольга М. 309
Фуркруа А. (Furcrua A.) 59

Х

Хазанов Онисим Т. (Khazanov Onysym) 327, 348
Халєєва Лариса Д. 309
Халипський А. Л. (Chalypsky A.) 249, 251
Хан М. 152
Харлампович К. В. 266
Хармандарян Г. О. (Charmandarian H.) 248, 251
Харченко Микола С. 309
Харшак М. Я. (Chorshak M.) 198, 199
Хатунцев В. А. (Хатунзов), (Chatunzov V.) 241, 246
Хвалинський В. Н. 194
Хватов Борис П. (Khvatov B.) 325, 347
Хватова Віра П. 325
Хенкін Валентин Л. 329
Хілл А. (Hill A.) 19
Хіярі Отто (Chiari Otto) 280
Хлопін Г. В. (Chlopin H.) 146, 163, 310
Хмелевський В. П. 52
Ховенко Михайло В. (Khovenko M.) 321, 347
Ходін А. В. (Chodin A.) 193, 195, 296
Ходнєв О. І. (А. І.), (Khodnev O.) 35, 36, 40, 100, 132
Хоминський В. 253
Хорват А. 67
Хорошманенко М. Я. (Khoroshmanenko M.) 316, 347
Хотовицький С. Ф. (Chotovycky S.) 139, 146, 163
Хохол Олена М. 296
Хржонщевський К. А. 74, 75, 85, 132, 143, 146, 291
Хржонщевський Никанор А. (Khrzonchevsky, Chronshevsky N.) 22, 27, 74, 75, 84, 100, 131, 132, 146, 291
Христич Агафія Д. 316
Хрущев П. Д. 36

Ц

Цайс 106
Цан В. (Zahn W.) 65
Цвєтов Євген П. 329
Цельзій К. (Cornelius Celsus) 256
Ценковський Лев С. (Ценківський) (Zenkovsky L., Tsenkivsky L.) 22, 49, 50, 100, 106, 119, 148, 303, 304
Цешинський А. (Ceshynsky A.) 261, 263, 275
Цешківський Ф. А. 291
Цибульський Н. 275
Ципковський Василь П. (Tsypkovsky V.) 318, 347
Цитович Ф. (Tsytovych F.) 229, 231
Цицурін Федір С. (Tsytsura F.) 85, 208, 211, 212, 230, 289, 290, 293
Цондек Б. (Zondek B.) 18, 25

Ч

Чаговець В. Ю. (Chagovets V.) 21, 26, 68, 69, 101, 132, 290, 291
Чайка А. А. 187, 296
Чайка Є. І. (Chaika Yevhen) 292, 301, 347
Чаруківський Прохор 207

Чаруківський Я. О. (Charukivsky Y.) 165, 169, 188
Чаруковський А. 260
Чейн Е. (Chaine E.) 19
Ченч Г. Ґ. 250
Чепа Адріян 30
Черкас О. В. 65
Черкасов 296
Черкес О. І. (Cherkes O.) 293, 301, 347
Чернай Олександр В. (Chernay O.) 44, 100
Черненко Володимир Д. 309
Чернецький Вінцент 280
Чернецький Ф. 139
Черниш Є. Ф. 61
Чернишенко Лідія В. 302
Чернобаєв М. Я. (Чорнобай), (Chernobayev M.) 178, 229, 231
Чернов В. Є. 290, 296
Черновецький П. 270
Чернюк Володимир П. 313
Чернявський Р. 270
Черняєв Василь М. (Chernayev V.) 43, 49, 65, 100
Черняхівський Є. Г. 295
Черняхівський О. Г. 54, 55, 253, 292
Чешихін І. В. (Cheshychin I.) 85, 212, 213, 215, 230
Чикаленко Л. (Chykalenko L.) 53, 100
Чир'єв С. І. (Chiryev S.) 68, 101, 215
Чириков А. Д. 36
Чистович Ф. Я. 85, 108
Чо Хао Лі (Cho Hao Li) 19
Чоботаров Д. Ф. (Chbotarov D.) 242, 246
Чудновський Ю. Т. 212
Чухрієнко Дмитро (Chukhrienko D.) 316, 347

Ш

Шамов В. М. 305
Шамраєвський Семен Ф. 327
Шамрай Є. Ф. 302
Шаповал Володимир І. 309
Шаповалов Юрій М. 325
Шарой П. 271
Шатилов П. І. (Shatylov P.) 146, 222, 223, 224, 305
Шатц А. (Schatz A.) 19
Шаудін Ф. (Schaudin F. R.) 15, 22, 26, 113
Шафер В. 52
Шафрановський Андрій 271
Шафонський Опанас (Shafonsky O.) 20, 26, 139, 140, 157, 162, 202, 227, 254
Шахбаз'ян Г. Х. 293, 302
Шахназаров О. Б. 325
Шван Теодор (Schwann Th.) 14
Шваросалон Микола С. 325
Шварцберг Яків О. (Shwartsberg Y.) 302, 347
Шведкова-Роше Т. (Shvedkova-Roshe T.) 248, 251, 253
Шведов Ф. Н. (Shvedov F. N.) 33, 38, 99
Шевкуненко В. М. (Shevkunenko V.) 165, 188
Шевченко І. 253
Шевчук Іван А. 329
Шеллінґ Ф. (Schelling Friedrich Wilhelm Joseph) 83, 72
Шеметов В. А. (Shemetov V.) 181, 189
Шендер Б. 198
Шефф І. (Szeff I.) 260, 263
Шеффер О. О. 41
Шик Я. Л. (Shyk J.) 250
Шилко Микола О. 327
Шилтов А. М. 198
Шиманович В. (Шіманович), (Shymanovych V.) 75, 100, 275
Шиманович С. 266
Шимановський О. Ф. (Shymanovsky O.) 193, 194, 195
Шимановський Ю. К. 174, 175, 180, 184, 187, 197, 261, 295
Шинкерман Наум М. 329
Шифрін Арон Р. 323
Шишко Макарій (Shyshko M.) 129, 136
Шіверек Й. 52
Шіллер Микола М. (Shyller M.) 32, 33, 99
Шіллінг В. (Schilling V.) 18
Шкавера Г. Л. 293
Шкляр Б. С. (Zklyar B.) 218, 230
Шкляровський О. С. (Шкляревський) 91, 93
Шлайх К. (Schleich Karl Ludwig) 16
Шліфер І. Г. (Shlifer I.) 250, 252
Шлопак Тетяна В. (Shlopak T.) 302, 347
Шмальгавзен І. І. 293
Шмальгаузен І. Ф. (Schmalhausen I.) 51, 100
Шоквич І. (Shokvych I.) 201, 230
Шоляк, де Ґі (Guy de Chauliac) 256
Шор М. 248

Шостакович Володимир В. 316
Шотт 106
Шрайбер Й. (Schreiber J. Fr.) 202
Шрам А. 275
Штейн Олександер О. 284
Штейнберг А. 67
Штейнберг Марк А. 284
Штельмах Микола І. 309
Штерман А. Р. (Shtermann A.) 248, 251, 305
Штойзінґ З. (Штайзінг) 275, 280
Штоман К. (Stomann K.) 65
Шугам З. А. (Shuham Z.) 241, 246
Шульга Юрій Д. 309
Шульгин О. 191, 192
Шультес І. (Schultes I.) 52, 100
Шульц Е. (Schultz E.) 198, 199
Шульц Т. Є. ?
Шульце Карл (Schulze Karl) 279
Шумлянський Олександер М. (Schumlansky O.) 20, 26, 73, 82, 269, 270
Шумлянський Павло М. (Schumlansky P.) 59, 76, 124, 146, 170, 171, 182, 222, 269, 270, 303
Шумлянський С. Г. 143
Шуринок Андрій Р. (Shurynok A.) 302, 347
Шустер Гелена 280
Шухевич В. О. 54, 57

Щ

Щасний А. І. (Shchasny A.) 212, 213, 230
Щасний С. М. 90, 311
Щасний-Сельський Ф. (Selsky-Shchasny F.) 54, 55, 163, 228
Щелков І. П. (Щолков), (Shelkov I.) 64, 65, 66, 100, 132, 303
Щербакова Ганна К. 284
Щурат Василь 285

Ю

Юнг Е. (Jung E.) 65
Юраш А. 198, 275
Юрський В. (Jursky V.) 201, 230
Юцевич А. О. (Yucevych A.) 178, 181, 182, 189
Юцкевич О. А. 182, 185
Ющенко М. Г. (Yushchenko M.) 249, 251

Я

Яворський Микола П. 284
Яворський Федір М. 165, 169, 207
Ягельський Касіян (Jahelsky K.) 82, 140, 157, 202, 230, 269
Ягельський Я. 254
Якименко Л. В. 253
Якобій А. І. (Yakoby A.) 143, 144, 145, 152, 163
Якобін А. І. 152
Яковенко Є. (Jakovenko J.) 153, 156, 163
Яковенко О. 157
Якубович М. М. (Jakubowicz M.) 75, 100
Яловий Б. (Jalowy B.) 75, 100, 275
Янкелевич Є. (Yankelevych Y.) 243, 246
Янковський Мечеслав 260, 280
Янович А. 52
Яновський Д. М. 221
Яновський Т. Г. (Yanovsky Theophil) 24, 28, 68, 85, 146, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 225, 253, 293, 294
Янський І. (Jansky J.) 18
Ярош Олександер А. (Yarosh Oleksander) 327, 348
Ярошевський В. 44
Ярошик Лідія 313
Ясиновський А. А. 183
Ясиновський М. О. (Yasynovsky M.) 311, 313, 347
Яценко О. С. (Yacenko O.) 176, 182, 184, 189
Яцимирська-Кронтовська М. К. 253
Яцожинський Юрій Д. (Yatzozhynsky Y.) 325, 347

ЗМІСТ

Передмова 7

Від автора 10

Foreword 12
From the Author 12

Вступ 13
Introduction 25

Українська медична та суміжні науки в дев'ятнадцятому столітті 29
Вступ 29
Розвиток суміжних з медициною наук 31
Розвиток фізики 32
Розвиток хемічної науки 34
Розвиток біохемії 39
Розвиток зоології 43
Розвиток ботаніки 47
Розвиток антропології 53
Розвиток анатомічної науки 57
Розвиток фізіологічної науки 63
Розвиток гістології та ембріології 72
Розвиток патологічної анатомії та прозекторської справи . 76
Розвиток загальної патології та патологічної фізіології . 81
Література 95
Medical Studies in the Ukraine in the 19th and Early 20th Centuries 99

Розвиток мікробіологічної науки 102
Development of the Field of Microbiology in the 19th and Beginning of the 20th Centuries 119

Розвиток фармакології, фармації та фармакогнозії 120
Література 134
Development of Pharmacology . . . 136

Розвиток гігієни, санітарії та санітарної освіти 137
Література 160
The Development of Hygiene and Sanitation in Ukraine in the 19th Century 162

Розвиток хірургії 164
The Development of Surgery in the 19th Century . . 188

Розвиток офтальмології 190
The Development of Ophthalmology in Ukraine in the 19th Century 195

Розвиток оториноларингології 196
Development of Otorhinolaryngology in the 19th Century . . 199

У галузі внутрішніх хвороб 200
The Development of Internal Medicine in the 19th Century . 230

Акушерство та гінекологія 232
Література 243
Midwifery and Gynaecology in the 19th and Beginning of the 20th Centuries 245

Рентґенологія . . 247
Radiology . . 251

Онкологія . 253

Пошесні хвороби . . 254

Розвиток стоматології 256
Література 262
The Development of Dentistry in 19th Century in Ukraine . . 263

Медична освіта в Україні . . 264
Medical Education in Ukraine . 345

Список імен . . 349